ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 1 (61) - 2016

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 1 (61) шығарылым
Қаңтар – Январь, Ақпан – Февраль, Наурыз - Март

Педагогика, филология,тарих
Педагогика, филология, история

Бас редактор – Главный редактор:
ИМАНҒАЛИЕВ А.С.
педагогика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор педагогических наук, професор

Бас редакторының орынбасары –
Заместитель главного редактора
Ғ.И.ИМАШЕВ
п.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры
д.п.н., проректор по НР и МС ЗКГУ им. М.Утемисова

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, бірінші проректор	д.и.н., доцент, первый проректор ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
А.С. Қыдыршаев -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ж.И.Сардарова -	п.ғ.д.,М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
М.К. Бисемалиева -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2016.

ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

ӘОЖ: 378.5

Иманғалиев А.С. *– педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Булекбаева Г.М. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *gulpok_zko@mail.ru*

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. *Мақалада мектепке дейінгі мекеме жағдайында сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың қарым-қатынас қабілетін қалыптастырудың құралы ретінде сөйлеу әдебіне үйретудің теориясы мен әдістемесі қарастырылады.*

Тірек сөздер: *мектепке дейінгі мекеме, мектепке дейінгі ересек жастағы бала, қарым-қатынас, қабілет, қарым-қатынас қабілеттері, сөйлеу тілі жалпы дамымаған бала.*

Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің басты міндеті ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде алынған білімді нақты жағдайда пайдалану икемділігін меңгерген, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Бұл өз кезегінде, қазіргі қоғамның талаптары білім берудің жалпы және арнайы психология мен педагогика ғылымдарының салаларында басым өзгерістер енгізілуіне себеп болып отыр. Сондықтан да бүгінгі таңда барынша қалыпты баланың болсын, ерекше қажеттіліктері, қабілеттіктері бар баланың болсын, тұлғалық қалыптасуына, дамуына бағытталған оқыту мен тәрбиелеудің жаңа жолдарын іздестіру үлкен маңызға ие.

Қазіргі уақытта әлем бойынша дамуында кемшіліктері бар балалар мен жасөспірімдерді қоғамға әлеуметтік бейімдеу мәселесіне ерекше назар аударылуда. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті білім беру жүйесін дамыту міндеті көзделген [1]. Баланың толық тұлғалық, жағымды психофизиологиялық дамуын қалыптастыру, мектепте дұрыс білім алуы үшін уақытында сөйлеу тілін меңгеру өте маңызды. Осыған байланысты, соңғы кездері арнайы психология мен педагогикада мектепке дейінгі жастағы сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалар үлкен қызығушылық тудырып отыр.

Инклюзивті білім берудің негізгі бағыттары мен идеялары Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында [2], «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заң [3], «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік, медициналық-педагогикалық коррекциялық қолдау туралы» Заң [4] және Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Қазақстан – 2050» стратегиясында [5] айрықша көрсетілген.

Қазақстан Республикасының «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заңы дамуында кемістігі

бар балаларға көмек көрсетудің тиімді жүйесін жасауға, оларды тәрбиелеу, оқыту, еңбекке және кәсіби даярлау ісімен байланысты проблеманы шешуге, балалар мүгедегінің алдын алуға бағытталған [6].

Мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеу тілінің түрлі кемістіктері кездеседі. Олардың ішіндегі жиі кездесетіні және күрделісінің бірі – сөйлеу тілінің жалпы дамымауы (СТЖД). Логопедияда сөйлеу тілінің жалпы дамымауы – бұл есту қабілеті мен зияты әдеттегідей дамыған балалардың дыбыстық, мағыналық жағына қатысты сөйлеу тілі жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуының бұзылуынан болатын әртүрлі күрделі тіл кемістіктері. Мұндай тіл кемістігі бар балалардың саны күннен күнге көбеюде.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларды қарастыру бойынша жүргізілген көптеген зерттеулер және оларға деген қызығушылықтар көптеген түрлі астарларда болып отыр. Атап айтқанда, клиникалық (Е.М.Мастюкова, О.О.Шацкая, С.Н. Шаховская және т.б.), психолингвистикалық (В.К. Воробьева, Б.М. Гриншпун, В.А.Ковшиков және т.б.), психологиялық-педагогикалық (В.П.Глухов, Г.С.Гуменная, Л.Н. Ефименкова, Н.С. Жукова және т.б.) қарастырылуына қарамастан, фонетика-фонематикалық, лексика-грамматикалық бұзылыстар, байланыстырып сөйлеу тілінің қалыптаспауы, жеке психикалық функциялардың жетілмеуі, сөйлеу тілі жалпы дамымауын жою мәселелері толық ашылмаған. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларды тұрақты лексика-грамматикалық және фонетика-фонематикалық бұзылыстар - сөйлеу процесі мен сөйлеу тілін қабылдау процесін қамтамасыз етіп отырушы, өздігінен дамитын сөздік дағдылары мен біліктіліктерінің қалыптасу мүмкіндіктерін шектейтіні дәлелденген. Сонымен қатар, контексті сөйлеу тілінің жүзеге асуында құрылымдық-семантикалық жетілмеуі тән болып табылады.

Сонымен қатар, мектепке дейінгі жастағы балалардағы жалпы сөйлеу тілінің дамымауын жою мәселелерін қарым-қатынас астарларында қазіргі уақытқа дейін шешімін таппаған теориялық және практикалық мәселелер болып отыр. Қарастырылып отырған зерттеудің өзектілігі, ондағы қарым-қатынас мәдениетінің құрамды бөлігі ретінде сөйлеу тілінің әдебін меңгеру арқылы сөйлеу тілі жалпы дамымаған баланың әлеуметтік бейімделуін жүзеге асырумен анықталады. Мектепке дейінгі жастағы балалар да, оқушылар да күнделікті өмірде түрлі типтегі әдепті қажеттіліктермен кездесіп отырады. Демек, мектепке дейінгі жастағы балаларды қарым-қатынастың типтік жағдайларында саналы, дұрыс жауап беруге үйрету керек.

Логопедияда қарым-қатынас қабілеттерін қалыптастыру тілдің семантикалық және грамматикалық аспектілерінің бірлігінде қарастырылады. Сөйлеу тілінің әдебі формулалар мен пікірлердің бірлігі ретінде, лексикалық мағынасы мен грамматикалық әрленуі қарым-қатынас жағдайына тәуелді болады.

Осы орайда, мектеп жасына дейінгі ересек топтағы балалардың қарым-қатынас қабілетін болады.

Қарым-қатынас қабілеттерін сөйлеу әдебі арқылы қалыптастыру туралы психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге және практикаға талдау жасау негізінде келесі тұжырым жасадық:

1. Сөйлеу әдебіне оқыту, мектепке дейінгі баланың жан-жақты дамуына жағымды әсер етеді. Қазіргі кезде сөйлеу әдебіне оқыту қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады, баланың жүйке жүйесіне салмақ түсірмейді.

2. Сөйлеу әдебін игеру, сөйлеу тіліне қызығушылық, тәртіп ережелерін сақтап қарым-қатынасқа түсуді қалау мектеп жасына дейінгі ересек балаларға тән.

Н.И.Формановская сөйлеу әдебіне былайша анықтама береді: қарым-қатынасты таңдалған үндестілікке байланысты қолдаудың және тоқтатудың, сөйлеушімен байланысты орнатудың қоғам қабылдаған және ұйғарған қарым-қатынастың ұлттық ерекшеліктегі таптаурынды орнықты формулалардың жүйесі [7]. Осыған орай, сөйлеу әдебі – бұл мінез-құлықтың әдебін сөзбен көрсетіп, тіл мен сөйлеудің белгілі аймағы. Сөйлеу әдебі ұғымына лингвистикалық (сөйлеу) және

қылықтың астарлары кіреді. Бұл сөйлеу әдебінің қызметінің аясымен анықталатын білімдердің, іскерліктердің және дағдылардың кешенінің мазмұнының негізгі бағыттарын анықтау үшін маңызды.

Қарым-қатынас мәдениетін, сөйлеу әдебіне оқыту үшін маңызды алғы шарты ретінде, мектепке дейінгі ересек балалардың еркін үрдісте қалыптаса бастауы баланың мақсатқа бағытталған қоршаған ортамен араласуымен тәрбиелеудің негізі болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды мәдени қарым-қатынасқа тәрбиелеу үшін, мектеп жасына дейінгі ересек балалар қолайлы екені дәлелдеген.

Сөйлеу тілі әдебіне оқытуды біз келесі мазмұнда түсінеміз:

- қажеттілікті құру және орнықтыруға талпыныс пен айналасындағылармен оң қарым-қатынасқа түсіп оны, жалғастыру;
- нақты сөйлеу тілінде қарым-қатынас әдебінің формуласын игеру;
- әр түрлі жағдайда және әңгімелесуде әдеп құралдарын қолдану ерекшелігін түсіну және сезіну қабілеттерін қалыптастыру;
- ересектермен және қатарластарымен қарым-қатынасын қалыптастыру.

Қарым-қатынастық қабілеттерін қалыптастырудың зерттеу жұмысы келесі түзетушілік-педагогикалық әсер ету бағыттарымен жүргізілді:

- жалпы қарым-қатынастық әрекеттерінің дамуы; диалог құру мен диалогқа түсу, сұрақ қойып және сұраққа жауап беру, әңгімелесушіні мұқият тыңдау;
- сөйлеу тілі әдебіне оқыту;
- мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды сферасының дамыту.

Өзіміздің зерттеу жұмысымызға сәйкесті түзету-педагогикалық жұмысты ұйымдастыру барысында, біз білім дағдыларын игеруді үш кезеңге сай жүргіздік.

I кезең - бірінші екі-үш сабақты қамтитын пропедевтикалық кезең. Негізгі мақсаттары: балалармен жақсы қарым-қатынасты орнату; әр түрлі жағдайда қарым-қатынас кезінде сөйлеу тілі әдебін анықтау және белсендіру; жүргізілген сабақта қарым-қатынасқа түсуіне түрткі болу; мектеп жасына дейінгі баланың сөйлеу тілі әдебі туралы түсініктерін қалыптастыру болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынастық әдебі туралы білімдерінің қосымша мүмкіндіктерін анықтау үшін болғандықтан, түзету-педагогикалық жұмыстың жүйесінде пропедевтикалық кезеңінің маңыздылығы мен қажеттілігін белгілейміз. Бұдан басқа, осы кезеңнің кіріспе бөлімі сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың сөйлеу тілі әдебі туралы түсініктерін қалыптастырумен шартталған. Бұл кезеңнің міндеттері мектеп жасына дейінгі балаларды келесі жүргізілетін жұмыстарға эмоционалды дайындығын қалыптастыру болып табылады.

II кезең – негізгі. Мақсаттарына мыналар жатады: сөйлеу тілінің синонимдік қатарын оқыту негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын молайту және белсендіру; вербалды және вербальды емес қарым-қатынастық құралдарын дамыту; мимика, пантомимика, мәнерлі сөйлеу арқылы эмоцияларын білдіруін қалыптастыру.

III кезең – жалпылама. Бұл кезеңнің негізгі мақсаттары зерттелмеген әдепті лексиканы анықтау және бекіту; әдепті сөйлеу тілі дағдыларын жетілдіру; кез келген жағдайларда сөйлеу тілі ережелерін жалпылау және бекіту.

Берілген бағыттар мен мақсаттарға сәйкес мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілі жалпы дамымаған ересек топтағы балалардың қарым-қатынастық қабілеттерін дамыту мен қалыптастыруға байланысты сабақ жүйелері құрастырылды.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін дамыту келесі тәсілдермен және жұмыс түрлерімен қамтамасыз етіледі:

- балалардың сөйлеу тілі игеруіне педагогтың оң бағасы;
- сабақ жүргізгенде ойын тәсілдерін пайдалану;
- қарым-қатынас кезінде әңгімелесушіні ауыстыру;

- қатарластары арқылы баланың мотивациялық ортасына әсер ету;
- мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын қалыптастыру үдерісіне ата-аналарды қатыстыру;
- жағдайаттық мәселелерді туындату.

Балалардың қарым-қатынастық әрекеттерін белсендету жұмысының әр түрлі тәсілдерін қолданумен бірге, көрнекіліктерді де пайдаланған абзал.

Экспериментелды оқытуды ұйымдастыруда көрнекі және дидактикалық құралдардың жеткіліксіздігі үлкен қиындық тудырды. Осыған байланысты педагогтар сабақты жүргізу үшін көрнекі құралдар басзасын құрды (суреттер таңдалынып, карточкалар дайындалды, рөлдік ойындарға арналған реквизиттер жасалды т.б) Ата-аналар да бұл жұмысқа жұмылдырылды.

Балаларда жағымды эмоциясын тудыру мақсатында келесі жаттығулар орын алды:

1. «Есім». Әр бала оң жағындағы көршісінің есімін айтып және оны көргеніне қуанышты екенін айтады, оған қарап жымияды.
2. «Мен жақсы баламын». Сыбырлап айту, жай дауыспен айту, айкайлап айту: «Мен жақсы баламын».

II типтік сабақ (интонация, мимика, жест, сөйлеу әдебіне оқыту), келесі кезеңдерден тұрады.

Бірінші кезең - динамикалық, сөйлеу тілі әдебіне оқытуға дайындалған балалар.

Екінші кезең - үй тапсырмасын талқылау.

Соңғы үшінші кезең - қарым-қатынасқа араналған тапсырмаларды шешу.

Сонымен сөйлеу тілі әдебін қалыптастыруда негізгі әдіс болып сөйлеу тілі жағдаяттарын моделдеу болып табылады.

Біз сөйлеу тілі жалпы дамымаған мектепке дейінгі ересек балалардың алғашқы сөйлеу біліктерін қалыптастыру мен автоматтандыру үшін микроситуацияны, ал күрделі сөйлеу біліктерін дамыту үшін, рөлдік ойын түрінде жүргізуге болатынын макроситуацияны моделдеуді ұсынамыз.

Оқытудың негізгі тәсілдерінің бірі ретінде *рөлдік ойындарды* қолдана отырып, атап айтқанда мектепке дейінгі жастағы берілген іс-әрекет түріне бейім болады деген дәлелге сүйендік. Дәл осы ойын іс-әрекеті өзінің айқын эмоциялық көрінісімен, әрбір баланы жоғары деңгейде қызықтыруға, қажетті сөйлеу іс-әрекетін орындауға балада мотив тудыруға мүмкіндік береді.

Түзету педагогикасында ойын негізінен сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың дене, сөйлеу, сенсорлы, ақыл-ой, музыкалық дамуына арналған дидактикалық құрал ретінде қолданылады

Сонымен, эксперименталды оқыту барысында әдепті сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мен бекіту бойынша негізгі әдістемелік тәсілдер ретінде біз тілдік жағдайаттар мен рөлдік ойындарды қолдандық. Оқу және тілдік жағдайат түрінде жоғарыда айтылған құрылымды ескеру арқылы коммуникативті тапсырмалар ұсынылды.

Тәжірибелік жұмыстың *дайындық кезеңі* мен *негізгі кезеңнің* алғашқы сабақтарында екі түрдегі микроситуациялар модельденді:

а) әдепті сөйлеудің негізгі бөлігін меңгерген мектепке дейінгі ересек балалардан бір ілікпе сөзді айтуды талап ететін ситуациялар; б) екі ұсынылған формуладан қажетті біреуін таңдауды баладан талап ететін ситуациялар. Мұндай ситуацияларды моделдей отырып, біз балаларға қажетті формуланы таңдауға ұсындық.

Осындай жағдаймен тілдік ситуацияларды модельдей отырып, біз сен/сіз түріндегі сөздерді дұрыс қолдану мен сөйлеу әдебінің қажетті формуласын таңдау бойынша мектепке дейінгі ересек балалардың жіберетін қателіктерін ескеру мен түзетудің міндеттерін шештік. Сонымен қатар, есімі мен аты, әкесінің аты немесе

адресаттың әлеуметтік ролдің ситуацияны сипаттау кезінде бере отырып, біз қаратпа сөздер көмегімен әдепті сөйлеу формулаларын түрлендіруге болатындығына балалардың біліктіліктерін қалыптастырып және бекіттік.

Рөлдік ойындар тілдік ситуация бойынша моделдейтін қарым-қатынастың әр түрлі жағдайында сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың білімі мен сөйлеу біліктерін бекіту мақсатымен қолданылды.

Эксперименталды жұсымыздада біздің қолданған тәсілдер сабақ үстінде балалардың сөйлеу әрекетін шынайы қатынас жағдайларына ұластыру, сонымен бірге күнделікті қарым-қатынас әрекеті жағдайында алған, білім біліктілік пен дағдыны жетілдіру үшін алғы шарт құруға мүмкіндік берді.

Сабақ барысында жалпы қарым-қатынас біліктерін қалыптастыру мен эмоциялық аймағын дамытуға бағытталған тәсілдер қолданылды.

1. Ойын жаттығулары, олар төмендегілерге бағытталады:

- Әңгімелесушімен қатынас құру біліктілігін бекіту (көру арқылы қатынас құру);
- «Мені түсінші» деген секілді сөзсіз қатынас білдіру біліктілігін дамыту;
- Әңгімелесушіні тыңдай білу іскерлігін дамыту;
- Сұрақ қоя білу және әңгімелесушіні тыңдау біліктілігін қалыптастыру.

Жаттығулар мен нұсқалар, олар мынаған бағытталған:

- балалардың басқа адамның эмоциялық күйін білуі мен түсінуі;
- сөйлеу мәнерлігін дамытуға;
- балалар арасындағы эмоциялық қатынасты тәрбиелеуге.

2. Көркемдік сөздерді қолдану: өлең, мақал-мәтелдер, әңгімелер балалардың сөйлеу әдебінің өнегілік мағынасын түсуіне мүмкіндік береді. ӨМШТ (өнертапқыш міндеттерін шешу теориясы) қолдану:

- «Егер адамдар әдепті болмаса, не болар еді?», «Егер адамдар бір-біріне игі іс жасамаса, не болар еді?»;
- Сөздер тізбегі: «Әдептілік-ол..», «Қуаныш-ол..», «Өкініш-ол...».

3. Қосымша тәсіл - музыка тыңдау. Музыка сипатына байланысты адамның эмоциялық күйін айқындау (қуаныш, ыза, өкініш)

4. Дидактикалық ойындар: «Ойыншық тапсырысы», «Әдепті жұмбақтар», «Суретті сипатта».

Аталған тәсілдер мен оқыту әдістерінің жиынтығын қолдану әрбір сабақта білімділік, тәрбиелік, түзетушілік мақсаттарды іске асыруға мүмкіндік берді.

Оқыту тиімділігі сонымен бірге сабақ жүргізудің дәстүрлі емес формасымен «әдептілік мектебі», әр түрлі ертегі кейіпкерлерінің қатысушыларымен, сабақ барысында мәселелік ситуация құру арқылы қамтамасыз етілді.

Сонымен, рөлдік ойындар, тілдік ситуация моделі, әдеби туындыларды оқу мен олардың мазмұны бойынша әңгіме жүргізу, баланың сөйлеу біліктілігін педагогтың мадақтауы, мәселелік ситуация құру, сабақта балалардың рөлдерді ойнауы, сонымен қатар педагогикалық процеске ата-аналардың қатысуы мектеп жасына дейінгі ересек сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың әдепті сөйлеу нормаларын ұғынуы үшін қажетті шарттарды органикалық және табиғи қалыптастыру үшін мүмкіндік берді.

Анықтаушы экспериментпен салыстырғанда тексеру экспериментінде мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың енжар сөздік қорындағы әдепті лексиканың болуы 30% жоғары деңгейін көрсетті.

Мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың қалыптастырушы эксперименттен кейін нәтижесін талдағанда төмен деңгейді көрсеткен балалардың көрсеткіштері жоғарылай бастағаны көрінді. Қалыптастырушы экспериментінің соңында көп қателер жібермеді. Сыпайы сөздерді қолдана бастады. Анықтаушы экспериментінің басында «жоқ, білмеймін» деп жауап берген балалар толық жауап бере бастады. Балалардың тапсырмаға деген

белсенділіктері мен қызығушылықтары артты. Қарым-қатынасқа түсу кезінде сөйлеу тілі әдебінің формуласын қолдана бастады.

Қалыптастырушы экспериментінен кейінгі салыстырмалы талдау жұмысы мектеп жасына дейінгі ересек сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың лексика әдебі қарым-қатынастың қалыптасқандығын, сөздік қорының көбейгендігін көрсетті.

Қорыта айтқанда, тексеру эксперименті бізге түзету бағытында жүргізілген жұмыс түрлерінің тиімділігін, әсіресе, балалардың жалпы сөздік қорының, сөйлеу әдебінің, лексикалық-грамматикалық қатарын жетілдіру және де таным процестерінің даму жоғарлығын байқатты.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. 2010 жыл 14 желтоқсан.*
2. *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. 2007 жыл 15 тамыз.*
3. *«Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заң // Егемен Қазақстан. 2002 жыл 10 қыркүйек.*
4. *«Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік, медициналық-педагогикалық коррекциялық қолдау туралы» Заң. – Алматы: Юрист, 2005. – 18 б.*
5. *Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы // Егемен Қазақстан. 2014 жыл 18 қаңтар.*
6. *Қазақстан Республикасының «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заң. ҚР 2002 жылғы 11 шілдедегі №343 Заңы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2002, №16 152 құжат.*
7. *Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методические аспекты. – М.: Русский язык, 1997. – 158 с.*

***

Имангалиев А.С., Булекбаева Г.М.

Формирование коммуникативной способности дошкольников с общим недоразвитием речи

В данной статье рассмотрены проблемы, задачи и основные направления формирования коммуникативной способности у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи посредством обучения речевому этикету.

Ключевые слова: *Дошкольное учреждение, дети старшего дошкольного возраста, общение, способности, коммуникативные способности, общее недоразвитие речи, обучение речевому этикету.*

***

Imangaliev A.C., Bulekbaeva G.M.

Formation communication skills of preschool children with the general underdevelopment of speech

This article describes the problems, challenges and main directions of formation of communicative ability in preschool children with general speech underdevelopment through training speech etiquette.

Keywords: *Preschool, children preschool age, communication skills, abilities, communication skills, general underdevelopment of speech, speech etiquette training.*

***

ӘОЖ: 547(075.8)

Бекишев К. *– педагогика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Байрысова А.Е. *– әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты*
E-mail: *kurmanbekishev@gmail.com*

СТАНДАРТТЫҚ ЭЛЕКТРОДТЫҚ ПОТЕНЦИАЛДАР ҚАТАРЫ ЖӘНЕ ОДАН ШЫҒАТЫН ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Аннотация. *Мақалада жай заттар мен химиялық қосылыстардың тотықтырғыш және тотықсыздандырғыш қасиеттерін сандық жағынан салыстыра сипаттайтын стандарттық электродтық потенциалдар кестесін құру әдістемесі және одан шығатын практикалық қорытындылар мысалдар келтіріле талқыланған. Мақалада келтірілген қағидаларды және талқыланған мәселелерді химияны оқыту үдерісінде кеңінен қолдануға болады.*

Тірек сөздер: *Электродтық потенциал, гальваникалық элемент, гальваникалық элементтің электр қозғаушы күші, сутектік электрод, жартылай реакциялар, Нернст теңдеуі, стандарттық жағдайлар, стандарттық электродтық потенциалдар қатары.*

Тотығу-тотықсыздану процестерін толық сипаттау үшін тек реакция теңдеулерін жаза білу жеткіліксіз, оған қоса процеске сандық сипаттама берген жөн. Сандық сипаттама тотығу-тотықсыздану реакцияларының бағыты мен жүру тереңдігі туралы қорытынды жасауға қажетті ақпараттардан тұруы қажет.

Металды сол металдың иондары бар ерітіндіге батырғанда, металл мен ерітінді арасында қарама-қарсы зарядталған екі қабат – қос электрлік қабат (1-сурет) түзіледі және потенциалдар айырымы пайда болады. Ол металдың тотықтырғыш-тотықсыздандырғыш қасиеттерін сипаттайды, оның нақты мәні металдың табиғатына, металл иондарының концентрациясына және температураға тәуелді. Дегенмен, осы потенциалдар айырымының абсолютті мәнін анықтаудың айнымас әдісі әзірге жоқ.

Бірақ ғалымдар металдардың тотықтырғыш-тотықсыздандырғыш қасиеттерін сандық сипаттаудың жолын тапқан. Оны түсіндіру үшін өз тұздарының ерітіндісіне батырылған, диафрагмамен бөлінген пластинка түріндегі қандай да бір екі металды алуға болады (мысалы, Zn пен Cu). Батырылған әрбір металл ерітіндіге өзінің ерітіндімен тепе-теңдігіне жауап беретін иондар мөлшерін бөле алады. Егер пластинкаларды сыммен, ал ерітінділерді тоқ өткізгіш сұйықтықпен (электролит ерітіндісімен, әдетте қаныққан KCl ерітіндісімен) байланыстырса, онда жүйеде химиялық реакция жүре бастайды. Оған сәйкес пайда болған ток күшін немесе потенциалдар айырымын жүйеге жалғанған электрөлшеуіш құрылғылар (гальванометр, вольтметр және т.б.) арқылы байқауға және өлшеуге болады. Химиялық реакция энергиясын электр энергиясына айналдыратын мұндай қарапайым қондырғыны *гальваникалық элемент* деп атайды. Нақты жағдайда байқалатын потенциалдар айырымын гальваникалық элементтің электр қозғаушы күші (Е) деп атайды.

Тотығу және тотықсыздану реакциялары бөлек жүретін ұяшықтарды «*жартылай элементтер*» немесе «*электродтар*» деп атайды. Гальваникалық элемент жұмыс істеген кезде оның электродтарында тотығу немесе тотықсыздану процестері жүреді. Тотығу процесі жүретін электрод *анод*, ал тотықсыздану процесі

жүретін электрод *катод* деп аталады. Электродтар әр түрлі заттардан жасалуы мүмкін. Ең қарапайым *электродтар* өз тұздарының ерітінділеріне батырылған металдар болып табылады. Металл электродтары бар гальваникалық элементтерге мыс-мырыштық (Даниэль-Якоби элементі) элемент мысал бола алады. Бұрын Даниэль-Якоби элементі телеграф станцияларында тұрақты ток көзі ретінде және есік қоңырауларының жұмысына қолданылған [1].

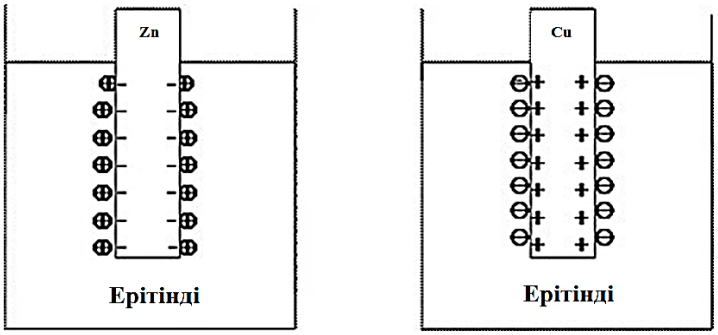

Сурет 1 – Металл мен оның тұзының сулы ерітіндісі шекарасындағы қос электрлік қабат

Мыс-мырыш гальваникалық элементі жұмыс істеген кезде келесі реакция жүреді:

$Zn(к) + CuSO_4(ер) = ZnSO_4(ер) + Cu(к)$

Электрод	Жартылай реакциялар	Жүретін реакциялар
Анод	$Zn = Zn^{2+} + 2e^-$	Тотығу процесі
Катод	$Cu^{2+} + 2e^- = Cu$	Тотықсыздану процесі

Электродтарда жүретін жартылай реакциялар теңдеулерін қосып, гальваникалық элементте жүретін реакцияның жалпы теңдеуін иондық түрде алуға болады:

$Zn + Cu^{2+} = Zn^{2+} + Cu$

Гальваникалық элементте реагенттер мен өнімдерді солдан оңға қарай жазады:

(–) анод | анодтық ерітінді || тұз көпірше, катодтық ерітінді | катод (+)

Бір тік сызық фазаның өзгеруін білдіреді. Қос тік сызық өткізгіш қалқаның немесе ерітінділер арасында тұз көпірінің болуын көрсетеді. Ендеше, мыс-мырыштық гальваникалық элемент былай жазылады:

(–) $Zn \mid ZnSO_4 \parallel CuSO_4 \mid Cu$ (+) немесе (–) $Zn \mid Zn^{2+} \parallel Cu^{2+} \mid Cu$ (+)

Гальваникалық тізбекте металдардың орнына электр тогын өткізетін басқа заттарды, мысалы, графитті (көмірлі электрод) пайдалануға болады [2].

Жоғарыда сөз болған металл мен оның иондары ерітіндісінің арасында пайда болатын қос электрлік қабаттың потенциалының шамасы *электродтық потенциал* деп аталады және φ_M немесе дәлірек $\varphi_{M^{n+}/M}$ деп белгіленеді. Оның абсолюттік мәнін өлшеу әдісі әзірге жоқ.

Дегенмен, ғалымдар оны сипаттаудың басқа жолын тапты. Ол үшін кез келген металл мен салыстыру үшін таңдап алынған арнайы электродтан тұратын гальваникалық элемент құрылады. Салыстырмалы электродтың потенциалы шартты түрде (келісім бойынша) ноль, ал гальваникалық элементтің бүкіл электр қозғаушы күші екінші электродтың потенциалы деп саналады. Сонда мәселе тек қай электродты салыстыру үшін пайдалану мәселесі болып қалады [3].

Ғалымдар салыстырмалы электрод ретінде сутек электродын таңдауға келіскен. Сутек электроды (2-сурет) $[H^+] = 1$ моль/л болатын қышқыл ерітіндісіне батырылған платина электродынан тұрады. Платинаның сырты ерекше жағдайда (мысалы, белгілі ток тығыздығы) электролиз әдісімен тағы да платинамен қапталады.

Платина, әдетте, инертті болғандықтан электродтық процеске қатыспайды, ал бірақ сыртқы «борпылдақ» (қуыстары көп) платина сутекті жақсы адсорбциялайды (сіңіреді). Сонда сутек газ болса да басқа металдар сияқты өз иондарының ерітіндісіне батырылған болады. Осындай сутек электродының потенциалы кез келген температурада 0,000 В болады деп келісілген.

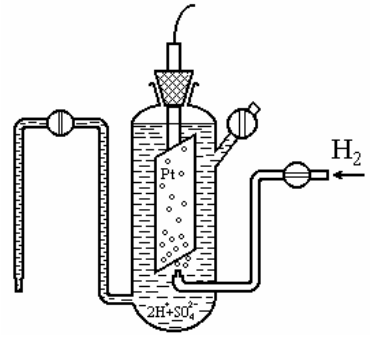

Сурет 2. – Стандарттық сутек электроды

Сонымен кез келген металдың (немесе басқа да жай және күрделі заттардың) тотықтырғыш-тотықсыздандырғыш қасиеттерін сан жағынан сипаттау үшін сол металдан жасалған электрод пен сутек электродынан тұратын гальваникалық электрод (3-сурет) құрылады, ал оның электр қозғаушы күші металдың тотықтырғыш немесе тотықсыздандырғыш қасиеттерін сипаттайтын электродтық потенциалы болып саналады. Әр түрлі металдардың қасиеттерін салыстыру үшін ол белгілі бір келісілген (стандарттық) жағдайда өлшенуі керек.

Стандарттық жағдай ретінде p = 101,325 кПа (сол сияқты 1 атм немесе 760 мм. сын. бағ.), T = 298 K және иондардың концентрациясы 1 моль/л болатын жағдай алынған. Сонымен сутек электроды мен зерттеліп отырған электродтан тұратын гальваникалық элементтің электр қозғаушы күші соңғы электродтың *стандарттық электродтық потенциалы* деп аталады [4]. Олардың көпшілігінің мәндері өлшеніп (немесе есептеліп), анықтамалық кестелерге жинақталған.

Бұдан әрі көңіл аударатын мәселе – металдардың потенциалдары мәндерінің таңбалары. Кестелерден олардың минус (–) немесе плюс (+) таңбасымен алынғандығын көреміз. IUPAC ұйғарымы бойынша кестелерде жартылай реакциялар тотықсыздану реакциялары ретінде келтірілген. Егер сутек электродымен жұптасқан электродта өз бетімен тотығу процесі жүретін болса, онда оның тотықсыздану реакциясына сәйкес потенциалы минус (–) таңбасымен алынады. Мұнда $-\Delta G^o = nFE^0$ сипатталатын Гиббс энергиясы мен гальваникалық элементтің электр қозғаушы күшінің байланысы ескерілген.

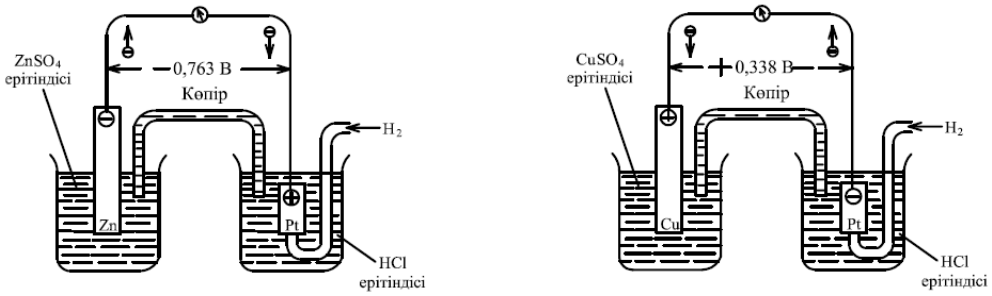

а *б*

Сурет 3. – Мырыш (а) және мыс (б) электродтардың стандарттық потенциалдарын анықтауға арналған стандарттық сутектік электроды бар гальваникалық тізбектің сызбасы

Стандарттық жағдайдан басқа жағдайларда (концентрация, температура) электродтық потенциалдар мәндерін *Нернст теңдеуімен* есептеуге болады [5]. Электродтық потенциалдың концентрация мен температураға тәуелділігін сипаттайтын теңдеуді 1881 жылы Вальтер Нернст ұсынған:

$$\varphi = \varphi^0 + \frac{RT}{nF} \ln \frac{[Ox]}{[Red]}$$

мұндағы *R* – универсал газ тұрақтысы, 8,3144 Дж/(моль · К); *T* – термодинамикалық температура, *K*; *n* – ион заряды; *F* – Фарадей саны, 96500 Кл/моль.

$$\varphi = \varphi^0 + \frac{2{,}3RT}{nF} \lg \frac{[Ox]}{[Red]} = \varphi^0 + \frac{0{,}059}{n} \lg \frac{[Ox]}{[Red]}$$

Мысалы, магний иондарының концентрациясы $[Mg^{2+}]$ = 0,1 моль/л болатын ерітіндіге батырылған магний электродының потенциалы:

$$\varphi_{Mg^{2+}/Mg} = -2{,}36 + \frac{0{,}059}{2} \lg 0{,}1 = -2{,}36 + 0{,}0295 \cdot (-1) = -2{,}39 \text{ В}$$

Қорытындылай келе, стандарттық электродтық потенциалдар кестелерін пайдаланған кезде келесі дәстүрлі ережелерді ұмытпаған жөн [6-8]:

1. Стандарттық электродтық потенциал іс жүзінде қарастырылып отырған жартылай реакция жүретін электрод пен сутек электродынан тұратын гальваникалық элементтің стандарттық жағдайда өлшенген электр қозғаушы күші (E°, В) болып табылады;

2. Таза және қолданбалы химияның халықаралық одағының (IUPAC) шешімі бойынша тотығу-тотықсыздану жұптарының жартылай реакциялары теңдеулері **тотықсыздану реакциясы** теңдеуі ретінде келтірілген;

3. Қарастырылып отырған жартылай реакция жүретін электрод пен сутек электродынан тұратын гальваникалық элемент жұмыс істеген кезде өз бетімен жүретін тотықсыздану реакциясының потенциалы мәні плюс (+) таңбасымен алынады.

Мысалы, мырыш электроды мен сутек электродынан құрастырылған гальваникалық элемент жұмыс істеген кезде өз бетімен келесі реакциялар жүреді:

$Zn = Zn^{2+} + 2e^-$ + 0,762 В

$2H^+ + 2e = H_2\uparrow$ ± 0,000 В

Ал, кестеде жартылай реакциялар тотықсыздану реакциялары ретінде ғана келтіріледі. Сондықтан болу керек:

$Zn^{2+} + 2e^- = Zn$ – 0,762 В

4. Жартылай реакция теңдеуі кестелерде келтірілетін (тотықсыздану реакциясы) бағытқа кері бағытта жазылған жағдайда оның потенциалының мәні кері таңбамен алынады;

Мысалы,

Кестелерде келтірілетін бағытта		Кері бағытта	
$Zn^{2+} + 2e^- = Zn$	– 0,762 В	$Zn = Zn^{2+} + 2e^-$	+0,762 В

5. Кестедегі мағлұматтар қажетіне қарай тотығу-тотықсыздану жұптары мәндерінің өсуіне (минус таңбасымен алынған потенциал мәндердің кемуіне немесе плюс таңбасымен алынған потенциал мәндерінің өсуіне) сай (1-кесте) немесе әр элемент бойынша (2-кесте) топталуы мүмкін; Жазылу түріне байланысты олар pH = 0 (қышқылдық орта) немесе pH = 14 (сілтілік орта) мәніне сай келеді.

Төменде 1-кестеде сондай стандарттық электродтық потенциалдар (СЭП) кестесінің фрагменті (таңдамалы бөлігі) келтірілген [1].

Кесте 1

Стандарттық электродтық потенциалдар кестесі (фрагмент)

Тотығу-тотықсыздану жұбы	E^o, В	Тотығу-тотықсыздану жұбы	E^o, В
$Li^+ + e^- = Li$	–3,040	$NO_3^- + 4H^+ + 3e^- = NO_2\uparrow + H_2O$	+0,96
$K^+ + e^- = K$	–2,936	Br_2 (ж) $+ 2e^- = 2Br^-$	+1,065
$Mg^{2+} + 2e^- = Mg$	–2,356	$2IO_3^- + 12H^+ + 10e^- = I_2 + 6H_2O$	+1,19
$Al^{3+} + 3e^- = Al$	–1,676	$O_2\uparrow + 4H^+ + 4e^- = 2H_2O$	+1,23
$Zn^{2+} + 2e^- = Zn$	–0,762	$MnO_2\downarrow + 4H^+ + 2e^- = Mn^{2+} + 2H_2O$	+1,23
$Fe^{2+} + 2e^- = Fe$	–0,44	$Cr_2O_7^{2-} + 14H^+ + 6e^- = 2Cr^{3+} + 7H_2O$	+1,38
$Ni^{2+} + 2e^- = Ni$	–0,257	$Cl_2\uparrow + 2e^- = 2Cl^-$	+1,358
$Sn^{2+} + 2e^- = Sn$	–0,137	$ClO_3^- + 6H^+ + 6e^- = Cl^- + 3H_2O$	+1,45
$Pb^{2+} + 2e^- = Pb$	–0,125	$MnO_4^- + 8H^+ + 5e^- = Mn^{2+} + 4H_2O$	+1,51
$2H^+ + 2e^- = H_2\uparrow$	±0,00	$2BrO_3^- + 12H^+ + 10e^- = Br_2 + 6H_2O$	+1,52
$Sn^{4+} + 2e^- = Sn^{2+}$	+0,15	$H_2O_2 + 2H^+ + 2e^- = 2H_2O$	+1,763
$Cu^{2+} + 2e^- = Cu$	+0,340	$S_2O_8^{2-} + 2e^- = 2SO_4^{2-}$	+1,96
$I_2 + 2e^- = 2I^-$	+0,535	$F_2\uparrow + 2e^- = 2F^-$	+3,05
$Fe^{3+} + e^- = Fe^{2+}$	+0,771	$Na^+ + e^- = Na$	–2,714

Стандарттық электродтық потенциалдар кестесінен (қатарынан) шығатын қорытындылар және одан шығатын салдарлар

1-ші қорытынды (негізгі):

Кез келген екі тотықтырғыш-тотықсыздандырғыш жұбынан құрылған гальваникалық элемент жұмыс істеген кезде потенциалының мәні үлкен жұптың сол жағындағы бөлшек (тотықтырғыш) потенциалы кіші жұптың оң жағындағы бөлшекті (тотықсыздандырғышты) оның сол жағындағы бөлшекке дейін тотықтырады, ал өзі оң жақтағы бөлшекке дейін тотықсызданады.

Бұл «жаңылтпашты» мысал арқылы қарастырайық. Мысалы, Даниэль-Якоби (мырыш-мыс) элементінде өздігінен қандай реакция жүретінін СЭП кестесі арқылы анықтайық [9].

Түсініктемелер	Реакция теңдеулері	φ^o, В
Анықтамалық кестелерден қажетті жартылай реакция теңдеулеріне сай потенциалдар мәндерін тауып аламыз.	$Zn^{2+} + 2e^- = Zn$ $Cu^{2+} + 2e = Cu$	–0,762 В +0,340 В
Олардың потенциалдарының мәндеріне сай өздігінен жүретін жартылай реакция теңдеулерін жазамыз.	$Zn = Zn^{2+} + 2e^-$ $Cu^{2+} + 2e^- = Cu$	+0,762 В +0,340 В
Өз бетімен жүретін реакцияның толық теңдеуін құрамыз және оған сай электр қозғаушы күштің мәнін есептейміз.	$Zn + Cu^{2+} = Zn^{2+} + Cu$	$E^o = +1,102$ В

1-салдар. *Стандарттық электродтық потенциалдар қатарында сутекке дейін тұрған металдар (стандарттық жағдайда) сұйылтылған қышқылдардан сутекті ығыстырып шығара алады* [10].

Түсініктемелер	Жартылай реакциялар	φ^o, В
Анықтамалық кестелерден қажетті жартылай реакция теңдеулеріне сай потенциалдар мәндерін тауып аламыз.	$Zn^{2+} + 2e^- = Zn$ $2H^+ + 2e^- = H_2\uparrow$	–0,762 В ± 0,00 В
Олардың потенциалдары мәндеріне сай өздігінен жүретін жартылай реакция теңдеулерін жазамыз.	$Zn = Zn^{2+} + 2e^-$ $2H^+ + 2e^- = H_2\uparrow$	+ 0,762 В ± 0,00 В
Өз бетімен жүретін реакцияның толық теңдеуін құрамыз және оған сай электр қозғаушы күштің мәнін есептейміз.	$Zn + 2H^+ = Zn^{2+} + H_2\uparrow$	$E^o = +0,762$ В

2-салдар. *Стандарттық электродтық потенциалдар қатарында тұрған кез келген металды коррозиядан қорғау үшін оны сол қатардағы өзіне дейінгі металмен қаптау қажет!*

Түсініктемелер	Жартылай реакциялар	φ^o, В
Анықтамалық кестелерден қажетті жартылай реакция теңдеулеріне сай потенциалдар мәндерін тауып аламыз.	$Zn^{2+} + 2e^- = Zn$ $Fe^{2+} + 2e^- = Fe$	–0,762 В –0,44 В
Олардың потенциалдары мәндеріне сай өздігінен жүретін жартылай реакция теңдеулерін жазамыз.	$Zn = Zn^{2+} + 2e^-$ $Fe^{2+} + 2e^- = Fe$	+0,762 В –0,44 В
Өз бетімен жүретін реакцияның толық теңдеуін құрамыз және оған сай электр қозғаушы күштің мәнін есептейміз.	$Zn + Fe^{2+} = Zn^{2+} + Fe$	$E^o = +0,322$ В

2-ші қорытынды:

Гальваникалық элементтің электр қозғаушы күші мейлінше жоғары болу үшін оны құрайтын электродтар стандарттық электродтық потенциалдар қатарында бір-бірінен мейлінше алшақ орналасқан болуы қажет.

	Жартылай реакциялар	φ^o, В	Жартылай реакциялар	φ^o, В
1-қадам	$Li^+ + e^- = Li$ $Cu^{2+} + 2e^- = Cu$	–3,040 +0,340	$Sn^{2+} + 2e^- = Sn$ $Pb^{2+} + 2e^- = Pb$	–0,14 –0,126
2-қадам	$Li = Li^+ + e^-$ $Cu^{2+} + 2e^- = Cu$ $2Li + Cu^{2+} = 2Li^+ + Cu$	+3,040 +0,340 +3,380	$Sn = Sn^{2+} + 2e^-$ $Pb^{2+} + 2e^- = Pb$ $Sn + Pb^{2+} = Pb + Sn^{2+}$	+0,14 –0,126 +0,014

3-ші қорытынды:

Су кез келген бинарлы қосылыс тәрізді тотықтырғыш та, тотықсыздандырғыш та қасиеттер көрсете алады. Суда тотықтырғыш-элемент рөлін бос сутекке H_2 дейін тотықсыздануға қабілетті, +1 тотығу дәрежесін көрсететін сутек атқарады. Ал тотықсыздандырғыш-элемент рөлінде бос оттекке O_2 дейін тотығуға қабілетті және –2 тотығу дәрежесін көрсететін оттек болады. pH мәнінің кең ауқымында су

молекуласынан басқа тотықтырғыш пен тотықсыздандырғыш рөлінде H^+ (pH < 7 болғанда) және OH^- (pH > 7 болғанда) иондары бола алады. Су молекулаларының кинетикалық тұрғыда енжар (инертті) екенін, ал иондар едәуір реакцияға қабілетті екенін атап өткен жөн.

Көріп отырғанымыздай, су тотығу-тотықсыздану жартылай реакцияларына тек жеткіліксіз атомдар алынатын немесе сутек пен оттектің артық атомдары соған қосылатын орта ретінде ғана емес, сонымен қатар «толыққанды» тотықтырғыш немесе тотықсыздандырғыш ретінде қатысады. $\Delta E°$ мәндерін талдау кестеде жүргізілетін жартылай реакциялардың шамамен үштен екісі осы жартылай реакцияларға қатысатын заттар суды тотықсыздандыруы немесе тотықтыруы керек болатын осындай потенциалдар мәніне ие екендігін көрсетеді. Егерде кинетикалық инерттілік болмағанда, бұл заттар сулы ерітінділерде бола алмас еді [11].

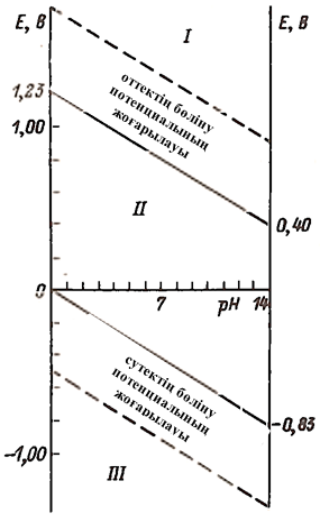

Орта	Су – тотықтырғыш	Су – тотықсыздандырғыш
Қышқыл	$2H^+ + 2e = H_2$ ± 0,00В	$O_2 + 4H^+ + 4e = 2H_2O$ + 1,23В
Сілтілік	$2H_2O + 2e = 2OH^- + H_2$ – 0,83В	$O_2 + 2H_2O + 4e = OH^-$ + 0,40В

Су және H^+ пен OH^- иондары қатысында жүретін жартылай реакциялар жоғарыда келтірілген теңдеулермен сипатталады. Оларға сәйкес потенциал мәндеріне сүйене отырып, пунктир сызықтармен шектелген аймақ шамамен тотықтырғыштар мен тотықсыздандырғыштардың сулы ерітінділердегі тұрақтылық аймағын көрсетеді.

Потенциалдары мәндері жоғарғы пунктир шекарадан жоғары тотықтырғыштар суды оттек бөле ыдыратулары, ал потенциал мәндері төменгі пунктир шекарадан төмен орналасқан тотықсыздандырғыштар суды сутек бөле ыдыратулары мүмкін. Кинетикалық шектеулер салдарынан олар ұзақ уақыт бойы суда өзгеріссіз қалулары мүмкін.

4-ші қорытынды:

Стандартты электродтық потенциалдар қатарының көмегімен реакция теңдеулерін теңестіруге болады [12].

Түсініктемелер	Реакция теңдеулері	φ^o, В
Анықтамалық кестелерден қажетті жартылай реакция теңдеулеріне сай потенциалдар мәндерін тауып аламыз.	$I_2 + 2e^- = 2I^-$ $H_3PO_4 + 2H^+ + 2e^- = H_3PO_3 + H_2O$	+0,535 В –0,28 В
Олардың потенциалдарының мәндеріне сай өздігінен жүретін жартылай реакция теңдеулерін жазамыз.	$1 \mid I_2 + 2e^- = 2I^-$ $1 \mid H_3PO_3 + H_2O = H_3PO_4 + 2H^+ + 2e^-$	+0,535 В +0,28 В
Өз бетімен жүретін реакцияның толық теңдеуін құрамыз және оған сай электр қозғаушы күштің мәнін есептейміз.	$H_3PO_3 + I_2 + H_2O = H_3PO_4 + 2HI$	E^o = +0,815 В

Әдебиеттер:

1. *Шрайвер Дж., Эткинс Дж. Неорганическая химия. В 2-х томах. – М.: Мир, 2013. – Т.1. – 679 с., Т.2. – 486 с.*
2. *Штраус С. Решебник к учебнику «Неорганическая химия» Д.Шрайвера, П.Эткинса. – М.: Мир, 2004. – 271 с.*
3. *Суворов А.В., Никольский А.Б. Общая и неорганическая химия. В 2-х томах. – М.: Юрайт, 2016. Т.1. – 292 с., Т.2. – 315 с.*
4. *Дей К., Селбин Д. Теоретическая неорганическая химия. – М.: Химия, 1976. – 347 с.*
5. *Шаталов А.Я. Введение в электрохимическую термодинамику. – М.: Высш. шк., 1984. – 215 с.*
6. *Агасян П.К., Николаева Е.Р. Основы электрохимических методов анализа (потенциометрический метод). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 196 с.*
7. *Соглашения, касающиеся знаков разностей электрических потенциалов, электродвижущих сил и электродных потенциалов (Стокгольм, 1953). – Номенклатурные правила ИЮПАК по химии. – М.: ВИНИТИ, 1979. – 333 с.*
8. *Латимер В. Окислительные состояние элементов и их потенциалы в водных растворах. – М.: Издатинлит, 1954. – 400 с.*
9. *Щульц М.М., Писаревский А.М., Полозова И.П. Окислительный потенциал. Теория и практика. – Л.: Наука, 1984. – 160 с.*
10. *Бахметьева Л.М., Пушкин Д.В., Сережкина Л.Б. Окислительно-восстановительные реакции. – Самара: Изд-во «Универс-групп», 2005. – 59 с.*
11. *Морозов И.В., Болталин А.И., Карпова Е.В. Окислительно-восстановительные процессы. – М.: Издательство Московского университета, 2003. – 79 с.*
12. *Бекишев К. Окислительно-восстановительные реакции. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 108 с.*

Бекишев К., Байрысова А.Е.

Ряд стандартных электродных потенциалов и практические выводы, вытекающие из него.

В статье обсуждается принципы измерения стандартных электродных потенциалов и электродвижущих сил гальванических элементов и составления таблиц на их основе, характеризующих сравнительные окислительно-восстановительные свойства простых веществ и химических соединений, а также основные практические выводы и следствия, вытекающие из них. Статья носит методический характер и может быть использована при обучении химии.

Ключевые слова: *Электродный потенциал, гальванический элемент, электродвижущая сила гальванического элемента, водородный электрод, полуреакции, уравнение Нернста, стандартные условия, ряд стандартных электродных потенциалов.*

Bekishev K., Bairyssova A.E.

A string of standard electrode potentials and the resulting practical conclusions

The article discusses the principles of measuring standard electrode potentials and electromotive forces of galvanic cells and the development of tables based on them describing the comparative redox properties of elements and chemical compounds, as well as the main practical findings and implications of them. The article is carry methodological character and can be used in teaching chemistry.

Keywords: *Electrode potential, galvanic cell, electromotive force of a galvanic cell, hydrogen electrode, the half-reaction, Nernst equation, standard terms, a string of standard electrode potentials.*

***

UDC: 37.01:002.5

Kulmagambetova S. *– candidate of pedagogical sciences, M.Utemissov WKSU*
E-mail: *svetlana-sk-68@mail.ru*
Thomas W. *– PhD, professor, University of Passau (Passau, Germany)*
E-mail: *Thomas.Wuensch@Uni-Passau.De*
Imanalina G. *– master student of M.Utemissov WKSU*
E-mail: *gtasmagambetova@inbox.ru*

TYPES OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract. *In this article are considered topical issues of pedagogical technologies and defined the concepts "technology", "pedagogical technology". Also there are considered pedagogical technologies of training to help students in higher educational system with subject understanding of problematical character of shown tasks; to teach to distinguish and analyze problem situations; to find ways, approaches, ways on permission of problem situations for students.*

It is possible to find answers in article to such questions as: what to teach? for what to teach? how to teach productively?

Keywords*: pedagogics, technology of training, pedagogical technology, education, productivity, higher educational system, creation, activity, group of students.*

As educators know, teaching is a complicated practice that requires an interweaving of many kinds of specialized knowledge. In this way, teaching is an example of an ill-structured discipline, requiring teachers to apply complex knowledge structures across different cases and contexts. Teachers practice their craft in highly complex, dynamic classroom contexts that require them constantly to shift and evolve their understanding. Thus, effective teaching depends on flexible access to rich, well-organized and integrated knowledge from different domains, including knowledge of student thinking and learning, knowledge of subject matter, and increasingly, knowledge of technology.

General technologies

On the basis of the analysis of literature it is necessary to specify that and widespread the next technological ways of training are the most known [1]:

1. Traditional training:

Traditional training, though isn't among modern ways, is widely used in practice of training. In it is possible to allocate a certain accurate procedure: updating of former knowledge (poll), statement of a new material, fixing, homework. Such creation of educational process completely corresponds to logic of assimilation of knowledge and fields good results if the purpose of training is assimilation of the actual information and formation of practical abilities;

2. The differentiated training:

Differentiation of training can be carried out on the different signs, the most widespread, training differentiation on training standard level (level of knowledge) or on level of students educational opportunities (more difficult option). The technology of level differentiation assumes preliminary division of group of students on micro groups with different level of knowledge and exarticulation in a training material of several (usually three) types of programs: standard, enriched and advanced. Process of training is under construction in traditional sequence: presentation of a new material, fixing, repetition, control. However, during the fixing, repetition and control students from different groups carry out tasks of different level of complexity and therefore acquire a training material at the level;

3. Individual training;
4. Collective training;
5. Developing training;
6. Training on the basis of model of full assimilation of knowledge;
7. The concentrated training and etc.

Types of the general pedagogical technologies

According to the leading concept the content of education is considered now as a complex of elements of social experience [2]. Social experience is understood as set of activity, each of which assumes existence of the purpose, means, ways and result.

Making a start from the types of educational process offered by M.A. Galanova: dogmatic, explanatory, productive, we add according to levels of assimilation of the content of education suggestive, personal and explanatory, called reproductive, break into formal and intrinsic subtypes [3].

Dogmatic training became the first type which had a wide circulation: many people owning the diploma, able to consider, write were required, but not to think. Any deviation from dogmas was immediately stopped and guaranteed inability of person was the most cardinal means of fight against heresy is critical to belong to learned, to analyze and estimate facts. Units from ten thousand made the way through thickness of cramming to own opinion to truth.

In process of development of means of production, complication of labor process and tasks solved by the worker execution of sample actions and skillful activity, application of labor receptions in various situations was not required. It is easy to see result of reproductive type of educational process in this characteristic.

The reproductive training aimed at the fastest development by the individual of available experience, doesn't demand explanations, these are our traditions. Training programs, textbooks, habitual style of interaction with student, settled forms of education and first of all, class period organization of offices and all educational building – all these are most adapted today for requirements of this type of educational process [4].

The reproduction prepared the competent worker, but performer not capable to create a new. New social requirement was expressed in the sixties our century by the Russia philosopher said that nowadays modern students know much more than Socrat, but whether they think as he? Promotion of problem training, later – active methods of training became the answer to the social order. Need of productive type to prove isn't present need: all have on lips a creativity development, activization of informative activity. It is necessary to recognize soberly only that the surroundings of higher education institution doesn't change since time of the founder of didactics. Occupation, the clumsiest from positions of creative activity, admits quality of "the main organizational form of education". This fact can't be considered as a lack of student teaching: it follows, according to one more regularity of education that arrow of social requirement yet doesn't indicate graduate creator and it can't be mass productive type.

And nevertheless, productive type is a requirement of time, a logical step of development of student teaching. Its characteristic features are independent, instead of the informative activity organized by teacher and creative thinking as a key element of result of student’s education. It is clear why all modern recommendations about improvement of process of training agree on developing training and use of active methods of training. Nowadays educated person has to be able to create own experience.

Type of teaching and educational process, urged to respond to such social order – personal. The name says not that public shape (mask) of the person here is formed, it was in any type of education, and that formation of knowledge, ways of activity, thinking is used as means of education of personality, its "self-growing" in close contact, cooperating with others. Product of this type — people not with the imposed moral person, and the identity which has built in creative social interaction with others.

Result of formal and reproductive type – knowledge, respectively control tasks are tests, questions directed on reproduction, storing, control of actions.

The end of result of intrinsic and reproductive level are abilities, therefore, supervising procedure will be connected with the solution of tasks with deviations from standard algorithm, with independent designing of answers.

Productive type. Result – creative thinking. Control tasks contain tasks – educational problems.

Personal type. Result – personality. Participation in imitating (business) games allows to see manifestation of personal qualities of student, i.e. control assumes an out gaming of personal situations.

The choice of technology of training depends on the planned direction of a development of education. The modern paradigm of education is connected with introduction in school practice personal the focused training[5]. Therefore the focused technologies become the most significant personal. They assume:

1. Updating of the content of education (if we plan to use a certain technology in the course of training, we seek to create, select, transform already available contents education so that it logically and "technologically" laid down in planned process);2. Formation at students of requirement for receiving the fundamental scientific and practical-focused knowledge;

3. Development of qualities of the identity of students (including intellectual) allowing them to live in existing welfare conditions.

On orientation to personal structures pedagogical technologies can be shared on:

• Informational;
• Operational;
• Self-development;
• Technologies of formation of the sphere of the esthetic and moral relations;
• Technologies of formation of self-operating mechanisms of the personality;
• Heuristic.

Any personal focused technology is under construction on a basis and taking into account transfer being trained in a subject condition in the course of training and creation subject - subject relations in the academic group. These relations develop from:

• communication organizations;
• organizations of group activity of students;
• uses (receptions) special technician;
• organizations of an assessment and self-assessment of students;
• creations of successful situation;
• creations of confidential psychological climate on occupation.

The most difficult at introduction of focused technologies, besides actually technological moments, obviously relation change "Teacher - student" will be personal. These relations are key in considered technologies, expressing their main idea and strategic line. In case when teacher simply uses a set technician (receptions) and relations remain at former, authoritative level, it’s difficult to speak about realization personal to focused technology. At the same time, researches showed that more than 40% of teachers in professional activity are focused on satisfaction of requirement for domination and suppression that is on authoritative style.

Expert teachers develop author's technologies which combine elements of the approved technologies in different options. As a rule, all of them are focused on implementation of contents and achievement of purpose of different level and diversified training.

There can be built different technologies on the basis of one theory of training. For example, in higher education establishments are used when training future highly qualified specialists set of technologies on training. But together with it, it is necessary to consider specifics of specialty always. We agree that the theory of problem training is the basis for

technologies which develop thinkful and creative abilities, informative activity, interest, independence of personality, but at the same time construction of one theory, concept of several technologies of training isn't testimony of their identity. They will always differ in quantitative and qualitative parameters. In this regard it is important to have complete system of means of description of pedagogical technologies, considering that each of them contains conceptual, substantial and procedural aspects.

The research principle in pedagogic assumes independent research activity of students in the course of training, modeling or repetition of real scientific research process and of discovery. Ideas of independent acquisition of knowledge being trained sounded in antique pedagogic and Renaissance pedagogic. In modern pedagogic introduction in educational process research and searching models are connected, first of all, with John Dewey. He planned the main stages of thinking as solutions of problems. He formulated idea of training support on a first-hand experience (own experience of intelligence and experience of other people, including the past) and interest of students. Dewey put forward and realized in practice idea "School of making" at which the educational situation begins with identification and ordering of the hidden and obvious repertoire of students' knowledge which follows their systematic dedication in new ways with a studied subject.

Let's remind that searching is defined as "information process of extraction of object of a big data file". Research is "process and result of the scientific activity directed on obtaining socially significant new data". In foreign pedagogics there is very conditional division of searching and research technologies but as both types of technologies are based on productive activity of students during the solution of problems and independent scientific or practical searching, we won't divide them.

The main characteristics of research training in comparison to the traditional are defined by change of a position being trained in educational process, its initiative, subject character from which, specific conditions of searching educational activity in turn follow.

The combination of research nature of training to a support on own experience of students puts teachers before special difficulties. Experience and knowledge of students quite often seems to them too limited to serve as a basic point at statement of problems of educational research. However the requirement of a support of experience too significantly that it could be neglected for the sake of in itself "the maintenance of a subject".

One of characteristic tendencies of development in line with research training – studying of the problems connected with vital needs and interests of students. At a choice of problems it is necessary to consider previous preparation and experience of students, existence of opportunities at them to investigate a problem. Problems have to arise naturally from experience and students' needs.

The intrinsic characteristic of the training based on searching approach, the reflection of students which goes in three directions are: the thinking process, arising emotions and that gives such training for development of the personality are comprehended and analyzed. The reflection usually occurs in the course of the analysis of the classes given in micro-groups.

Process of searching and research training is directed not only on acquisition of knowledge. During that students are formed general educational competence:

• knowledge searching;

• training in the main cogitative actions and operations – to the analysis, synthesis, generalization.

• formation of reflexive thinking culture;

• formation of a choice activity skills and decision-making;

• training in discussion procedures, formation of debatable culture;

• emotional and personal development in the course of educational activity;

• emotional and intellectual reflection of a course of the training including imitating and role modeling.

This approach is embodied in two options:

1. Searching approach of practical, informative and applied orientation within which educational process is under construction as searching of new applied, practical data (new tool knowledge of ways of activity).

2. Searching approach of epistemic-logical orientation within which educational process is under construction as searching of the new theoretical knowledge, new informative reference points.

In practice of education this approach is realized in actually research training organized on the basis of use of the corresponding algorithms and models, in problem-oriented training, a method of projects and other technologies.

Searching and research training relies on features of functioning of thinking of the person. Process of receiving knowledge is constructed so that to facilitate to the person process of its judgment, storing and practical use. It found the reflection in the psychological principles of research training formulated in the 60th years by known psychologist J. Brunner:

1. In the maintenance of a subject it is necessary to allocate leading, rod concepts.

In each subject of such concepts has to be a little, no more than five-seven. Their allocation helps students to structure all received knowledge, uniting them round several "basic" concepts, building own system of knowledge on this basis.

2. In the course of training all facts and private concepts need to be connected with the allocated rod concepts.

Thereby the teacher helps students to form own system of knowledge. At the beginning the teacher himself carries out communication of private concepts with basic, gradually training students independently to carry out this process. But even then, when students are able to do it, the teacher periodically has to address to them, asking questions or asking to carry out communication of a studied material with basic concepts.

3. It is expedient to apply "helicoids" studying of the main concepts.

At different grade levels students again and again master not only a training material, but also basic concepts at more and more difficult level.

4. In the course of training it is necessary not only to impart knowledge being trained, but also to train them in the main ways of informative activity.

The main ways of informative activity find now the expression in the all-educational competence which have been listed above. Realization of this principle provides independence of students in the course of training and opportunity for them to study during their all life.

5. It is necessary to put students in a position of the researcher, the pioneer.

About importance of realization of this principle it was told above much.

What concrete algorithm of independent search of knowledge and, respectively, creation of occupation in research training? For search and research training the sequence of the generalized stages of educational process is characteristic:

1. Problem statement, search of its formulation from the various points of view;

2. Search of the facts for the best understanding of a problem, its specification, search of ways and opportunities of its decision;

3. The broadest search of new knowledge, information, practical examples, promotion of ideas which will help to solve the put problem; the assessment of information, knowledge, examples and ideas is postponed until that time while students won't formulate them most fully;

4. Search of the decision by which found information is selected, the acquired knowledge is analyzed, the stated ideas are exposed to the analysis and an assessment; for an embodiment best of them get out;

5. Synthesis of selected information, the formulation of a way of a solution, search of recognition of the found decision by people around.

The given stages of educational activity clearly shows the main differences of search training from the traditional. First, the knowledge isn't given to students in finished form, it is provided to them in the form of a problem which they have to solve independently. The knowledge becomes not the training purpose, and a problem cure. Students understand need for themselves in new knowledge (without it not to solve put problems) that considerably increases their motivation and activity. Secondly, activity and independence of students on occupation is much higher. Students break into groups in which specify a problem, define, what knowledge and information sources are necessary for them, work with these sources, generalize the received option of a solution. Certainly, the teacher doesn't remain the silent observer, but it assists groups only when she is necessary.

Activity of the teacher on occupation depends on complexity of a studied subject and on a group level of development. For the last decades many foreign teachers adhere to idea of three levels of research training. At the first level the teacher puts a problem and itself plans a method of its decision. The being trained should carry out the decision, its search independently. At the second level the teacher only puts a problem, but the student looks for a method of its decision independently (group, collective search here is possible). At the highest, third level problem statement, it is equal as search of a method and development of the decision, are carried out being trained independently, the teacher only outlines the sphere in which the being trained have to isolate a problem.

At problem statement the teacher estimates also abilities and possibilities of hotel students, choosing for them degree of complexity of a task. Allocate some levels of complexity of tasks or the educational purposes which unite in taxonomy (taxonomy – hierarchical sequence). One of the first taxonomy of the educational purposes was developed in the 50th years of the XX century by known American teacher B. Blum. It is obvious that if the student can succeed only the first level, his knowledge and all-educational skills will be low. Achievement of more and more high levels speaks about higher level of successes in study and the general development of students.

Taxonomy of the educational purposes (according to B. Blum):

1. Knowledge – storing and reproduction of the studied material from the concrete facts to theories. At this level of complexity the student is able to learn, remember and repeat the learned.

2. Understanding – ability to interpret, explain or transfer a material from one form to another (from verbal in mathematical or graphic and vice versa), the assumption of a further course of an event or the phenomenon, a prediction of consequences, results.

3. Application – ability to use a material in specific conditions or new situations. Application of rules, methods, concepts, laws, the principles, theories in new theoretical or concrete practical situations.

4. The analysis – ability to break a material into components so that its structure clearly acted. Exarticulation of parts whole, identification of interrelations between them, understanding of the principles of the organization of the whole. Understanding not only the maintenance of a material, but also its internal structure is required.

5. Synthesis – ability to combine elements to receive whole, possessing novelty. The plan of action, schemes, set of the generalized communications, connection of knowledge from various areas to solve a problem or to develop the plan of its decision can be an example.

6. Assessment – ability to estimate value of this or that material (scientific data, a research material, the literary work) for a specific goal, to estimate logic of creation of a material, compliance of conclusions to available data, the importance of this or that product of activity. Judgments have to be based on accurate criteria – internal (structural, logical) or external (compliance of the planned purpose). Criteria either are defined being trained, or are set to it from the outside.

In search and research training concrete demands are made to activity of the teacher who has to:

• To induce students to formulate ideas available for them and representations, to state them in an explicit form.

• To push together students with the phenomena which enter into a contradiction with available representations.

• To induce students to put forward alternative explanations, assumptions, guesses.

• To give the chance being trained to investigate the assumptions, for example, by carrying out experience or discussion in small groups.

• To give the chance being trained to apply new representations to a wide range of the phenomena, situations in order that they understood and estimated their applied value.

On the basis of the general sequence of steps in search training concrete algorithms of creation of class periods are developed. Three models of occupation given below are based on various level of complexity of tasks. The first of them is calculated on level of knowledge and the understanding, the second includes also application level, the third includes all six levels from B. Blum's taxonomy.

Depending on character of the environment (or conditions) training all known technological ways of training can be divided into three groups:

1. Technological ways which can be used within traditional hour system (the problem training, developing training, game and others);

2. Technological ways which demand organizational reconstruction of higher education institution work (the concentrated training, a collective way of training and others);

3. Technological ways which demand change of the content of education ("dialogue of cultures", probabilistic education and others).

Complexity, versatility of pedagogical activity is a factor that opens a scope for many pedagogical technologies. Nowadays dynamics of technologies constantly grows. The wide range, diversity of pedagogical technologies causes the need of their classification where pedagogical technologies are grouped in various system and significant signs [6].

G.K. Selevko [7], considering pedagogical technology and as the science investigating the most rational ways of training, and as system of ways, principles and regulatives, applied in training, and as real process of training, generalizing various classification approaches, gives the following classification of pedagogical technologies:

1. On application level:

• an all-pedagogical – it concern general principles of educational processes;

• subjective – they are intended for improvement of teaching of separate subjects;

• local and modular – they provide partial changes of the pedagogical phenomena;

2. On personal orientation:

• informative: it is a formation of knowledge, abilities, skills;

• operational: it is a formation of ways of intellectual actions;

• emotionally-artistic and emotional-moral: that is a formation of the sphere of esthetic and moral relations;

• technologies of self-development is a formation of self-administrative mechanisms of the personality;

• heuristic: it is a development of creative abilities;

• applied technologies: it means formation of effective and practical sphere.

3. On organization and management of cognitive activity:

• structural and logical technologies of training. It means stage-by-stage formulations of didactic tasks, a choice of way of their decision, diagnostics and an assessment of the received results;

• integration technologies: they are didactic systems which are provides an integration of the multisubjective knowledge and abilities, different types of activity at the level of the integrated courses, educational subjects, educational problems and other forms of organization of training;

• game technologies - game form of interaction of the teacher and students which promotes formation of abilities to solve problems on the basis of a competent choice of alternative options through realization of a certain subject. In educational process are used business, role, team, "teacher - student" and etc. kinds of game technologies;

4. On character of the contents and structure: training and bringing up, secular and religious, general education and professionally focused, humanitarian and technocratic, various branch, private subjective, and also monotechnologies, complex (polytechnologies) and getting technologies.

5. In organizational forms: group and alternative, academic and club, individual and collective ways of the training, the differentiated training.

6. On a prevailing (dominating) method: dogmatic, reproductive, explanatory and illustrative, the programmed training, the problem training, the developing training, self-developing training, dialogical, communicative, game, creative information (computer) and other technologies.

7. On category of the student: mass (traditional academic technology calculated on the average student, technologies of the advanced level (profound studying of the subjects, vocational education and others), technologies of compensating training (pedagogical correction, support, alignment, etc.), victimological technologies (surdo-, ortho-, tiflo-, and oligophrenic pedagogic).

8. In the direction of modernization of existing traditional system: on the basis of a humanization and democratization of pedagogical relations, on the basis of activization and an intensification of students activity, on the basis of efficiency of the organization and management of training process, on the basis of methodical improvement and didactic reconstruction of the training material, alternative, complete technologies of authors' pedagogic methods [8].

Literature:

1. Pedagogical technologies: Methodical recommendations / Editor T.A. Babakova. – Petrozavodsk: PetrSU publ. house, 2007. – 95 p.

2. Dautova O.B., Krylova O.N. Modern pedagogical technologies in profile training. Educational methodical aid for teachers / edition A.P. Tryapitsyna. – StPb.: CARO, 2006. – 176 p.

3. Galanova M.A. Pedagogical technologies: educational methodical aid. – Ufa: Bashkirian state pedagogical university publishing, 2008. – 103 p.

4. Timchenko I.N. Introduction of pedagogical practicum: educational methodical aid for students of higher pedagogical educational establishments. – Novosibirsk: Novosibirsk institute of professional development and retraining of educators publishing, 2004. – 184 p.

5. Modern technologies of training / editor G.V. Borissova. – StPb. 2002. – 194 p.

6. Pedagogical technologies: educational aid for students of pedagogical specialities – general edition V.S. Kukushina. – M.: PCC "MarT"; Rostov on Don: "MarT" publ., 2006. – 336 p.

7. Selevko G.K. Traditional pedagogical technology and it's humanity modernization. – M.: Scientific research institute of school technologies, 2005. – 144 p.

8. New pedagogical and informative technologies ay system of education: Educational aid for students of pedagogical universities and system of professional development of pedagogical staff / Edition. E.S. Polat. – Publ: Centre "Academy", 2002. – 272 p.

Құлмағамбетова С.С., Томас В.В., Иманалина Г.
Педагогикалық технологияларының типтері.

Айтылмыш мақалада педагогикалық технологиялар және олардың классификациялары қарастырылады. Сонымен қатар, беріліп отырған тапсырманың мәселелігін пәндік тұрғыда түсініп білуге көмектесу; туындаған мәселелерді сараптап, жеңіл шешімін таба білуге; туындаған мәселелерді реттеуде студенттерге жеке мәнді болуының айлаларын қарастыра білуге үйрету мақсатындағы тапсырмалар жүйесі мен зерттеу амалдары нысанында оқу танымы ретіндегі оқыту технологиялары қарастырылады. Мақалада келеі сұрақтардың жауабын табуға болады: неге оқытуға болады? не үшін оқыту керек? қалай нәтижелі оқытуға болады?

Тірек сөздер: *педагогика, оқыту технологиясы, педагогикалық технология,білім беру, нәтижелілік.*

Кулмагамбетова С.С., Томас В.В., Иманалина Г.
Типы педагогических технологий

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы педагогических технологий и их классификации, определяются понятия «технология», «педагогическая технология». Также рассматриваются педагогические технологии обучения, чтобы помочь обучающимся в предметном понимании проблемности предъявляемых задач; научить распознавать и анализировать проблемные ситуации; находить способы, подходы, пути по разрешению проблемных ситуаций для обучающихся.

В статье можно найти ответы на такие вопросы, как: чему учить? зачем учить? как учить результативно?

Ключевые слова: *педагогика, технология обучения, педагогическая технология, образование, результативность.*

***

ӘОЖ: 376.17

Айтжанова Р.М. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,*
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
E-mail: *rozaaitzhanova@mail.ru*

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ФОРМАЦИЯ МҰҒАЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА[1]

Аннотация: *Берілген мақалада қазіргі заманауи білім беру кеңістігінде қызмет жасайтын жаңа формация мұғалімі жоғары білімді, дене еңбегіне де, ой еңбегіне де дайын, ғылым мен мәдениет салаларынан хабардар, жаңа типті оқу орындарының кез - келген саласында қызмет етуге оңтайлы, адамдар мен қарым-қатынас орната білу мен шығармашылық күшін жүзеге асыратын жан-жақты қарастырылады.*

[1] *Мақала «ЖОО үздік оқытушысы – 2015» грантының қаржысы есебінен шығарылды.*

Тірек сөздер: *Мұғалім, білім, ақпарат, технология, жаңа формация мұғалімі, құзыреттілік, кәсіби құзыреттік, педагогикалық шеберлік, креативтілік, шығармашылық әрекет.*

Заман ағысына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман – уақыт талабы. Кеше ғана көк туын желбіретіп шаңырақ көтерген егемен елімізді өркениетке жетелейтін білім бастауында мектеп, ал сол мектепте жас ұрпақ бойына білім негізінің мәңгілік іргетасын қалаушы- мұғалімдер тұрады.

«Мұғалімдер – қоғамның ең білімді, ең отаншыл, білгілеріңіз келсе, «ең сынампаз» бөлігі болып табылады», – деп Елбасы Н.Ә. Назарбаев бекер айтпаса керек [1]. Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз елімізге білікті маман, өз ісінің шебері қажет. Қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі, жаңа білімнің жинақталуы, өндірістің жетілдірілуі, әлеуметтік прогресс педагог қызметінің мазмұндық сыйпатын өзгертуді талап етеді. Себебі ол жаңа формация мұғалімдерінің педагогикалық-гуманитарлық құзырлығын қалыптастыруы тиіс. Қазіргі кезеңде мектептегі жас ұрпақ тәрбиесі, оның жеке тұлғасының жаңаша қалыптасуы, әлеуметтік дүниеге көзқарасы, жалпы болмысы мұғалімге байланысты.

Жаңа формация мұғалімдерінің қызметі – жас ұрпаққа қоғам міндеттеп отырған талаптарға жауап беретіндей тәрбие мен білім беру. «Білім ғасыры» атанған XXI ғасырда оқу мен тәрбие үрдісін жаңаша ұйымдастыру қажеттілігі туындады. Бүгінгі мектеп партасында отырған бала -ертеңгі егеменді еліміздің тізгінін ұстар иелері. Олай болса, ұлтымыздың салт – дәстүрін қадірлейтін, адами ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, ізденімпаз, шығармашыл, жаңалыққа жаны құмар интеллектілік потенциялы жоғары, өркениетке ынтығатын,білім мен ғылымның тереңіне үңіле білетін жеке тұлғаны қалыптастыру жаңа формация мұғалімдерінің тікелей міндеті болып табылады [2, 207 б.]. Соңғы кезде мейірімді, ізгі тұлғаны дамытудың жалпы адамзаттық құндылықтарын қалыптастырудың жолын философия, дидактика және психология ғылымдары бірлесе іздестіреді.

Адамның жеке тұлға ретіндегі сапалық көрсеткіштерінің бірі – оның бойында ізгілік қасиетінің болуы бүкіл жалпы адамзаттың құндылықтарының іргетасын қалайды.

Бүгінгі таңда қолға алып жатқан білім беруді ізгілендіру идеясын жүзеге асыру барлық білім беру жүйесінің, әсіресе мектептің міндеті. Ұстаз үшін бұл мақсатқа жетудің көзі – педагогикалық өзара әрекеттің ізгілік ұстанымдарының құндылығын және технологиялық аспектілерін игеру.

Бұл аспектілер мыналар:

– кәсібилікке өзінің қажеттілігін сезінуі керек;

– кәсіби сәйкестігіне өзінің дәрежесі туралы ой топшылаулары болуы керек;

– кәсіби топта оны мойындаудың дәрежесін білуі керек;

– өзінің әлсіз және күшті жақтарын, жетістіктерге жету жолдарын және кемшіліктерін дер кезінде түзете білуі керек.

Ендеше, жаңа формация педагогтарының әлеуеті - көп өлшемді және моделді [3, 3 б.]. Біз қадам басқан XXI ғасыр жан-жақты дамыған, білімді, өз ісіне де, өзгенің ісіне де әділ баға бере алатын, өзіне сенімді, тәуелсіз Қазақстанның әлуметтік-экономикалық жағынан дамуына зор үлес қоса алатын тұлға тәрбиелеуді талап етіп отыр. Осыған байланысты бүгінгі күнннің басты мәселесі – жас ұрпаққа нәтижеге бағытталған білім беру болып отыр.

Бүгінгі таңда еліміз нәтижеге бағытталған білім беру моделіне көшті. Нәтиже дегеніміз - жеке тұлғаның құзырлылығы. Ал нәтижеге бағытталған білім беру дегеніміз – жеке тұлғаның құзырлылығын қалыптастыру. Құзырлылық – ол терең білім. Оқушының құзырлылығын қалыптастыру үшін мұғалімнің өзі құзырлыққа жету керек. Қазіргі кезді мұғалімге қойылатын талап та күшті. Жаңа формация мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болу ғана емес, тарихи танымдық,

педагогикалық, психологиялық және ақпаратттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқытудың жаңа технологиясын меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады.

Қай қоғамда болсын істің тетігін мамандар шешеді. Ендеше білім сапасын көтеру ісі, жоғарыда аталған міндеттерді жүзеге асыру тетігі ұстаздар қауымына байланысты. Мұғалімнің қоғамдағы орнын, адамдықтың таразысы ұстаздықты белгілі ақын, алғашқы педагогикалық еңбектің авторы Мағжан Жұмабаев «Алты алаштың баласы бас қосса, ең қадірлі орын мұғалімдікі» – деп жоғары бағалаған [4, 174 б.]. Бұрындары ата-апаларымыз балалар оларға қызмет жасаса «Мұғалім бол!» – деп батасын беретін. Бұның өзі сол кезден бастап мұғалім мамандығының қадірлі, сұранысқа ие болғандығын көрсетеді.

Қазіргі әлуметтік – экономикалық өзгерістер жағдайында біздің қоғамызда өздігінше шешім қабылдай алатын және оның жүзеге асыра алатын әлуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаға сұраныс күшейді. Осыған орай, әр тұлғаның кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы да арта түседі. Жоғары дәрежелі кәсіби құзыреттілік маманның бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Олай дейтініміз мұғалімдердің кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігі – білім сапасын көтерудің алғы шарты. Құзыреттілік арқылы, мұғалімнің мәртебесі, шығармашылығы жағынан дамуы, тәжірибе жинақтауы, оқушыларды ынталандыру мен оларға қолдау көрсету жақтары жүзеге асады. Осы арқылы арқылы білім сапасы көтеріледі, ұстаз беделі, ұстаздық келбет қалыптасады.

Өздігінше еркін ойлау қабілеті бар, тәрбие- білім беру үрдісін модельдей алатын, тәрбие беру және білім берудің жеке технологиялары мен жаңа идеяларын өздігінше іске асыра алатын мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің деңгейін арттыру - өзекті мәселе, себебі, біріншіден кәсіби құзыретті мұғалім мекептің тәрбие – білім беру процесінде шығармашылық оқушылардың қалыптасуына дұрыс әсер етеді; екіншіден, өзінің кәсіби қызметінде жақсы нәтижелерге қол жеткізе алады; үшіншіден, кәсіби мүмкіндіктерінің іске асуына ықпал жасайды [5, 22 б.].

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі күнделікті педагогикалық қызметте әр түрлі танылады және әр түрлі іске асады. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі деп, біз өзара байланыстыуш компонеттен тұратын тұлғаның қасиеттері:

- Педагогикалық қыметте жүзеге асатын кәсіби білім;
- Кәсіби біліктілік;
- Мұғалімнің кәсіби құнды қасиеттері;

Бұл үш компонент мұғалімнің тұлғасын дамыту мақсатымен біріктірілген, сонымен қатар әр компонент педагогикалық қымет үрдісінде бірде алғышарт, бірде құралы, бірде нәтижесі болып кызмет атқарады.

Кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру үрдісі кәсіби білім, білік, дағдыны қалыптастыру, педагогтің жалпы мәдени дамуын, оның тұлғалық көзқарасын және кәсібимаңызды сапаларын қалыптастыруды білдіреді.

«Егер бір жылдығыңды ойласаң – егін ек, ал 100 жылдығыңды ойласаң – ағаш ек, ал 1000 жылдығыңды ойласаң – Адам тәрбиелеп, білім бер» деген ежелгі ғұлмалардың сөзі бар. Ел Президенті Н.Назарбаев та өз жолдауында: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» – деген [6]. Ендеше біз, өзімізді өзгелерге тек білім арқылы ғана таныта аламыз, білім арқылы ғана мойындата аламыз. Осындай сапалы да терең білім беруде мұғалім шығармашылығының алатын орны ерекше.

Мұғалім шығармашылығын дамытуда мынандай негізгі қағидаларға бас назар аудару керек деп санаймын:

- мұғалімнің өз мамандығына, іс-әрекетіне жанымен шынайы берілуі;
- оқыту мен тәрбиелеу үрдісіне қатып қалған үлгіге қарамай, өзіндік жаңалық енгізуге тырысу;

- мұғалімнің өз алдында үлкен мақсаттар қойып, биік нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылу [7, 12 б.].

Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз шығармашылықтарын, білгендері мен түйіндерін басқаларға ұсына алудың, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні өор. Тек сонда ғана ол өз шығармаларының дамуына қол жеткізіп, өзінің кәсіп иесі ретінде ішкі сұрақтарына жауап бере алады. «Шығармашыл мұғалім» деп төмендегі іс-әрекеттерді жүзеге асыра алатын мұғалімді атауға болады:

- Өз мамандығының қыр-сырын толық меңгеру мақсатындағы іздену жұмыстарын жүргізу;
- Оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері мен технологияларын оқып үйрену және оны өз жұмысында белсенді түрде қолдану.
- Өз жұмысына диагностика жасай отырып, кемшілігін табу, оны болдырмаудың алдын алу;
- Өз іс-тәжірибесін жинақтау және тарату жұмыстарын ұйымдастыру;
- Кәсіби байқаулар мен сайыстарға, түрлі деңгейдегі семинарлар мен конференцияларға қатыса отырып, шеберлігін шыңдау.

Кәсіби шеберліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме кеш пе меңгеруі тиіс. Педагог-ғылым Маркова А.К. оның кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі [8, 160 б.]:

- мұғалімнің өз мамандығына бейімделу кезеңі;
- мамандықта өзін-өзі актуалдыландыру кезеңі;
- мамандықты еркін меңгерген кезеңі, мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең.

Ғалым кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер-мұғалімнің, жаңашыл-мұғалімнің, зерттеуші - мұғалімнің, кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық образы ретінде қарастырады.

XI ғасырда өмір сүрген түркі дүниесінің танымал тұлғасы Махмұд Қашқари «Білім – нұрлы әлем» деп айтқан екен. Осы нұрлы дүниенің алып айдынында еркін жүзетін білімді, парасатты тұлға тәрбиелеуді құзыретті, шығармашылықпен жұмыс жасайтын ұстаздар ғана жүзеге асыра алады. Ендеше, әр мұғалім жүрек қалауымен таңдап алған мамандығының биік шыңына жетуге ұмтылуы керек.

Жаңа формация мұғалімінің алғашқы қадамы - педагогикалық машықтану. Педагогикалық машықтану зертханасының мақсаты - болашақ мұғалімдердің жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігін арттыру мақсатында жаңа педагогикалық технология элементтерін қолдана білуге үйрету, шығармашылыққа баулу. Проблемалық оқу оқушылардың шығармашылық белсенділігін күшейтудің ең тиімді құралы болып саналады. Мұның мәні оқушы жаңа материалды түсіну үшін толғанып, проблемалық ситуация жасауға жаңа жоспар жасап, мұғалімге проблемалық сұрақтар береді. Проблемалық оқытудың нәтижесі терең әрі берік білім берумен, жаңа оқу жұмыс тәсілін меңгерумен,терең ой, алғыр ақыл пайда болады. Оқушылармен өз біліміне және оқып үйреніп отырған материалға сын көзімен қарайтын болады.

Оқушының жаңа ұғымды бекітуі: ой қорыту, баланың өздігінен дербес әрекет етуіне жағдай жасау, сол әрекетті бастан өткізіп, оған өзіне қорытынды жасату, еңбек нәтижесін баланың өзі сезінетіндей болуы шарт.

Мұғалім оқушыларға мақсат қойып, оны орындау жолдарын іздеуге бағыттайды, өзінің әрекетіне көзбен қарауға, нәтижені талдауға үйретеді. Мұғалім қызықты тапсырмалар жүйесін жасап, тапсырманы шешудің қарапайым әдісінен күрделіге ауыстырады. Сабақ үстінде шығармашылық дербестіктің қалыптасуы үшін оқушылар мыналарға міндетті: мәселені талқылауда белсенділік көрсету, шапшаң ойлау, сұрақ қоя білу, өз пікірін терең білім негізінде қалыптастыру, шығармашылықпен дербес жұмыс істеу және мақсатқа жетуі.

Мұғалімнің шығармашылықпен жұмыс жасап, баланың шығармашылық қабілетін ашып, оны алға қарай дамыту барысында сыныпта қабілетті, яғни дарынды, үлгерімі төмен оқушылармен жұмысты жүйелі жолға қою қажеттілігі туындайды.

Дарындылықтың табиғаты шексіз. Зерттеушілік, ізденушілік – бала табиғатына тәне құбылыс. Білуге деген құштарлық, бақылауға тырысушылық, тәжірибеден өткізуге дайын тұру, әлем турлы жаңа мәлімет жинауға талпынушылық қасиеттер балаға тән дәстүрлі мінез.

Педагогикалық үрдісте балалардың дарынын ашуда оқушы мен мұғалімнің ынтымақтастығы қажет.Ендеше, мектепте оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын дәл табуға, ғылымға жетелеу арқылы өздерінің қабілеттерін ашуларына көмектесуіміз қажет. Ол үшін мұғалім мына қағидаларды есте ұстауы қажет:

- Баланың бойындағы құмарлығын, қызығушылығын жойып алмай, оның үнемі алға жылжуға деген табиғи талап-тілектерін, сұраныс пен мұқтаждықтарын ескеру, шығармашылығын жетілдіру;
- Білімді өз бетінше іздену арқылы алуға қолайлы жағдай жасау;
- Өзін-өзі дамытатын тұлға қалыптастыру.

Мұғалім бала бойындағы жаратушылық сапалардың болатындығын мойындауы, әрі дамытуы керек. Ол үшін өзі де өзгеруі дәстүрлі оқытудың стереотиптерінен арылуы керек. Білім арқылы баланы дамытудың жаңа стратегиясы мен тактикасын таңдай алуы керек. Өзінің философиялық ұстанымдырын қайта қарағаны дұрыс.

Бұл тұрғыда, мұғалім – ақылды, бірақ барлығын өзі айтып бере салмайды, ол өз пәнін өте жетік біледі, бірақ өз білімімен таңқалдыруға тырыспайды. Білімділігін баланы қорқытудың, оған үстемдік етуінің құралы етпейді. Демек, мұғалім мәселе қояды, ойлаудың жолдарын ашады, әрекеттің барысына бағдар береді, жетектейді. Осылайша оқушы қоғам, ғылым шешіп қойған, бірақ ол үшін жаңа болып табылатын проблеманы шешуге кіріседі. Оқу әрекетімен айналысады. Оқу үрдісінде инновациялық технологиялардың тиімділігін көреміз.

Мұғалім сабақ сапасын арттырып, оқушы белсенділігін үнемі көтеруге ерекше назар аударып, оқушының кез-келген сұрақ пен ұғымды талдай алуы үшін әр сабақта проблемалық оқытуды жиі қолдануы тиіс.

Жаңа формациядағы педагогтарды қалыптастыру концепциясында көрсетілгендей, жаңа формациядағы педагогтан талап етілетін әлеуметтік сапаның үлгісі төмендегідей:

1. *Дүниежүзілік және ұлттық мәдениеттің жетістіктерін білуі, соған қол жеткізуі.*
2. *Әлеуметтік белсенділігі және адамгершілігінің жоғары болуы.*
3. *Басқалардың ұстанымына шыдамдылықпен қарай отырып, өзінің ар-ожданын биікке қоюы.*
4. *Заңға бағына білуі және өз құқығын толық пайдалануы.*
5. *Әлеуметтік шыншылдыққа ұмтылуы.*
6. *Басқалардың ұлттық және діни ерекшеліктеріне түсіністікпен қарау.*
7. *Патриоттығы, ұлтжандылығы биік болуы.*
8. *Мейірімділік.*
9. *Міндеттілік.*
10. *Жауапкершілік.*
11. *Тәрбиеленушілерге, оқушыларына мейірімділікпен қарау.*
12. *Біліктілік (жеке әлеуметтік, экологиялық, ұйымдастыру-басқару, кәсіби, әдістемелік, білімділік, әлеуметтік, экономикалық, кәсіби рольдердің өзгеруіне дайын болу).*

Педагогикалық қызметке дайындық: кадрлардың білім беру стандартын меңгеруі, мамандыққа толықтай енуі, оқытудағы технологияны білуі, өз

мамандығына шығармашылықпен, жаңашылдықпен қарау, авторлық бағдарламалар, жаңалықтар ашу.

Жаңашыл педагог төмендегідей мазмұнды реттерді білуі көзделеді:

- *Дидактикалық мәдениет;*
- *Әдістемелік мәдениет;*
- *Креативтілік мәдениет;*
- *Рефлексиялық мәдениет;*
- *Ойлау білу мәдениеті.*

Әдістемелік мәдениет – біртұтас, көпдеңгейлі және көпқұрамдас білім беру. Оған мұғалімнің педагогикалық философиясы, өзінің психикалық күйіне ой жүгіртуі, педагогтің еркі мен мінезінің байланысы жатады.

Педагогтің әдістемелік мәдениетінің құрылымы оның барлық құрамдас бөліктерінің бірігуі: интеллектуалдық, мотивациялық, рухани-адамгершілік, тәжірибелік аймағы, оның педагогикалық қызметін және жаңаша ойлауын қамтамасыз етеді. Жаңа формациядағы педагогтың әдістемелік мәдениетін қалыптастыру көрсеткіштерінің критериі:

- *құндылықты түсінуі және оған қарым-қатынасы, оларды өз мақсатында жүзеге асыруы;*
- *әдістемелік ролін ұғынуы;*
- *педагогикалық қызметте принциптер жүйесін, теориялық және тәжірибеде ұйымдастыру әдістерін түсіну.*

Креативтілік компонентінің құрылымына мыналар жатады:

– *әдеттен тыс пікірлерге қызығушылық;*
– *шүбә, күмән келтіруге бейімділік;*
– *жаңашылдықты сезіну;*
– *ойдың ұшқырлығы;*
– *шығармашылық қиялдау;*
– *интуиция;*
– *эстетикалық әдемілікті сезіну;*
– *сөз тапқыштық;*
– *батылдық және тәуелсіз пікір;*
– *логикалық қатаңдық;*
– *дәлелдеудің әртүрлі формаларын қолдана білуі.*

Сонымен, *креативтілік* – рухани құндылықтарды жасаушы және жеке тұлғаның шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамыту шарты бола отырып, рефлексия мен субъективтік өзін-өзі бағалау негізінде жаңа нәтижелерге жетуде шығармашылыққа қабілеттілігінен көрінетін сапалық қасиеті.

Мектеп оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру өте маңызды, күрделі және көп салалы мәселе болып есептеледі. Шығармашылық дегеніміз – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануына көмектеседі.

Шығармашылық іс-әрекет – мәселелі қою, ойды тұжырымдап айту, идеяның пайда болуы, оны шешу, оның логикалық дамуы, аталған мәселені шешуде тиімді әдістерді қолдану, негіздеу, оны тәжірибе жүзінде дәлелдеу барысында нәтиженің нақты көрінуі.

Оқушының шығармашылық деңгейі – оның мәселені қою мен оны шешудің жолдарын табуынан көрінеді. Мұнда жаңа білімді меңгеру процесі шығармашылық ойдың қалыптасуымен және дамуымен бірге жүреді. Демек, шығармашылық ойдың нәтижесі - тек қана белгілі ұғымдарды қайталап, жаңғыртумен ғана емес, сонымен қатар жаңа білімді жасау, тапсырманы орындауда жаңа жолдарды ашу.

XXI ғасыр білімін адамның шығармашылық қызығушылықтарының дамуы, оның өзінің жеке тұлғалық дамуы деп түсіну қажет. Бұл - әр адамның өзін-өзі жасампаздықпен қайта құра алуы, қоғамдық талаптар тұрғысынан өзіне сыни баға бере алуы, айналаны өзгертуге қатыса алуы. Білім арқылы адамның интеллектуалдық, рухани күші артып, жеке тұлғасы қалыптасады. Шығармашылық қызығушылық әлеуеттің дамуы жаңашылдықтың қажеттілігін сезіну арқылы, оған деген өзінің сенімдерін қалыптастыру арқылы көрінеді де, өз білімін, танымын кеңейтуге негіз болады.

Бүгінгі Қазақстанға қалыптан тыс ойлай алатын, шұғыл шешімдер қабылдай білетін, белсенді, шығармашыл жеке тұлға қажет.

Әлемдік білім кеңістігіне енудің жаңашылдық стратегиясына сәйкес, мектептің ғасырлар бойғы даму тарихында алдыңға қатарлы педагогикалық ой өкілдерінің шығармашылық қызығушылықты қалыптастыру идеяларын зерттеу және талдау негізінде маңызды бес бағытты бөліп көрсетеміз: *философиялық-танымдық бағыт; дидактикалық-психологиялық бағыт; педагогикалық-әдістемелік бағыт; педагогикалық-инновациялық бағыт; акмеологиялық бағыт.*

Креативтілік білім меңгеру қазіргі оқыту технологияларын пайдалана отырып, дара шығармашылық тәсіл негізінде ұйымдастырылады [9, 16 б.].

Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан-жақты, білімі қажет. Қазіргі мұғалім:

- *Педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алатын;*
- *Педагогикалық өзгерістерге тез төселетін;*
- *Жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын;*
- *Оқушылармен ортақ тіл табыса алатын;*
- *Білімді, іскер, шебер болу керек;*

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан -жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұрға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Қазіргі оқушы:

- *Дүниетаным қабілеті жоғары;*
- *Дарынды, өнерпаз;*
- *Іздемпаз, талапты;*
- *Өз алдына мақсат қоя білу керек.*

Жаңа формациядағы педагогтың міндеті тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамыт, жаңа ғылыми идеяларды қабылдау мен өңдеуден өткізу қабілеті, оларды талдау мен өзіндік кәсіби іс-әрекетте қолдану болып табылады. Осыған орай, кәсіби даярлықтың міндеттері тұлғаны дамыту мақсатымен, оны шығармашылықпен жүзеге асырумен жақындасады.

Бір зерттеуші Нобель сыйлығының иегерлерінен, яғни, ғылым элитасынан «Өз педагогтарыңыздан не алдыңыздар?» деп сауал тастағанда, олардың ортақ жауабы төмендегідей болған екен: «Бұл байланыс: олар қалай жұмыс істейтіндігін, қалай ойлайтындығын, бір нәрсенің мәнін түсінуге қалай жеткендігін көру... Бұл – ойлау стилі. Бұл – мақсатқа жетуге мүмкіндік берген жұмыс әдісі».

Осы орайда, педагог А.Марковтың жеке тұлға эталондық үлгісін және Б.Кассовтың педагогикалық іс-әрекетінің жеке тұлғалық үлгісін қарастыра келе, жаңа формациядағы педагогтың жеке тұлғалық үлгісін төмендегідей топтастыруды ұсынамын сурет – 1.

1сурет. Жаңа формациядағы педагогтың жеке тұлғалық үлгісі

Берілген үлгінің әрқайсына жекелей тоқталсақ, жаңа формациядағы педагогтың жеке тұлғалық үлгісі:

1. Педагогикалық феномен: педагогикалық бағыт, кәсіби маңызды жеке тұлға қасиеттерінің жиынтығы, кең ақыл-ой, педагогикалық білгірлік.
2. Педагогикалық такт феномені: ізгілік, білім алушыға сыйластық, әділеттілік, өзін-өзі ұстай білуі.
3. Зияткерлік феномен: жалпы оқу қабілеттері (оқу, санау, жазу, баяндау); арнайы қабілеттер (картаны, сызбаларды оқу, өлшеу аспаптарын қолдану).
4. Адамгершілік феномені: жеке тұлғаның өзіне сыйластығы – бұл адамгершіліктің бастауы, өзгелерді бағалай білу.
5. Эстетикалық феномен: әлемдік мәдениет байлығына жақындау, әр елдердің адамдарымен кең байланыс.
6. Дене тәрбиесі феномені: еңбекке қабілеттілікті арттыру, салауатты өмір салтына қажеттілікті қалыптастыру, үнемі өзін-өзі жетілдіруге тәрбиелеу.
7. Азаматтық феномен: азаматтылық, азаматтық тәрбие, саяси тәрбие, құқықтық тәрбие.
8. Еңбек және экономикалық феномен: еңбектік тәрбие, экономикалық тәрбие, еңбек тиімділігінің педагогикалық шарттары, кәсіби бағдар.
9. Экологиялық феномен: экологиялық тәрбие.
10. Бақылау феномені: кәсіби-педагогикалық ойлаудың дамуы, эмоционалдық тұрақтылық, рефлексияға қабілеттілік.

Жоғарыдағы біз қарастырған мәселелерге сүйене отырып, жаңа формациядағы педагогтың жеке тұлғалық үлгісі педагог тұлғасын өмірлік өз-өзін анықтау сапасының мазмұнды элементі болатындығын айтуға болады.

Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе – білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі,сғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы – мектеп, ал мектептің жаны – мұғалімдердің басты міндеті – өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін қастерлей және оны жалпы азаматтық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу.

Қорыта айтқанда, жаңа формациядағы педагогтарды қалыптастыру әлеуметтік проблема. Мемлекетіміздің іргесі берік, оның болашағына жауапты жас ұрпаққа саналы білім мен сапалы тәрбие беру үшін жаңа формациядағы педагогтардың алар орны зор.

Әр ұстаз – XXI ғасыр мұғаліміне сай болу үшін – ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, жан-жақты шебер, тынымсыз еңбекқор, терең қазыналы білімпаз, кез-келген ортаның ұйытқысы болу керек.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Акорда, 2011жылғы 28 қаңтар.*
2. *Қазақстан Республикасы жаңа формациядағы педагогтарының үздіксіз педагогикалық білім беру концепциясы. – Астана, 2005. – 207 б.*
3. *Құдайбергенева К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы, 2007. – 149 б.*
4. *Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005. – 111 б.*
5. *Түсіпова К. Мұғалімнің әлеуметтік мәртебесі мен кәсіби біліктілігі // Мектеп директоры. – 2005. – № 3 (53). – Б. 22-23.*
6. *Болашақтың іргесін бірге қалаймыз. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа Жолдауы, Астана: Акорда, 2011 жылғы 28 қаңтар.*
7. *Атенова М. З. Мектеп-білім тірегі, Ұстаз - оның жүрегі: Ұстаз ұлағаты // Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. – 2006. – № 9 (35). – Б.12-13.*
8. *Мудрик А. В. Учитель: мастерство и вдохновение: Книга для старшеклассников. – Москва, 1986. – 189 с.*
9. *Қараев Ж., Жадрина М. Теоретические основы развития школьного образования в Казахстане. – Алматы, 1999. – 207 с.*

Айтжанова Р.М.

Формирование учителя новой формации в системе современного образования

В данной статье рассматривается учитель новой формации как всесторонне развитая личность, работающая в современной системе образования, обладающая высшим образованием, владеющая всем арсеналом педагогических средств, реализующая свой творческий потенциал и коммуникативные способности в работе.

Ключевые слова: *Учитель, образование, информация, технология, учитель новой формации, компетентность, профессиональная компетентность, педагогическое мастерство, креативность, творческая деятельность.*

Aitzhanova R.M.

Formation of the teacher of new formation in the system of modern education

This article discusses the teacher of new formation as the full development of personality, working in the modern education system, who has a higher education, who owns the entire arsenal of educational tools, realize their creativity and communication skills to work.

Keywords: *Keywords: teacher, education, technology, teacher of new formation, competence, professional competence, pedagogical skills, creativity, creative activities.*

***

ӘОЖ 37. 01: 78

Молдағалиев Б.А. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Ибрашева М.Б. – *М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *Aslan_Moli@mail.ru*

УНИВЕРСИТЕТТЕ КРЕДИТТІК ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аннотация. *Мақалада кредиттік оқыту жүйесі бойынша оқытушының жетекшілігімен және студенттердің өздерінің өзіндік жұмысын ұйымдастыру мәселелері қарастырылған.*

Тірек сөздер: *жоғары оқу орны, кредиттік оқыту жүйесі, силлабус, өзіндік жұмыс, оқытушының жетекшілігімен студенттің өзіндік жұмысы.*

Қазақстан Республикасының экономикалық және әлеуметтік саласымен қатар білім беруді дамыту басты проблемаға айналуда. Мұның дәлелі - Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың әр жыл сайын халыққа Жолдаулары, жаңа білім заңдарының қабылдануы, соған сәйкес білім саласының жүйелі түрде реформалануы университтерді кредиттік оқыту жүйесіне көшірудің жоспарлы түрде іске асырылуы [1; 2].

Еліміздің білім беру саласының білікті мамандары, жетекшілері алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттердегі мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарының оқыту жүйесін салыстырып зерттей келе АҚШ, Еуропа, Азияда кеңінен меңгеріліп, жақсы нәтиже беріп, кең қолданыс тапқан кредиттік оқыту жүйесін еліміздің бірқатар жоғары оқу орындарына ендіруді көптеген қазақстандықтардың еңбектерінде ұсынылды [3, 12 б.]. Кредиттік оқыту жүйесі: АҚШ, Испания, Швеция, Бельгия, Голландия, Ұлыбритания, Жапония, Қытай т.б. мемлекеттерінің ішкі өзіндік ерекшеліктеріне икемделе отырып, білім беру жүйесіне ендірілді. Бұл жүйенің біртұтастылығымен бірге, оқыту бағдарламасының басым бөлігін студенттердің өз бетімен игеруге бағытталуы, осы елдердегі білім сапасының нәтижелі болуының дәлелі. Жаңаша оқыту жүйесіне көшу білім беру мен кәсіби білікті мамандар даярлаудың сапасын жоғарылататынына сүйенді.

Жоғары оқу орындарында көп жылдан бері қолданып келген дәстүрлі оқыту жүйесі өз нәтижесін беріп келді десек те, қазіргі қарыштаған прогресс ғасырында ғылым мен білім тез дамып жаңалықтар мен ақпараттар легі толастамай тұрған кезде, өзіне қажетті ақпаратты тез арада игеру арқылы білім алуға келгенде бұрынғы жүйе әлсіздік танытуда. Сондықтан Болон декларациясын қолдаған мемлекетіміз, әлемнің дамыған елдеріндегі кредиттік оқыту жүйесін Республикамыздың ЖОО - ына ендірді.

Студенттің оқуға қызығушылығы мен қажеттілігі өзіндік әрекеті түріндегі оқуға ауысуы, оқытушының функциясының өзгеруі және студенттердің өздік жұмыстарының (СӨЖ) маңызының артуы, өзара белсенді әдістердің, дәстүрлі емес әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданылу қажеттігі оқу үдерісіне қатысушы субъектілер оқытушы, мен студенттің нақты әрекеттері айқын түрде сипатталғандықтан өзіндік іс-әрекет арқылы студенттің өзіндік жұмысы іске асатыны анықталды.

Педагогика тарихында студенттің өзіндік жұмысты дамытумен қатар, оның мәнін аша отырып іске асыру көптеген педагог-ғалымдар зерттеулерінің өзекті тақырыбының бірі болып келді.

Еліміздегі өзіндік жұмысты ғылыми - теориялық тұрғыдан мән берген ғалымдар: З.С. Сейтова, А.А. Жұбанова, Ж.Қараев, Н.Жаманқұлова, Б.Сыдықова, Б.Әбдікәрімұлы, М.Баймырзаев, С.Мирсейтова, Г. А.Бакирова т.б., оның ерекшелігін әр сала бойынша түсіндіруге бағыт алды. Олар оқу үдерісіндегі өзіндік жұмыстың білімді меңгеруде студентті жеке тұлға әрі қалыптастырушы құралы ретінде маңызының зор екенін көрсетеді. Өзіндік жұмысты болашақ маманның жеке шығармашылық ойлауын, ғылымға қызығушылығын және арнайы білім алуын қамтамасыз ететін жоғары оқу орындарында қолданылатын оқыту әдісі деп түсіндіреді.

Көптеген педагогикалық еңбектерді саралай отырып кредиттік оқыту жүйесінде өзіндік жұмыс проблемасы ғылыми, әдістемелік, теориялық тұрғыдан әлі де зерттеуді, әрі жетілдіруді қажет ететін тың тақырып екеніне көзіміз жетті.

Студенттің өзіндік жұмысының кредиттік оқыту жүйесінде орны ерекше болғанымен:

- кредиттік оқыту жүйесін қолданатын университеттерде студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыру жолдарына қатысты нақты ғылыми-теориялық, әдістемелік негіздердің жеткіліксіздігі;
- өзіндік жұмыс түрлерін қолдануды ұйымдастырудың педагогикалық және әдістемелік мүмкіндіктерінің ғылыми тұрғыдан негізделмеуі;
- университеттерде студенттің өзіндік жұмысын оқыту үдерісінде қолдану мүмкіндігі мен ұйымдастыру арасында қарама - қайшылықтар бар екендігі анықталды.

Кредиттік оқыту жүйесіндегі өзіндік жұмысты қолдануындағы қарама - қайшылықтың туындауынан ғылыми зерттеудің проблемасы анықталды:

- кредиттік оқыту жүйесін қолданатын университеттерде студенттің өзіндік жұмысын өзіндік іс-әрекет тұрғысынан қарастыра отырып, оны іске асырудың білімі, іскерлігі мен дағдысын қалыптастыру жолдарын іздеу;
- өзіндік жұмыстың жаңа теориялық негізі мен әдістемелік мазмұнын жүйеге келтіре отырып, оқу үдерісінде қолдану арқылы тиімділігін дәлелдеу.

Бұл проблеманың көкейкестілігі, оның теориялық және әдістемелік тұрғыдан жеткілікті зерттелмеуі және университеттердегі төменгі курс студенттерінің өзіндік жұмыс жасауға дайын еместігі, оны іске асыруда нақты сүйенетін ғылыми-әдістемелік нұсқаулардың жоқтығына байланысты.

Кредиттік оқу жүйесінің 2/3 бөлігі студенттің өздігінен жасайтын жұмысынан тұрады, яғни білімнің негізін студент өз бетінше іздену, білуге деген қызығушылыққа, танымдық белсенділікке сүйене отырып қалыптастырады. Педагогикалық әдебиетте студенттің өзіндік жұмысына сипаттамалар берілген.

В.И. Загвязинский оған мынадай ғылыми анықтама берді: «студенттің өзбетінше жұмысы - бұл студенттің білім мен білікті меңгерудегі оқытушының бағыттауымен, бірақ оның қатысуынсыз жүретін іс-әрекеті» [4, 26 б.]. Дәстүрлі оқыту жүйесінде бұдан басқа да студенттің өзіндік жұмысына арналып сан алуан анықтамалар беріліп, оларды тиісті әдістемемен қамтуға тырысқанымен, жеке әрі нақты тақырыптармен берілген тапсырмаларды орындауға келгенде студенттің білімі, іскерлігі мен дағдысын қалыптастыратын бағыт пен бағдар қажетті әрі

арнайы әдістер-тәсілдер ұсынылмағанын байқау қиын емес. Мұның өзі студенттің өзіндік жұмысының тиеселі ғылыми-әдістемелік мағынасына ие болуына кедергі келтіріп отыр.

Педагогикалық және әдістемелік әдебиеттегі өзіндік жұмысты саралаудың нәтижесінде біз мынадай ғылыми-әдістемелік анықтама ұсындық.

Қазіргі студенттің өзіндік жұмысы:

. кредиттік оқыту жүйесінде қолданылатын силлабуста көрсетілген жадығаттарды меңгеру барысындағы оқытушы ұсынған тапсырмаларға жауап табу мақсатында;

• алдымен кіріспе беретін оқыту формалары дәріс, семинар, практикалық жұмыстан бағыт-бағдар ала отырып;

• оқулықпен, жалпы кітаппен, басқа да ақпараттар көзімен жұмыс істей білудің білімі, іскерлігі мен дағдысына сүйеніп;

• оны орындаудың қолайлы әдіс-тәсілдерін таңдап қолданып;

• реферат даярлау, конспектілеу, тезис, аннотация т.б. жазу іске асыра отырып;

• берілген тақырыптағы жадығаттың мәні мен мазмұнын меңгерудегі іс - әрекеттері. Бұл кредиттік оқыту жүйесінің мәнінен шығатын анықтаманың бұрыннан берілген ғылыми анықтамалардан айырмашылығы - оқыту үдерісінде қолданудың ыңғайлылығы; нақты істелетін іс-әрекеттердің өзндік жұмыспен тығыз байланыстылығы; әрбір меңгеретін жаңа ақпараттағы студенттің мақсаты, міндеті, нәтижелерінің өзара тәуелділігінің айқын көрініс табуы. Студенттің өздік жұмысының түрлерін жіктеп, ішінен кредиттік оқытуға лайықтысын бөліп қарастырсақ, онда студенттің өздігінен орындайтын жұмыстарын бірнеше түрге бөліп, жүйелеуге болады. Осы орайда, И.Ф. Талызинаның «Өздік жұмыс болашақ маманның игеретін кәсібінің қыр-сырын жан-жақты өзбетінше меңгеруіне, күрделі мәселелерді өзбетімен шешуге талпыныс жасауына, теориялық білімін практикада іске асырып көз жеткізуі арқылы өздік жұмыс дағдысы қалыптасуын қамтамасыз етеді» деген пікірін басшылыққа алдық [5, 25 б.].

Біздер К.Әлдибекованың, А.Демеуовтың, Р.Исмайлова т.б. еңбектеріне сүйене отырып студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыруды, оның мақсатына қарай бес түрге: білімді меңгеруге; теориялық білім мен іскерлікті меңгеруге; практикалық білім мен іскерлікті меңгеруге; әмбебап іскерлік пен дағды, құзіреттіліктерді қалыптастыру; білімін жүйелеу мен бекітуге арналған өзіндік жұмыстар деп топтастырып жүйеледік (кесте 1).

Кесте 1 - Өзіндік жұмысты мақсатына қарай жүйелеу

Мақсатына қарай жіктелуі	Өзіндік жұмыс			
	түрлері	іс -әрекеті	әдіс -тәсілдері	нәтижелері
1	2	3	4	5
Теориялық білімді меңгеруге арналған өзіндік жұмыстар	Аудиторияда дәріс кезінде орындалатын өзіндік жұмыстар.	Дәрісте және онда пайда болған сұрақтарды талқылауда, оқулықтар, кітаптар мен дерек көздеріндегі ақпаратты игеру, конспект жазу, түсініксіз ақпаратты бөліп алу	Дәрісті ықыласпен тыңдау, түсіну, тірек сөздерді бөліп жазу, оны сызба нұсқаға айналдыру, жедел конспектілеу, жалпылай, жеке талдау, қорытындылар жасау, проблемалық	Кітаптан басқа да ақпарат көздерімен шұғылдануымен тиісті ақпараттарды жинақтаудың білігі мен дағдысы қалыптасады, қысқа конспектілеуге

			сұрақтарды талдау	үйренеді
2. Практикалық білім мен іскерлікті меңгеруге бағытталған өздік жұмыстар.	Практикалық сабақ кезінде аудиторияда орындалатын өзіндік жұмыстар	Практикалық жұмыстардың орындалуымен танысып, оны іске асыру жолдарын игеру. Теориялық білімді практикамен байланыстыру, туындаған сұрақтарға жауап беру.	Практикалық және зертханалық жұмыстардың орындауына сәйкес білім мен білікті қалыптастыруда танымдық әдіс-тәсілдерді қолдану, жұпта, шағын топта талдау, пікірсайыс өткізу арқылы ортақ қорытындыға келу, практикалық және зертханалық әдіске жаттығулар орындап есептер шығару	Зертханалық жұмыстардың жетістіктері көмегімен эксперимент жасаудың және техникасын игерудің, теориялық білімді практикамен байланыстырудың, дара, жұппен, топпен жұмыс жасаудың білігі қалыптасады.
3. Әмбебап білік, дағды құзыреттілікттерді қалыптаструға бағытталған өздік жұмыстар.	Зертханалық эксперименттер жасау, семинар, СӨЖ, ОСӨЖ сабақтарында аудиторияда және одан тыс орындалатын өзіндік жұмыстар	Түсініксіз сұрақтардың шешімін табу, жаттығулар орындау, құрал, аспаптар, қондырғылармен т.б. эксперимент орындау	Экспериментке сай кәсіби қолданылатын құралдар, аспаптарды, іске қосу, бақылау, эксперименттік операциялардың қауіпсіздік техникасын сақтау тәсілдерін бұлжытпай орындау. жартылай іздену, зертханалық әдістерді қолдану, есептер шығарып, жаттығулар орындау.	Жаттығуларды орындаудың, есептерді шешудің білігін игереді. Экспериментті орындаудың алуан тәсілдері: құрал, аспап, қондырғы т.б. техникалық құралдардың көмегімен игеру дағдысын қалыптастыру арқылы пәндік құзыреттілікке жеткізеді.
4. Меңгерген іскерлігін бекіту мен жүйелеуге бағытталған өздік жұмыстар	Дәріс, практикалық жұмыс, семинар СӨЖ, ОСӨЖ кезінде аудиторияда және аудиториядан тыс орындалатын өзіндік жұмыстар	Сабақ формаларына сәйкес жүргізілген өздік жұмыстардын көмегімен өткен материалды пысықтау, мазмұнына орай жүйеге келтіріп, реттеу	Проблемалық тапсырмаларды орындау барысында жаңа ақпараттық мазмұндық ерекшелігіне сүйеніп жадында сақтау, оны жүйелі түрде дамытуға жету, проблемалық	Өздігінен меңгерген ақпараттарды проблема түрінде қарай бағыттай отырып алдыңғы білімі, білігімен ұштастыруды жүзеге асырудың

			талдау әдісін қолдану	құзыреттілігі қалыптасады
5.Тапсырмалар ды орындауға бағытталған өздік жұмыстар	Зерттеу нәтижесінде мақалалар жазу, баяндамалар жасау, курстық, дипломдық жұмыстар орындау кезіндегі аудиторияда және аудиториядан тыс орындалатын өзіндік жұмыстар.	Ақпарат көздерінен ақпарат іздеу, оны меңгеру, жоспар құру, реферат жазу, баяндама дайындау, мақала жазу, тезистер, т.б. жадығаттар даярлау.	Кітаппен жұмыс істеу әдісінің көмегімен өзбетінше ізденудің арасындағы шығармашылық деңгейде реферат, баяндама, мақала, курс жұмысы, диплом жұмысын жазып, оған сай баяндама, көрнекіліктер дайындау педагогтың басқаруымен іске асады.	Ақпараттарды игеруді шығармашылық деңгейде орындау ғылыми ойлауға үйрету арқылы пән құзыреттілігін қалыптастырады.

Өзіндік жұмыс оқу үдерісімен тығыз байланысты болғандықтан, оны екіге бөліп қарастыру керек:

- дәрісханалық өзіндік жұмыс;
- дәрісханадан тыс орындалатын өзіндік жұмыс.

Дәстүрлі оқытумен салыстырғанда, кредиттік жүйеге сай дәріске деген талап күшейе түсетіні даусыз. Университтетерде қолданылып келген дәріс түрлері оның мақсатына қарай теориялық, ақпараттық, дамытушылық, тәрбиелеуші және мотивациялық болып бөлінеді

Дәрістердің кез келген түрі өзіндік жұмыс арқылы іске асады.

Проблемалық дәрістегі өзіндік жұмысты іске асыру - проблемалық сұрақтар, жағдаяттарды проблемалық жағдай тудыру арқылы мазмұндау. Проблемалық дәрістегі педагогтың мақсаты - студентке ұғынуға тиісті заңдар мен заңдылықтарды, теориядағы негізгіні, ой, тұжырымдамаларды студенттің өзімен бірлесе отырып іздеу арқылы нәтижеге қол жеткізу.

Консультациялық дәрісте өзіндік жұмысты іске асыру - тақырыптың мазмұнын «сұрақ - жауап» және «сұрақ - жауап - пікірсайыс» желісіне қарай құру арқылы өзара белсенді қарым - қатынасты дамыту. Оқытушының мақсаты - қысқа әрі нақты «сұрақ - жауап» жадығатын даярлау арқылы ауқымды материалды ұтымды уақытта беріп, студенттің сауалдарына жауап беру.

Конференция дәрісте өзіндік жұмысты іске асыру - бір жақ сұрақ қойып, екінші сол сұрақтарға жауаптар іздеуі, ойлануы - өзара белсенді қарым -қатынасы арқылы білімді меңгеру. Оқытушының мақсаты - меңгеретін тақырып сұрақтарын студентпен біріге отырып талқылау.

Оқытушының, студенттердің өзіндік жұмыстарына басшылық жасаудағы басты құралдардың бірі – нысанды тапсырмалар жүйесінің кешені.

Қ.Әбдібекқызының пікірінше, өз бетімен талдау, салыстыру, жалпылау, ой қорытындыларын жасауға негізделетін тапсырмаларды – шығармашылық тапсырмалар деп атайды [6, 13 б.].

Шығармашылық тапсырмалар – оқушы жастардың әлеуметтік көзқарасын қалыптастыратын, ізденушілікке баулитын, жеңілден қиынға қарай сатылы ойланып орындалатын жұмыстар жүйесі. Шығармашылық тапсырмаларды орындауға үйрету

және оған себеп болатын педагогикалық-психологиялық процестер қабілеттер, қиял және оларды эерттеу жолдарына жинақталған Қ.Ж. Жарықбаев, Г.К. Нұрғалиева, М.Ә. Құдайқұлов және т.б. ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынды.

Студенттің өзіндік жұмысының тапсырмалары:

1. Жазба жұмысын даярлау (эссе, баяндама, реферат, бақылау тапсырмасы).

2. Библиографиялық мәлеметтерді өңдеу, мақалаларды, кітаптарды аннотациялау.

3. Лингафондық жүйені қолдану арқылы дербес сөйлеу.

4. Іздеушілік-зерттеушілік сипаттағы тапсырманы орындау.

5. Салыстырмалы кестелерді даярлау, глоссарий құру,

6. Мәселелік мақала бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиетті талдау.

7. Семинар жұмысына қатысу: баяндама жасау, тапсырмаларды орындау.

8. Лабораториялық-практикалық сабақтар: эксперимент өткізу, тәжірибе жасау, нәтиже алу.

9. Дербес бақылау жұмыстарын өткізу, ғылыми жоба жасау, теориялық ізденістерді апробациялау (ғылыми конференцияларға қатысу).

10. Практика кезінде бақылау тапсырмаларын орындау және материал жинақтау: альбом, хаттама жасау, модельдер құру т.б.

Мысалы музыкалық ойлау қабілетін дамыту үшін берілетін өзіндік жұмыстың тапсырма түрлері мынадай болды:

1. Студент домбырашының үй жұмысын орындауы жайлы, үй жұмысында кездескен қиындықтар, сол қиындықтарды жоюға қандай әдіс қолданғаны туралы ауызша есебі.

2. Студенттің өзі орындаған шығармаға талдау жүргізуі. Жіберген қателіктерін түзету үшін қолданған тәсілдері жайлы айту, өз жұмысына баға беру. Бұрын өзі ойнап кеткен шығармаларды орындаған әріптесінің орындаушылығына талдау жүргізу.

3. Шығарманың ерекшелігін анықтау, оның сипатын ашу (ән, би, марш, вальс).

4. Музыкалық шығарманың жеткізейін деген негізгі ойын, көңіл күйін баяндау.

Нысанды тапсырмалар студенттің барлық танымдық іс-әрекеттерін бағыттап және реттеп отыруға ықпал жасайды. Бұл бағдарламада жұмыс жоспары, оқу мақсаты, түсіндіру, түсініктеме, баяндау және қойылған қызметке жалпы келістің жолдары, өздік жұмыстары, жауаптар және өзін өзі бақылау үшін бағдар болады.

Қорыта келе, педагогикалық талаптарға сай ұйымдастырылған студенттің өзіндік жұмысы – оқудың білімдік, тәрбие және дамытушы мақсаттарына жетуді қамтамасыз ететін құралы екенін атап өтуге тиістіміз.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. 1 желтоқсан 2015 ж.

2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. 15 тамыз 2007 ж.

3. Основы кредитной системы обучения в Казахстане / Под ред. Кулекеева Ж.А., Гамарник Г.Н., Абдрасилова Б.С. Алматы: Қазақ университеті. – 2004. – 168 с.

4. Загвязинский В.И. Теория обучения. Современная интерпретация: учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – 248 с.

5. Талызина Н.Ф.Управление процессов усвоения знаний. – М., 1995. – 196 с.

6. Әбдібеккызы Қ. Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту. – Алматы: Рауан, 2004. – 148 б.

Молдагалиев Б. А., Ибрашева М.

Организация самостоятельной работы студентов в условиях кредитной системы обучения в университете

В данной статье рассматриваются проблемы организации самостоятельной работы обучающихся и самостоятельной работы студентов под руководством преподавателя в условиях кредитной системы обучения в университете.

Ключевые слова: *высшее учебное заведение, кредитная система обучения, силлабус, самостоятельная работа, самостоятельная работа под руководством преподавателя.*

Moldagaliyev B.A., Ibrasheva M.

Organization independent work of students in terms of credit system of studying at University

This article reviews the problems of the organization of independent work of students and students' independent work under the guidance of a teacher.

Keywords: *high education, credit system of studying, silabus, independent work, independent work under the guidance of teacher.*

***

УДК: 517.9; 372.85

Калимбетов Б.Т. *– доктор физико-математических наук, и.о. профессора, Международный казахско-турецкий университет им. К.А. Ясави*
E-mail: *bkalimbetov@mail.ru*
Омарова И.М. *– PhD докторант Международного казахско-турецкого университета им. К.А. Ясави*
E-mail: *omarova10@mail.ru*

РАЗВИТИЕ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРИЛОЖЕНИЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ИСЧИСЛЕНИЯ

Аннотация. *В статье обсуждаются методические аспекты обучения будущих математиков бакалавров сингулярно возмущенным задачам. Для достижения полноценного результата в обучении сингулярно возмущенным задачам предлагаются конкретные методы их решения. Этот вид учебной деятельности способствует глубокому и прочному усвоению сложных определений, понятий, методов и подходов, используемых при решении сингулярно возмущенных задач, формированию умений и навыков исследования, создает условия для осуществления профессиональной деятельности будущих математиков бакалавров.*

Ключевые слова: *обучение, сингулярно возмущенная задача, дифференциальные уравнения, вариация постоянного, математик-бакалавр, усвоения учебного материала.*

В последнее время широкое распространение получает компетентностный подход к образованию, основой которого является приоритетная ориентация на цели – векторы образования: обучаемость, самоопределение, самоактуализация, социализация и развитие индивидуальности (Э.Ф. Зеер, В.А. Болотов, В.В. Сериков, И.А. Зимняя, Т.В. Иванова). Компетентностный подход – это социальный заказ общества на грамотных, всестороннее развитых профессионалов, ориентированных на самообразование, саморазвитие и творческую деятельность, проявлять активность в изменяющихся условиях [1; 2; 3]. Это требует от выпускника таких качеств

личности, как самостоятельность в принятии решения, оперативность и нестандартность в решении задач. Именно такие специалисты обладают готовностью и умением переучиваться, самостоятельно совершенствовать профессиональные знания. Они способны к творческой переработке все возрастающего потока информации и ее компетентного использования на практике. т.е. они должны обладать определенным наборам компетенций, характеризирующих их как специалиста. Решение этой задачи непосредственно связано с повышением уровня математического образования, чему способствуют развитие математических компетентностей, приобретаемые в процессе обучения в вузе.

Компетенции как результаты обучения, достаточно подробно рассматриваются в работах А.В. Хуторского, в котором рассматривает компетенцию в системе общего образования как совокупность взаимосвязанных качеств личности, отражающих заданные требования к образовательной подготовке выпускников, а компетентность – как обладание человеком соответствующей компетенцией. Как отмечает автор, образовательная компетенция – это совокупность смысловых ориентаций, знаний, умений, навыков и опыта деятельности ученика по отношению к определенному кругу объектов реальной действительности, необходимых для осуществления личностно и социально – значимой продуктивной деятельности [4].

В условиях подготовки к математическому образованию, проблемное обучение необходимо трансформировать таким образом, чтобы повысить активность студентов в самостоятельном получении знаний, приобретении умений осуществлять практическую деятельность. Этому могут способствовать широко внедряемые в настоящее время проектный и исследовательский методы обучения, являющиеся, по сути, проблемными методами. Однако, на практике в организации проектной и исследовательской деятельности студентов все же существует ряд проблем.

Основной проблемой является то, что в начальной стадии обучения в вузе деятельность студентов как проектно-исследовательская не вполне сформирована, потому, что они не подготовлены к этой деятельности. Для решения этой проблемы необходимо их последовательно обучать проектной и исследовательской деятельности, планированию этих видов деятельностей, которой способствует созданию условий для мотивации на данные виды деятельности. Эта проблема может быть решена путем развития проектно-исследовательской деятельности студентов на самостоятельных занятиях студентов, при выполнении курсовых работ, докладов, тезисов конференций (студенческих и др.) и статьей. Переход от более простой для студентов проектной деятельности к более сложной – исследовательской, способствует появлению мотивации к исследовательской деятельности и более эффективному формированию проектно-исследовательской компетенции.

Анализ исследований по содержанию и организации проектной и исследовательской деятельностей позволил нам сделать структурное обобщение этих видов учебной деятельности в проектно-исследовательскую, так как их объединение оптимизирует формирование проектно-исследовательской компетенции.

Бессистемная, эпизодическая организация исследовательской работы в вузе объясняется тем, что, целью занятий является отработка умений и навыков решения различных типов задач. Пассивное отношение преподавателей к организации исследовательской работы со студентами объясняется еще и тем, что последняя требует весьма много времени, выходит за рамки учебной программы, а ее сопровождение связано с изменением роли преподавателя: из предметника он становится *наставником*.

Следует отметить, что результат исследовательской деятельности чаще всего отсрочен во времени, ожидаемый успех иногда приходит к студенту (и, соответственно, к преподавателю) лишь спустя несколько лет. Деятельность по организации и проведению научных исследований носит *фундаментальный характер* и не может иметь скорого эффекта. Поэтому требования к преподавателю,

ориентированные на быстроту достижения им результата, могут искажать реальную картину его работы.

Проектно-исследовательская компетентность – это интегральное качество личности, выражающее в способности и готовности к самостоятельному решению исследовательских задач, владении технологией исследовательской деятельности, признании ценности исследовательских умений и готовности их использования в профессиональной среде.

Проектно-компетентностная модель современного выпускника вуза, определяется общими и специальными компетенциями. В их составе следует выделить: *исполнительские исследовательские компетенции* (ИИК) и *научно-исследовательские компетенции* (НИК), которые, составляют содержательную суть проектно-исследовательской компетенции [5].

Исполнительские исследовательские компетенции (ИИК) включают следующие умения:

- понимать и анализировать, обобщать и критически оценивать информацию как для решения поставленных задач, так и для постановки собственных;
- анализировать различные подходы к решению задачи, методы, источники информации;
- собирать и сопоставлять данные для подготовки информационных и или аналитических отчетов, написания реферативных работ, докладов, тезисов конференций (студенческих и др.) и статьей;
- собирать готовые и полученные результаты, использовать их виде конкретных рекомендаций, составлять прогнозы;
- строить стандартные, а также создавать и исследовать новые модели реальных процессов.

Научно-исследовательские компетенции (НИК) предусматривают наличие способностей:

- видеть и формулировать проблему, определять цель исследовательской работы;
- понимать и обосновывать актуальность, новизну, теоретическую и практическую значимость задач исследования;
- выдвигать и обосновывать гипотезы, планировать решение, используя готовые и собственные алгоритмы и схемы;
- самостоятельно осваивать новые методы исследования, приобретать знания, в том числе с помощью информационных технологий;
- проводить исследование по готовой или самостоятельно разработанной программе;
- представлять результаты своей работы или известные научные достижения.

Рассмотрим развитие проектно-исследовательской компетенции в процессе изучения приложения дифференциального исчисления. Приложения дифференциального исчисления как область практической деятельности обладает широкими возможностями для развития у студентов ключевых общепредметных и предметных компетенций. Поскольку приложения дифференциального исчисления является фундаментальным объектом исследования, то реально формировать именно при обучении приложений дифференциального исчисления проектно-исследовательскую компетенцию. Вопрос состоит в том, каким образом, организовать учебный процесс, чтобы не просто дать студентам знания об исследуемых понятиях и сформировать у них навыки работы над проектом, а также умения проведения исследований, но и решить задачу формирования проектно-исследовательской компетенции, наличие которого необходимо для продолжения математического образования. Развития таких умений и компетенций необходимо для развития творческих способностей студентов, формирование системы представлений, ценностных ориентаций, познавательных, предметных и

исследовательских умений и компетенций, обеспечивающих выпускнику готовность к продолжению профессионального образования.

Проект на тему: **Построение некоторых плоских кривых.**

Цель проекта — изучение некоторых плоских кривых, построение изучение соответствующих документов в Интернет, развитие навыков работы с большими объемами информации — для российских школьников на иностранном языке, развитие критического мышления, коммуникативных умений.

Проект относится к типу *исследовательских* проектов и предусматривает четыре этапа.

На *первом,* организационном, этапе по договоренности руководителями проекта на основании представительских писем, которыми учащиеся с обеих сторон обменялись по электронной почте, были подобраны партнеры для дальнейшей совместной исследовательской работы. Руководители договорились также о приблизительных темах эссе," которые американские школьники на основе изучения своей конституции и других правовых документов должны были предложить своим российским партнерам: об охране окружающей среды, об образовании, о защите прав ребенка, о смертной казни и т.д.

На *втором* этапе российские и американские учащиеся выбирали темы для совместной проработки (попарно) и начали тематический подбор материалов (на английском языке) из разных источников, включая Интернет.

На *третьем* этапе американские школьники переслали свои работы российским партнерам для изучения и сопоставления с российской конституцией. На этом этапе российские школьники должны были проработать полученный материал следующим образом.

Выписать все незнакомые слова с 3 основными значениями и примерами их использования. Выписать ситуации с новыми словами из полученного от американцев текста и выучить их наизусть.

Пересказать полученные статьи со своими комментариями.

На основе ранее собранного собственного материала и изучения присланного партнером материала написать собственную статью на эту же тему, но на основе российской конституции и российских реалий; попутно все возникающие у ребят вопросы относительно американской конституции, положения дел по

исследуемой теме в американской действительности они адресовали своим партнерам по электронной почте, ведя подчас довольно интенсивную переписку. Некоторые из школьников для выяснения интересующего их вопроса обращались к школьникам — пользователям Интернет через IRC, получая таким образом дополнительную интересную информацию.

Ввести текст в компьютер; обработать его и отослать партнеру.

Изложить устно основные положения своей статьи в классе и аргументированно ответить на вопросы ребят и учителя.

Отсылка собственных статей являлась последним, *четвертым* этапом работы.

Результаты проекта:

1. Эллипс (рис. 1) – плоская замкнутая кривая, у которой сумма расстояний от любой ее точки (например, от точки M) до двух заданных точек $F1$ и $F2$ (фокусов эллипса) есть величина постоянная, равная большой оси эллипса AB ($F1M + F2M = AB$). Отрезок CD – малая ось эллипса, точка O – центр эллипса. Точки $F1$ и $F2$ расположены на большой оси AB симметрично относительно точки O и удалены от концов малой оси (точек C и D) на расстояние, равное половине большой оси эллипса. Существует ряд способов построения эллипса. Наиболее просто построить эллипс по двум его осям при помощи вспомогательных окружностей (рис. 2). Из центра проводят две окружности радиусами, равными половине большой и малой осей. Большую окружность делят на 12 равных частей и точки деления соединяют с точкой O.

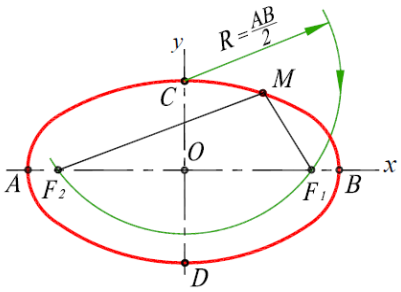

Рис. 1

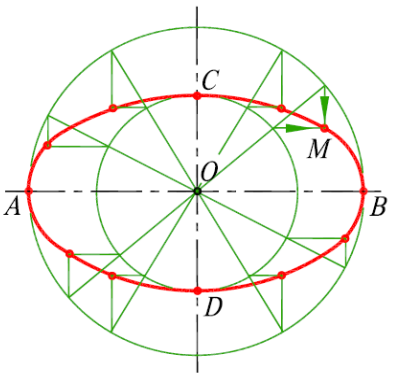

Рис. 2

Через точки деления меньшей окружности проводят прямые, параллельные большой оси эллипса, а через точки деления большей окружности – прямые, параллельные малой оси. Точки пересечения (например, точка *M*) соединяют плавной кривой. Окружность – частный вид эллипса, у которого полуоси равны между собой и являются радиусом окружности.

2. Гипербола (рис. 3) – кривая, у которой разности расстояний от любой ее точки (например, от точки *M*) до двух заданных точек *F*1 и *F*2 (фокусов) есть величина постоянная, равная *AB*. Гипербола имеет две ветви, действительную ось *x* и мнимую ось *y*, центр *O*, вершины *A* и *B*. На рис. 7.4 показано построение точки *M* гиперболы по действительной оси *AB* и фокусам *F*1 и *F*2. Из фокусов, как из центров, проводим дуги окружностей соответственно радиусом *R* и *R* + *AB*. Точка их пересечения является точкой гиперболы. Изменяя радиус *R* и повторяя построения, получаем новые точки гиперболы.

3. Парабола (рис. 4) – кривая, каждая точки которой (например, точка *M*) равноудалена от заданной точки *F* (фокуса) и прямой *d* (директриссы), (*FM* = *NM*).

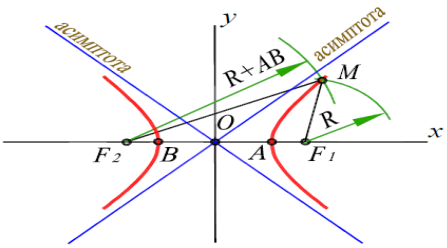

Рис. 3

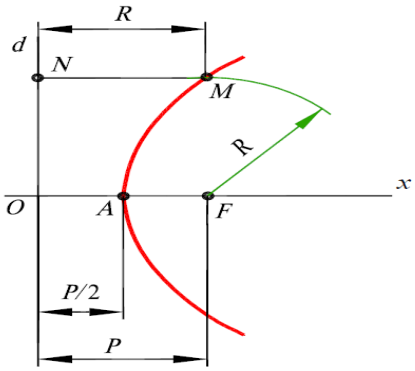

Рис. 4

Расстояние *FO* от фокуса *F* до директриссы *d* – параметр параболы (*P*), *x* – ось параболы, точка *A* – вершина параболы.

На рис. 4 показано построение точки *M* параболы по заданным фокусу (*F*) и директриссе (*d*). Из фокуса *F* делаем засечку дугой радиуса *R* на прямой, удаленной от директриссы *d* на расстояние *R*, причем *R* > *P*/2. Изменяя величину *R* и повторяя построения, получаем новые точки параболы.

4. Спираль Архимеда (рис. 5) – кривая, которую описывает точка, равномерно вращающаяся вокруг неподвижной точки (полюса *O*) и одновременно равномерно удаляющаяся от него. Расстояние *OA*, пройденное точкой от полюса *O* при повороте на 360 – шаг спирали. Точки, принадлежащие спирали Архимеда, строят исходя из определения кривой, задаваясь шагом *OA* и направлением вращения.

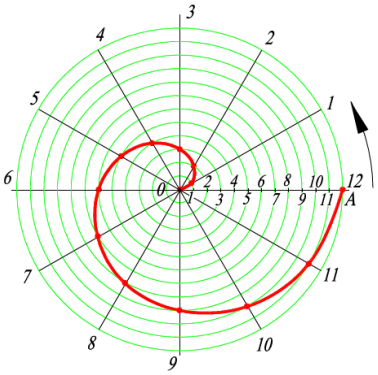

Рис. 5

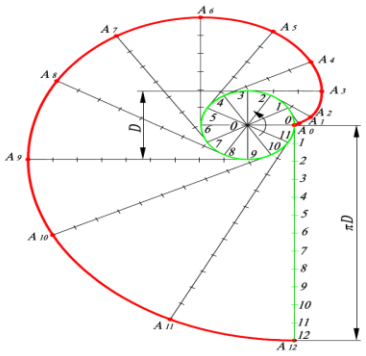

Рис. 6

5. Эвольвента окружности (рис. 6) – кривая, образующаяся точками касательной прямой, катящейся без скольжения по неподвижной окружности. На рис. 7.7. показано построение эвольвенты окружности диаметра *D* в указанном направлении и начальном положении точки *A* (точка *A*0). Через точку *A*0 проводим касательную к окружности и на ней откладываем длину заданной окружности *D*. Полученный отрезок и окружность делят на одинаковое число частей (12) и через точки деления окружности проводят в одном направлении касательные к ней. На каждой касательной откладывают отрезки 1*A*1, 2*A*2, 3*A*3 и т. д., равные соответственно *A*01, *A*02, *A*03 и т. д. Полученные точки соединяем плавной кривой.

6. Синусоида (рис. 7) – кривая, характеризующая изменение синуса угла в зависимости от величины центрального угла.

Расстояние между крайними точками синусоиды по высоте, равное диаметру производящей окружности, называется амплитудой. Расстояние *T* =2 *R* – шаг синусоиды. Построение точек синусоиды (*A*, *A*1, *A*2, …, *A*12) показано на рис. 10.10.

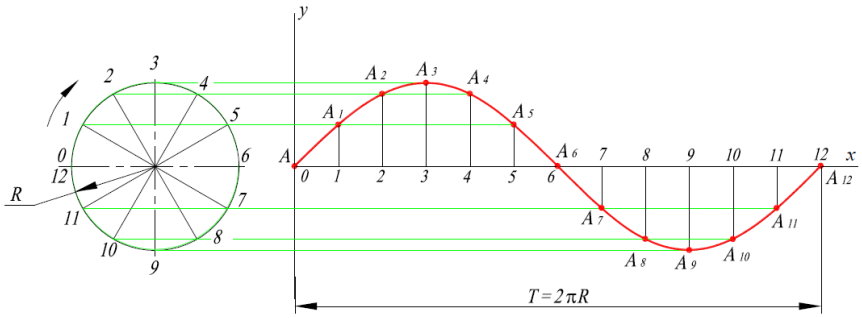

Рис. 7

7. Цилиндрическая винтовая линия (гелиса) – пространственная кривая, которая образуется на поверхности цилиндра вращения в результате двойного равномерного движения точки – вращения вокруг оси цилиндра и поступательного движения вдоль образующей цилиндра (рис. 8). Шаг винтовой линии (*P*) – расстояние между двумя ее соседними витками в направлении, параллельном оси. Для построения цилиндрической винтовой линии делим окружность основания цилиндра и шаг *P* винтовой линии на равное число частей (12). Определяем соответствующие фронтальные проекции перемещаемой точки (*A*0, *A*1, …, *A*0) и соединяем их плавной кривой. Горизонтальная проекция цилиндрической винтовой линии – окружность, а фронтальная – синусоида. Разверткой цилиндрической винтовой линии (*A*0, *A*1, *A*2, …, *A*0) является прямая.

Различают правые и левые винтовые линии. У правой подъем слева вверх направо, у левой – справа вверх налево. Коническая винтовая линия (рис. 9) – пространственная кривая, которая образуется на поверхности конуса вращения в результате двойного равномерного движения точки – вращения вокруг оси конуса и поступательного движения вдоль образующей конуса. Шаг конической винтовой линии (*P*) – величина прямолинейного перемещения точки в направлении оси конуса при полном обороте вокруг оси. Для построения проекций конической винтовой линии разделим окружность основания конуса и шаг *P* на равное число частей (12). Проводим проекции образующих конуса и определим на них положение соответствующих проекций точек *A*0, *A*1, *A*2, …, *A*0 и соединим их плавной кривой. Горизонтальная проекция винтовой линии – спираль Архимеда, а фронтальная – затухающая синусоида (синусоида с уменьшающейся амплитудой).

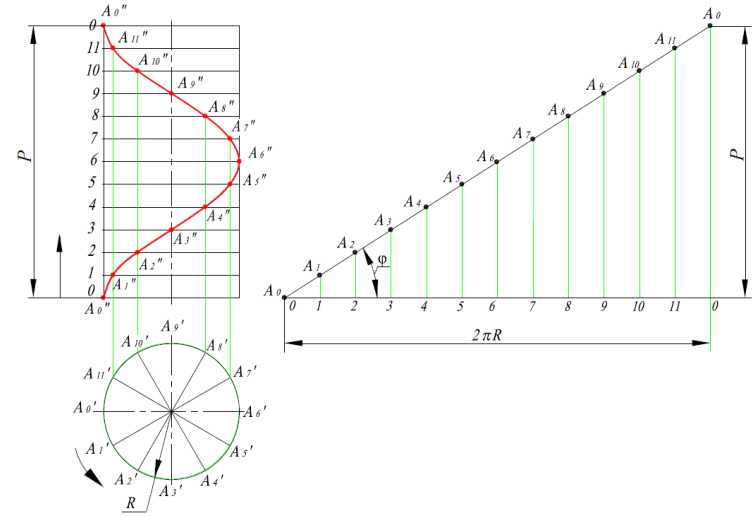

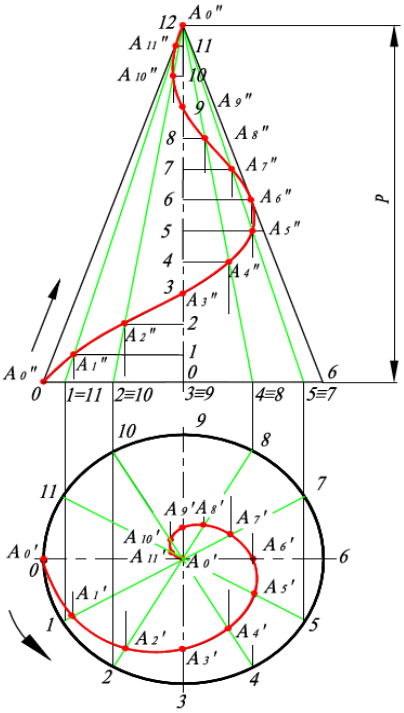

Рис. 8

Рис. 9

Таким образом, освоение приложений дифференциального исчисления способствует развитию абстрактного, логического, системного, творческого, критического мышления, точности, логичности аргументации, воображения, интуиции и вырабатыванию различных исследовательских умений:

- формулировать проблему исследования;
- ставить цель и организовывать ее достижение;
- выдвигать предположение, гипотезы;
- ориентироваться в информационных потоках;
- моделировать;
- представлять результаты проведенного исследования в виде обзора, реферата, статьи или доклада и др.

Литература:

1. Гусев В.А. Методические основы дифференцированного обучения математике в средней школе / дисс. … д-ра пед. наук. – М., 1990. – 364 с.

2. Иванова Т.А. Гуманитаризация математического образования. – Нижний Новгород: Изд-во НГПУ, 1998. – 206 с.

3. Луканкин Г.Л. Научно-методические основы подготовки учителя математики в педагогическом институте / автореф. дисс. … д-ра пед. наук. – М., 1998. – 59 с.

4. Найфэ А. Введение в методы возмущений. – М.: Мир, 1984. – 535 с.

5. Ломов С.А. Введение в общую теорию сингулярных возмущений. – М.: Наука, 1981. – 400 с.

Калимбетов Б.Т., Омарова И.М.

Дифференциалдық есептеулердің қолданысын үйренуде жобалау-зерттеу құзіреттелігін дамыту

Мақалада болашақ математик бакалаврларға сингуляр ауытқыған есептерді оқытудың әдістемелік негіздері талқыланады. Сингуляр ауытқыған есептерді оқытуда толық нәтижеге жету үшін нақты әдістермен оларды шешудің жолдары ұсынылады. Бұл оқу пәні қиын анықтамалар, ұғымдар, сингуляр ауытқыған есептерді шешу барысында кездесетін әдістермен тәсілдерді терең және берік игеруге, зерттеу икемділігі және дағдыларын қалыптастыруға, болашақ математик бакалаврлардың шығармашылық қабілетінің дамуы үшін алғышарт бола алады.

Тірек сөздер: *оқыту, сингуляр ауытқыған есеп, дифференциалдық теңдеулер, тұрақтыны вариациялау, математик-бакалавр*

Kalimbetov B.T., Omarova I.M.

Teaching singularly perturbed problems in the process of preparing of bachelors mathematics

The paper discusses the methodological aspects of learning future mathematicians bachelors singularly perturbed problem. For achieving full results in learning singularly perturbed problem the proposed concrete methods to solve them. This type of learning activity conducive to deep and lasting learning sophisticated definitions, concepts, methods and approaches used in the solution of singularly perturbed problems, formation of skills and research skills, creates the conditions for the exercise of professional activity of the future mathematics bachelors.

Keywords: *teaching, singular perturbed problem, differential equations, variation of constants, mathematician bachelor, assimilation of the teaching material.*

***

УДК: 377. 031.4 +53

Имашев Г.И.*– доктор педагогических наук,*
ЗКГУ им. М.Утемисова

РОЛЬ ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ В КУРСЕ ФИЗИКИ

Аннотация. *В данной статье раскрывается один из аспектов совершенствования изучения курса физики в средней школе – проблема развития технико-технологических знаний в современных условиях. В работе рассматриваются современное состояние проблемы политехнического образования в процессе обучения физике, содержание прикладной составляющей курса физики,*

отвечающее современному состоянию науки и техники, уровни сформированности технико-технологических знаний по физике в средней школе в условиях современного производства.

Ключевые слова: *научно-технический прогресс; инновационное развитие; современное производство; политехническая подготовка; физика; техника; технология; методический комплекс; профессиональная ориентация.*

Введение. В условиях индустриально – инновационного развития школа должна давать не только определенную сумму знаний, но и научить будущего специалиста творчески мыслить, самостоятельно совершенствовать, обновлять и развивать свои знания. В настоящее время перед средней общеобразовательной школой стоит задача подготовки учащихся, обладающих знаниями, соответствующими последним достижениям научно-технического прогресса. Проведенный нами анализ показал, что всё ещё остаются нерешенными и невыясненными многие вопросы, связанные с формированием политехнических знаний и умений в обучении основам наук в средней школе. Тем не менее, данная проблема, учитывая задачи реформы общеобразовательной и профессиональной школы, должна найти новое научное обоснование и практическое решение [1, с. 23-25]. В связи с этим необходимо дальнейшее совершенствование политехнического образования учащихся, предусматривающего овладение ими в теории и на практике общими научными основами и объектами современного производства, прежде всего техники как важнейшего его компонента. В рамках преподавания физики наиболее важными нам представляются устаревшая методика осуществления политехнического принципа, а также низкий уровень сформированности у учащихся технико-технологических навыков и умений.

Проблемы политехнизма были и остаются одними из главных в педагогической науке и практике общеобразовательной школы. Этим проблемам посвятили свои исследования физики-методисты Л.И. Резников, В.Г. Разумовский, А.В.Усова, А.И. Бугаев, Н.Т. Глазунов, С.У. Гончаренко, Б.М. Мирзахмедов, Е.Д. Щукин и другие. Они определили содержание прикладного материала курса физики, ими раскрыта структура технико-технологических знаний и методика ознакомления учащихся с главнейшими отраслями современного производства. При изучении физики не в полной мере реализуются возможности осуществления политехнического принципа, уровень сформированности знаний и умений остается недостаточным.

На наш взгляд, нерешенными в этом направлении являются следующие вопросы:

1. Содержание и принципы отбора прикладного материала, отражающего физические основы современного, производства.
2. Разработка комплекса дидактических средств, способствующих формированию технико-технологических знаний и умений в процессе изучения физики в средней общеобразовательной школе.

Таким образом, данная проблема становится центральной задачей совершенствования средней общеобразовательной школы, учитывая перспективы по ускорению социально-экономического и научно-технического прогресса. Актуальность этой проблемы обуславливается интегративными процессами в школьном образовании, кардинальными изменениями в сфере современного материального производства [2, с. 46-47]. Проблема, следовательно, ставится следующим образом: политехническое образование необходимо рассматривать как органическую часть непрерывного образования, имеющую свой комплексный образовательный предмет, характеризующийся предметом изучения, специфическим вкладом в развитие и воспитание учащихся. Политехническое образование имеет свои сквозные структурные компоненты и свои последовательные ступени.

Цель работы состоит в разработке методической системы развития технико-технологических знаний и умений учащихся в процессе обучения физике на современном этапе.

В соответствии с целью определены задачи исследования:

- выявить социально-экономические, организационно-педагогические условия совершенствования политехнического образования в средней школе;
- изучить состояние проблемы формирования технико-технологических знаний и умений в процессе обучения физике;
- определить критерии и уровни сформированности технико-технологических знаний и умений по физике в средней школе в условиях современного производства;
- экспериментально проверить эффективность предлагаемой методики формирования технико-технологических знаний и умений в процессе изучения физики.

В основу исследования положена следующая гипотеза: если разработанная дидактическая система процесса изучения физики в общеобразовательной школе, включающая содержание, методы и средства политехнического образования, обеспечивает эффективное усвоение политехнического материала и соответствует уровню политехнической подготовки и профессиональной ориентации, то задача обучения физике в средней школе будет успешно решаться и способствовать всестороннему развитию учащихся.

Материалы и методы исследования. В данной работе рассматривается один из аспектов совершенствования изучения физики в средней школе - проблема политехнического образования в современных условиях. Современный научно-технический прогресс в нашей стране требует подготовки высококвалифицированных кадров. Начальным звеном в подготовке таких кадров является средняя школа, задачи которой для современного этапа определены – дать каждому ученику глубокие знания основ наук, установить тесную связь обучения с производительным трудом, улучшить подготовку молодежи к труду в сфере материального производства, к обоснованному выбору профессии. В связи с этим особую актуальность приобретают задачи развития политехнического образования учащихся в процессе обучения физике в условиях современного производства. Знание политехнических основ современного, интенсивно развивающегося производства не только поможет молодежи быстро овладеть той или иной специальностью, но и сделает ее профессионально востребованной и мобильной. Политехническое образование рассматривается здесь как процесс и результат усвоения систематизированных знаний по общим научным основам современного производства, формирования умений и навыков, необходимых для обращения с типичными (доступными) орудиями труда, распространенными в различных отраслях. Конечная цель такого образования - выработка качеств личности, позволяющих свободно ориентироваться во всей системе общественного производства.

Обсуждение. В основу преподавания физики должен быть положен политехнический принцип, который предусматривает политехническое содержание объектов учебной и трудовой деятельности школьников и совокупность дидактических средств, направленных на теоретическое усвоение и овладение ими этого содержания [3, с. 28-31]. В связи с этим необходимо дальнейшее совершенствование политехнического образования учащихся, предусматривающего овладение ими в теории и на практике общими научными основами и объектами современного производства, прежде всего техники как важнейшего его компонента.

Научная новизна работы состоит в следующем:

- определено содержание прикладной составляющей курса физики, отвечающее современному состоянию науки и техники;

- выявлены оптимальные условия для формирования технико-технологических знаний и умений о физических основах современного производства;

- установлен уровень влияния формируемых знаний и умений на качество усвоения политехнического материала на уроках физики.

Практическая значимость работы заключается: в определении содержания и системы политехнических знаний и умений в процессе обучения физике в средней школе; в усилении политехнической подготовки учащихся в процессе изучения физических основ главных направлений научно-технического прогресса; в создании модели новой методической системы политехнического обучения физике в условиях современного производства.

Нами была предпринята попытка построения структуры политехнического материала по физике в соответствии с основными направлениями научно-технического прогресса. Такая система сообщения знаний в курсе физики обеспечивает возможность соблюдения более строгой последовательности в формировании технико-технологических знаний и умений. В разработанной нами системе технико-технологического материала указаны не только связи разделов курса с основными направлениями научно- технического прогресса в экономике, но и дан прикладной материал, который может быть использован учителем при изучении той или иной темы. Такая систематизация прикладных вопросов физики определяет содержание политехнического материала и усиливает профессиональную направленность изучения данного курса физики в средней школе [4, с. 61-63].

В сознании школьников при ознакомлении с новейшими достижениями науки и техники в процессе изучения физики формируются политехнические знания как отражение наиболее общих закономерностей, фактов физической науки, обеспечивающие функционирование техники и технологии, лежащие в основе используемых современных производственных процессов. Технико-технологический компонент содержания курса физики проявляется не только в его конкретизации и иллюстрировании примерами из техники. Политехнический принцип служит ориентиром при отборе содержания курса, его организации и изложении. Конкретные примеры играют обобщающую роль, они отражают наиболее важные и часто используемые на практике случаи применения законов физики [5]. К физике непосредственное отношение имеет также определенная область технологии. В технологию материалов, основанную на их физических свойствах, входят:

1)механические свойства материалов, наиболее распространенных в технике, и принципы механических методов обработки их с помощью резания, давления, волочения и т.д.;

2)термические свойства материалов и принципы термических методов обработки – изготовление сплавов, принципы литейного дела, пайка, сварка, закалка и другие процессы;

3)электрические свойства материалов и принципы электрических методов обработки (электрохимия, гальванопластика, гальваностегия), антикоррозийная защита металлов, электрометаллургия, электросварка и т.д.; можно сюда еще присоединить элементы фотохимии, поскольку это является своеобразным применением света для технологии. Вот те основные разделы техники и технологии, которые прямым образом связаны с физикой, в основе которых лежат те или иные научные принципы физики. Кроме теоретического материала, указанного в этой систематике, необходимо также выяснить круг умений и навыков, который должен образовываться при изучении физики и имеет политехнический характер. Речь идет о накоплении измерительных навыков, умений обращаться с измерительными приборами, о приобретении навыков технического труда, необходимых для постановки экспериментальных и лабораторных работ.

Таким образом, при определении содержания технико-технологического компонента, на наш взгляд, совсем не обязательно устанавливать раз навсегда заданный перечень отраслей. Вполне достаточно, если будет осуществлен правильный подход к анализу современного общественного производства, показаны его взаимосвязанные стороны, важнейшие (самые крупные) и менее важные отрасли и подразделения и выявлены типичные признаки, которые являются общими для разных групп или отдельных отраслей. В качестве таких общих признаков можно было бы назвать применение машин-двигателей и машин-орудий; разнообразных механизмов и устройств для механизации и автоматизации производственных процессов; электрической энергии, различных электро- и радиотехнических устройств, аппаратуры для приведения в действие машин, управления технологическими процессами и контроля над ними; общепринятых способов обработки металлов, основанных на физической и химической технологии (литье, обработка резанием и давлением, термическая и термохимическая обработка и т.д.), и развитие этих способов в направлении их комбинирования ускорения и автоматизации; современных средств транспорта и связи для обслуживания производства. Чтобы обучение физике имело политехническую направленность, содержание курса физики средней школы должно охватывать основные теории, законы, понятия, явления и их использование, отвечающее современному уровню развития физической науки и производства. Отсюда вытекает тесная связь политехнического обучения с повышением научного уровня школьного курса физики. Овладение только основными физическими фактами, понятиями, законами и теориями еще не означает, что учащиеся получили политехническую подготовку. Последняя предполагает понимание роли физических знаний в производстве, поэтому формирование у школьников политехнических знаний и навыков, связь обучения физике с производительным трудом обеспечивается тесным сочетанием физического материала с изучением современного производства [6].

Для реализации политехнического образования в курсе физики широко отражаются успехи стран ближнего и дальнего зарубежья в развитии главных отраслей современного производства: энергетики, машиностроения, строительства, транспорта, сельского хозяйства. Чтобы этого достичь, был проведен предварительный анализ содержания и структуры курса физики, и там, где это, возможно, было указано, как связать учебный материал с соответствующим направлением научно-технического прогресса. Составленные таким образом программы-модели изучения курса с учетом реализации принципа политехнизма служат важным условием повышения эффективности учебно-воспитательного процесса. Для понимания сущности основных направлений научно-технического прогресса, в рамках которых осуществляется научно-техническое развитие, в содержание курса физики включаются как физические основы различных областей техники, так и применение законов физики в конкретных технических объектах.

Главные направления научно-технического прогресса, базирующегося на достижениях физики, – это автоматизация производства, энергетика, электронно-вычислительная техника, создание материалов с необходимыми техническими свойствами и экология [7, с. 54-56]. Знакомясь с первым законом термодинамики, с применением закона сохранения энергии к термодинамическим системам, ученики устанавливают важную физическую закономерность, используемую в технике: работа может быть выполнена только за счет внутренней энергии или других форм энергии. Тепловое расширение изучают в связи с техническими применениями (подбор материалов с малыми температурными коэффициентами линейного и объемного расширения, применение биметаллов, например, в сигнализирующих датчиках).

Результаты исследований подтверждают, что содержание политехнической подготовки в первую очередь должно определяться следующими компонентами:

а) устройством и принципом действия технических объектов их систематизацией;

б) применением техники на производстве;

в) производством техники (конструированием, технологией машиностроения);

с) историей техники, ее ролью в развитии общества;

д) методами технической науки.

Последовательность формирования технико-технологических умений и навыков должна быть подчинена логике основных понятий.

Изучая электрические явления, школьники знакомятся с широким внедрением в хозяйство и быт электрической энергии. В основном изучаются явления и законы, которые составляют физические основы электрификации. Следует рассказать об использовании мощных пучков для плавки и резания металлов, устройстве электронно-лучевой трубки. Изучение сверхпроводимости познакомит учащихся с применением этого явления в науке и технике, следует выделить одну из проблем энергетики, связанную с применением сверхпроводимости для предотвращения потерь в линиях передачи электроэнергии. При изучении плазмы можно обратить внимание на сооружение первой в мире опытно-промышленной магнитогидродинамической электростанции, мощностью 580 МВт. При работе МГДЭС электрическая энергия должна получаться с помощью плазмы [7, с. 81-83].

Школьный курс физики, в том числе разделы «Оптика» и «Квантовая физика» предоставляет большие возможности в усилении данных разделов прикладным материалом не ниже, чем разделы механики, молекулярной физики, электродинамики. При отборе прикладной части курса оптики предпочтение до недавнего времени отдавалось исключительно геометрической оптике. Сейчас это соотношение несколько изменилось в пользу физической оптики, но тем не менее промышленному применению волновой оптики и квантовой физики в школе еще не уделяется должного внимания. В разделе «Квантовая физика» содержание и методика изучения основ использования энергии солнечного излучения и атомной промышленности разработаны в разной степени. Но, тем не менее, солнечная энергия со своей постоянной возобновляемостью и исключительной «чистотой» в использовании стала вызывать все больше и больше интереса у людей. Поэтому в работе предложен материал по ознакомлению учащихся с принципами действия солнечной батареи и солнечной тепловой электростанции.

Современная стадия научно-технической революции отличается тем, что, во-первых, технология переработки естественных материалов дополнилась технологиями создания принципиально новых материалов на атомно-молекулярном уровне, когда осуществляется опора на практическое использование законов атомной и ядерной физики, квантовой механики и релятивистской механики, законов молекулярной генетики, оптоэлектроники, нанотехнологий, информологии и др., т. е. опора на представления, концепции, теории и законы, составляющие преимущественно квантово-полевую картину мира. Во-вторых, если главной отраслью в начальной стадии научно-технической революции определялось машиностроение, автоматизированное на базе микроэлектроники и вычислительной техники, то теперь это сама микроэлектроника и вычислительная техника во всех ее разновидностях: компьютеры, компьютерные сети и системы, глобальные международные сети и другие средства информатики, телематики и теленетики. В-третьих, резко возросла информатизация общества, появились индустрия информатики, новые информационные технологии. В-четвертых, произошла интеграция науки и производства, наука стала непосредственной производительной силой, а в информационной парадигме она ныне рассматривается как система накопления, хранения и переработки информации, ее анализа с выработкой норм и

правил отбора; как система создания методик и методологий моделирования. Наука ныне рассматривается как одна из коммуникативных систем и моделей.

С целью определения уровней достигнутых умений – было проанализировано 260 письменных работ учащихся экспериментальных классов и 250 работ учащихся контрольных классов. Результаты выполнения этих контрольных работ представлены в таблице1, они показывают, что учащиеся экспериментальных классов достигли более высокого уровня расчетно-вычислительных графических и измерительных умений.

Таблица 1 – Уровень сформированности технико-технологических умений учащихся экспериментальных и контрольных классов

Технико-технологические умения	Экспериментальные классы				Контрольные классы				% верных ответов, h	
	Общие число ответов, $n_э$	Высокий	Средний	Низкий	Общие число ответов, n_k	Высокий	Средний	Низкий	э	к
Измерительные	254	31	53	16	248	17	36	47	84	53
Расчетно-вычислительные	252	36	45	19	239	20	44	36	81	64
Графические	260	34	53	13	251	19	42	39	87	61
Эксперимен тальные	250	28	48	24	242	15	34	51	76	49
Конструктор ско – технологи ческие	243	20	38	42	235	8	35	57	58	43

Определено, что при выполнении заданий политехнического характера у 31% учащихся экспериментальных классов формируется измерительное умение высокого уровня и у 53% - среднего уровня. Обнаружено, что число учащихся, обладающих расчетно-вычислительными умениями высокого и среднего уровня, достигает 36% и 45% соответственно. При формировании технико-технологические умений у 34% учащихся наблюдаются графические умения высокого уровня, а число учащихся, достигших умений среднего уровня, - 53%.

Многие учащиеся экспериментальных классов способны находить существенные признаки в действии машин, собирать и настраивать установки, устранять их неисправности, переносить умение снимать показания измерительных приборов с одного объекта на другой, делать выводы и обобщения.

Как видно из таблицы 2 количество учащихся, имеющих низкий уровень сформированности технико-технологических знаний и умений, в экспериментальных классах в 3 раза меньше, чем в контрольных; средний и высокий уровень показали 85% учащихся экспериментальных классов, а в контрольных классах – 52%.

Таблица 2 – Уровень сформированности технико-технологических знаний и умений по физике

Класс / Уровень	Экспериментальный		Контрольный	
	Количество учащихся	%	Количество учащихся	%
Высокий	237	28	109	13
Средний	483	57	324	39
Низкий	127	15	399	48
Всего	847	100.0	832	100.0

Полученные уровни сформированности знаний и умений показывают, что произошло повышение знаний учащихся экспериментальных классов на всех трех уровнях по сравнению с результатами констатирующего эксперимента.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что уровень сформированности технико-технологических знаний и умений в экспериментальных классах возрос в среднем на 16% по сравнению с контрольным классом.

Полученные в экспериментальных классах результаты в сравнении с итогами контрольных классов доказывают эффективность внедрения в учебный процесс разработанной нами модели реализации политехнического принципа в процессе изучения физики в средней общеобразовательной школе.

Выводы и перспективы. Разработанная методика политехнического образования в процессе обучения физике в общеобразовательной школе отличается от предшествующих:

- содержанием отобранного технико-технологического материала;
- рассмотрением отдельных технических объектов и технологических процессов современного промышленного и сельскохозяйственного производства;
- учетом развития социально-экономического и научно-технического прогресса;
- созданием новой методической системы политехнической подготовки школьников;
- использованием средств и методов активного преобразования политехнических знаний в процессе их применения в различных ситуациях.

Таким образом, политехническое образование учащихся развивает у них сознательный, творческий подход к своей деятельности в области техники и технологии, обогащает сферу их общественных отношений и обеспечивает нормы сознательного поведения, а также широкую основу выбора профессии, связанной с техникой. Все это помогает определить свое место в обществе в соответствии со способностями, что является условием дальнейшего формирования всесторонне развитой личности.

В научно-педагогической литературе определилось к настоящему времени несколько систем классификации технико-технологических знаний и умений. Но сложность проблемы определяется главным образом тем, что многие авторы в качестве классификационной основы используют нередко различные специализированные критерии. Учитывая современные требования к школе, содержанию и организации трудового политехнического обучения, дальнейшая разработка содержания и методики политехнического образования должна идти, как нам представляется, по пути выделения и изучения общих основ современного производства.

Литература:

1. Атутов П.Р. Политехническое образование школьников: Сближение общеобразовательной и профессиональной школы. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.

2. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. – М.: Просвещение, 1981. – 288 с.

3. Имашев Г. Инновационные подходы в развитии политехнического образования в процессе обучения физике в средней школе. – Атырау: АтГУ им. Х.Досмухамедова, 2011. – 150 с.

4. Имашев Г. Развитие знаний в курсе физики. – Германия.: Palmary Academic Publishing, 2012. – 232 с.

5. Имашев Г. Инновации в политехническом образовании // Вестник «Наука и техника». 2012. – Часть 2. – С. 24-31.

6. Imashev G. Problems of the development of polytechnic education in conditions of modernization of teaching physics // Middle East Journal of Scientific Research. – 2012. – Vol. (10). – P. 1328-1330.

7. Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 173 p.

Имашев Г.И.

Физика курсындағы техника - технологиялық білім мен іскерліктің рөлі

Мақалада қазіргі жағдайда техника - технологиялық білімді дамыту мәселесі - орта мектепте физика курсын оқып үйренуді жетілдірудің бір аспектісі ретінде қарастырылады. Жұмыста қазіргі өндіріс жағдайында орта мектепте физикадан техника-технологиялық білімді қалыптастырудың деңгейі, ғылым мен техниканың қазіргі жағдайына жауап беретіндей физика курсының қолданбалы материалын құрайтын мазмұны, физиканы оқыту үдерісіндегі политехникалық білім берудің бүгінгі жағдайы қарастырылады.

Кілтті сөздер: *ғылыми – техникалық прогресс; инновациялық даму; қазіргі өндіріс; политехникалық дайындық; физика; техника; технология; әдістемелік кешен; кәсіптік бағдар.*

Imashev G.I.

The role of technical and technological knowledge and abilities is aware of physics

In this article one of aspects of improvement of studying of physics at high school - a problem of polytechnic education in modern conditions reveals. In work problems of teaching of physics at high school according to problems of polytechnic education in the conditions of innovative technologies are considered. On the basis of the scientific and pedagogical analysis of the theory and practice of polytechnical training at high comprehensive school need of strengthening of polytechnical training of pupils in the course of studying of physical bases of the main directions of scientific and technical progress at the present stage is shown to physics.

Key words: *scientific – technical progress; innovative development; modern production; polytechnic preparation; physics; technique; technology; methodical complex, career guidance.*

***

ӘОЖ: 37.035.6:512.1

Дүйсенбаев А.Қ. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,*
Қазақ-орыс халықаралық университеті
E-mail: *adk7575@mail.ru*
Балтымова М.Р. *– филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,*
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: *mbr76@mail.ru*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. *Мақалада мазмұнында оқушыларға ақпараттық мәдениетті қалыптастырудың педагогикалық аспектілері ғылыми талдау жасалынып, педагогикалық, дидактикалық аспектілеріне жан-жақты мипаттама беріледі.*

Тірек сөздер: *Оқу мәдениеттілігі, ақпараттық мәдениет, ақпараттық сауаттылық, құзіреттілік, сауаттылық, ақпараттық сауаттылық.*

Дүние жүзінің өрениетті елдерінің білім беру жүйесінде білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке қол жеткізу, яғни ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам

қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі өзгермелі дүниеге бейімделе алу, өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп атап көрсетілген. Демек, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және ақпараттық технологияны мектептің оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен пайдалану болып табылады [1].

Ақпараттық қоғамның даму кезеңінде оқу мәдениеттілігі ұғымы «ақпараттық мәдениет» ұғымына дейін кеңейіп, онда оқу мәдениеттілігі негізге алынады. Ғылыми еңбектерде: «Ақпараттық мәдениет – білім, дағдылар мен ережелер, ақпараттық қызмет саласында жасалған және ақпарат пайдаланушыға ақпарат әлемін еркін меңгеріп, өзіне қажетті деректерді (құжаттарды) тұрған жеріне қарамай тауып, пайдалануға мүкіндік беретін жалпы мәдениеттің бір бөлігі», - делінген [2, 311 б.].

Оқу құралдарының авторлары (Т.А. Кудрина, Н.Б. Зиновьев, В.Минкина) ақпараттық мәдениеттілікті адамның білімінің, құндылықтарының, сенімінің, іс-әрекетін анықтайтын бағытының, жалпы қызметінің жиынтығы ретінде қарастырады. Адамның ақпараттық мәдениеттілігін қалыптастыруда оның күнделікті тұрмыстық жағдайда бұқаралық коммуникациялардан, өздігінен білім алуда, отбасында, жұмыста оқу барысында алған білімі арқылы жүзеге асырады. Оқу мәдениеттілігі мен ақпараттық мәдениет проблемаларын алғашқы болып кітапханашылар көтергенін айта кеткен жөн. Ең бірінші ғылыми негізде оқырман мен кітапты зерттеуге қатысты сұрақтарға Н.А. Рубакин көңіл аударды. Ал «ақпараттық мәдениет» ұғымы қолданылған алғашқы еңбектерге К.М. Войхановскаяның, Б.А. Смирнованың, Э.Л. Шапироның мақалаларын негізге алуға болады. Ақпараттық мәдениет және оқу мәдениеттілігінің әдістемелік мәселелерін зерттеуге үлес қосқан ғалымдар – М.Г. Вохрышева, Н.Г. Гендина, Н.Е. Добрынина, Ю.П. Маркова, М.Д. Смородинскаяларды және т.б. жатқызуға болады. Ақпарат және оқу мәселелерімен айналысатын мамандар ақпарат және оқу мәдениеттілігі деңгейінің құрамына әр бір адам қабілетті болуға тиіс қызметтер жиынтығынан тұрады деп есептейді.

Сондықтан, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Оқу мәдениеттілігі – бұл оқырманның шығармаларды толыққанды таңдауына, қабылдауына және ұғынуына мүмкіндік беретін білім, шеберлік және дағдылар», - деп анықтама берілген [3, 316 б.].

Оларды білікті оқырман болғысы келетін әр бір адам меңгеруі қажет. Тұлғаның ақпараттық мәдениет құрылымында когнитивті, аксиологиялық, технологиялық элементтер ерекшеленеді.

Аталған элементтерді ескере отырып, оқу мәдениеттілігі мен ақпараттық мәдениеттің арақатынасы ортақ және ерекше екеніне көз жеткізуге болады. Тұлғаның ақпараттық мәдениеті мен оқу мәдениеттілігін қалыптастыру бүгінгі күнде кітапханалар мен білім беру мекемелерінің тәжірибелік ісінде ең маңыздыларының бірін құрайды. Кітапхананың алдында тағы да өз оқырмандарына кітаппен, ақпаратпен жұмыс жасауға көмектесу, оқу мәдениеттілігіне тәрбиелеу міндеті тұр. Кітапханада өзінің күнделікті жұмысында оқырмандармен жұмыс жасаудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып оқу мәдениеттілігін, өсіп келе жатқан жас буынды ақпараттық мәдениеттілікке тәрбиелеудің маңызы зор болып табылады.

Бүгінгі педагогикалық еңбектерде ақпараттылық сауаттылық термині қолданыста бар. Яғни: «Ақпараттық сауаттылық – коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді

пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді», - делінген [4, 248 б.].

Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де маңызы зор болып табылады.

Қазіргі кездегі шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында: «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі», - деп атап көрсетті [5].

Біздің пікірімізше, XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу- тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді. Біріккен Ұлттар Ұйымының шешімімен «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталды. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды.

Солардың бірі білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер саналады. Сондықтан кез келген білім беру саласында мультимедиялық электронды оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға пайдаланады. Бұл бағытта ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне екпінді түрде енгізу бағытында және қолданылатын жаңа құралдардың бірі – бағдарламалық-техникалық кешен болып саналатын «белсенді экран» болып табылады. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу. Олай болса, ақпараттық бірліктердің білімге айналуы әлемнің жүйелік-ақпараттық бейнесін оқушылардың шығармашылық қабілеттері мен құндылық бағдарларын дамыту арқылы қалыптастыруды көздейтін, адамның дүниетанымының құрамдас бөлігі болып табылатын интеллектуалды дамуды қалыптастырудың бір жолы. Ақпараттық бірлікті қалыптастыру:

- мектептің материалдық-техникалық базасына; ақпараттық қоғам саясатының мақсаты мен міндеттеріне;
- оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру жүйесіне;
- оқушылардың жас ерекшеліктері мен меңгеру қабілеттеріне, педагог мамандардың информатикадан білім деңгейлерінің сапасы мен шеберліктеріне, оқу-тәрбие бағытының ақпараттық қоғам бағытымен өзара байланысына тәуелді.

Қазіргі уақытта жаратылыстану-ғылыми білім беруде сабақ барысында интерактивті құралдарды қолдануда. Интерактивті құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр.

Білім берудегі интерактивті технология – мұндағы интерактивті сөзі – inter (бірлесу), act (әрекет жасау) ұғымын білдіреді, сабақ барысында оқушының топпен жұмыс жасауға қатыспауы мүмкін емес, бірін-бір толықтыратын, сабақ барысында барлық оқушылардың қатысуын ұйымдастыратын оқыту барысы.

Біз өз зерттеуімізде ақпараттық технологияны мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудағы олардың ақпараттық сауаттылық бойынша қалыптастырылатын түйінді құзіреттіліктерді былайша тұжырымдадық:

- ақпараттық қоғамда ақпараттың алатын орнын біліп, онымен сауатты жұмыс істей білу;
- күнделікті қоршаған ортадағы түрлі проблемаларды қазіргі ақпараттық технология құралдарының көмегімен шеше білу;
- меңгерілген білім және ақпарат негізінде жаңа анық, нақты білімдер мен түсініктер құрастыра алу;
- өз пікірімен, көзқарасымен айналасындағылармен бөлісу және өз ақпарат көзін жасақтай білу;
- ақпаратпен жұмыс істеуде қазіргі ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін тиімді қолдана біліп, шығармашылық жұмысқа ұштастыра білу.

Осы аталған түйінді компетенциялар негізінде пәндік құзіреттіліктерді келесі мазмұнда анықталды:

- ақпарат көзі бола алатын деректерді анықтай білу және оны іздеу стратегиясы мен оны қабылдай алу білігі;
- қандай ақпарат қажет екенін және оны қайдан іздеу керектігін түсіну;
- алынған ақпаратты салыстыру, сұрыптау, талдай алу, ақпарат қорытындыларын тіркеуде түрлі кесте, сызба т.б. қолдана білу;
- ақпаратты берілген проблеманы шешуге қатысты шындыққа сәйкестігі, дәлдігі, жеткіліктігі жағынан бағалай білу;
- қосымша ақпарат қажеттігін сезіне білу және мүмкін жағдайда оны алдын-ала білу;
- шешім қабылдауда ақпаратты іздеу, қабылдау және бағалау үрдістерінің қорытындыларын қолдана алу;
- қазіргі ақпараттық технологияларды қолдана білу және соның негізінде объектілер мен үрдістердің жаңа ақпараттық моделдерін құрастыра білу;
- әр түрлі салада өзіндік іс-әрекет үшін қажетті болып табылатын өзіндік мәнді ақпараттар негізінде жеке білім банкін жасақтай алу;
- ақпаратпен жұмыс барысында қазіргі ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, жеке, топпен жұмыс істей алу.

Бұл жүйе негізінде ақпараттық технологияны мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың тұжырымдамаға сәйкес қалыптастырылатын өзін-өзі жүзеге асыру, ақпараттық, коммуникациялық құзіреттіліктері топталды.

Біздің пікірімізше, біліми салалар бойынша қарапайым сауаттылықтың функционалдық сауаттылыққа, яғни құзіреттілікке және құзіреттіліктердің өмірлік дағдыларға ауысуында ерекше тиімді де бүгінгі күн талабына жауап бере алатын құрал – ақпараттық технологиялар болып табылады. Қазіргі ақпараттық технологиялардың орасан зор мүмкіндіктерімен, соның ішінде әсіресе, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетіне негізі болып табылатын ақпараттық сауаттылықты қалыптастырудағы ерекше мүмкіндігімен түсіндіре аламыз.

Педагогика ғылымында «құзіреттілік» терминін көптеген зерттеушілер оның психологиялық-педагогикалық терминология саласында жеткілікті дәрежеде нақты ұстанымы болмағандықтан, өз деңгейінде қабылдамауда. Әрине, бұл сынның өзіндік шындыққа сәйкес келетін жақтарын жоққа шығара алмаймыз. Алайда бұл ұғыммен бүгінгі күні білім жүйесіндегі оң өзгерістер, әсіресе нәтижеге бағдарланған оқытуды ұйымдастыру мәселелері байланысты болғандықтан, оның оқытудың әрбір сатысында оқытылатын әрбір біліми салалары бойынша түйінді, пәндік компетенцияларды анықтау, соның ішінде, бастауыш мектеп сатысына қатысты бұл өте көкейкесті, кезек күттірмейтін мәселе екені сөзсіз. Енді біз «Ақпараттық-коммуникациялық құзырлық дегеніміз не?» деген сауалға жан-жақты тоқталайық.

«Құзырлылық» ұғымы латын тілінен аударғанда «competio» – «жасай алу» деген мағынаны білдіреді.

Педагогика ғылымы бойынша қазақша және орысша түсіндірме терминологиялық сөздігінде мынадай анықтама берілген: «Құзырлылық – бұл күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайда болатын проблемалар мен міндеттерді тиімді түрде шешуге мүмкіндік беретін қабілеттілік» [6, 149 б.].

Профессор Г.Вайнер құзырлылықты адамның белгілі бір әрекеттер аймағына сәйкес бағыттылығы ретінде қарастырады. Ал белгілі ғалым М.М. Чошанов құзырлылықты білім, білік, дағдының өзара байланысы деп қарап, оның төмендегідей формуласын ұсынады: білімді қолданудың жылдамдығы + әдістердің оралымдылығы + ойлаудың сынаулығы. Аталған анықтамадан кейін біз «Ақпараттық құзырлылық» ұғымына тоқталайық. Педагогикалық түсіндірме сөздігінде: «Ақпараттық құзырлылық – бұл оқу, тұрмыс және кәсіби бағыттағы міндеттерді шешуде ақпараттық-коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті», - деп сипаттама берілген [7, 151 б.].

Ғылыми-анықтамалық әдебиеттерде «ақпараттық құзырлылық», «компьютерлік құзырлық» терминдері жиі кездеседі. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның жеделдетіп дамуына байланысты «ақпараттық-коммуникациялық құзырлылық» деген терминді қолдану тиімді. Ақпараттық-коммуникациялық құзырлылық – бұл адамдардың кез келген проблемалар мен міндеттерді компьютермен, ақпараттық құрылғылармен және телекоммуникациямен шешу қабілеті.

Бүгінгі таңда «*сауаттылық*» халықаралық деңгейде жаңа тұрғыда «өмірлік дағдылар» ұғымымен байланыстырылып, ол адамның бүкіл өмір бойында қоғамның әрбір мүшесі үшін өмір сүру және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің құралы есебінде қарастырылуда. Ал өмірлік дағдыларды тар мағынада түсіну *«құзіреттілік»* ұғымына сәйкес келеді, құзіреттілік оқушының жеке біліми салалар бойынша пәндік білім, білік және дағыларды кіріктіре білу қабілеті болып табылып, ол функционалдық сауаттылықтың мазмұнды негізі болып есептеледі.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаның бойында *ақпараттық сауаттылықты қалыптастыру қажеттігін және оның мақсатқа сәйкестілігін келесі себептермен түсіндіре аламыз:*

1. Бүгінгі іргелі жаңалықтар мен ақпараттық технологияға толы ақпараттық қоғамда маңызды әлеуметтік мақсат – бұл жаңа ойлау стилін қалыптастыру болып отыр. Интеллектінің аса үдетпелі дамуы бастауыш мектеп жасында жүзеге асады және зейін ерікті болып, ойлаудың көрнекі-бейнеліліктен сөздік-логикалыққа ауысуы жүреді, қабылдау талдамалы, дифференциалды сипатқа ие болады. Соған сәйкес бастауыш сынып оқушылары жоғары сынып оқушыларына қарағанда қазіргі ақпараттық технологияларды тез және жеңіл меңгереді, өйткені олардың ойлауының стереотипі қалыптаспаған.

2. Оқушыны қазіргі оқу ақпаратының қуатты ағымында бағдарлауға үйрету, оның негізгісін айыра білу, ақпараттың бағыттылығын түсіну, қайта өңдеу, олардың заңдылықтарын таба білу және қазіргі ақпараттық технологиялардың көмегімен кез-келген практикалық іс-әрекетте, түрлі жағдаятта сауатты қолдана білу талабы жылдан-жылға күшеюде.

3. Бүгінгі күні бала компьютермен мектепке дейін-ақ танысады, яғни оқу дағдысын меңгермей тұрып-ақ ол компьютерден ақпарат алады. Сол себепті де бастауыш мектепке келген бала компьютермен жұмыс нәтижесінде өзіне пайдалы нәрсе ала білуі өте маңызды. Соның ішінде керектісін алып, керек емесін алып тастай білу дағдысына ие болуы аса қажет.

4. Білім беруді жаңарту құралы есебінде компьютердің ролі ұдайы өсуде, ал ол өз кезегінде оқушыларды оның сауатты қолданушысы болуға мәжбүр етіп отыр.

Бүгінгі таңдағы «сауаттылық» ұғымын қарапайымнан күрделіге қарай даму кезеңдеріне сәйкесті берген ұстанымына сүйене отырып және ақпараттық

технологияны мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудағы сауаттылық кезеңдері бойынша, біз келесі сызбаны ала аламыз: **компьютерлік сауаттылық → ақпараттылық сауаттылық → ақпараттық мәдениет.**

Ақпараттық мәдениет біздің зерттеуіміз оқушылардың жалпы мәдениетін құраушы болып табылады. Соған орай, ақпараттық мәдениет ұғымы мәдениеттану тұрғысынан қарастырылады. Мәдениеттану тұрғысынан қарастыру ақпараттық мәдениетті жеке тұлғалық жаңалық ашу, өзінде мәдениет әлемін жасақтау, мәдени диалог идеяларын дамыту үрдісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді және бұнда негізге салынған мағынаның жеке, өзіндік өзектенуі жүреді. Сондықтан да біз «ақпараттық мәдениет» ұғымын адамның жалпы мәдениетінің бір элементі, ақпараттық ресурстарды тұтынумен және жасақтаумен байланысты білім, білік, дағды, құндылықтар нормасы жиынтығы және ақпараттық іс-әрекетті қазіргі ақпараттық технологиялардың көмегімен репродуктивті деңгейден шығармашылық деңгейге дейін орындай білу қабілетімен байланыстырамыз.

Біздің пікірімізше, «Ақпараттық сауаттылық» ұғымын біз ақпараттық мәдениетке негіз болатын құрамдас бөлшегі бола отырып, ол қазіргі ақпараттық технологиялардың орасан зор мүмкіндіктері мен түрлі салада қолдану аясын білуге қатысты білімдерін қамтумен қатар, ақпаратпен сауатты жұмыс істеуге (компьютердің көмегімен ақпаратты жасақтау, жинау, сақтау, өңдеу, тарату) және практикада алуан түрлі оқу тапсырмаларын орындауға, оқу-танымдық іс-әрекеттің өз бетіндік түріне негізделе отырып, өзін-өзі жүзеге асыруға қажетті біліктер жиынтығы деп анықтадық.

Қазіргі кезеңде білім берудегі оқушылардың ақпараттық сауаттылығы мен құзіреттілігі ерекше роль атқарады. Оның дәлелі оқушылар жекелеген пәндерді терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, психологиялық-педагогикалық, технологиялық тұрғыдан сауатты және ақпараттық-коммуникациялық технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық сауаттылығы, ақпараттық мәдениеті мен ақпараттық құзыреттілігі қалыптасқан болуын талап етілуде. Құзырлылық оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір тәжірибелік және теориялық мәселелерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігін сипаттайды. Бұл ең әуелі, мектепте оқу үрдісі кезінде қалыптасады. Яғни оқытудағы құзырлылық тәсіл нәтижесі болып білім сапасының көрсеткіші бағаланады. Демек, ақпараттық технологияның қарқындап дамуы кез – келген жеке тұлғаның әлемдік ақпараттық кеңістікке енуіне мүмкіндік береді.

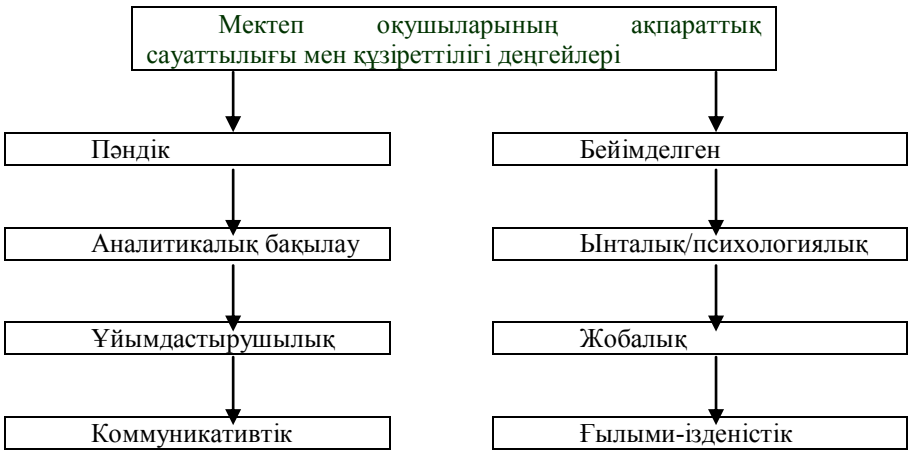

Ақпараттық қоғам жағдайында оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлылығын қалыптастыру көрсеткіштері төмендегідей:

- білім беру жүйесінің әлемдік ақпараттық кеңістікке саналы түрде енуін

қамтамасыз ету;

- ақпараттардың шексіз көлемі мен осы ақпараттарды аналитикалық түрде өңдеуді қамтамасыз етуге даярлау;

- ақпараттық ортада жеке тұлғаның шығармашылық сапасын дамыту мен қалыптастыру және өзіндік ақпараттық ортаны құру дағдыларын қалыптастыру;

- ақпараттық ортада коммуникативтік мәдениетті қалыптастыру;

- ақпараттық ортада өзара байланыс қызметтерін қалыптастыру;

- ақпараттық ортада ақпаратты алу, таңдау, сақтау, қабылдау, түрлендіру, жіберу және бір-бірімен сабақтастыру мәдениеттерін қалыптастыру;

- интерактивтік телекоммуникациялық технологияларды (Интернет, қашықтықтан оқыту және т.б.) қолдануға даярлау;

- ақпараттық-білімдік ортаны модельдеу мен жобалау қабілетін қалыптастыру.

Мектеп оқушыларының ақпараттық сауаттылығы мен құзіреттілігі деңгейлері:

1. Пәндік – әрбір пәнді оқытудағы интегртивтік байланысты жетілдіру.
2. Аналитикалық бақылау – пәндік іс-әрекеттерін талдау мен бақылау проблемаларын шешу қабілеттілігі.
3. Ұйымдастырушылық – оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерін ұйымдастыруға бағытталған проблемаларды шешу қабілеттілігі.
4. Коммуникативтік – «Мұғалім-Оқушы», «Оқушы-Оқушы», «Мұғалім – Ата-ана» және т.б. жүйелердегі қарым-қатынасты проблемаларды шешу қабілеті.
5. Бейімделген – қазіргі жағдайдың өзгерістері мен талаптарына сәйкес проблемаларды шешу қабілеттілігі.
6. Ынталы психологиялық-психологиялық, жеке тұлғалық, жеке тұлғалар арасындағы өзара қарама-қайшылықты шешу проблемаларының қабілеттілігі.
7. Жобалық – жеке тұлғаның ғылыми жобаларға қатысуы.
8. Ғылыми-ізденістік – мұғалімнің ұйымдастырумен оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту.

Осыған сәйкес, ақпараттық технологиялар білім беру жүйесіне шынайы перспективаларын ашады, нақтылы негізде:

- ақпараттық технология құралдарын кеңінен енгізу оқу ақпараттарын көрнекті, динамикалық ұсыну бейнесуреттерді, дыбыс пен ақпараттық ресурстарға қол жеткізуге;
- білім берудің барлық деңгейлерінде – мектепке дейінгі деңгейден жоғары оқудан кейінгі деңгейлерде компютерлік оқудың үздіксіздігі мен сабақтастығы – оқу үдерісіндегі барлық пәндерді компьютерлік қолдау;
- оқушылардың шығармашылық жеке дара қабілеттіліктерін ашу мен дамыту үшін оқыту әдістемесін, стилі мен құралдарын таңдау еркіндігін қамтамасыз ету;

Біз, ақпараттық технологияны мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдалануды мәселесіне қатысты ғылыми-зерттеулерді талдай келе, бүгінгі білім мазмұнының жаңару, соған сәйкесті ақпараттандырылу жағдайында оқушылардың ақпараттық сауаттылықтарын сапалы деңгейде қалыптастыру қажетті ақпараттық құзіреттілікті қалыптастырудың мақсатқа сәйкестігі оны екі аспектіде қарастыруға мүмкіндік береді:

- *техникалық тұрғыдан* (АТ түрлері, олардың құрылымы және әрекет ету ұстанымы, олармен негізгі жұмыс істеу тәсілдері, техникалық қызмет көрсету ережелері және т.б.);
- *дидактикалық тұрғыдан* (олардың оқыту негізі мен әдістемелік қызметтері, құрылу қағидалары, АТ қолдану арқылы оқу үрдісін ұйымдастыру ерекшелігі т.б.).

Қорыта айтқанда, «Ақпараттық мәдениет – жеке тұлғаның қазіргі ақпараттық технологиялардың орасан зор мүмкіндіктерін қолдана отырып, оқу, тұрмыстық, кәсіби міндеттерді сауатты деңгейде шешуге қабілетілігі мен дайындығы», - деп анықтама беруге болады.

Әдебиеттер:

1.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы / Баптары бойынша түсіндірмелерімен және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар. – Астана, 2007 – 56 б.

2.Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007. – 143 б.

3.Казахско-русский словарь / Под ред. член.-корр. НАН РК Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш. Хусаин. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. – 1008 с.

4.Педагогика: Оқу құралы / Жалпы ред. басқарған А.М. Құдиярова. –Алматы: Дарын, 2004. – 448 б.

5.Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. // Ана тілі, 8 наурыз, 2006 ж.

6.Педагогика: Қазақша және орысша түсіндірме терминологиялық сөздік /Жалпы ред. басқарған Ш.К.Беркімбаева. – Алматы: «ROND&A» баспасы, 2007. – 278 б.

7.Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: «Просвещение», 1989. – 192 с.

Дуйсенбаев А.К., Балтымова М.Р.

Педагогические аспекты формирования коммуникативной культуры у учеников

В содержании статьи дается научный анализ педагогических аспектов формирования коммуникативной культуры учеников и всестороннее описание педагогических, дидактических аспектов.

Ключевые слова: *культура чтения, коммуникативная культура, коммуникативная грамотность, компетентность, грамотность.*

Duysenbaev A.K., Baltymova M.R.

Pedagogical aspects of formation of communicative culture at students

The content of the article provides a scientific analysis of pedagogical aspects of formation of pupils' communicative culture and a comprehensive description of pedagogical and didactic aspects.

Keywords: *reading culture, communicative culture, communicative literacy, competence, literacy.*

***

ӘОЖ: 378.1

Сардарова Ж.И. *– педагогика ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Кайыржанова Ж.Ш. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*

E-mail: *sardar.zh@mail.ru*

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІН–ӨЗІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚПЕН ДАМЫТУДАҒЫ ӘЛЕУЕТТІ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация. *Мақалада бүгінгі ақпараттық ғасырдағы ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарының орасан зор мүмкіндіктері талданып, оның студенттердің өзін-өзі шығармашылықпен дамытудағы әлеуетті нақты ролі ашылған.*

Тірек сөздер: *Білім беру үдерісі, студент, оқытушы, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары, ақпараттық сауаттылық, дәстүрлі оқыту, өзін-өзі шығармашылықпен дамыту.*

Ақпараттық- коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік-білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр.

Осыған сәйкес, жоғары білім беру саласындағы бүгінгі күнгі алға қойылған мақсаттардың бірі– жаңа ақпараттық технологияны білім беру жүйесіне пайдалана алатын, ақпараттық мәдениеті жоғары, білімді тұлғаны қалыптастыру. Білім беруді ақпараттандыру нәтижесінде әрбір студент ақпаратты еркін пайдалануға, оны қажетіне қарай талдай білу мүмкіндігіне ие болуы қажет. Өйткені бұл білім беру үдерісіне қатысушылардың интеллектуалдық белсенділігінің артуына, сол арқылы білім беру жүйесінің дамуын жетілдіруге негіз болады.

Білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық құралдардың жаңа заман талабына сай түрлерінен саналатын мультимедиалық энциклопедия, қашықтықтан оқыту, электрондық оқулықтар мен түрлі дыбыстық таспа материалдары бүгінгі таңда үйренушілердің қай пәнді болмасын тез әрі терең, шығармашылықпен игеруіне мейлінше қолайлы жағдай тудырып отыр [1].

Интернет қолданушыларды өзінің бай бояуларымен, мультимедиалық мүмкіндіктерімен, өздерінің сүйікті музыкалық топтары, т.б. туралы толық мәліметтер ала алатынымен қызықтырады.

Интернет жүйесінде оқушыға арналған бағыттар: жалпы даму, іздеу, сөйлесу, ақпаратты өз бетімен беру, керекті компьютерлік бағдарламаны іздеу, ары қарай білімді таңдау.

Бұл кезеңде сыни ойлау дамиды, үйренушілердің ақпараттық сауаттылығы арта бастайды, өзіне қажеттілерін бөліп алып, білімін қызықты танымдық мазмұнмен толықтыруға тырысады. Тіларалық кедергілер жойылады, коммуникативтік іскерліктер дамиды, тілді тереңірек оқудың мотиві пайда болады, жер шарының түкпір-түкпіріндегі адамдармен байланыс жасау мүмкіндігі пайда болады.

Жүйеде үйренушілер еңбегінің тиімділігін жоғарылату үшін өз алдына әр түрлі оқулық пәндерден нақты материалды іздеуге мақсат қою керек. Сөйтіп, олар болашақта интернетте өз бетімен жұмыс істей алады.

Интернет жүйесі осындай барлық мүмкіндіктерге қол жеткізеді. Олар қашықтықтан оқытудың кез келген білім мекемесінің оқу үдерісінде табысты қолданылады.

Электрондық пошта – оқытушылар мен алыстағы оқушылар арасындағы ақпарат алмасудың тиімді тәсілі. Электрондық пошта экономикалық және технологиялық жағынан тиімді технология болып табылады және оқу үдерісі кезінде оқу курстарының мазмұндық жағын жеткізу және оқытушының оқушымен кері байланысын қамтамасыз ету үшін қолданылады.

Бұл уақытта дәстүрлі оқыту кезінде оқытушы мен студент арасындағы "диалог" шектеулі түрде іске асады, педагогикалық тиімділігі шектеулі болады.

Телеконференция – бір-бірінен алыс қашықтықтағы оқытушы мен студенттің дәстүрден тыс оқу үрдісін жүзеге асыруға, топтық жұмыс ұйымдастыруға, іс-қимыл, ойының әдіс-тәсілдерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Интернеттің электрондық конференциялары, яғни бұл қызметі электрондық поштаның өзіндік дамуы болып табылады. Электрондық конференциялар немесе оларды, көбінесе, компьютерлік немесе телеконференциялар дейді, кем дегенде пайдаланушының компьютерден мәтіндерін, "конференцияларды" бір-бірінен әртүрлі қашықтықтағы қолданушының беруі мен алуына мүмкіндік береді.

Компьютерлік жүйелерді қолдану арқылы өткізілген *бейнеконференциялардың* да студент тұлғасының дамуына қосар үлесі мол. Бейнеконференциялардың мұндай

типі 5-10 адамнан тұратын топтарда семинарлар, жеке консультациялар өткізу, өтіліп жатқан курстың жекелеген күрделі сұрақтарын талқылау үшін қолданылады.

Дыбыс беру мен бейнекөріністерден басқа компьютерлік бейнеконференциялар компьютер экранын бірігіп басқару белгілі бір қашықтықтағы суреттер мен сызулар, фотосурет және қолжазбалық материалдардың берілуін іске асырады.

Бейнесюжеттер мен бейнефильмдер – кез келген пәннен қашықтықтан білім беру үшін өте тиімді құрал. Оқу бейнематериалдарын көбейтуге көп шығын талап етпейтін бейнемагнитофон барлық елдерде кең тараған. Бүгінде бейнематериалдарды CD, DVD дискілер түрінде ұсынылады. Бейнефильмдер, әдетте, дәстүрлі лекциялардың орнын басатын оқу материалдары жиынтығының бөліктері ретінде қолданылады.

Электрондық оқулықтар қай жастағы болмасын білім алушылардың шығармашылықпен жұмыс жасауына, яғни танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Электрондық оқу құралы – бір пән бойынша өзіндік білім алуға арналған ақпараттық, графикалық, әдістемелік және бағдарламалық жабдықтардың кешенін құрайтын электрондық оқу материалдарының жиынтығы деп түсінеміз. Электрондық оқу материалдарының мазмұндық құрылымы дәстүрлі оқулықтағы оқу материалдарының құрылымымен сәйкес келеді, тек қысқа, нақты, әрі анық тұжырымдалады.

Дәстүрлі оқулықтардан өзгешелігі – жоғары динамикалық (анимация) үлгілер көрсету, ақпаратты үнемі толықтырып отыруға, көбейтуге, ұлғайтуға мүмкіндігі бар. Электрондық оқулықтың ішкі мазмұны үнемі интернет желісі және басқа да электрондық кітапханалармен толықтырылып отырады, сөйтіп әр оқушы өз мүмкіндігінше, даярлығына сәйкес ақпарат, мәліметтер алып, танымдық өрісін кеңейтіп, белсенді жұмыс жасай алады. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үдерісіне кеңінен енуі үйренушінің танымдық белсенділігін арттыра отырып, электрондық оқулық көмегімен оқушылардың өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды [2].

Интерактивтік технологиялар – оқытудың әдістері мен түрлерінің, бағдарламаларының интерактивті мүмкіндіктері кері байланысты іске асыра отырып, оқушының белсенділігін арттыруға, дәстүрлі оқыту жүйелерінің көбінде орындалмайтын диалог пен тұрақты көмекті де іске асыруға мүмкіндік береді. Демек, бір-бірімен бетпе-бет кездесуінсіз-ақ үйренуші мен оқытушы арасында интерактивті қарым-қатынас орнату және аталған курс бойынша білім мен дағдының белгілі бір мөлшерін өз бетінше игеру іске асады.

«Интерактивтік» термині ағылшынның interaction сөзінен шыққан, мағынасы **«өзара белсенділік» дегенді білдіреді.** Бұл термин көбіне-көп информатика, коммуникация және өндірістік дизайн саласында кеңінен қолданылады.

Оқу материалдарының мысалдары, түсіндіру тәсілдері, тапсырмалары *анимациямен* көрсетілсе, оқушының жеңіл түсінуіне және есте сақтауына көмектеседі. Анимациялық көрнекіліктер оқытушының жұмыстарын жеңілдетіп, сабақ беру тәжірибесін, қызығушылығын арттырады. Анимация терминін ауысып отыратын бейнелердің жүйелілігі деп түсінуге болады. Оқулықтың анимациясы әртүрлі бағдарламаларда жасалуы мүмкін. Мысалы, Macromedia корпорациясының – Flash MX бағдарламасы.

Электрондық форумдар оқушылардың, оқытушылардың белгілі бір тақырып бойынша бірі-бірімен пікір алмасуын ұйымдастырады. Бұл жүйеде бір электрондық адрестен, сол жүйеге тіркелген басқа адрестерге бір уақытта хат жіберуге болады. Форумдар көбіне-көп пікірсайыстар, дебаттар ұйымдастырғанда қолданылады. Қолданушылардың арасында тез хабар алмасу бағдарламалары – ICQ, Skype, online режимінде оқушылар мен оқытушылар арасында тез хабар алмасуын іске асырады.

Бұл бағдарламалармен мәтіндік ақпаратпен қоса, графиктік, сурет, кейде web-камера арқылы бір-бірін көре отырып сөйлесуге мүмкіндіктері бар.

Білім берудегі мультимедиа – таным процесінің жоғарылауына септігін тигізетін, білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын, дидактикалық аппаратты, бағдарламалық құрал.

Мультимедиалық бағдарламалық құралдар – интерактивті режимде әртүрлі типті ақпараттарды дайындау, өндеу, ұсыну, біріктіру секілді іс - әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін компьютердің бағдарламалық жабдықтары. Мультимедиалық бағдарламалардың негізгі атқаратын функцияларының бірі – басқаруды қамтамасыз ету, яғни қажетті ақпаратқа еш кедергісіз ауысу мүмкіндігінің болуы. Мультимедиалық өнімдер – мультимедиалық құралдар және арнайы бағдарламалық жабдықтар көмегімен дайындалған ақпарат.

Көптеген шетелдік зерттеушілер «мультимедиа» және «гипермедиа – ұғымдарын бір мағынада қарастырады. Мысалы, I. Brown «гипермедиа – мультимедианың сызықтық есеп түрде ұсынылған жиынтығы» деген пікір айтады. Біздің пікірімізше, мультимедиа – пайдаланушыға әртүрлі типті ақпараттарды біріктіріп ұсыну технологиясы, ал гипермедиа – пайдаланушының түрліше типті ақпараттардың бірінен екіншісіне оңай ауысуын жүзеге асыру технологиясы.

Мультимедиалық ақпарат түрлерін өзара байланыстыру нәтижесінде гипермедиа технологиясы пайда болды [3].

Осындай ұтымды сәйкестілікті мультимедиалық технологияларын қолдану арқылы интерактивті дәрістер өткізу барысында байқауға болады. Оқытушы мәтінді баяндап, ал студенттер тыңдап, қарап, есте сақтап және түртіп жазып алып отыратын дәстүрлі дәріс-сабақтан берілген әдістеме арқылы құрастырылған дәрістің ерекшелігі – оның интерактивтілігі. Интерактивтілік студенттерге оқу үдерісіне белсенді араласуына мүмкіндік береді: сұрақтар қою, оқытушыдан оқу материалының кейбір күрделі тараулар бойынша нақты түсіндіруін сұрау.

Оқытушының талдау пікірлері мен бейнелік ақпараттың немесе анимацияның үйлесімі үйренушілердің зейінін айтарлықтай белсенділендіріп, жаңа тақырыпқа қызығушылықтарын арттырады. Оқыту қызықты әрі эмоционалды бола түседі, бұл оларға эстетикалық ләззат бере отырып, оқытушының баяндаған ақпаратының сапасын арттыра түседі. Сонымен бірге, оқу үдерісіндегі оқытушының рөлі айтарлықтай өзгереді. Енді ол дәріс барысында уақытты оқу материалының неғұрлым күрделі фрагменттерін талқылауға жұмсайды.

Интерактивті дәріс педагог жетекшілігімен ұйымдастырылатын дәстүрлі оқыту тәсілі мен жекелей компьютерлік оқытудың ұтымды жақтарының үйлесімінен тұрады. Компьютер студенттің белсенді көмекшісіне айналады. Ақпараттық-танымдық мазмұнымен қатар, интерактивті дәріс мазмұндау барысында компьютерлік слайдтарды қолдану арқасында эмоционалдық сипатқа ие.

Оқытушы дәріске алдын-ала дайындалу кезіне «MS Office» бағдарламасының «MS Power Point» қосымшасында қажет слайдтар санын, бейнелік ақпарат пен анимация элементтерін қолдана отырып даярлайды. Әрине, бұл оқытушының компьютерлік біліктілігінің жоғары деңгейде болуын айтарлықтай қажет етеді.

Ол жеткілікті дәрежеде компьютерлік техникадан білімді және бағдарламалық қамтамасыз етумен жұмыс жасау дағдыларын меңгеру керек. Интерактивті дәрісті өткізудің маңызды шарты – компьютерлік техника мен оқу ақпаратын визуалды және дыбыстық бұқаралық демонстрациялауға қажет қазіргі заманғы құралдармен жабдықталған арнайы аудиторияның болуы. Оқытушы дәрісті баяндау үдерісі барысында ақпаратты слайдта иллюстрация ретінде көрсетіп отырады. Бұл оқушылардың оқу материалын жақсы меңгеруіне көмектеседі.

Ұсынылған әдістемені қолдану оқыту үдерісін белсенділендіреді, оқушылардың пәнге қызығушылығын және оқу үдерісінің тиімділігін арттырады, оқу материалын терең меңгеруге мүмкіндік береді.

Бір жағынан, оқытушы мен компьютердің серіктестігі оқу пәнін оқушылардың әртүрлі категорияларының түсінуіне қол жетерліктей жасайды.

Екінші жағынан – ол оқытушының даярлық деңгейіне, оның квалификациясына жоғары талаптар қояды, ол енді оқытудың дәстүрлі әдістемелерін меңгеріп қана қоймай, ғылым мен техниканың қазіргі заманғы жетістіктерін қолдана отырып, білім алушылардың ерекшеліктеріне сәйкес модернизациялай білуі керек.

Мультимедиа Интернет технологияның да дамуына тікелей әсер етіп отыр. Интернетте бейнеконференциялар ұйымдастыруда дыбыстық және бейнелік хабардың сапасын төмендетпей ұсыну, байланысқа түскен адамның бет-бейнесін компьютер мониторынан көріп отыру – мультимедианың жемісі. Мультимедиалық технологиялардың көмегімен бүгінгі таңда кез келген адам өзі жөніндегі мәліметтерді, фотосуреттерді, тіпті, өз дауысын Интернет желісіне шығаруға мүмкіндік алып отыр.

Тұлғаға бағдарланған білім берудің нәтижелілігін анықтау жолдарының бірі – педагогикалық диагностика жүргізу.

Педагогикалық диагностика – кәсіби дамудың әлеуметтік деңгейі мен актуалды деңгейін анықтауға бағытталып, арнайы ұйымдастырылған педагогикалық зерттеу әрекеті. Ол өз кезегінде біліктілікті арттырудың сапасын, яғни білім көтерудің деңгейі мен нәтижесінің тыңдаушылардың сұраныс-қажеттіліктеріне, курстық жұмыс бағдарламасында белгіленген білімдік нормалар мен стандарттарға сәйкестігін көрсетеді.

Педагогикалық диагностикаға кешенділік сипат тән. Олай дейтініміз, танымдық үдеріс ол тек ақпарат жинақтау ғана емес, оларды белгілеріне қарай салыстыру, талдау, жүйелеу, алынған нәтижелерді интерпретациялау, шешімді болжау сияқты қадамдардан тұрғанда ғана пайдалы болады.

Тұрғынбаева Б.А. мен Тихомирова В.Т өз еңбектерінде мониторингті ескерту, бақылау, болжау дегенді білдіреді және педагогикаға экология, социология ғылымдарынан енгендіктен, ол ғылымда табиғатты бақылау, оған әсер ету; социологияда әлеуметтік үдерістерді бақылау, ақпараттар жинау деген мағынаны таныту үшін қолданылғандығын тілге тиек етеді [4].

Психологияда мониторингтің объектісі – тұлғаның психикалық дамуы, ол мақсаттарға педагогикалық, дидактикалық құралдардың сәйкестігін анықтау, ал педагогикалық мониторинг оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелерін анықтау, зерттеу үшін пайдаланылады.

Мониторингтің қызметі: педагогикалық қызметтің жүру барысын қадағалау, алынған нәтижені өңдеу, шешім қабылдау, болашаққа болжамдар жасау ретінде қарастырылады.

Сауалнамалар мен тестілер практикалық жұмыста ой елегінен өткізу құралы болады. Тестілер көп және әртүрлі, олар тұлғаның түрлі сапасын анықтау мен өлшеуге бағытталған.

Олардың көбісі өзін-өзі бағалауға бағытталған; біршамасы тұлғаның белгілі бір сұрақтарға жауап беруі арқылы ұсынылған жағдаяттан қалай шығуға болатынын анықтайды. Ең көп тарағаны адамның мінез-құлқын анықтауды немесе оның іс-әрекет түрлерін анықтауды көздейді.

Өзіндік бақылау – қол жеткізетін нәтижелерін және оған жету жолындағы қиын тұстарын алдын-ала болжау, өзінің оқу әрекетінің барлық кезеңдерінде жоспарлау, бақылау, бағалау, түзету және реттеу арқылы көрінетін білім алушының өз оқу - танымдық әрекетін сапалы түрде басқаруы.

Қазіргі кезде білім саласында компьютер арқылы білімді тексеру бұл үрдіске адам факторының ықпал етуін болдырмау үшін қолданылады. ЖОО бұл әдіс жиі пайдаланылады.

Өзін-өзі дамытуға қажетті өзін-өзі жоспарлау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі өзектендіру біліктіліктерін педагог өзінде тәрбиелеп

жетілдіру керек. Ол үшін, алдымен, педагогикалық әрекет пен пән оқытушының әрекеті сауалнамалар арқылы талданады да, содан соң алынған жеке нәтижелер топпен талданады. Бұл жұмыс педагогке өзіне сын көзбен қарау мен тәжірибе алмасып, қателерін көріп, іштей түзетуге мүмкіндік береді. Жұмыс топта жүргізілгендіктен, мұғалімге жеке баға берілмейді және ол өз позициясын ұсына алады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жүзеге асыру әдістерін әрекеттестік формалары арқылы жүзеге асыру көзделді. Бұл формаларға: топтық, ұжымдық, жеке жұмыстар және онлайн режиміндегі әрекеттестік жатады. Соның негізінде нәтижені бақылау және бағалау академиялық табыстар мен тұлғаның өзіндік дамуына қол жеткізумен айқындалады.

Интерактивті әдістерді қолданған кезде оқытушы 50 минуттың 5-7 минут уақытын ғана алып, қалған уақыттың бәрінде студенттердің өздері ізденіп, танымдарын арттыруына жағдай туады. Сонымен қатар, бұл әдіс арқылы студенттер өз білімін өздері бағалайды. Олар алған білім-білік, дағдылары бойынша бағаланады. Әсіресе, өзін-өзі бақылау, жұптық өзара бақылау, топтық өзара бақылау кезеңдері лекцияны бекітуде біршама көмегін тигізеді.

Бұл бақылау мен бағалау студенттің бойында мына қасиеттерді қалыптастырады: еріктілік, еңбексүйгіштік, өз күшіне сенуі, қабілеттілігі, жауапкершілікті сезінуі, ғылыми ақпараттарды іздестіруі, өзінше түйін жасауы, сөйлеу мәдениеті, т.б.

Қорыта келе, АКТ-да жиі қолданылатын әдістерін саралай келе және олардың білім алушылардың шығармашылық тұрғыда дамуына әсер ететін әлеуетін графикалық түрде төмендегіше бейнеленуге болады:

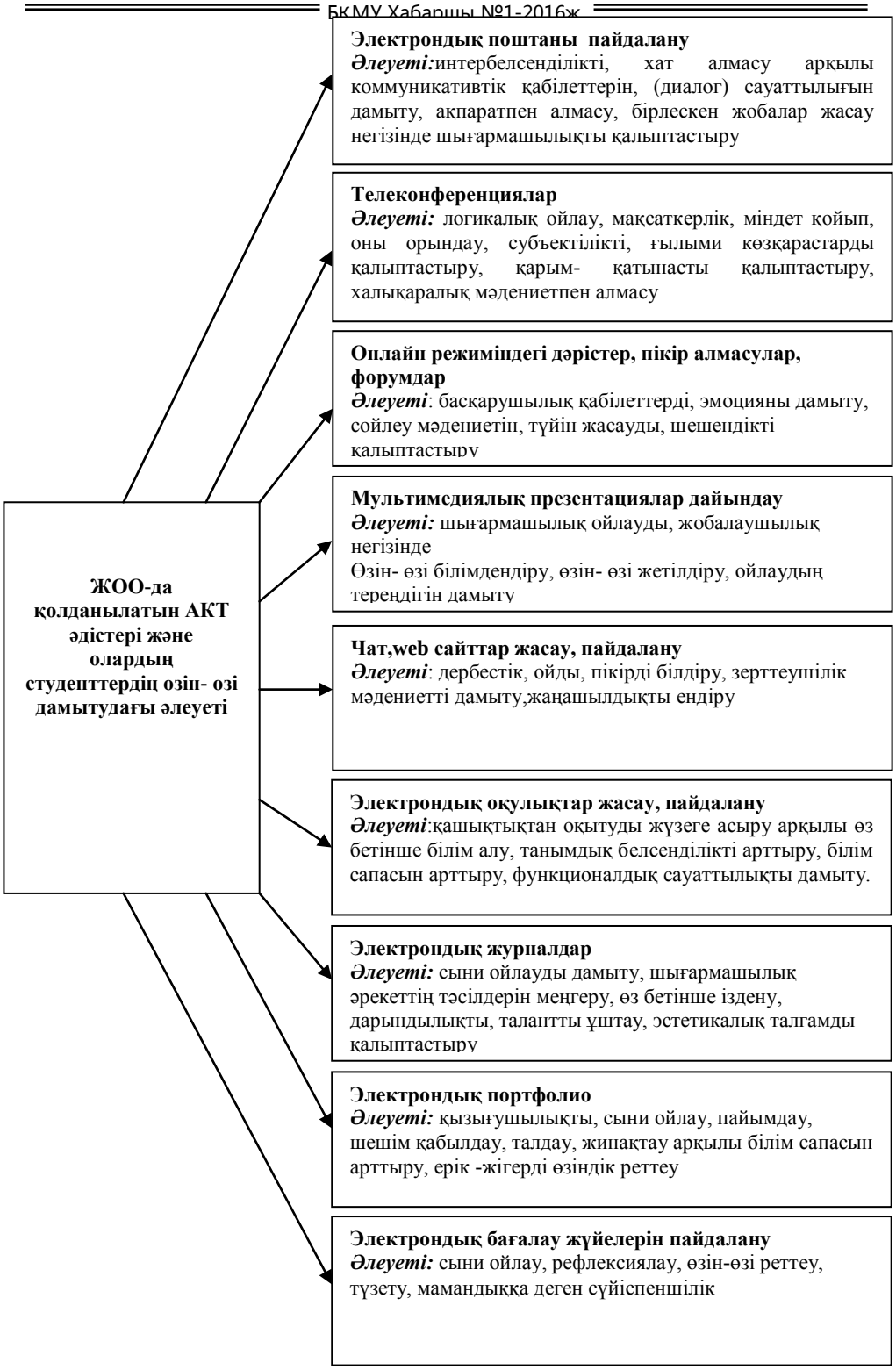

Сурет 1 - ЖОО-да қолданылатын АКТ әдістері және олардың студенттердің өзін- өзі дамытудағы әлеуеті

Әдебиеттер:

1 Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005. – 174 б.

2 Әбішева Л.П. Жоғары оқу орыны студенттерінің оқу іс-әрекетін компьютер көмегімен дараландыру / Пед.ғыл.канд. ... дис. – Түркістан, 2007. – 160 б.

3. Жаңа педагогикалық технологиялар.Ақпарттық – коммуникациялық технологиялар. – 2010//http://www.wiki.iteach.kz/images/a/a9/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf. Пайдалану уақыты: 11.01.2016 ж.

4. Тургунбаева Б.А., Тихомирова В.Т. Педагогический мониторинг в системе активного обучения учителей на курсах повышения квалификации. – Алматы, 2006. – 88 б.

Сардарова Ж.И., Кайыржанова Ж.Ш.

Потенциальные возможности информационно-коммуникационных технологий в творческом саморазвитии студентов

В статье обосновывается роль средств информационно-коммуникационных технологий в сегодняшнем информационном веке и их потенциальные возможности в творческом саморазвитии студентов.

Ключевые слова: *процесс образования, студент, преподаватель, средства информационно-коммуникационных технологий, информационная грамотность, традиционное обучение, творческое саморазвитие.*

Sardarova Z.I., Kaiyrzhanova Z.S.

Potential possibilities of informational communicative technologies in the creative self-development of students

The article considers the role of means of informational and communicative technologies in today's informational century and their potential possibilities in creative self-development of students.

Keywords: *process of education, student, teacher, means of informational communicative technologies, informational literacy, traditional teaching, creative self-development.*

***

ӘОЖ: 371.385.5:373.31:004

Жайлауова М.К. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті*
Сартаева Н.Т. *– Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты*
E-mail: *nazgul_88s@mail.ru*

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНІҢ КОМПОНЕНТІ РЕТІНДЕ

Аннотация. *Мақалада зерттеушілік іс-әрекеті ұғымының мағынасы қарастырылады. Зерттеушілік іс-әрекетінің оқу-зерттеушілік іс-әрекеті, зерттеушілік-жобалау іс-әрекеті, ғылыми-зерттеушілік іс-әрекет, зерттеу практикасы сияқты түрлеріне анықтамалар мен сипаттамалар ұсынылады. Зерттеушілік іс-әрекетінің басты бағыттары мен оған бастауыш сынып оқушыларын тарту жолдары қарастырылады.*

Тірек сөздер: *зерттеу, зерттеушілік іс-әрекет, танымдық белсенділік, зерттеушілік тәжірибе, зерттеушілік тәртіп, оқу-зерттеушілік іс-әрекеті, зерттеушілік-жобалау іс-әрекеті, ғылыми-зерттеушілік іс-әрекет, зерттеу практикасы, құзіреттілік.*

Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының «Білім беру қызметіне қойылатын талаптар» бөлімінде: «Бастауыш білім берудің мақсаты мынадай кең ауқымды дағдылар негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін жасау болып табылады:

1) білімді функционалдықпен және шығармашылықпен қолдана білу;
2) сын тұрғысынан ойлау;
3) зерттеу жұмыстарын жүргізе білу;
4) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу;
5) коммуникацияның түрлі тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды меңгеру;
6) топпен және жеке жұмыс істеу дағдылары», - деп көрсетілген [1].

Бұдан бүгінгі күні басты мақсат оқушыларды біліммен қаруландыру емес, оларда жалпы оқу біліктілігі мен дағды, құзіреттіліктерді қалыптастыру, басты міндеті оқушы тұлғасының жан-жақты, үйлесімді дамуы үшін жағдай туғызу деген түйін шығара аламыз. Ол үшін әрбір баланың қандай да бір өзіне тән қабілетін ашу және дамыта түсу керек. Барлық баланың табиғатынан зерттеуші болуға, оқуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылысы жоғары болғандықтан, бала қабілетін ашу және дамыту құралдарының бірі, біздің ойымызша, зерттеушілік іс-әрекет болып табылады.

Зерттеу дағдылары мен іскерлігі ғылыми жұмыспен айналысатын адамдарға ғана емес, әр түрлі қызмет ететін салалардағы адамдардың барлығына да қажет. Шығармашыл зерттеушілік ізденіс кез-келген мамандықтың ажырамас бөлігі. Қазіргі әлемдегі зерттеушілік мінез-құлық ғылыми қызметкерлердің шағын кәсіби тобына тән мамандардың шағын тобының жұмысы ретінде қарастырылмайды, қазіргі заман адамының өмір салты ретінде қарастырылады. Баланы зерттеу жұмысына дайындау, оны зерттеушілік ізденіс дағдылары мен іскерлігіне үйрету қазіргі білім берудің маңызды міндеті болып отыр.

Уикипедиа ашық энциклопедиасында: «зерттеу (тура алғанда «іштей іздеу») – кең мағынасында – фактілерді анықтау мақсатындағы жаңа білім іздеу мен жүйелі тексеру. Тар мағынасында – қандай да бір нәрсені зерттеудегі ғылыми әдіс (үдеріс)», - деп көрсетілген [2, 312 б.].

А.В.Леонтович зерттеушілік іс-әрекетті алдын-ала шешімі белгісіз және ғылым саласындағы зерттеулерге тән мәселені қою, тақырыпты теориялық зерттеу, зерттеу әдістерін таңдау, практикада жүзеге асыру, өз бетінше ақпарат жинақтау, оны талдау және қорытынды шығару сияқты негізгі кезеңдерден тұруды болжайтын шығармашылық, зерттеушілік міндетті шешумен байланысты оқушылардың іс-әрекеті деп анықтайды [3, 9 б.].

А.С.Обухов зерттеушілік іс-әрекетті мәдени құндылықтарды тасымалдау арқылы дүниетаным қалыптастыруды көздейтін, белгісіз шешімді іздеу мақсатындағы екі субъектінің бірлескен әрекеті жүзеге асатын шығармашылық үдеріс деп түсіндіреді [4, 17 б.]

А.И.Савенков зерттеушілік іс-әрекет зерттеушілік бағытында құрылған іздеу белсенділігі механизмдерінің қызмет етуі нәтижесінде жүзеге асатын интеллектуалды-шығармашылық әрекеттің ерекше түрі деп атайды [5, 14 б].
Бұл, біздің пікірімізше, оқу үдерісінде мұғалім үнемі жүргізуі тиіс бірден-бір әрекет.

Зерттеушілік іс-әрекет - ортақ мақсат, келісілген әдіс, әрекет тәсілдері бар балалардың бірлескен оқу-танымдық, шығармашылық немесе ойын әрекеті. Бастауыш сыныптардағы зерттеушілік іс-әрекетінің мақсаты – бастауыш мектеп

жасындағы баланың зерттеушілік тәртіп пен зерттеушілік қабілеттерін дамыту арқылы интелектуалдық-шығармашылық әлеуетін дамыту [6].

Зерттеушілік іс-әрекетке бейім оқушының төмендегідей сипаттамаларына көңіл бөліну керек:

- жұмысты орындауға деген жоғары деңгейдегі талпыныс;
- жаңа біліммен және білікпен қарулануға деген белсенді ұмтылыс;
- алынған ақпаратты талдауға, жинақтауға, қорытындылауға және өз қызметінде пайдалана отырып нәтиже шығаруға деген қабілеттілік;
- өз көзқарасын басқаның пікірімен сәйкес келмесе де дәлелдеуге талпыну;
- белгілі бір қызмет түрінде басқа балалармен сайысуға деген ұмтылыс [7].

Бұдан шығатын қорытынды зерттеушілік іс-әрекет тек ақпарат іздеу, өңдеуден ғана емес, оны қорытындылап, өз ойын түйіп, нәтиже алу және оны өз ортасынада қорғай білу.

Зерттеушілік іс-әрекет кезеңдерінің тізбегі зерттеушілік іс-әрекетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқушылардың зерттеу дағдысын шындықты танудың әмбебап тәсілі ретінде меңгеруі, зерттеушілік типтегі ойлау қабілетін дамыту, оқу үдерісінде субъективті, яғни оқушы үшін маңызды және жаңа болып табылатын білімді өз бетінше игеруі негізінде тұлғалық тұғырын белсендіру зерттеушілік құзіреттілігін қалыптастырудың негізі болып табылады [8, 246 б.]. Зерттеушілік құзіреттілік басқа да құзіреттіліктердің туындауына, қалыптасуына себеп болады. Оны төменде қарастырамыз.

Зерттеушілік іс-әрекеттің түрлері:

1. Оқу-зерттеушілік іс-әрекеті – оқушының тұлғалық дамуы жүзеге асатын субъективті жаңа ғылыми білімнің ашылуы үдерісі жүретін зерттеушілік міндеттерді шешу мен зерттеушілік біліктілігін қалыптасыруға бағытталатын оқушылардың өз бетінше шығармашылық іс-әрекеті. Оқу-зерттеушілік іс-әрекетінің мақсаты – жалпы білім беру ұйымдарында дайын білімді игеруден жаңа білімді өз бетінше алу және алынған ақпаратты өңдеу әдістерін меңгеру деңгейіне өту. Оқу-зерттеушілік іс-әрекеті зерттелетін ғылым әдістеріне сай тәсілдерді қолданатын, жаңа білімді игерумен шектелмейтін, шығармашылық үдеріске өзіндік шешімін қосатын, белгілі, кең таралған ақпарат көздерінен жаңа сұрақ туындататын танымдық әрекетті болжайды. Мұндай жағдайда оқушылардың зерттеушілік іс-әрекеті жалпы білім беретін ұйым жағдайында ғылымға жақындайды, бірақ ерекше белгілерін (тақырыптың жалпы білім беру бағдарламаларына сай анықталуын, тек зерттеушіге ғана белгілі жаңалығы бар сенімді нәтиже алудың болжануын) сақтайды.

Зерттеушілік іс-әрекетінің басты бағыттары: танымдық, шығармашылық, тәжірибелік-зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығын қалыптастыру; оқушылардың әлеметтік және кәсіби өзін-өзі анықтауына жағдай жасау; зерттеушілік біліктілігін жүзеге асыру; шығармашылық қабілеті мен тұлғалық сапаларын дамыту.

Оқу-зерттеушілік іс-әрекеті төмендегідей принциптерге сай болуы тиіс:

- иерархиялық;
- өзбетінше ұйымдастыру;
- оқушы мен мұғалім ынтымақтастығы;
- өнімділік;
- жеке және топтық рефлексияның үйлесімі;
- жеке даралық және т.б.

2. Зерттеушілік жобалау іс-әрекеті өнімі зерттеушілік еңбек: реферат, баяндама, мақала және т.б. болып табылады. Зерттеушілік жобалау іс-әрекеті, біріншіден, теорияны практикамен және оқушылар дайындығы деңгейімен байланыстыруға, екіншіден, оқушылар қызығушылығын біріктіру, үшіншіден, оқу материалын меңгерудің жоғары деңгейіне жетуге мүмкіндік береді. Іс-әрекет барысында оқушылар когнитивтік, шығармашылық, ұйымдастырушылық-іс-әрекеттік типтегі әрекеттер өнімін жасап шығарады. Осылайша, оқушылардың

зерттеушілік жобалау іс-әрекеті зерттеушілік іс-әрекетке мотвациясын қалыптастырудың перспективті тәсілі болып табылады.

3. Ғылыми-зерттеушілік іс-әрекеті – тақырыпты өз бетінше шығарамышылықпен зерттеу жұмысы. В.Н. Борздун ғылыми-зерттеу жұмысы жалпылай көпшілік сипаттамаға ие бола алмайды және неғұрлым қызығушылығы жоғары, қабілетті және дайындығы бар балалармен жүргізіледі дейді [9, 48 б.]. Балалар шектен тыс білуге құмарлығы және зерттеушілік іс-әрекетке ұмтылысы жас ерекшелігі не басқа да жағынан шектелмеуі тиіс; дарынды балалармен жұмыс қажет, бірақ басқа балалар да ғылыми-зерттеу жұмысында өз мүмкіндігін байқап көруі қажет. Оның үстіне, И.П. Павлов тамақтану, жыныстық, қорғану сияқты шартсыз рефлекстермен қатар, бағдарлану-зерттеушілік рефлекстің те болатынын баса айтып өтеді. Сонымен бірге ол аталған рефлекс зерттеушілік тәртіпке ие құбылыс туғызатын ізденушілік белсенділік қалыптасатын негіз болып табылатынын айтқан.

Ғылыми-зерттеушілік іс-әрекет – оқушылардың шығармашылық сапаларын тереңдетуге бағытталған өзбетінділік, өз қалауымен қатысуы, қызығушылық танытуы принциптеріне негізделген ғылыми жұмыстың сабақтан тыс формасына қатысуының кешенді жүйесі.

4. Зерттеу практикасы – оқушылардың зерттеушілік қатынасты қажет ететін орта жағдайындағы іс-әрекеті. Оның мақсаты – қоғамдық маңызды мәселені шешудегі зерттеушілік біліктілігі мен дағдысын қалыптастыру. Міндеті – тұлғаның білім берушілік, мәдени, әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруды көздеген орта жағдайында зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру, түрлі әлеуметтік өзара әрекетті жүзеге асыру үдерісінде зерттеушілік мәдениеттің практикалық біліктілігін игеру, жеке зерттеушілік тәртіп үлгілерін қалыптастыру, зерттеушілік қатынасты талаап ететін мәселені шешу, нақты зерттеушілік жағдаятта теориялық білімін қолдана алу дағдысын меңгеру [10]. Біз жалпы білім беру ұйымдарының зерттеушілік іс-әрекет тұрғысындағы мүмкіндіктері мен қосымша білім берудің кең спектрін біріктіре отырып, оқушыларды барлық оқыту сатыларында зерттеушілік іс-әрекетке қатыстыруға мүмкіндіктер жасалуда деп айта аламыз.

Мемлекеттік білім беру стандарты жалпы білім берудің бастауыш сатысында мұғалімдерді оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке бастауыш сыныптан бастауды міндеттейді: 1-2 сыныпта – қолжетімді шығармашылық тапсырмалар; 3-4 сыныпта – әлдеқайда күрделі жеке және топтық зерттеулерді үлкен қызығушылықпен орындайды. Мұғалімнің міндеті: ұйымдастыршылық, ықпал етушілік, түзетушілік рөл атқару, яғни балаларды зерттеу пәніне қызықтыру, тарту, оларға зерттеушілік іс-әрекетінің маңызын түсіндіру, зерттеушілік іс-әрекет балаларға өз жеке ерекшеліктерін көрсетіп, өз білімін зерттеу барысынды жүзеге асыру, қол жеткізген жетістігін баршаға көрсетуге талпындыру [1].

Оқушының зерттеу жұмысының процесін төмендегідей көрсетуге болады.

1. Проблеманы өзектендіру (проблеманы табу және болашақ жобаның бағытын белгілеу).
2. Зерттеу тақырыбын таңдау және саласын белгілеу (зерттеу шекараларын белгілеу).
3. Болжамды тұжырымдау (болжам немесе болжамдар жасау, сонымен қатар болуы мүмкін емес, провокациялық идеялар да болуы мүмкін).
4. Зерттеу әдістемесін таңдау.
5. Ақпаратты жинау және өңдеу.
6. Зерттеу жүргізу.
7. Алынған материалдарды талдау және қорыту (белгілі логикалық ережелер мен тәсілдерді пайдалана отырып, алынған материалды құрылымдау).
8. Шешімдер. Есеп дайындау (негізгі түсініктерге анықтама беру, зерттеу нәтижелері бойынша хабарлама дайындау және т.б.).

9. Көптің алдында таныстыру (құрбыларыңның, ересектердің алдында қорғау, сұрақтарына жауап беру).

10. Аяқталған жұмысты талқылау. Рефлексия.

Зерттеушілік іс-әрекеттің бастауыш оқу үдерісіндегі бір қажеттілігі – оның оқушылардыа танымдық белсенділікті тудыруы. Зерттеу тақырыбына қызығушылық тууына байланысты оқушыларда тақырыпты тануға деген белсенділік пайда болады. Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес.

Танымдық әрекеттің негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Сабақ барысында оқушының бойында танымдық белсенділік пайда болса, оқушылардың ақыл – ой қабілеттерінің мынадай элементтері дамиды: зеректілік, байқағыштық, ойлау және сөйлеу дербестігі т.б. Оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту және қалыптастыру мәселесіне зерттеушілер, педагогтардың, әдіскерлердің көптеген еңбектері арналған. Мектептің ғасырлар бойғы даму тарихында алдыңғы қатарлы педагогикалық ой өкілдерінің танымдық әрекетке қатысты, әсіресе, танымдық белсенділікті дамыту идеялары аса маңыздылықпен қолданылуда.

Танымдық әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл – ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл – амалдарынан тұрады. Танымдық белсенділікті бір ғана белгімен көрсетуге болмайтын ұғым, оның алуан қырлы сипатын айқын көреміз. Сондықтан оқу барысында оқушының таным белсенділігін арттыруда олардың өз бетінше танымдық ықылас – ынтасын шығармашылық әрекетін дамытатындай етіп ұйымдастырады. Шәкірттің қабылдауы негізінен, мұғалімнің сабақты жүйелі түрде жүргізуіне байланысты. Оқушылардың жаңа материалдарды қабылдауына негіз болатындай даярлық жұмыстары жүргізіледі. Оқушылардың оқу-танымдық қызметін арттыру дұрыс әрі нақты әрекеттер негізінде іске асады. Оның нәтижесі – зерттеушілік әрекетінің жоғары деңгейде орындалуы деп ойлаймыз. Ол үшін түрлі формадағы сыныптық және сыныптан тыс жұмыстар жүргізуге болады. Яғни танымдық белсенділікті қалыптастыру мен зерттеушілік іс-әрекетті жүзеге асыру бір-біріне селбесе, үйлесімді орындалатын әрекеттер жүйесі деген қорытынды жасай аламыз.

Оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру қазіргі жалпы білім беретін ұйымдарда төмендегідей шарттарды жүзеге асырса тиімді жүргізіледі: мақсат көзделген және жүйелі түрде оқушылардың түрлі сабақтық және сабақтан тыс жұмыс формалары арқылы зерттеушілік іс-әрекетке қатысуы; оқушылар іс-әрекетін мотивациялау; жасерекшеліктерін ескеру; жұмыс барысында оқушы іс-әрекетіне үнемі педагогикалық жетекшілік ету деңгейін көтеру; педагог қызметкерлер, жас зерттеушілер мен олардың ата-аналары арасындағы ынтымақтастықты ұйымдастыру.

Жалпы білім берудің бастауыш сатысында оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін зерттеу әдіснамасына сәйкес ұйымдастыру керек. Мұғалімнің басшылығымен бала зерттеу мәселесін анықтайды және оны шешу жолдарын болжайды. Қойылған мәселе мен анықталған тақырып өзекті, қызықты, жас зерттеуші үшін тұлғалық маңызды болуы және көмекші материал, құрал-жабдықтар кешенімен міндетті түрде қамтыла отырып, баланың өз қалауымен орындалуы тиіс. Мұғалім оқушының ойы мен жұмысын бағыттап отырады, ал бала өз бетінше жауап табуға, өз білімі арқылы оның дұрыстығы мен щынайылығын тексеруі, қорытынды жасауға тырысуы керек. Алынған мәліметті жас зерттеуші біріктіріп, біртұтас ете отырып, жаңа міндетті шешуде қолдана алады. Бірақ бұл іс-әрекет нәтижесі

бастауыш сынып оқушысының даму ерекшеліктеріне сүйене отырып, мұғалімнің мұқият қадағалауы арқылы ғана нәтиже береді.

Оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке қатыстыру үдерісінде мұғалім алдында оқушылардың әр түрлі деңгейдегі зерттеушілік тәжірибелерін ескере отырып, біртұтас зерттеушілік міндетті шешуді ұйымдастыру мәселесі тұр. Бұл мәселені шешу үшін оқушылар өз жеке зерттеушілік тәжірибелерін көрсете және байыта алатындай жұмыс тәсілдері мен формаларын таңдау қажет. Зерттеушілік жұмыстың нәтижесі және жас зерттеушілер үшін маңызды кезек – конференцияға шығу. Ол оқушыларға өз көзқарасын ұсынып, өзгелерді де тыңдап, түсініп, конструктивті диалог ұйымдастыра алуға үйретеді. Ересектер конференциясынан ерекшелігі - балалар конференциясында әрбір қатысушы үшін «сәттілік жағдаятын» жасау қажет. Әрбір жұмыс тактикалық формада ескерту алғанына, сапасын қарамастан, балалардың бұдан ары қарай да зерттеушілікпен айналыса түсуіне ынталандыру мақсатында мақтауды қажет етеді.

Оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке тарту – баланың жеке зерттеушілік тәжірибесін байытудың, осының нәтижесінде оқушыларда өте маңызды құзіреттіліктердің бірі – зерттеушілік құзіреттілікті қалыптастырудың ең тиімді жолы. Ал зерттеушілік құзіреттілігі, біздің білуімізше, өз іс-әрекеті мен оның субъектісі ретінде өзіне қатынасы тұрғысынан алғандағы белсенді зерттеушілік тұғырды алуға және білімі мен біліктілігі негізінде зерттеушілік міндетті өз бетінше және шығармашылықпен шешуге дайындығынан көрінетін кіріккен тұлғалық сипаттама. Аталған құзіреттілік басқа да анағұрлым нақты пәндік-бағдарланған құзіреттіліктердің дамуына негіз болып табылады. Әсіресе, оқушылардың зерттеушілік құзіреттілігі бастауыш мектеп жасындағы балалар үшін аса маңызға ие коммуникативтік құзіретілікті қалыптастыруда таптырмас тәсіл. Ол арқылы балалар зерттеу тақырыбын ашу мақсатында бірін-бірі тыңдауға, пікірлерімен санасуға, өзгенің көзқарасын тыңдай және оғанөз ойын қоса алуға қабілетті болуға тырысады. Зерттеу тақырыбын бірнеше балаға ортақ етіп беруде мұғалімнің де шеберлігі аса қажет. Бірінші кезекте, оқушылардың жеке бас ерекшеліктері, олардың құндылықтары, қызығушылықтар қоса ескерілуі керек. Көзқарастары кереғар келетін оқушыларды да біріге жұмыс жасауға талпындыра білуге ұмтылуы тиіс. Себебі ол оқушылардың сол уақытқа дейін байқалмай келген қырларын ашуға, тақырыпқа басқаша көзқараспен келуге, ақырында жұпта, топта жұмыс жасауға үйренген, өз пікірін орта талқылауына ұсына білетін тұлға болып қалыптасады.

Қорытындылар болсақ, балалардың өз зерттеулері арқылы жаңалық ашпайтыны белгілі, бірақ «өзі үшін жаңалық ашу» арқылы олардың белсенді өмірлік тұғыры қалыптасады. Зерттеушілік іс-әрекет жас зерттеушілерді түрлі ақпарат көздерімен жұмыс жасап, бақылаудағы құбылыстарға талдау жасауына көмектеседі және үйретеді. Оқушылар белсенді субъектілер ретінде танымдық үдеріске қатысады, зерттеу мәселесін құрылымдайды, оны шешу жолдарын жоспарлайды, қажетті ақпараттарды жинайды және өңдейді, өз іс-әрекетін талдайды, қорытынды жасайды, жаңа білімге ие болады, зерттеу біліктілігі мен дағдылары қалыптасады. Зерттеушілік іс-әрекет оқушылардың танымдық қажеттіліктерінен туындауымен, өзін-өзі басқарумен сипатталады және өзбетінділігінің жоғары деңгейде көрінуіне мүмкіндік береді. Оның жетекші сипаттамасы – бастамашылдығынан байқалатын шығармашылық белсенділігі. Бастауыш сынып оқушысын осы деңгейге жеткізу – барша білім беру саласындағы қызметкерлер міндеті!

Әдебиеттер:

1. *Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты ҚР МЖБС. – Астана. 2008.*

2. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка. – М.: ООО «А ТЕМП», 2006. – 947 с. 3. Леонтович А. В. Учебно-исследовательская деятельность

школьника как модель педагогической технологии // Народное образование. – 1999. – № 10. – С.152-158

4. Обухов А. С. Проблема оценки качества образования // Исследовательская работа школьников. – 2008. – № 2. – С.17–23.

5. Савенков А. И. Психологические основы исследовательского обучения школьников // Физика: проблемы преподавания. – 2007. – № 3. – С.14–24.

6. Цель исследовательской деятельности в начальной школе. – http://nikitovka.narod.ru/publikacii/20_11_11.pdf. Пайдаланған уақыты: 28.12.2015 ж.

7. Адамова З.Х. Зерттеушілік іс-әрекет оқушының шығармашылық іс-әрекетін жүзеге асыру құралы. – http://collegy.ucoz.ru/publ/49-1-0-7072. Пайдаланған уақыты: 25.03.2016 ж.

8. Рассказова Ж. В. Исследовательская деятельность учащихся в условиях общеобразовательной школы: функция и виды // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2012. – № 6. – С. 246–247.

9. Борздун В.Н. Исследовательская деятельность в школе: критерии оценки // Методист. Научно-методический журнал. – 2003. – № 6. – С.48–51.

10. Рассказова Ж.В. Исследовательская деятельность младших школьников как компонент процесса обучения в условиях общеобразовательной организации // Молодой ученый. – 2014. – №4. – С. 1080-1082.

Жайлауова М.К., Сартаева Н.Т.

Исследовательская деятельность младших школьников как компонент учебного процесса

В статье рассматривается вопрос понятия сущности исследовательской деятельности. Дается определение и характеристика таким видам исследовательской деятельности, как учебно-исследовательская деятельность, исследовательско-проектная деятельность, научно-исследовательская деятельность, исследовательская практика.

Рассматриваются основные направления исследовательской деятельности и способы вовлечения в них младших школьников.

Ключевые слова: *исследование, исследовательская деятельность, познавательная активность, исследовательский опыт, исследовательское поведение, учебно-исследовательская деятельность, исследовательско-проектная деятельность, научно-исследовательская деятельность, исследовательская практика, компетентность.*

Zhailauova M.K., Sartayeva N.T.

Research activity of younger schoolboys as a component of the educational process

The article discusses the concept of the essence of research. The definition and characteristics of this type of research, as a teaching and research activities , the research and design activities , research activities , the research practice. The main areas of research and ways to drive them school children.

Keywords: *research, cognitive activity, research experience, conduct research, teaching and research activities, the research and design activities, research activities, research practice, competence.*

***

ӘОЖ: 371.35

Бимагамбетова Г.А. *– биология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Құрмекеш Ә.Д. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *Adok_92_22_12@mail.ru*

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Аннотация. *Мақалада биология пәнін оқытуда инновациялық технологияны қолданудың мәселелері қарастырылды. Эксперимент жүргізу арқылы дәлелденіп, нәтижесі көрсетілген.*

Тірек сөздер: *биология пәні, инновация, инновациялық технология, білім сапасы, модуль, компьютер, интерактивті технология.*

Қазіргі білім беру саласында оқытудың жаңашыл педагогикалық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан -жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін - өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [1, 20-25 бб.].

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Мұғалімдер қоғамның ең білімді, ең отаншыл, ең жасампаз бөлігі болып табылады» деп атап көрсетті [2].

Әр мұғалім күнделікті сабақта өз ісін зерттеп, жаңашыл әдіс-тәсілдермен оқушының білім сапасын арттыру керек. Соның бірі ақпараттық технология. Оқыту үрдісінде инновациялық технологияны қолдану білім сапасын жақсартуға әсер етеді.

Сапалы білім беру оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үрдісі. Қазіргі білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ой талғамы бар адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.

Білім сапасын көтерудің қазіргі таңда жолдары көп. Ең бастысы білімді де білікті, ұшқыр ойлы шығармашылық қабілеті мол ұстаздың шәкіртімен бірлесе еңбек етуі талап етіледі.

Жаңа ғасырдағы мектеп алдындағы міндет егеменді еліміздің жас ұрпағын жан-жақты дамыта отырап тәрбиелеу.

Қазақстанның болашағы бүгіні мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейін жоғары етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу.

Ал қазіргі жаңа технологияға байланысты білім беруді оқушы өзі ізденіп, өз білгенін жолдастарына жүйелі түрде жеткізе білсе, онда ұстаз нәтижеге қол жеткізгені [3, 45-53 бб.]. Осының айғағы ретінде биология сабағында білім сапасын арттыру мақсатында интерактивті және модулдік технологияларды сабақ өткізу барысында қолданылды.

Модуль дегеніміз - міндетті түрде білім алушының білімен біліктерін тексеру элементі бар, оқу материалының логикалық аяқталған бөлімі.

Модульді құрастырудың негізіне пәннің жұмыс бағдарламасы алынады. Ол көбінесе пәннің тақырыптарына немесе өзара байланысты тақырыптар блогына сәйкес келеді.

Модульдік оқыту технологиясының мәні: оқушы модульмен жұмыс істеу процесінде нақты мақсаттарға өздігінен (немесе белгілі көмек нәтижесінде) қол жеткізеді. Модуль бұл – оқу мазмұны мен оны меңгерудің технологиясы біріктіріліп берілген мақсаттық функционалдық түйін.

Модульдің құрамы:

- әрекеттің мақсатты жоспары;
- ақпарат банкі;
- дидактикалық мақсаттарға жетуге арналған әдістемелік нұсқау.

Бұл технологияны оқыту мазмұны аяқталған дербес ақпарат блоктары түрінде ұсынылады. Оларды меңгеру дидактикалық мақсаттарға сәйкес жүзеге асырылады.

Бағдарламаны құру үшін курстың негізгі ғылыми идеялары бөлініп алынып, оқыту мазмұны солардың төңірегінде белгілі бір блоктарға топтастырылады. Содан кейін екі деңгейден тұратын кешенді дидактикалық мақсаттар анықталады. Оның біріншісі – оқу мазмұның меңгеру деңгейі, екіншісі - практикада және оқуды әрі қарай жалғастыруда қолдануына бағдарлау деңгейі. Кешенді дидактикалық мақсаттардан кіріктірілген дидактикалық мақсаттар бөлініп алынады да, модульдер соған сәйкес дайындалады.

Модульдер үш типке бөлінеді:

- танымдылық, ғылым негіздерін оқытуда қолданылады;
- операциялық, іс-әрекеттің тәсілдерін қалыптастыру және дамыту үшін қолданылады;
- аралас, алғашқы екеуін қамтиды.

Модульдік оқыту барысында өзіндік жұмысқа барынша көп уақыт бөлінеді. Оқушы мақсат қоюға, жоспарлауға, ұйымдастыруға, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалауға үйренеді. Бұл оған оқу әрекетіндегі өз күшін байқап, сезінуге, өзінің білім, білік, дағдыларындағы кемшіліктерін табуына мүмкіндік береді.

Модульдік оқыту технологиясын қолдану оқытуды субъект қатынасына негіздеп құруға көмектеседі. Модульдік оқыту технологиясын сонымен бірге бақылау, талдау және түзетуді өзін өзі басқарумен үйлесімдікте іске асырады:

- жаңа модульмен жұмыс жасауға дайындық деңгейі қандай екенін білу үшін әрбір модуьді бастамас бұрын оқушылардың білім, білік, дағдыларын алдын ала бақылау жүргізіледі;
- қажет болған жағдайда оқушылардың біліміндегі ой - қылықтарды толықтыру жұмысы жүргізіледі;
- әрбір модульдің құрамдас бөліктерінің соныңда өзін - өзі бақылау, бірін - бірі бақылау, үлгімен сәйкестендіру түрінде ағымдық және аралық бақылаулар өткізіледі;
- қорытынды бақылау модульдің соңында жүреді.

Оқу материялдарын модуль бойынша құру – міндетті және маңызды процесс, себебі ол:

- пән мазмұнын дамыту логикасын нақты айқындауға;
- осы мазмұнның бөліктері мен байланыстарын белгілеуге;
- олардың арасындағы логикалық байланыстарды тек мұғалімнің ғана емес, оқушының да толық түсінуіне жағдай жасауға мүмкіндік туғызады [5, 37-39 бб.].

Ал, интерактивті технологияны пайдаланып, оқушылардың танымдық қызығушылығын және білім сапасын арттыруға, дәстүрлі білім беруге қарағанда оқушылардың алған білімдерін жүйелеуге, мұғалімнің уақытын үнемдеуге болады. Білім саласында ақпараттық технологиялардың жаңаша құралдарын қолдану бүгінгі күні үлкен өзектілікке ие болып отыр.

Білімді дамыту үшін білім берудің үйреншікті әдісін оқыту процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын білім берудің жаңа технологияларын қолдану арқылы жүзеге асыруға болады.

Биология пәнінен сабақ өткізуде компьютер технологиясын қолдану сабақты қызықты өткізудің жолы. Мысалы, анимациялық суреттер, видео-көріністер, әртүрлі дыбыстар арқылы көрсетіледі. Компьютер мониторындағы көріністер оқушының іс-қимылының арқасында өзгеріп отырады. Нәтижесінде, оқушы ақпаратты оңай әрі тез қабылдайды және оқушының ынтасы мен қызығушылығы жоғарлайды.

Компьютерлік технология оқытудың арнайы жиынтығы мен әдістемесін, әдісін және тәрбие құралдарын анықтайтын технологиялық, педагогикалық процесті ұйымдастырудың ең тиімді жолы болып табылады.

Ең алдымен компьютер оқытушыға оқушылардың өз бетімен жұмысын ұйымдастыруына жәрдем береді. Ол үшін мынадай жаттығулар мен әдістемелік тәсілдерді қолдану ұсынылады.

- Оқушылар теориялық сұрақтарға жауап беруі керек.
- Компьютерден жауап беру үшін нұсқалардың бірін таңдауы қажет.
- Биологияға тиесілі жинақтар мен мазмұнды ұсынады.
- Көрнекіліктерді меңгерудегі жаттығулар.

Жаңа педагогикалық технология оқушылардың сабақ барысындағы белсенділігін арттыруға тікелей әсер етеді. Оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін әдістемелік тәсілдер интерактивті деп аталады. Бұл әдісті қолдану сырттай өте жеңіл көрінгенмен өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар.

Интерактивті оқытудың мақсаты: оқушыға білім, білік, дағды жүйесін қалыптастыру. Интерактивті әдістердің міндеті:

Оқушылардың топпен жұмыс істеуі, әрбір оқушылармен өзара белсенді байланыста болып, мұғаліммен бірлесе отырып, компьютермен жұмыс жасап, оқу танымдық нәтижеге жету әдісі.

Интерактивті әдіс бұл «үйрене білу» деген ұғым. Интерактивті тәсіл, әсіресе сабақты пысықтап, қорытындылауға бірден - бір көмегін тигізеді. Оқушылар интерактивті әдіс арқылы өз білімін бағалайды. Өзін - өзі бағалау, жұптық, өзара бақылау, топтық бақылау көздері сабақты бекітуге көмегін тигізеді. Бұл бақылаулар оқушыларды өздеріне және өзгеге сын тұрғыда қарауға үйретеді және оқушылардың бойына мына қасиеттерді қалыптастырады, еріктілік, еңбексүйгіштік, өз біліміне сенімділігі, қабілеттілігі, сөйлеу мәдинеті.

Білім берудегі интерактивті тақтаны қолданудың үш кілттік бағытының артықшылығы мынадай:

1. Презентациялар, демонстрациялар, модельдеуді сабақтарда қолдану.Интерактивті тақта – визуалды ресурс. Сабаққа қажетті кез - келген суреттер, сызбалар, кесте, диаграммаларды қолдануға мүмкіндік береді. Интернет желісіне қосылып ақпарат алуға, оқу материалын қозғалмалы күйге келтіру, абстрактілі ойлау мен түсінуді моделдеуге, обьектілер арасындағы байланыс орнатуға болады.

2. Сабақ барысында оқушылардың белсенділігінің артуы. Интерактивті тақтамен жаңа сабақ өткізу кезінде тиімді қолдануға болады. Әр пәннің өз ерекшелігімен қатар, өзіндік күрделілігі де болады. Сондықтан ұстаздың міндеті осы күрделілікті дұрыс құрастырып, сабақтың әр сағатын тиімді өткізу. Жалпы интерактивті тақтаны пайдалана отырып білімін жетілдіру барысында іскерлігін дамыту, тапсырмаларды орындау барысында теориялық білімдерін тиімді пайдалана білу, белсенділік танытып тапсырмаларды ұқыпты орындаған оқушылардың ой - өрісін жан - жақты жетілдіруіне, шығармашылық қабілетін арттыруына, белсенділігін дамытуына ықпалы зор.

3. Уақыт ұтымдылығы. Мысалы, жаңа тақырыпты, үй тапсырмасын жазып уақыт алмаймыз. Алдын ала дайындалған материалдарды қолдану арқылы, тіпті қиын тақырыпты оқушыларға меңгеруге оңай болады. Қолданылған материалдарды сақтап қоюға болады. Сонымен қатар сабаққа келмей қалған оқушыға дайын материалды беріп жіберіп, меңгеріп алуын қамтамасыз етуге болады.

Сабақтың тартымды өтуі, ұтымды тәсілдерді дұрыс қолдана білу бүгінгі мұғалімнен ізденісті талап етеді. Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттар

ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту мектептің басты міндеті болып тұр.

Ол бүгінгі білім кеңістігінде ауадай қажет. Жаңару мұғалімді қажымас ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын қазіргі педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді [6, 85-89 бб.; 7, 76-78 бб.].

Биологиялық білім беру, оқушылардың пәнге деген көзқарасын қалыптастырмай жүзеге асуы мүмкін емес. Биология сабақтарында оқушылардың жаңа технологияны пайдаланып іс-әрекеті мен іздену қабілетін және білімін анықтау мақсатында Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №19 жалпы орта білім беретін мектептің 8 - сыныптарында эксперимент жүргізілді.

Эксперимент жұмысы бірнеше сатыдан тұрады.

- Әдістемелік әдебиеттерді зерттеу.

- Оқушылардың білімі мен іскерлігін бақылауға байланысты интерактивті тақта мен модульді технологияның элементтерін пайдаланып, өзіндік жұмыстардың жүйесін құру, дидактикалық материалдарды құрастыру.

Эксперименттік жұмыс жалпы білім беретін орта мектепте жүргізілді, жұмысқа 8 «Б» және 8 «В» сыныптары бөлініп алынды. Екі сыныптың білім сапасының көрсеткішін есептей отырып, 8 «В» (20 оқушы) сыныбы эксперимент, 8 «Б» (20 оқушы) бақылау ретінде таңдап алынды. Жалпы оқушылар саны - 40.

Эксперимент сыныбында бағдарлама бойынша жұмыс жүргізілді. Нәтиже көрсеткіші төмендегідей:

Кесте 1. Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №19 жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларына педагогикалық эксперимент жүргізілгенге дейінгі көрсеткіші

Жауаптары	Эксперимент 8 «В»		Бақылау 8 «Б»	
	Саны	Сапа	Саны	Сапа
Иә	10	50%	10	50%
Жоқ	5	25%	7	35%
Аралық	5	25%	3	15%

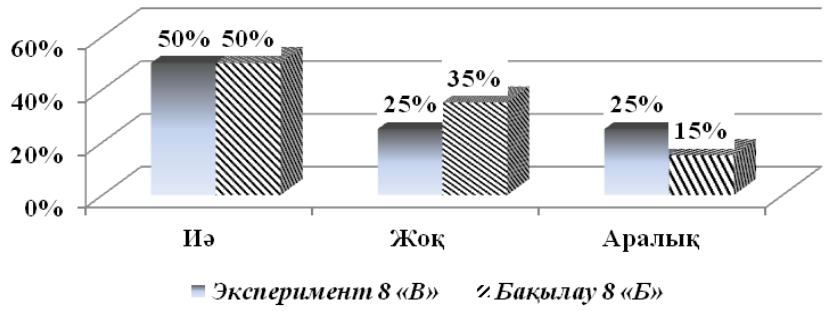

Сурет 1. Экспериментке дейінгі көрсеткіш диаграммасы

Анықтаушы экспериментке алынған сыныптар бойынша нәтиже (кесте 1, сурет 1) төмендегідей:

Қолдаушылар (50 %, 50 %)

Қолдамайтындар (25 %, 35%)

Аралық көрсеткіш (25%, 15%)

Анықтаушы эксперимент нәтижелерін басшылыққа ала отырып оқушылармен бірнеше қосымша жұмыстар жүргізіліп , қалыптастырушы экспериментті қолға алынды.

Мақсаты: инновациялық технологияны қолдана отырып оқушылардың биологиялық білім мазмұнын меңгерту, сабақта білім берудің жаңашыл әдіс – тәсілдерді қолдану арқылы білім беру жолдарын түрлендіріп, оқушылардың ақыл-ойларының дамуына мүмкіндік жасап, белсенділіктерін арттыру, дүниетанымдарын кеңейту.

Биология сабағын өткізу барысында оқушылармен күнделікті сабақ жүргізуде білім берудің жаңа әдіс - тәсілдерін түрлендірумен бірге соңғы кезде жаңашылдықты жиі жүзеге асыруға көңіл бөліп отырдым.

Сабақтарымды ашық-ой сабағы, іскерлік ойын сабағы, конференция, жұлдызды сәт, кім жылдам, артығын тап т.б түрінде жүргізіп, әр сабақ соңында оқушылардың білімдерін көтеруге көңіл бөліп, жаңа инновацияның түрлі жолдарын қолданып жан - жақты талдап отыруды басшылыққа алдым.

Бұл сабақтардың мақсаты: оқушылардың осы күнге дейінгі биологиядан алған түсініктерін бір жүйеге түсіру және кеңейту, ой-санасын қалыптастыру, ұқыптылыққа тәрбиелеу, есте сақтау, ақыл - ой қабілеттерін дамыту, биологиядан білімдерін кеңейту.

Оқушылар өздерін еркін сезініп, сабақта жаңашылдықтың элементтерін және сабақтың түрлендіріп өтуіне аса мән беріп, сабаққа жақсы араласады және оған жауапкершілікпен қарайды. Сондықтан жаңа тәсілдермен өткізу көбіне оқушылардың өздеріне еркіндік беріп жүргізген тиімді екені айқындалды.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, 8 «В» сынып оқушылармен сабақты түрлендіріп өткіздім. Олардың ішінде: оның әр түрлі сабақ элементтерін қолданумен қатар кері байланысты барынша толық жүзеге асыруға, сонымен бірге мұғалімнің уақытты үнемдеуіне мүмкіндік беретіні талданды. Екі топ оқушыларының оқытылатын тақырыптар бойынша сабақтағы белсеңділігі, сабақта қолданылатын әртүрлі әдіс – тәсілдерінің ойлау қабілеттерін дамытуға арналған тест тапсырмалары, биологиялық анықтамаларды толықтыруларының негізі, биологиядан логикалық есептер шығарулары арқалы ақыл - ойларын дамытуға арналған бақылау тапсырмалар беріліп отырды.

Педагогикалық экспериментпен қатар оқушылардың іс – әрекетін, қолдау кезіндегі қызығушылығын анықтау мақсатында психологиялық – педагогикалық бақылаулар жүргізілді. Жұмыс нәтижесі оқушылардың білім деңгейінің көрсеткішіне байланысты арнаулы жұмыстардың қажет екендігін көрсетті. Алынған бақылау нәтижелеріне қорытынды жасалды (кесте 2, сурет 2).

Кесте 2. Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №19 жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының педагогикалық бақылау эксперименттен кейінгі нәтиже көрсеткіші

Жауаптары	Эксперимент 8 «В»		Бақылау 8 «Б»	
	Саны	Сапа	Саны	Сапа
Иә	16	80%	12	60%
Жоқ	2	10%	6	30%
Аралық	2	10%	2	10%

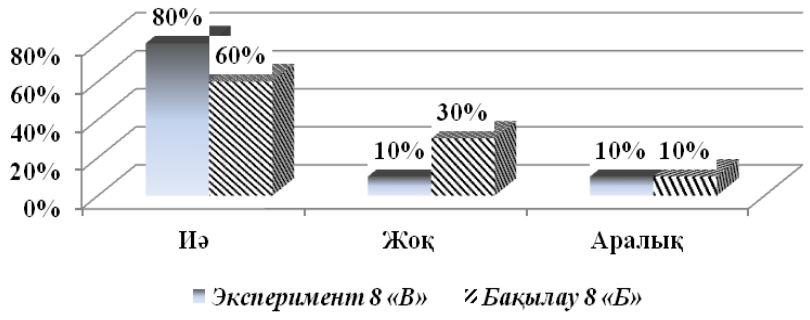

Сурет 2. Педагогикалық эксперименттен кейінгі көрсеткіш диаграммасы

Зерттеудің басты мақсаты биология сабақтарында инновациялық технологияны қолданып сабақ жүргізуде қазіргі жаңашыл педагогикалық технологиялардың тиімділігіне көз жеткізу.

Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №19 жалпы орта білім беретін мектепте жүргізілген эксперимент талдау нәтижесінде мынадай қорытындыларды шығаруға болады. Қазіргі жағдайда еліміздің білім беру жүйелерінде оқушылардың білім сапасын бақылау бағытында сан алуан жұмыстар жүргізілуде. Оның ең бастыларының бірі де бірегейі - білім мазмұнын ұлттық негізде жетілдіре отырып, білімді әлемдік жүйеге жақындастыру. Сондықтан оқу-ағарту саласының оқу үрдісіне жаңа технологиялардың әдістерін кең көлемде енгізу талап етіледі.

Мектептің басты мақсаты - жас ұрпақтың терең білім алып, ой-өрісін өсіріп, шығармашылықпен жұмыс істей алуына жағдай туғызу, әрбір оқушының өзін-өзі дамытуына, өз мүддесі мен қызығуын қанағаттандыруына ынталандыру, бойындағы қабілетіне сай білімін ұштауына ықпал жасау.

Мектептің оқу үрдісінде әртүрлі жаңа инновациялық технологиялардың әдіс-тәсілдерін пайдаланып, оқушылардың білімі мен іскерлігін дамыту оны теориялық тұрғыдан негіздеу және тиімділігін эксперимент арқылы тексеруді талдау нәтижесінде қорытынды шығаруға болады. Тәжірибелік эксперимент жүргізу арқылы эксперимент сыныбы бойынша биологияға деген қызығушылық 50% - дан 80%, ал бақылаушы сыныпта 50% - дан 60 % артса, ал аралық көрсеткіш 25% - дан 10% - ға төмендеп, бақылау тобы бойынша 35%, бастапқы көрсеткіш 30%, дегенмен оқушылардың арасында сабаққа құштарлықтарының төмендері де бар екені анықталды, ол эксперимент сыныбында 25% - дан 10% - ға, бақылау сыныбында ол көрсеткіш 5% - ға төмендеді.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау керек» деп атап көрсетілген. Сонымен қатар Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» Жолдауында «Білім беру реформасы - Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетуі педагогикалық үрдістің сапасын үнемі арттырып отыруды талап ететіндігін көрсетеді. Демек, заман талабына сай бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеуде, оқушыларға қажетті білімді меңгертудің тиімді жолдарын, әдіс-тәсілдерін талмай іздеу - әр ұстаздың міндеті.

Әрбір педагог өз жұмыс тәсілі мен формасын, өз педагогикалық технологиясын таңдай отырып, білім алушылардың білімін жетілдіру мен бақылау бағытында жұмыс істеуі керек. «Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін арқалап келеміз» деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзі ұстаз қауымына үлкен тапсырыстарды артып отыр.

Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсыновтың «Ұстаз үздіксіз ізденген де ғана, шәкірт жанына нұр құя алады», — деген сөзі ізденімпаз, жаңаша ұстаздарға арналғандай. Мұны әрбір мұғалім жадында сақтағаны орынды.

Қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан - жақты маман болу мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. *Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. – Алматы, 2009. – 224 б.*
2. *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. 15 тамыз 2007. – Б. 2-3.*
3. *Назарбаев Н.Ә. Қазақстан болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде. – Алматы: ПО «Кітап», 1993. – Б. 32.*
4. *Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар. – Алматы, 2006. – 256 б.*
5. *Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. Алматы, 2007. – 144 б. – Б. 37-39.*
6. *Жанпейісова М.М. Оқытудың белсенділік түрлері. – Алматы, 2002. – 162 б.*
7. *Дьяченко В.К. Новая педагогическая технология учебно-воспитательного процесса. Усть-Каменогорск. – 1999. – 176 б.*

Бимагамбетова Г.А., Курмекеш А.Д.

Использование инновационных технологий в преподавании биологии

В статье рассматриваются вопросы применения инновационных технологий в обучении биологии. Эффективность их применения доказана экспериментально.

Ключевые слова: *предмет биологии, инновация, инновационная технология, качество знаний, модуль, компьютер, интерактивная технология.*

Bimagambetova G.A., Kurmekesh A.D.

Using of innovative technologies in teaching of biology

In this article addresses issues of the application of innovative technologies in teaching of biology. The effectiveness of their using is proved experimentally.

Keywords: *subject of biology, innovation, innovative technology, quality of knowledge, module, a computer, interactive technology.*

***

ӘОЖ: 371.134

Қадірбаева Р.І. *– педагогика ғылымдарының докторы, доцент,*
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты
Әмірбекұлы А. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,*
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты
Адылбекова Э.Т. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы*
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты
E-mail: *adylbekova_elvir@mail.ru*

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ДЕҢГЕЙЛЕРІ

Аннотация. *Мақалада қазіргі кездері оқытудың дәстүрлі ақпараттық–иллюстрациялық әдісінің, негізін оқушының өз бетінше оқуы құрайтын қызметтік–практикалық әдіспен алмастырылу себептері айқындалады. П.Я. Гальпериннің ұғым мен ақыл-ой іс-әрекетін кезеңдермен қалыптастыру теориясы негізінде мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері, құзіреттілік қалыптасуының төрт деңгейі көрсетіледі.*

Тірек сөздер: *құзыреттілік, қалыптасу, информация, информациялық технологиялар, қалыптасу деңгейі, ұғым, ақыл-ой, іс-әрекет, мұғалім.*

XXI ғасырда – информациялық қоғам, информациялық технологиялар дәуірінде информатика қуатты өндірістік күшке айналып отыр. Қазіргі микроэлектроника, компьютерлер, дыбысты-бейнелік жүйелер мен информациялық технологиялар, өндіріс саласында таң қаларлық жетістіктерге қол жеткізуде. Ол қолайлылықты күшейтті, тамаша кеңселер құруға мүмкіндік жасады, информацияны жер шарының кез-келген нүктесінен алуды мүмкін етті.

Қазіргі кезде информация түйінді ұғымға, қоғамның стратегиялық қуатына айналып, білімнің ақиқаттық, толық қамтушы және алдын алушы рөлі күшейе түсуде. Интернет технологиялардың қазіргі даму деңгейі үлкен көлемдегі информациялық кеңістік құруға, бүкіл әлемдік білім қорын құрып пайдалануға мүмкіндік беруде. Осыған байланысты, өмірдің барлық саласына информацияны өңдеу жылдамдығы барынша жоғарылауда.

Алайда, адам қызметінің барлық саласында информациялық технологиялардың кірігіп, қуатты өндірістік күшке айналуы адамды құндылықтан – құралға, “бірінші өндірістік күшке” айналдыруда. Құралдың – мақсатпен, дербес мақсаттың – мағынамен және жалпыадамдық құндылықтармен, таңбаның – шындықпен, техниканың – адам мен оның руханилығымен салыстырғанда маңызды рөл атқаруына байланысты, бір сәттік мұқтаждықтар байыптылықты, даналықты, ұят пен өнегелілікті, адамдық сезім мен қадыр-қасиетті, мәдениетті шетке ысыруда. Пайда болған технократтық ойлау адам мен оның болмысын санадан барынша шеттеуде. Нәтижеде сөз бен істің бір-бірінен ажырауы, мінез-құлықтың биологиялық және техникалық актіге дейін құлдырауы күнделікті көрініске айналуда.

Қазіргі қоғамның келесі бір басты ерекшелігі – информацияның адам өмірінің барлық саласындағы ең құнды тауарға айналуында. Теледидар мен интернет сайттарын жаулап алған бейрухани компьютерлік өнімдер, тұлға аралық қарым-қатынаста дене және қару күшімен басымдыққа оңай жетуге болатындығы туралы елес қалыптастырып, әсіресе, жас ұрпаққа кері әсер етуде. Олардың арасында қатыгездік белең алуда.

Олай болса, кез келген елдің, жалпы адамзаттың әрмен қарайғы прогрессивті дамуының негізі, қоғамды информатикаландырудың түпкі мақсаты әлемдегі ең басты құндылық ретіндегі Адамның өзінің дамытылуы және оның дербес дамуына

жағдай жасау болуы тиіс. Осылайша, білім саласы алдында өте ауқымды мәселе: адамды адам ету, яғни, оны құралдар кеңістігінен, ойлау және іс-әрекеттер кеңістігіне қайтару, басқаша айтқанда, білім саласын қайта құру, мәселесі пайда болып отыр.

Әрине, мұндай ауқымды мәселені іске асыру үшін, "Қазіргі білім саласында, дәстүрлі ахуалмен салыстырғанда, не өзгерді?" – соны айқындау қажет. Осы мақсатта төмендегідей негізгі үш фактіні атауға болады.

Біріншіден, қазіргі кездегі түрлі, әсіресе, ғылыми және мәдени үдерістердің өту жылдамдығы өте жоғары. Әлемдегі ешбір білім саласы пайда болған жаңа білім жиынтығын дер кезінде жаңғыртуға үлгере алмайды. Яғни, білім мазмұнын адамның қалыптасқан қызметін жаңғырту деп түсінетін дәстүрлі көзқарастың өзі ескірді.

Екіншіден, информация көлемі әрбір үш-төрт жылда екі еселеніп отырады. Оқушы мектепте болатын 10, 11 жыл аралығында информация көлмі төрт-бес есе артады. Сондықтан ешқандай мектеп мұндай мазмұнды бере алмайды.

Үшіншіден, білім бірлігі туралы түсінік өзгерді. Білім адамның дүниетанымынан өткен ой қорыту мен қарым-қатынас сипаттамасы.

Осыған байланысты, дәстүрлі, **білім – біліктілік – дағды** парадигмасының, ғылыми педагогика тұрғысынан алып қарағанда, бүкіл әлемдік қоғамды қанағаттандыра алмауы себебінен оқытудың дәстүрлі ақпараттық-иллюстрациялық әдісін, негізін оқушының өзбетінше оқуы құрайтын қызметтік-практиалық әдіс алмастыруда. Қазіргі кезде, тек қана уақыт талабы мен өмірлік шындыққа сай мұғалімі мен мектебі бар ел ғана алға шыға алады. Сондықтан дәстүрлі "кәсібилік" ұғымы, "білімділік", "кәсіби құзіреттілік" немесе "құзіреттілік деңгейі" ұғымдарына жол бере бастады [1]. Мұнда **кәсіби құзіреттілік** деп мұғалімнің кәсіби қызметі барысында өз бетінше іс-әрекет жасауына жағдай жасайтын психологиялық және тұлғалық сапалар мен психологиялық және тұлғалық ахуалдың үйлесімділігі айтылып отыр [2].

Мұғалімді сипаттаушы негізгі индикаторлардың бірі – кәсіби қызмет. Мұғалімнің кәсіби қызметі деп білім саласы мекемесіндегі қоршаған орта мен мұғалім арасында психикалық контакт пайда болатын және өзара әсерден, өзара түсіністіктен, өзара күйзелістен көрінетін іс-әректтер жүйесі айтылады. Оның мақсаты – қоршаған орта мен адам арасындағы қатынас сипатын өзгерту, сезімге және де басқа психикалық, тұлғалық сипаттамаларға әсер ету. Ал құралы – мұғалімнің нысанды іс-әрекет жасау немесе сөйлеу арқылы өзін-өзі танытуы. Мұғалімнің өзін-өзі танытуы – оның бар болуының қажетті шарты.

Кәсіби қызмет құзіреттілігінің қалыптасуы – өте күрделі де, ұзақ үдеріс. Оның нәтижелілігі – мұғалімнің дүниетанымына және саналы мұқтаждығына түрткі болатындай, яғни қалыптасатын құзіреттіліктің мұғалімнің жеке игілігіне айналатындай болуын қалай ұйымдастыруға да байланысты.

Қалыптасу – педагогикалық үдеріске арнайы, қалыптастырушы сипат беру үшін мақсатты түрде ұйымдастырылатын жасанды, жүйелі және кешенді іс-әрекеттер нәтижесі. Ол педагогикалық үдеріс барысында пайдаланылатын процедуралардың, технологиялардың жемісі. Технологиялар мен процедуралар, кәсіби қызмет құзіреттілігінің қалыптасу шарттары орындалуы үшін не істелінуі қажет екенін, яғни қалыптастырушы үдерістің қалай, қандай құралдар арқылы ұйымдастырылатынын білдіреді. Олай болса құзіреттілік өз бетінше қалыптаспайды, ол қалыптастырылады.

Келтірілген тұжырым П.Я. Гальпериннің ұғым мен ақыл-ой іс-әрекетін кезеңдермен қалыптастыру теориясының мазмұнын құрайды [3]. Аталған теорияға сай, адам психикасы өзінің өмірлік функциясын, яғни субъектінің кәсіби қызметін бағдарлауды іске асыруы үшін, психика құрамына, міндетті түрде, қалыптастырылатын құзіреттілік көрініс табатын бейнелер кіруі тиіс. Бұл бейнелер арқылы, мұғалім атқаратын кәсіби қызмет өрісі болып табылатын сыртқы нысандар анықталады.

Алайда, бейнелердің бар болуымен ғана шектелген психикалық өмір, шығармашыл қызметке даярлықтың қалыптасуы үшін пайдасыз болған болар еді. Өйткені, нақты өмірдегі нысандар – еш нәрседен тәуелсіз, өз бетінше өмір сүргенімен, олар тектен тек өмір сүрмейді. Адам нақты құралдармен жасалынатын материалданған іс-әрекеттер арқылы оларды өзгертеді, түрлендіреді. Олай болса, сыртқы ортаның психикалық бейнесі ретіндегі бейнелермен де, мысалы, бұрынғы пәндік іс-әрекетті жаңа ахуалға көшіру жолдарын ойластыру түріндегі, ақыл-ой іс-әрекетін жасауға болады. Сондықтан, адам психикасына кіретін бейнелер, ойлаусыз өз функциясын атқара алмайды.

Жалпы қалыптасу деп, сыртқы мазмұн мен кәсіби қызметтің педагогикалық үдеріс барысында ішкі нысанға өту үдерісінің айтылатыны белгілі. Қалыптасу кезінде сыртқы мазмұн мен кәсіби қызмет өзіндік өзгерістерге ұшырайды. Жалпыланады, ықшамдалады және, ең бастысы, сыртқы нысан шеңберінен шығып кетіп, әрмен қарайғы даму қабілетіне ие болады.

П.Я. Гальпериннің жоғарыда аталған теориясына сай, мұғалімнің кәсіби қызмет құзіреттілігін қалыптастыру үдерісі, “кезеңдермен қалыптастыру шкаласы” деп аталатын, келесі кезеңдерді қамтиды:

- кәсіби қызметтің мүдделенуін қамтамасыз ететін негіз жасау;
- кәсіби қызметтің толық бағдарлық негіздерін жасау, жасалынған негізді адамның түсінуі;
- материалданған іс-әрекеттер жүйесін жасақтау;
- мазмұн мен материалданған іс-әрекеттер жүйесінің табиғи тілдегі сипаттамасын, пікірлесу арқылы қалыптастыру;
- мазмұн мен материалданған қарым-қатынастың табиғи тілдегі сипаттамасын, ой елегінен өткізу арқылы қалыптастыру;
- мазмұн мен материалданған іс-әрекеттер жүйесінің ішкі іс-әрекетке айналуы.

Келтірілген ой қорытулардан, мұғалімнің кәсіби қызмет құзіреттілігін қалыптастырудың келесі үш мәселені шешуге келіп тірелетінін көруге болады:

- қалыптастырылатын құзіреттіліктің ең соңғы, қалыптасатын түрін, оның құрылымдық компоненттерін анықтау мақсатында мазмұндық, яғни эмпирикалық талдау;
- әдетте қалыптастырылатын құзіреттіліктің “клеткасы” деп аталатын ең қарапайым, генетикалық тұрғыдан алып қарағанда ең бастапқы, құрылымын тауып анықтау;
- бастапқы құрылымның құзіреттіліктің барлық компененттерін қамтитын күрделі құрылымға айналу заңдылықтарын табу.

Бұл мәселелердің шешілуі, құзіреттіліктің қалыптасуын қамтамасыз ететін, кезеңмен қалыптастыру жүйесі деп аталатын, келесі үш процедуралар жүйесінен тұрады:

1. *Мұғалімнің кәсіби қызмет құзіреттілігінің дұрыс қалыптасуын қамтамасыз ету процедуралары.*

Шындығында, қалыптастыру үдерісі жоқ жерден басталмайды. Құзіреттіліктің кейбір элементтері бұған дейін қалыптасады, яғни мұғалім құзіреттіліктің кейбір операцияларын орындай алады. Сондықтан, құзіреттіліктің жаңа сапада қалыптасуының қай деңгейден басталатынын білу үшін адамның жеке ерекшеліктерін алдын-ала анықтау қажет.

П.Я. Гальперин теориясы бойынша, құзіреттілік дұрыс әрі сапалы болуы үшін, осыған сай бағдарлық негіздермен қамтамасыз етілуі тиіс. Өйткені құзіреттілік сапасы бағдарлық негіздерге тәуелді. Екіншіден, бағдарлық бөліктің өзі, қалыптастырылатын құзіреттілік ескеріле отырып жасалынады. Бағдарлық бөлікте құзіреттіліктің үлгісі, кәсіби қызмет жолдары жіктелініп, толық көрсетіледі. Бағдар көмегімен кәсіби қызмет қадамдарының дұрыс болуы тексеріледі. Мұғалімнің жіберген әрбір қатесі – кәсіби қызметтің бағдарлық негіздерінің толық еместігінің

куәсі. Ал керісінше, қателердің болмауы, бағдарлық негіздердің толықтығының басты және маңызды көрсеткіші.

Сондықтан адам жіберген әрбір қате келешекте мұндай қате жіберілмейтін жаңа бағдар, тірек табу мәселесін қойып отырады. Олай болса, құзіреттілікті қалыптастырушы толық бағдарлық негіз жасау қажет.

Әрине, толық бағдарлық негіздің болуы, құзіреттіліктің сұранысқа сай қалыптасуы үшін жеткіліксіз екендігі түсінікті. Қалыптасу сұранысқа сай болуы үшін, адамның педагогикалық үдеріс мақсатына сай, алға қарай еркін және табысты жылжу мүмкіндігі болуы тиіс. Олай болса, қалыптастырушы үдеріс құзырлылықтың қалыптасу кезеңдеріне сай жүргізілуі тиіс.

Екіншіден, бағдарлық негіздер адамның психологиялық, педагогикалық және физиологиялық ерекшеліктеріне сай құрастырылатындықтан, қалыптастырушы үдеріс дараландырылуы тиіс. Ал дараландыруды, адамдардың жеке ерекшеліктері сан алуан болуы себебінен, компьютерсіз іске асыру мүмкін емес. Демек, құзіреттілікті қалыптастырушы үдеріс компьютерлік программалар кешенімен қамтамасыз етілуі керек. Бұл программалар кешені, құзырлылықтың қалыптасуы мен олардың қалыптасу деңгейін бақылаудың беттесіп, бірігіп кетуін қамтамасыз етеді.

2. *Мұғалімнің кәсіби қызмет құзіреттілігінің жоспарланған қажетті сапасын қамтамасыз ету процедуралары.*

Бұл мәселелердің шешілуі, қарым-қатынастың қалыптасуын жоспарлау барысында адам ерекшелігіне педагогикалық үдеріс заңдылықтары мен принциптеріне сүйене отырып, ең оңтайлы нұсқа мен процедураны таңдап алуды білдіреді. Ал мұндай нұсқа мен процедура, қалыптастыру үдерісінің барлық мөлшерлік және сапалық көрсеткіштерін қамтитын процедураларды қарастыру арқылы ғана іске асырылады.

3. Қалыптастырылатын кәсіби қызмет құзіреттілігінің құрамына енетін операциялардың сенімді де толық орындалуын, жаңа ахуалдарға көшірілуін қамтамасыз ету процедуралары.

Шындығына келгенде, қалыптастыру үдерісі, осы үдеріске талаптарды анықтап, қоюдан басталады. Бұл әрі конструктивті, әрі эмпирикалық түрдегі жұмыс. Жұмыс қалыптастырылатын құзіреттілікті мазмұндық және сапалық талдау кезеңіне сай келетіндіктен, бақылау, өлшеу және эксперимент тәсілдерімен бірге, адам жөніндегі психологиялық мәліметтер, яғни адамның жеке ерекшелік сипаттамалары пайдаланылады. Ал қалыптастыру үдерісі, адамдарға арнайы таңдап алынған қалыптастырушы тапсырмалар беріп, олардың орындалу нәтижелерін ретімен бақылап отыру, сапалық көрсеткіштері арқылы берілген қарым-қатынасты құрылымдық жаңғырту барысында іске асырылады.

Енді мұғалімнің кәсіби қызмет құзіреттілігінің қалыптасу деңгейлеріне көшелік.

Қалыптастыру үдерісі бір типті ұғым мен іс-әрекет үлгілерін көрсетіп, баяндау негізінде ұйымдастыру, оқыту деп, ал танымдық үдеріс оқу деп аталады. Оқыту оқу үдерісінің бастапқы, орта және жоғарғы сатыларында пайдаланылған жағдайда, дене еңбегі саласындағы әлеуметтік тәжірибені игерген, осы саладағы маман ретінде жемісті еңбек ете алатын, оқыған мұғалім қалыптасады. Оқыған адамның білімі әлеуметтік тәжірибенің, негізінен, жатталынып есте сақталынуынан жүйеленбеген, бөлігін құрайтындықтан кәсіби қызмет өзгермейтін догма түрінде болып келеді.

Қалыптастыру үдерісі әлеуметтік тәжірибені талдау немесе синтездеу деңгейінде ұйымдастырылған жағдайда, білімі өмірлік тәжірибе деңгейінде жүйеленген, кәсіби қызмет орнықсыз, тәжірибелі мұғалім қалыптасады. Тәжірибелі адам – құндылықтар мен құбылыстарды, оқиғаларды өзінің өмірлік тәжірибесі негізінде қалыптасқан субъективті дүниетанымы тұрғысынан түсініп, бағалайтын мұғалім.

Ал қалыптастыру үдерісі әлеуметтік тәжірибені талдау мен синтездеу деңгейінде ұйымдастырылғанда, білімі түсініліп жүйеленген, кәсіби қызмет орнықты және догмалықтан таза байыпты адам қалыптасады. Байыпты мұғалім – педагогикалық үдеріс барысындағы тұлғалық-мәнділік құндылықтар мен құбылыстарды, оқиғаларды түсіну мен бағалауда өзінің объективті дүниетанымына сай логикалық заңдылықтарын қабылдап, қажетті логикалық әдістерді өз бетінше таңдай отырып, шығармашылықпен түрлендіру қабілетіне ие мұғалім.

Қалыптастыру үдерісі әлеуметтік тәжірибені талдау-синтездеу деңгейінде ұйымдастырылған жағдайда, білімі үйлесімділік деңгейінде жүйеленген, қарым-қатынасы орнықты, саналы адам қалыптасады. Саналы адам – құндылықтар мен құбылыстарды, оқиғаларды қоршаған ортамен үйлесімді қарым-қатынас тұрғысынан түсініп, бағалайтын адам.

Әрине оқығандық, тәжірибелілік пен байыптылық, адамның білімді еместігін білдірмейді. Алайда бұл жағдайдағы білімділік, оқыту нәтижесі емес. Ол – оқыған, тәжірибелі немесе байыпты адамның өз бетінше білім алу нәтижесі.

Сонымен, мұғалімнің кәсіби қызмет құзіреттілігі оқыған, тәжірибелі, байыпты және саналы мұғалім деңгейлерінде қалыптасады.

Оқығандық – мемлекеттік стандарт талаптарына сай функциональдық сауаттылық қалыптасқанын білдірсе, тәжірибелілік – құндылықтар мен құбылыстарды, оқиғаларды өзінің өмірлік тәжірибесі негізінде қалыптасқан субъективті дүниетанымы тұрғысынан түсініп, бағалауды білдіреді. Байыптылық – дүниені танып-білумен қатар, оны тұлғаның объективті құндылықтарына, қисынына сай түсініп пайдалануды білдіреді. Ал саналылық – дүниені танып-білумен қатар, оны тұлғаның субъективті құндылықтарына, үйлесімділікке сай түсініп пайдалану. Саналылық дүниенің көп бейнелілігін мойындаса, басқалары оны мойындамайды.

Келтірілген тұжырымдар негізінде, құзіреттілік дамуына қойылатын талаптар:

- адамды саналы адамға айналдыру үшін, онымен саналы адам ретінде қарым-қатынас жасау;
- адамның жеке-дара ерекшеліктерін тұрақты түрде танып-білу және ескеру;
- жеке-дара ерекшеліктер қалыптасқандығының нақты деңгейін айқындай білу;
- әрбір адамды, тұлғаның дамуын қамтамасыз ететіндей түрде қиындығы жоғарылап отыратын және оның шамасы келетін іс-әрекетке тұрақты түрде жұмылдыру;
- мақсатқа жетуге кедергі келтіретін себептерді өз уақытында анықтап жою, егерде мұндай себептерді өз уақытында анықтап жою мүмкін болмаса, онда жаңа шарттармен ахуалдарға байланысты дамыту тактикасын тез арада өзгерту;
- адамның өз белсенділігіне, мүмкіндіктері мен қабілеттеріне барынша сүйену;
- кәсіби қызметке көп деңгейлі, иерархиялық, динамикалық, дербес ұйымдасушы, дамушы, диалектикалық жүйе ретінде қарау.

Кәсіби қызмет диалектикасы, оның ішкі және сыртқы қарама-қайшылықтарынан көрінеді. Адам дамуының барлық кезеңдерінде көрінетін негізгі ішкі қарама-қайшылықтардың бірі – пайда болған жаңа мұқтаждық пен оны қанағаттандыру құралдары (жолдары) арасындағы, тұлға мен мағына арасындағы қарама-қайшылық. Бұл кездегі пайда болатын үйлесімсіздік, адамды өз тәжірибесін толықтыруға, кеңейтуге, жаңа білім алуға, мінез-құлықтың жаңа құралдарымен түрлерін алуға, нормалар мен ережелерді игеруге итермелейді.

Адамдар үшін кәсіби қызметті игерудің объективті заңдылықтарын түсіну – осы саладағы ережелерді, анықтамаларды, тұжырымдарды жақсы игеруі үшін не істеу керектігін “қайтадан ашып” отыру орынына, қарым-қатынасты ұйымдастырудың мақсатқа сай оңтайлы жолдарын іздестіру. Н.Ф. Талызинаның пікірі бойынша мұндай жол, қалыптасу үрдісін ақыл-ой іс-әрекетін кезеңдермен қалыптастыру теориясының тұжырымдарына сай ұйымдастырып жүргізу [4].

Егер, игерілуі тиісті теориялық материал, тапсырма орындау кезінде пайдалануға болатындай етіліп даярланса, ал тапсырманың орындалуы, оның әрбір қадамы бақыланатындай, сонан соң біртіндеп өзіндік бақылауға көшуге мүмкіндік беретіндей етіліп ұйымдастырылса, онда тапсырма орындау барысында әрбір адамның теориялық материалды игеруіне кепілдік берілетінін кеңестік дәуір психологтары П.Я. Гальперин мен Н.Ф. Талызина дәлелдеп берген болатын. Олай болса, теориялық материал игерілмей тұрып, тапсырма орындауды ұйымдастыруға болады.

Бұл бағыттағы ең басты тұжырымды Л.С. Выготский берген болатын: әлеуметтік тәжірибе адамның осы тәжірибемен өзі жасаған жұмысы арқылы ғана игеріледі [5]. А.Н.Леонтьев бұл фундаментальді жағдаятты келесі түрде нақтылады: адамның жаңа материалды игеруіне кепілдік беру үшін кез-келген жұмыс емес, қатаң түрде анықталған, яғни, оқып-үйренілетін материалға сәйкес, оған эквивалентті, яғни, материалды игерген білімді адам орындайтын жұмыс жасалынуы қажет.

Әдебиеттер:

1. *Мошкова Г. Алгоритм перехода образовательного учереждения к компетентностному подходу: практическое пособие. – М.: АРКТИ, 2006. – 64 с.*
2. *Волынкин В.И. Педагогика в схемах и таблицах: учбное пособие. –Ростов – на- Дону: Высшее образование, ООО Феникс, 2008. – 282 с.*
3. *Гальперин П.Я. Общий взгляд на учение о так называемом поэтапном формировании умственных действий, представлений и понятий / Подг. К печати М.А. Степановой // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1988. – №2. – С .3-8.*
4. *Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: МГУ, 1975. – 343 с.*
5. *Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.*

Кадирбаева Р.І., Амирбекулы А., Адылбекова Э.Т.

Профессиональная компетентность учителя и уровни ее формирования

В статье раскрываются причины замены традиционногой информационно-иллюстративного метода обучения деятельностно-практическим методом, основу которого составляет самостоятельная учеба обучаемого. Указаны особенноси формирования профессиональной компетентности учителя, основанные на теорииформирования понятий и умственного действия П.Я. Гальперина и четыре уровня сформированности компотенций.

Ключевые слова: *компетентность, формирование, информация, информационная технология, уровень формирования, понятие, ум, действие, учитель.*

Kadyrbaeva R.I., Amirbekuly A., Adylbekova E.T.

Professional competence of teachers and the levels of its formation

The article reveals the reasons for changing the traditional information and illustrative teaching method, activity-practical method, which is based on self-study student. Shown singularities kompotentnosti formation of professional teachers based theories of the formation of concepts and mental action P.Y. Halperin and four levels of formation kompotentsy.

Keywords: *Competence, formation, information, information technology, formation level, concept, mind, action, teacher.*

***

UDC: 81’243

Kismetova G.N. *– Candidate of Pedagogical Science,*
Associate Professor, WKSU after M.Utemissov
E-mail: *galiya-1969@mail.ru*
Utegaliyeva L.M. *– Master’s student, WKSU after M.Utemissov*
E-mail: *laurka_14@mail.ru*

COGNITIVE ASPECTS OF FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

Abstract*. The article describes cognitive aspects of learning English language. It is introduced that methods and problems of assimilation of the second nonnative language, learner’s perception and cognitive activity and his mental nature, internal mechanisms of his thought, and also learner’s ways and methods of studying the second language from the cognitive point of view.*

Keywords*: cognitive linguistics, cognition, language picture of the world.*

The logic, philosophy, physiology, psychology long since were engaged in human intelligence, regularities of thinking. So, in philosophy there is the whole section – gnoseology, which is engaged in the theory of knowledge. Therefore it is possible to claim that cognitive science has a huge tradition which roots go to antiquity. But within cognitive science old questions began to consider in a new way. For example, that the different nature of realities (things, the phenomena, events) causes their various display in consciousness: one are presented in the form of evident images, others are presented in the form of naive concepts, the third are presented in the form of symbols.

Cognitive science is the direction in science which object of studying is the human reason, thinking and those mental processes and states which are connected with them. It is science about knowledge and knowledge of perception of the world in the course of human activity.

Today there is a term as cognitive revolution. N. Chomsky, the famous American linguist, wrote: "Cognitive revolution belongs to conditions of a reason / brain and volume as they cause behavior of the person, especially to cognitive states: to conditions of knowledge, understanding, interpretations, beliefs, etc." [1, p. 73]

The processes connected with knowledge and information are called cognitive, or cognition. Their synonyms are also the words "intellectual", "mental", "rational". In the cognitive science people are studied as system of processing of information, and the behavior of the person is described in terms of his internal states. These states are physically shown, observable and are interpreted as receiving, processing, storage, and then mobilization of information for the rational solution of tasks.

Modern researches specify that the cognitive science unites some scientific directions: cognitive psychology, cultural anthropology, modeling of artificial intelligence, philosophy, neurosciences, linguistics. In this regard it is important to note interdisciplinary nature of cognitive science.

The term "cognitive science" is called as:

– program of researches of the human "cogitative mechanism";

– studying of a processing of information which is come to the person from different channels;

– creation of mental models of the world;

– the structure of the systems providing any cognitive acts;

– understanding and formation by the person and the computer program of the thoughts stated in a natural language;

– creation of model of the computer program which is capable to understand and produce the text;

– wide range of the mental processes serving cogitative acts.

Cognition is an important concept of cognitive linguistics, it covers knowledge and thinking in their language embodiment, and therefore the cognition and cognitive science were closely connected with linguistics. It has already become an axiom that the relations between language and other human activities are connected. Language than the culture and society, furnishes to cognitive scientists the clue to understanding of human behavior. Therefore language came under cognitive scientists' spotlight.

The purpose of cognitive linguistics is to understand how processes of perception, categorizations, classifications and judgments of the world are carried out, how accumulation of knowledge is occured, what systems provide different types of activity with information.

Language provides the most natural access to consciousness and thought processes, and at all not because many results of cogitative activity are verbalized but because "we know about structures of consciousness only with the help of language which allows to report about these structures and to describe them in any natural language".

Language, as we know, is exclusive attribute of the person. At the same time the person is the central figure in that picture of the world which is drawn by language. As have shown researches of the last decades, the semantic system of language is based on the principle of anthropocentrism: to describe the size, a form, temperature, position in space, function and other properties of objects, language as a reference point uses the person. Depending on circumstances of people appears in language as the subject of the speech (speaking), the subject of consciousness, perception, will, emotions, etc. and even just as the physical body having a certain structure (a face, the head, legs, etc.) and the holding certain position in space. The figure of the person speaking is central for categories of time and a modality. But not less important role is played by a figure of the person and in lexicon, including subject.

The cognitive linguistics is "the linguistic direction in which center of attention is a language as the general cognitive mechanism, as the cognitive tool, system of the signs playing a role in representation (coding) and a transformation of information" [2, p. 247] .Therefore, the central problem of cognitive linguistics is creation of model of language communication as bases of an exchange of knowledge.

V. Humboldt considered that language was the main activity of human spirit penetrating itself all spheres of human life and knowledge. At last, in cognitive linguistics the attention of researchers switches to identification of a role of language as conditions and tools of knowledge. Any language, designating something in the world, creates or forms for the speaker the world picture. Language allows to gain a complete and adequate idea of human consciousness and reason.

The knowledge and language describe each other. According to Humboldt, languages are not simply means of the image of already learned truth, and the opening tool of still unknown object, and in general language is "the body forming thought", it is not only the means of communication, but also expression of the spirit. Through variety of languages we can see the richness of the world and variety of that we learn in it as different languages give us different ways of thinking and perception of the reality surrounding us. The well-known metaphor offered in this regard by Humboldt is a metaphor of circles: in his opinion, each language describes a circle round the nation which it serves, the person can go beyond which limits only so far as he right there enters a circle of other language. Studying of foreign language is acquisition of the new point of view in the attitude which already developed at this individual. And all these are possible because language of the person represents the special world which is located between the outside world and that inner world.

The picture of the world is always characterized by national and cultural specifics as it is formed under the influence of historical events, geographical conditions and ethnopsychological features of the separate people. On this basis in modern science

language is defined as one of the leading signs of ethnos. But national and cultural specifics are established only against universal unity in attitude: through the analysis of the facts of language access to a global invariant image of the world in which universal, nodal concepts of uniform universal cross-cultural space are highlighted opens.

Language picture of the world, having arisen as a metaphor, now is one of the main concepts of a cultural linguistics. The language picture of the world is a way of a world view of the people through a prism language. The person understands world around and himself by means of the language in which it is reflected socio-historical experience. Treats this experience as national experience, so and universal. But national experience brings specific features in every separate language. By means of the language carriers get a certain language picture of the world. It forms at the person a certain relation to the world (to animals, natural phenomena, people around to his people, to itself). Defining the relation of the person to world around, a language picture of the world sets human standards of behavior in this world. Each language specially conceptualizes the world. There is a uniform frame of reference, collective philosophy of native speakers. Thus, it is possible to tell that language not only transfers information, but also creates the internal organization of that is subject to the message [3, p. 112].

The language picture of the world isn't necessary among with special pictures of the world (chemical, physical, etc.), it precedes them and forms them because the person is capable to understand the world and himself thanks to language in which socio-historical experience – both universal, and national. The last also defines specific features of language at all his levels. Owing to specifics of language in consciousness of his carriers there is a certain language picture of the world through which prism the person sees the world.

Language – the culture fact, a component of culture which we inherit, and at the same time her tool. "The language picture of the world is a common cultural property of the nation, it is structured, multilevel. Language picture of the world causes communicative behavior, understanding of the outside world and interior. Language is the most important way of formation and existence of knowledge of the person of the world. Reflecting the objective world in activity process, the person fixes results of knowledge of the word.

Language picture of the world, being an intermediary between the person and reality, fixes national and specific vision of the world. The scientific picture of the world is a fruit of professional cognitive activity of the person in which results of scientific activity of all mankind are reflected; this picture reflects the objective knowledge of the world actual in a certain stage of development of scientific thought. The language picture of the world is generated by ordinary consciousness. Researchers call such picture of the world "naive". Overlapping of these systems is to a certain extent conditional, these systems are interrelated. Here an element of a scientific picture of the world from a fragment "time" which has entered language – the word a phase, or a stage. Therefore, the language picture of the world incorporates elements of various systems of the mental organization of knowledge, that is various pictures of the world which are built by the person.

The separate fragments of a picture of the world coded by means of language semantics can be outdated over time. The person develops the world – new areas in a language picture of the world appear: electronic money, rush hour, computer, credit card, monitoring...

Facing a language picture of the world of a foreign language, we thereby face with culture, national mentality, a specific mindset of thinking of carriers of this language. Often there is a question that bears in itself primary character: language picture of the world or national mentality and character of carriers of this language picture of the world? Cultural and community traditions, historical events, external living conditions (geographical, climatic, natural) form communities also engender a basis of national character, mentality, temperament. Further these peculiar features of the nation and national mentality get to their national language, to them language picture of the world, being fixed there. In a consequence all these traits of character of the nation are transferred by means of language

to the next generation already in a ready verbalized view. On the initial stage language is the peculiar "egg" generated by "chicken" – national mentality which in turn depends on historical, cultural, external and other conditions dwellings of the nation. Later the listed above conditions of dwelling can change, however national character, already, being fixed in a language picture of the world of the nation, it continues to be transferred from one generations to the subsequent. In this case the language picture of the world already turns into "chicken", generating own "eggs", namely presenting to new generations the already fixed and the created mental specifics of attitude. When the child masters the language, he learns the world surrounding it at the language level, masters the language picture of the world inherent in carriers this language.

The person perceives the world as a picture

· The picture of the world is a certain vision and designing of the world according to logic of outlook

· The picture of the world arises at the person during all his contacts with the world

· The picture of the world is a global image of the world which is never a specular reflection of the world

· The picture of the world is such vision of the universe which is characteristic of these or those people as representations of members of society about themselves and about their actions, their activity in the world.

The language picture of the world is a peculiar window to a national world view and attitude. Each language bears in itself special system of perception of the world which thus is divided between all carriers of this language. Special national mentality finds the reflection absolutely in everything: in semantics of lexical units, available these or those grammatical categories and values, in registration of syntactic and morphological structures, in features of word-formation models of language and so on.

It is enough to show how the different nations greet. In English language at a meeting people speak: "Hello!". It can literally be perceived as a health wish to the interlocutor. Such greeting belongs to many Slavic languages: Ukrainian, Bulgarian and so on. It is possible to draw a conclusion that health was the most significant in a Slavic picture of the world. A traditional greeting of Chinese is "你吃了吗?" that in translation: "Have you eaten?". Such way of a greeting sets thinking of its reasons of emergence, whose sources can directly root in national mentality of Chinese. Now using all these greetings, we practically don't think of their initial sense. However the language picture of the world fixes and stores in itself even those lines of national mentality which people can already not remember. The gastronomic greeting is very widespread in China. They say that such special attention to food is caused by that Chinese in the long history often starved and almost always underrate. Really, droughts, floods, invasions of a locust and other misfortunes periodically tormented the Chinese population.

Studying a language picture of the world of other language, we thereby get into a mentality of this nation, it is similar attempts to look at the world eyes of carriers of this language picture of the world. The cognitive base of the nation is reflected in a language picture of the world. At learning of foreign language to everyone, even to the person with excellent lexical and grammatical knowledge of language, it is necessary to face inevitable communicative failures. Insufficient possession of a language picture of the world of the learned language, and also a difference between a language picture of the world of the learned language and native language is the reason of it. Since the birth, having absorbed a language picture of the world of the native language, we look at the reality surrounding us from that point of view which our native language presented us it. It is almost impossible to be reconstructed on a language picture of the world of a modern language, the person masters a foreign language most often at the level of the instrument of communication, thus he continues to look at the world eyes of the native language picture of the world. It often leads to pseudo-understanding, that is superficial understanding of this or that phrase, when the foreigner can't understand sense of the phrases consisting of acquaintances to him

words. Cognitive base of the people, verbalized in language and consisting of verbal case phenomena, being an integral part of a language picture of the world, often it appears out of sight of the foreigners who are engaged in studying of this language.

The language picture of the world doesn't seek to display original reality of the world. The language picture of the world is dynamic, it is exposed to changes, evolution, but they don't happen instantly, despite frequent changes and opening, for example. Of course, surrounding changes in a scientific picture of the world, in the history, society impacts on a language picture of the world, but they get into it gradually, keeping thus perception of the world of century prescription [4, p. 291]. The mankind knows long ago that our Earth makes revolutions round the Sun, however still in languages there are expressions: "The sun rises", "The sun sits down". It is reflection of long geocentric perception of the world. Long ago it is known that Earth represents a sphere, however expression "on the edge of the earth" is still used. By physics it was established that black color as that represents lack of any color, but any of languages didn't expel black color from dictionary structure. National languages never strive for adequacy, they store in themselves all that knowledge of the world that once were available for carriers. In language there is special "a space of meanings", knowledge of language of the world, the historical developed experience of a separate linguistic community is enshrined in this "space". It should be noted that at native speakers the separate picture of the world differing from existing isn't created, and there is only a specific coloring of this world which is caused by the national relation to certain phenomena, subjects that is connected with a way of life, specifics of activity of each separate people. It includes not only objects, but also a position of the person to them.

The language picture of the world of various nationalities coincides with logical thinking and reflection of the world in consciousness of people. However thus in each separate language there is the special distinctive phraseology, it is a separate site in a language picture of the world. The phraseology, metaphorical, synonymic means of expression, poetic pictorialism – all this belongs to those sites of a language picture of the world which bear in themselves national mentality of native speakers. The phraseology plays a special role in a language picture of the world, it creates the specific color of each separately taken language. Phraseological units are "nation life mirrors". They are connected with background knowledge of native speakers, with their cultural and historical traditions, practical experience. By means of them the people show the attitude to world around. Semantics of phraseological units is directed on the characteristic of activity of the person, and also on the characteristic him. The anthropocentric understanding of the world, mythological concepts becomes frequent a basis of phraseological units. By means of phraseological units to objects the associative signs connected with a world picture are attributed. Language possesses ability to fix reference and stereotypic representations of separate collectives, it can objectify at activity of consciousness of the person, and all this becomes available to studying by means of language. V. Humboldt considered that it is possible to find reflection of national nature of culture in language. Language and culture have ontologic unity by means of communication through values of language signs. Edward Sepir wrote: "The culture can be defined somehow THAT this society does and thinks. Language is HOW to think" .

Language pictures of the world have the general basis at all languages of the world, however they differ in specificity in each separate language. Distinctions in language pictures of the world bring us to the different mental worlds. A language picture of the world of each separate people, being a derivative of national mentality, comprises special national outlook, special national logic of thinking and perception. National mentality of the people is shown absolutely in everything: in lexicon, grammar, pragmatics, semantics of language. It is possible to finish with S.G. Terminasova's words: "Language fixes not all that is in national vision of the world, but is capable to describe everything".

Language – a world around mirror as S.G. Terminasova in the work "Language and cross-cultural communication" writes. He reflects reality and creates the picture of the world specific and unique for each language and, respectively, the people, an ethnic group, the speech collective using this language as a means of communication. Comparison of language with a mirror is lawful: the world around is really reflected in him. Behind each word there is a subject or the phenomenon of the real world. Language reflects everything: geography, climate, history, living conditions.

So, the concept of a language picture of the world includes two connected among themselves, but various ideas: 1) the world picture offered by language differs from "scientific" and 2) each language draws the picture representing reality a little differently than it is done by other languages. Reconstruction of a language picture of the world makes one of the most important problems of modern linguistic semantics.

It is necessary to focus attention that the concept of "a language picture of the world" is connected with the concepts "people", "ethnos", "nation" and understanding of national character of the personality.

As some researchers note, the language picture of the world in general is abstraction. They really exist and only language pictures of the world of concrete national languages – national language pictures of the world can be analyzed.

Ordinary (language) consciousness of the certain person's individual national picture of the world is result of reflection of the objective world. The language pictures of the world limited to the social sphere are opposed to also national language picture of the world – territorially (dialects) and it is professional (sublanguages of sciences and crafts).

In the conclusion it would be desirable to note that the language picture of the world reflects the conditions of perception of reality which have developed during the last periods of development of language in society. At the same time the language picture of the world changes over time, and its changes is a reflection of the changing world and emergence of new realities.

Literature:

1. *Chomsky N. Language and mind. – Kirov, 2003. – 194 p.*
2. *Fodor J.A., Bever T.G., Garrett M.G., The psychology of language: An introduction to psycholinguistics and generative grammar. – New York: McGraw-Hill, 1974. – 537 p.*
3. *Jackendoff R.S., Semantics and cognition. – Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1983. – 293 p.*
4. *Залевская А.А., Введение в психолингвистику. – М., 1999. – 382 с.*

Кисметова Г.Н., Утегалиева Л.М.

Познавательные аспекты овладения иностранным языком

В статье описываются познавательные аспекты изучения английского языка, рассматриваются методы и проблемы усвоения второго неродного языка, восприятия и познавательной деятельности обучающегося, его умственных способностей, внутренних механизмов его мысли, а также способов и методов обучения второму языку с когнитивной точки зрения.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, когниция, языковая картина мира.*

Кисметова Ғ.Н., Утегалиева Л.М.

Шет тілін меңгерудің танымдық аспектілері

Мақалада ағылшын тілін оқытудың танымдық аспектілері сипатталып, екінші тілді меңгерудің әдістері мен проблемалары, білім алушының қабылдауы мен танымдық әрекеті және оның ойының ішкі механизмдерінің ақыл-ой сипаты, сондай-ақ білім алушыға когнитивті тұрғыдан екінші тілді үйретудің әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Тірек сөздер: *когнитивті лингвистика, когниция, әлемнің тілдік бейнесі.*

***

УДК: 537.8

Кузьмичева А.Е. *– кандидат физико-математических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Золотарь М.В. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *mashysiky@mail.ru*

МЕХАНИЗМЫ ГЕНЕРАЦИИ ЭЛЕКТРОМАГНИТНЫХ ВОЛН В СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. *В статье приводятся необходимые для учебного процесса результаты анализа электромагнитных волн в физической картине мира, некоторые сведения из истории открытия волн различных диапазонов; рассматриваются различные механизмы излучения электромагнитных волн.*

Ключевые слова: *процесс обучения, электричество, магнетизм, шкала электромагнитных волн, источники, механизмы излучения, электромагнитные волны и процессы в космическом пространстве, Дж. Максвелл, М. Фарадей.*

1. Электромагнитные волны. Классификация по длинам волн и частоте. Электрические и магнитные явления, электромагнетизм играют большую роль в производственной деятельности человека, в быту. Они являются важной составляющей физической картины мира. Электромагнитные волны являются важным источником информации о процессах, протекающих во Вселенной. Эту информацию получают на основе знания и понимания механизмов генерации волн различных диапазонов, истории их открытия. Поэтому электромагнитным волнам, механизмам их генерации, роли в исследовании процессов, протекающих в различных физических системах, практической значимости отводится значительное место в содержании обучения физике и астрономии в школе и в вузе. Углубленное изучение этих вопросов необходимо студентам бакалавриата – будущим учителям.

Электромагнитные явления – это широкий круг явлений и процессов, являющихся следствием существования электрических зарядов, их движения и взаимодействия. Всю совокупность таких явлений можно представить в виде нескольких составляющих, каждая из которых объединяет некоторую группу электромагнитных процессов, явлений. Одну из таких составляющих представляют *электромагнитные волны*. К Земле из космического пространства приходят электромагнитные волны всего диапазона. Регистрация и исследование их позволяют судить о процессах в космическом пространстве. Астрономия – одна из самых древнейших наук. Начало ее развития связано с использованием только оптического диапазона электромагнитных волн. Единственной информацией из космоса долгое время был свет, излучаемый звездами и отраженный или рассеянный различными космическими объектами. В настоящее время астрономия является всеволновой. *Всеволновая астрономия – раздел астрофизики, изучающий космические объекты методом исследования электромагнитного излучения. Важная роль в исследовании космического пространства каждого диапазона электромагнитных волн привела к тому, что в астрономии в самостоятельную отрасль науки выделились гамма – астрономия, рентгеновская астрономия, инфракрасная астрономия и радиоастрономия* [1].

Электромагнитные волны представляют собой электромагнитные колебания, распространяющиеся в пространстве с конечной скоростью. Их существование было предсказано в 1832 году английским физиком М. Фарадеем. Используя известные экспериментальные законы электричества и магнетизма и математический аппарат дифференциального исчисления, Дж. Максвелл в 1865 году пришел к принципиально новым для физической науки положениям о существовании электромагнитных волн

и механизме их излучения: распространение в пространстве изменяющихся электрического и магнитного полей, образующих единое электромагнитное поле, описывается волновыми уравнениями, следовательно, представляет собой волновой процесс. А.Эйнштейн сравнивает имена М.Фарадея и Дж.Максвелла в науке об электричестве с именами Г.Галилея и И.Ньютона в механике. Здесь действительно прослеживается аналогия. И.Ньютон завершил механику, начало которой положил Г.Галилей. М.Фарадей по-новому подошел к изучению электрических и магнитных явлений, обратив внимание на роль среды. Он ввел концепцию поля, описываемого им с помощью силовых линий. Дж. Максвелл идеям М.Фарадея придал математическую завершенность, ввел точный термин «электромагнитное поле», которого еще не было у М.Фарадея. Так же как Г.Галилей и И.Ньютон заложили основы механической картины мира, М.Фарадей и Дж.Максвелл заложили основу электромагнитной картины мира [1, с. 874; 2].

Электромагнитные волны различной частоты (длины) имеют одинаковую природу – распространяющееся в пространстве переменное электромагнитное поле. На шкале электромагнитных волн только видимый диапазон отмечается четкими границами, так как он определен свойствами среднего человеческого глаза. Однако между остальными диапазонами четкой границы нет. Это связано с тем, что названия диапазонов электромагнитных волн отражают историю их открытия, источник и метод получения. И в зависимости от метода получения волне в данном исследовании будет присвоено соответствующее название. Например, излучение будет называться $\gamma -$ излучением, если его источником явился радиоактивный распад, или рентгеновским при такой же длине волны, если оно получено в результате перехода электронов между нижними энергетическими уровнями тяжелых элементов. Поэтому представляет интерес изучение не только механизмов излучения электромагнитных волн, их применения, но и история их открытия, которая у каждого диапазона своя.

История открытия *инфракрасного излучения* связана с исследованием излучения Солнца английским астрономом У. Гершелем в 1800 году. В поисках способа уменьшения нагрева инструмента, с помощью которого велись наблюдения, У. Гершель обнаружил существование излучения за красной границей видимого спектра [3]. *Ультрафиолетовое излучение* принято делить на ближнее и вакуумное. Ближнее ультрафиолетовое излучение открыто в 1801 году нем ученым И.В. Риттером и английским ученым У.Волластоном. Ими обнаружено невидимое глазом излучение за фиолетовым краем спектра, которое действовало на некоторые химические соединения, например, разложение хлорида серебра, свечение кристаллов сульфида цинка и другие. Вакуумное ультрафиолетовое излучение (до 130 нм.) открыто немецким ученым В.Шуманом 1885-1903 г., до 25 нм. – английским физиком Т.Лаймоном 1924 г. [1, с. 782]. Это излучение поглощается в атмосфере, наблюдать его можно только из космоса, поэтому его называют вакуумным ультрафиолетом. История открытия рентгеновского диапазона электромагнитных волн, лежащего между ультрафиолетом и гамма излучением, достаточно подробно излагается в различных учебных пособиях. Излучение этого диапазона было открыто немецким физиком В.К. Рентгеном, имя которого и было присвоено данному диапазону. Электронно-лучевая трубка, с помощью которой было получено излучение, получила название рентгеновской. Обнаружение γ – диапазона электромагнитных волн связано с открытием естественной радиоактивности. История этого открытия так же подробно изложена в соответствующих учебных пособиях [4; 5; 6; 7].

Далее рассматриваются источники излучения электромагнитных волн и механизмы их излучения, условия и процессы, приводящие к излучению, которые для волн различных диапазонов могут быть различными. Поэтому исследование

электромагнитных волн, приходящих из Космоса, позволяет ученым делать некоторые выводы о состоянии космического пространства и процессах, в нем протекающих.

2. Тепловые источники излучения. Реликтовое излучение во Вселенной. Выше рассмотрена классификация (шкала) электромагнитных волн по диапазонам длин волн. В физической науке используется так же классификация волн по источникам их излучения. В общем случае источники можно разделить на две группы, к которым относят тепловые и нетепловые. Тепловым или температурным излучением называют излучение, находящееся в равновесии с нагретым телом. Оно является следствием хаотического теплового движения частиц тела, их кинетической энергии и, следовательно, зависит от температуры. При столкновении частиц за счет их кинетической энергии может происходить переход электронов атомов или молекул на более высокие энергетические уровни. Эти возбужденные уровни нестабильны. При возвращении электронов на нижние свободные уровни наблюдается излучение соответствующей частоты или длины волны. Равновесное тепловое излучение достаточно хорошо изучено в физике. Спектр этого излучения называется планковским. Название обусловлено тем, что М. Планк теоретически объяснил экспериментальную кривую распределения энергии в спектре излучения черного тела, введя при этом представление о квантовом (дискретном) характере излучения, что дало начало современной квантовой физике.

Нетепловые источники излучения связаны с движением заряженных частиц в электрических и магнитных полях. К таким источникам можно отнести также излучение, образующееся в результате *мазерного эффекта*. При использовании электромагнитного излучения в научных исследованиях, при определении механизма, регистрируемого излучения принципиальное значение имеет то, что спектры теплового и нетеплового излучения различны. У теплового излучения спектр планковский и определяется температурой источника. Спектры нетеплового излучения нельзя характеризовать каким-либо значением температуры источника. Поэтому характер спектра несет информацию о процессах, протекающих в источнике.

В астрономии источником теплового излучения являются звезды. Вследствие их высокой температуры максимум плотности энергии излучения приходится на область видимого диапазона электромагнитных волн. Особый интерес представляет также электромагнитное микроволновое фоновое излучение, происхождение которого связывают с началом рождения Вселенной и ее дальнейшим расширением после Большого Взрыва. С этим связано второе название данного излучения – *реликтовое*. Реликтовое излучение было открыто в 1965 году американскими астрономами А. Пензиасом и Р. Вильсоном. Фоновое реликтовое радиоизлучение важно для космологии, во-первых, как факт самого его существования и, во-вторых, потому, что оно дает возможность исследовать физические процессы во Вселенной и ее структуру.

Согласно современным космологическим представлениям *в модели горячей Вселенной* в прошлом вещество имело очень высокую температуру. При $T > 10^8$K первичная плазма из протонов, ионов гелия и электронов, непрерывно излучающих, рассеивающих и поглощающих фотоны, находилась в полном термодинамическом равновесии с излучением. На ранних стадиях в период t ~100 с после начала расширения Вселенной в эпоху высоких температур не существовало нейтральных атомов и молекул, так как энергия фотонов и теплового движения частиц превышала энергию связи атомов и молекул. Высокие плотность и температура излучения не позволяли образовываться нейтральным атомам, так как высокоэнергичные фотоны ионизировали вещество. Поэтому вещество находилось в состоянии плазмы в равновесии с излучением. Равновесный (планковский) спектр сформировался благодаря взаимодействию излучения с равновесной плазмой. При последующем

расширении Вселенной температура плазмы и излучения падала, но чернотельный (планковский) спектр излучения сохраняется, уменьшается лишь его температура. Фотоны реликтового излучения распространяются практически свободно и наблюдаются сейчас в виде равновесного микроволнового фонового излучения. Длина их свободного пробега огромна, составляет миллиарды световых лет от акта их последнего рассеяния. Такая большая длина свободного пробега используется как эффективное средство исследования крупномасштабной структуры Вселенной [8, с. 93, 403].

Реликтовое излучение несет информацию не только о раннем периоде эволюции мира, но и о некоторых более поздних процессах, протекающих во Вселенной. Некоторые из этих процессов касаются частиц космических лучей очень высокой энергии. Таких частиц мало. Оказалось, что время жизни таких частиц зависит от фотонов реликтового излучения. При столкновении с ними ультрарелятивистских электронов космических лучей происходит перераспределение энергии и импульса. Энергия фотона во много раз возрастает, радиофотон превращается в рентгеновский фотон. Энергия электрона в одном акте взаимодействия мало меняется, но процесс повторяется многократно. Электрон постепенно теряет всю энергию, а наблюдаемое со спутников и ракет рентгеновское фоновое излучение по-видимому частично обязано своим происхождением этому процессу. Протоны и ядра сверхвысоких энергий также подвержены воздействию микроволнового фонового излучения. При взаимодействии их энергия уменьшается. С этими процессами связывают практическое отсутствие в космических лучах частиц с энергией больше 10^{20} эВ, а также малое количество тяжелых ядер.

Таким образом, имеющаяся информация о свойствах микроволнового фонового излучения, его спектре, не похожем на спектр радиоисточников, очень высокая энергия, почти полное отсутствие флуктуаций, изотрапия не позволяют считать источником его звезды, радиогалактики, горячий межгалактический газ, переизлучение видимого света межзвездной пылью.

3. Классификация механизмов излучения. Классические механизмы излучения электромагнитных волн. Источники электромагнитных волн по своей природе и механизму излучения могут быть различными. Выше отмечено деление источников на тепловые и нетепловые. В соответствие с тем, что содержание физической науки принято делить на физику классическую и физику современную (квантовую), механизмы излучения электромагнитных волн также можно классифицировать как классические и квантовые.

Классический механизм излучения предсказан в фундаментальной теоретической электродинамике, разработанной Дж.Максвеллом в третьей четверти 19 века. Согласно Дж.Максвеллу источником электромагнитных волн могут быть заряды, движущиеся с переменной скоростью, то есть с ускорением. Мощность излучения пропорциональна квадрату ускорения. Следовательно, для возникновения излучения не имеет значения изменяется ли скорость по направлению или по модулю, возрастает она или уменьшается. Такие изменения скорости (ускорения) заряда могут возникать при его движении в электрических полях под действием силы Кулона и в магнитных – под действием силы Лоренца, которая искривляет траекторию, не изменяя скорости по модулю. Механизмы излучения, связанные с ускоренным движением частиц в электрических и магнитных полях относятся к нетепловым. В зависимости от природы ускорения заряженных частиц излучение может иметь определенное название.

Тормозное излучение – электромагнитное излучение, испускаемое заряженной частицей при ее рассеянии (торможении) *в электрическом поле*. Классическая электродинамика с хорошим приближением описывает тормозное излучение. Так как ускорение, согласно второму закону Ньютона, обратно пропорционально массе частицы, а в формулу мощности излучения ускорение входит в квадрате, то в одном

и том же поле излучение легкой частицы, например, электрона будет в миллион раз больше, чем протона. Поэтому на практике используется тормозное излучение электронов на электростатическом поле атомных ядер и электронов. Такова природа тормозного *рентгеновского* и *-излучения*, испускаемых быстрыми электронами при прохождении их через вещество. Тормозное излучение из Космоса также в основном электронного происхождения. Спектр фотонов тормозного излучения непрерывен и обрывается сверху максимально возможной энергией равной начальной энергии электрона. Наиболее точное описание тормозного излучения дает квантовая электродинамика.

Причиной значительного тормозного излучения может быть тепловое движение в горячей разряженной плазме (с температурой 10^5-10^6 К и выше). Элементы тормозного излучения, называемого в этом случае тепловым, обусловлены столкновениями заряженных частиц, из которых состоит плазма. Космическое рентгеновское излучение, наблюдение которого стало возможным с появлением искусственных спутников Земли, частично (а излучение некоторых дискретных рентгеновских источников, возможно, полностью) является, по-видимому, тепловым тормозным излучением [1, с. 763].

Магнитотормозное излучение – это излучение заряженных частиц, вращающихся вокруг силовых линий магнитного поля под действием силы Лоренца. В случае нерелятивистских частиц называется циклотронным, релятивистских частиц – синхротронным. Магнитотормозное излучение играет важную роль в радиоизлучении галактик, радио-, оптического и рентгеновского излучения остатков вспышек сверхновых звезд (крабовидной туманности), в оптическом излучении магнитных белых карликов, рентгеновском излучении аккрецирующих нейтронных звезд (рентгеновские пульсары), в радиоизлучении Солнца, больших планет и других космических объектов [8, с. 376].

Рассмотрим *циклотронное* излучение, то есть излучение нерелятивистских частиц, движущихся в магнитном поле. Такие частицы описывают спиральные траектории, как бы навиваясь на линии магнитного поля. Угловая скорость вращения таких частиц называется циклотронной частотой $\omega_B = \frac{qB}{mc}$, где q - заряд частицы и m - ее масса.Так как частица движется с ускорением, то заряды излучают как на основной частоте, так и на более высоких гармониках $\omega = S * \omega_B$. Полная мощность излучения

$$p = \frac{2q^4 B^2 \vartheta_\perp^2}{3m^2c^5} = \frac{2}{3} * \frac{q^2}{c^3}\,\omega_B^2\,\vartheta_\perp^2,$$

где $\vartheta_\perp^2$ - компонент скорости частицы, перпендикулярный магнитному полю. Мощность излучения на гармониках меньше, чем на основной частоте. С увеличением номера гармоники интенсивность излучения очень быстро падает. В то же время растет его направленность. Излучение сосредоточено в плоскости орбиты частицы.

В космических условиях магнитные поля обычно не очень сильные, поэтому циклотронная частота невелика. Эта частота и ее гармоники оказываются меньше *плазменной частоты*. Поэтому циклотронное излучение в плазме распространяться не может. В некоторых случаях, например, в корональной плазме над солнечными пятнами циклотронное излучение может быть существенным. Циклотронный механизм объясняет особенности медленно изменяющегося компонента радиоизлучения Солнца. Циклотронное излучение может играть заметную роль в радиоизлучении магнитосфер планет. Сильные магнитные поля обнаружены на поверхности белых карликов (В ~10^5-10^8Гс) и нейтронных звезд (В~10^9 - 10^{13}Гс). При

аккреции плазмы на эти объекты циклотронное излучение становится важнейшим механизмом излучения не только на основной, но и на высоких гармониках. Циклотронное излучение у этих объектов попадает в инфракрасный, оптический, ультрафиолетовый и рентгеновский диапазоны. Таким образом, наблюдение циклотронного излучения позволяет делать вывод о величине магнитного поля и состоянии среды в области, из которой приходит излучение [8, с. 712].

Синхротронное излучение – это излучение заряженными частицами, движущимися с релятивистскими скоростями в *однородном магнитном поле*. Его называют также *магнитотормозным*. Впервые синхротронное излучение предсказано Э.Шоттом в 1913 году и наблюдалось в циклических ускорителях синхротронах, поэтому и получило такое название. Так же, как и циклотронное оно обусловлено ускорением, связанным с искривлением траектории частиц в магнитном поле, то есть с движением частицы по круговым или спиральным траекториям. Излучение заряженных релятивистских частиц обладает рядом существенных отличий от излучения медленных частиц. При движении заряда в магнитном поле излучение происходит на основной гиромагнитной частоте и ее первых гармониках. С увеличением скорости частицы роль высоких гармоник возрастает. При приближении к релятивистскому пределу излучение в области наиболее интенсивных высоких гармоник обладает практически непрерывным спектром и сосредоточено в направлении мгновенной скорости в узком конусе с углом раствора $\psi \sim \frac{mc^2}{E}$, где m и E– масса и энергия частицы. Полная мощность излучения при $E >> mc^2$ сильно зависит от массы излучающей частицы (обратно пропорционально квадрату массы). Поэтому синхротронное излучение наиболее существенно для легких частиц – электронов и позитронов [1, с. 688].

Большой интерес представляет *синхротронное излучение* космических объектов. Оно образует нетепловой *радиофон Галактики, нетепловое радио и оптическое излучение дискретных источников (сверхновые звезды, пульсары, квазары, радиогалактики)*. Синхротронная природа этих излучений подтверждается особенностями их спектра и поляризации. *Согласно современным представлениям релятивистские электроны, входящие в состав космических лучей, в космических магнитных полях дают излучение в радио, оптическом и, возможно, рентгеновском диапазонах. Измерения синхротронного излучения позволяют получать информацию о концентрации и энергетическом спектре релятивистских электронов, величине и направлении магнитных полей, удаленных в частях Вселенной* [8, с. 612].

На рисунке 1 «Классический механизм излучения» представлены рассмотренные частные случаи этого механизма излучения.

Рисунок 1. Классический механизм излучения

4. Квантовые механизмы излучения. Мазерный эффект. Одним из наиболее известных квантовых механизмов излучения является механизм, связанный с переходами электрона между дискретными энергетическими уровнями атома. Спектр такого излучения также дискретный. Энергия излучаемого кванта (фотона) определяется разностью энергий энергетических уровней перехода. Этот механизм излучения рассматривается при изучении физики в школе и в вузе. Квантовый механизм излучения обеспечивает, в частности, и тепловое излучение. Квантовыми источниками излучения являются также квантовые усилители и генераторы (лазеры и мазеры). Их специфика в создании условий для инверсной заселенности электронами энергетических уровней, переходы с которых на нижерасположенные уровни дают мощное излучение. К квантовым источникам излучения относится и обратный Комптон эффект.

Мазерный эффект представляет собой специфический механизм электромагнитного излучения, приходящего из Космоса. Мазерный эффект в Космосе – это усиление интенсивности радиоизлучения, проходящего через космическую среду, за счет индуцированного испускания резонансных фотонов возбужденными молекулами среды. Для мазерного эффекта необходима инверсная заселенность энергетических уровней. Это означает, что число молекул среды, находящихся на верхнем резонансном уровне энергии больше числа молекул, находящихся на нижнем уровне. Вследствие инверсной заселенности уровней индуцированное испускание фотонов будет преобладать над их поглощением. Вследствие этого проходящее сквозь среду излучение будет усиливаться. Для создания инверсной населенности необходима непрерывная энергетическая накачка молекул, переводящая электроны с нижнего на верхний энергетический уровень. Индуцированное излучение характеризуется тем же направлением распространения, той же частотой и поляризацией, что и исходное индуцированное излучение. Это характерные особенности мазерного излучения, которые отличают его от спонтанного, то есть самопроизвольного излучения.

Космические мазеры были открыты в 1965 году (Х.Уивер и другие, США). Учеными были обнаружены очень интенсивные линии с длиной волны 18 см. в спектрах радиоизлучения некоторых источников (туманность Ориона). Исследования показали, что эти линии не пораждаются каким-либо специальным источником, а их высокая интенсивность обусловлена мазерным механизмом на межзвездном гидроксиле ОН. В 1969 году были открыты еще более мощные источники мазерного излучения на длине волны 1,35 см. Такой мазер работает на молекулах водяного пара H_2O. Позднее были открыты и другие мазерные источники на других молекулах [8, с. 376].

Обратный Комптон эффект. Комптон эффект – упругое рассеяние электромагнитного излучения на свободных или слабосвязанных электронах, сопровождающееся увеличением длины волны, уменьшением частоты, в результате передачи части энергии фотона электрону. Наблюдается при рассеянии высокоэнергичных фотонов рентгеновского и гамма излучения. Эффект был открыт в 1922 году американским физиком А.Комптоном при исследовании рассеяния рентгеновских лучей в парафине. Этот эффект входит в содержание обучения физике как подтверждение корпускулярных свойств электромагнитного излучения.

Возможно обратное явление. Если рассеяние фотонов происходит на релятивистских электронах, то происходит обратная передача энергии от электрона к фотону. В результате этого процесса энергия и импульс фотонов увеличиваются, то есть увеличивается частота электромагнитного излучения, уменьшается длина волны. Это явление – обратный Комптон эффект. Его часто привлекают для объяснения механизма рентгеновского излучения космических источников, образования рентгеновской компоненты фонового галактического излучения и трансформации плазменных волн в электромагнитные волны высокой частоты [1, с. 306; 3].

Область астрономических исследований обширна. Поэтому ее развитие сопровождалось выделением отдельных направлений в самостоятельные области науки. Из астрономии в самостоятельную науку выделилась астрофизика. Понимание связи изучаемого диапазона электромагнитных волн с особенностями физических процессов в источнике, совершенствование техники регистрации и выход за пределы атмосферы привело к тому, что астрономия стала всеволновой. При этом следствием значимости различных диапазонов электромагнитных волн, несущих информацию о процессах, протекающих в космическом пространстве, сопровождалось формированием гамма-астрономии, рентгеновской астрономии, ультрафиолетовой астрономии, инфракрасной астрономии, радиоастрономии как самостоятельных направлений науки астрономии.

Тема электромагнитных волн очень обширна, все многообразие вопросов, которые она включает, трудно охватить за время, отведенное учебным процессам, но теоретическая и практическая значимость темы требует более углубленного ее изучения. Это может быть реализовано через систему индивидуальных заданий и проектной деятельности в рамках самостоятельной работы студентов (СРС), которой при современной кредитной системе обучения отводится значительное место. Как правило, обучаемые проявляют интерес к электромагнитным волнам, нашедшим широкое применение в жизни современного человека, и к возможности получения информации о процессах в космическом пространстве через понимание механизмов их генерации.

Литература:

1. *Физический энциклопедический словарь. – М., 1983. – 544 с.*
2. *Кудрявцев П.С. Курс истории физики: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по физ. спец. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1982. – 448 с.*
3. *Ландсберг Г.С. Оптика. – 6-е изд., стереот. – М., 2010 . – 848 с.*

4. *Савельев И.В. Курс общей физики: учебник. – В 3-х тт. Т.2. Электричество и магнетизм. Волны. Оптика. – 10-е изд., стер. – СПб., 2008. – 496 с.*

5. *Яворский Б.М., Детлаф А.А. Курс физики. 3 том. – М., 1967. – 554 с.*

6. *Кузьмичева А.Е., Коннов Ю.В. Принцип научности в процессе обучения физике: учебно-методическое пособие. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2014. – 135 с.*

7. *Туякбаев С., Насохова Ш., Кронгарт Б и др. Физика: учеб. для 11 кл. естеств.-мат. напр. общеобразоват. шк. – Алматы, 2007. – 400 с.*

8. *Физика Космоса: Маленькая энциклопедия / Гл. ред. Р.А. Сюняев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1986. – 783 с.*

Кузьмичева А.Е., Золотарь М.В.

Электромагниттік толқындардың генерациялау механизмінің оқыту мазмұнында қарастырылуы

Мақалада білім беру үрдісіне қажетті физикалық әлеміндегі электромагниттік толқындарының талдаунәтижелері, әртүрлі диапазондағы толқындарының ашылу тарихының кейбір мәліметтері, электромагниттік толқындарының сәуле шығарудағы түрлі құрылымы қарастырылған.

Тірек сөздер: *оқыту процесі, электр, магнетизм, электромагниттік толқындардың шкаласы, қорек көздері, сәулелену механизмі, электромагниттік толқындар және ғарыш аймағындағы процестер, Джон Максвелл, Майкл Фарадей.*

Kuzmicheva A., Zolotar M.

Mechanism for the generation of electromagnetic waves in the content of education

The article presents necessary for the educational process results of the analysis of electromagnetic waves in the physical world, some information from the history of the discovery of waves of various ranges; considers different mechanisms of radiation of electromagnetic waves.

Keywords: *learning process, electricity, magnetism, the scale of electromagnetic waves, sources, mechanisms of radiation, electromagnetic waves and processes in space, John. Maxwell, Michael Faraday.*

***

ӘОЖ: 372.854+543.257.2

Кунашева З.Х. *– химия ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Утепкалиева Г.И. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
Маханова Н.К. *– М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *gulnura_west@mail.ru*

ХИМИЯ ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МАМАНДЫҚТАРЫН МЕҢГЕРУДЕ ТАЛДАУДЫҢ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ФОРМАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. *Мақалада химия және химиялық технология мамандықтарының бакалавр дайындау бағытындағы таңдау пәні болып табылатын физика-химиялық әдістер курсын меңгеруде студенттердің оқу-зерттеу жұмыстары мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы көрсетілген. Физика-химиялық әдістер пәнін оқытуды жетілдірудің бір жолы ретінде потенциометрия тақырыбы*

бойынша студенттердің зерттеу жұмыстарын жүргізудің әдістемесі және нәтижелері келтірілген. Студенттердің зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде орындауға ынталандыру олардың зияткерлік қабілеттерін іске асырудың және жоғары нәтижелерге жетудің негізі болып табылатындығы анықталды.

Тірек сөздер: *химияны оқыту әдістемесі, оқыту формалары, оқу-зерттеу жұмысы, ғылыми-зерттеу жұмысы, ынталандыру, физика-химиялық әдіс, потенциометрия, индикаторлық электрод, электродтық функция.*

Соңғы онжылдықта білім беру саласында Қазақстанның мемлекеттік саясатының қазіргі заманғы концепциясының маңызды қағидасының бірі отандық жоғары мектептің әлемдік білім беру кеңістігіне белсенді бірігуі болып табылады. Болон конвенциясына қосылу нәтижесінде жоғары оқу орнының оқытушылары берілетін пәндердің аудиториялық сағаттарының қысқаруы, осыған қарамастан оқу материалдарының бұрын берілген толық көлемін сақтау мәселелерімен ұшырасты. Бұл жаратылыстану және технология саласындағы мамандарды 5 жыл бойына дайындаудан 4 жылдық бакалавр дайындауға көшудің салдары. Нәтижесінде оқу материалдарының біраз бөлігі студенттердің өзіндік жұмысына ауыстырылды. Оқу процесін жоспарлаудың мұндай тәсілі студенттердің оқу сапасы мен нәтижесіне теріс әсер етеді, себебі олар мектепте меңгеретін материалдың көп бөлігін сабақта мұғалімнің қадағалауымен үйренуге әдеттенген. Онымен қатар төменгі курс студенттерінің жоғары оқу орнының жағдайларына әлеуметтік тұрғыда бейімделу мәселелері де олардың оқу процесін күрделендіреді. Осыған байланысты студенттердің пәндерді меңгерудегі аудиториялық сабақтары мен өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруға жаңаша формалар мен тәсілдер қалыптастыру осы саладағы өзекті мәселенің бірі болып саналады.

Зертханалық сабақтар тақырыбы әдетте 2 сағатқа жоспарланғандықтан талдаудың физика-химиялық әдістерін толығымен меңгеру және дағды қалыптастыру мүмкін емес. Нәтижесінде дәріс кезінде аудиториялық уақыттың тапшылығына орай мейлінше қысқартылып берілетін теориялық оқу материалдары зертханалық-практикалық сабақтармен бекімегендіктен бакалаврдың өндірістік тәжірибеге бағдарлану деңгейі де төмен болатынын күтуге болады. Осы орайда химия және химиялық технология мамандықтарының бакалавр дайындау бағытындағы таңдау пәні болып табылатын физика-химиялық әдістер курсын меңгеруде студенттердің оқу-зерттеу жұмыстары мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы жоғары. Себебі, жалпы зерттеу жұмыстары студенттің де, оқытушының да жауапкершілігін, ізденушілігін жоғарылататыны сөзсіз.

Талдаудың физика-химиялық әдістері курсы студенттердің зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда ерекше пән болып табылады. Себебі физика-химиялық әдістер химия және химиялық технология мамандықтарының студенттері үшін практикалық жағынан кең қолданылады. Зерттеу жұмыстарын жүргізу тақырыптар таңдаудан басталады. Студенттермен ол тақырыптың өзектілігін, жаңашылдығын, пратикалық маңыздылығын талдау қажет. Көп жағдайда оқу-зерттеу жұмыстары мен ғылыми-зерттеу жұмыстары студенттер үшін дипломдық, одан әрі магистратурада оқыған жағдайда диссертация тақырыптарына жалғасады. Осыған байланысты бұл мақалада физика-химиялық әдістер пәнін оқытуда «Потенциометрлік әдістер. Индикаторлық электродтар» тақырыбы бойынша студенттермен жүргізілетін зерттеу жұмыстарының нәтижелері берілген.

Талданатын материалдардың, өнімдердің, қоршаған орта нысандарының қауіпсіздігін және сапасын бақылаудың қажеттілігі аналитиктерді заттардың мөлшерін ең төменгі концентрацияда және күрделі матрицада анықтауға мәжбүр етеді. Алайда, химиялық талдау әдістерінің көптүрлілігіне қарамастан аналитикалық бақылауларды жүргізуде қолданатын әдістің тиімділігіне, қарапайымдылығына аппаратураның арзандығына және т.с.с. қарай таңдау жасалады. Талдаудың физика-

химиялық әдістерінің бірі болып табылатын потенциометрлік әдістің басты артықшылығы - өлшеудің шапшаңдығы және қарапайымдылығы. Активтік және pH-ты анықтаумен қатар потенциометрлік әдіс қышқылдар мен негіздердің жалпы концентрациясын анықтауға да қолданылады.

Сонымен қатар потенциометрияның ерекшеліктерінің ішінде индикаторлық электродтардың тепе-теңдік потенциалының орнау уақытының аздығын, оның реакция кинетикасын зерттеуге және технологиялық процестерді автоматты түрде бақылауға ыңғайлылығын атап айтуға болады. Потенциометрлік әдіс лай және боялған ерітінділерде, тұтқыр пасталарда және осы жағдайларда сүзу және айдау операцияларын қолданбай-ақ анықтаулар жүргізуге мүмкіндік береді. Потенциометрлік өлшеулер бақылаудың бұзбайтын тәсілдер тобына жатады және талданған ерітінділер әрі қарай зерттеулерде қолданыла алады. Алайда, потенциометрлік әдістерді жүзеге асыру үшін индикаторлық электродтарды дұрыс таңдау қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Индикаторлық электродтардың ішінде тиімді, арзан, коррозияға берік, қолдану уақытының ұзақтығымен ерекшеленетін материалдан жасақталған электродтық заттарды іздеу және қолдану кеңеюде. Осыған байланысты зерттеу үшін таңдап алынған титан металынан жасақталған электрод потенциометрияда аз қолданылған электродтық материал болып табылады.

Ионометрияның қарқынды дамуына байланысты индикаторлық электродтар келесі түрлерге жіктеледі [1].

Электродтар фазалар бөліну шекарасында жүретін процестердің сипатына қарай:

1. Бірінші және екінші текті электродтар.
2. Тотығу–тотықсыздану электроды (редокс–электрод)

I - текті электрод деп өзінің ионы бар ерітіндіге батырылған Ме немесе НМе. Мұндай электродтың сызбанұсқасы: электрод Me^{z+}/Me

Электродтық процесс: $Me^{Z+} + z\bar{e} \leftrightarrow Me$

(Ox) (Red)

Бұл электродтардың потенциалы Нернст теңдеуімен ерітіндідегі катион активтілігіне байланысты:

$E_{Me^{z+}/Me} = E^0 + RT/zF + \ln a_{Me^{2+}}$

Бейметалл – анионды электродтар анионға қатысты қайтымды:

$HMe + z\bar{e} \leftrightarrow HMe^{z-}$

Электродтық потенциал анион активтілігіне байланысты:

$E_{HMe^{z-}/HMe} = E^0 - RT/zF + \ln a_{HMe^{2-}}$

Екінші текті электродтар деп сол металдың аз ерігіш қабатымен қапталған және сондай анионы бар электролитке батырылған электродтарды атайды. Стехиометриялық түрде бұл электродты келесі күйде жазуға болады: Az/MA,M. Екінші текті электрод потенциалының шамасы тұрақты, сондықтан оларды стандартты электрод ретінде қолданады.

Ионселективті электродтарда негізгі активті элемент ретінде қатты мембрананы қолдану мүмкіндігі 1921 жылы ашылған болатын. Бастапқы кезде қатты мембраналы электродтарды қолдану, жаңа салада эксперимент дағдысы және теориялық білімнің жетіспеуіне байланысты, сәтті болмады. Қазіргі кезде бұл бағыт жетілдіріліп, әртүрлі қатты материал негізінде модифицирленген электродтар қолданыла бастады [2].

Тотығу – тотықсыздану электродтарына заттың тотықтырғыш және тотықсыздандырғыш формасы бар ерітіндіге батырылған инертті металл жатады. Металл электродтарының ішінде жүйенің тотығу–тотықсыздану потенциалын өлшейтін редокс электродтар ерекше орын алады. Бұндай электродтардың потенциалы қос редокс формасының тотыққан және тотықсызданған концентрациясының қатынасына байланысты. Редокс-жүйеде металл электроды

электронды тасымалдау функциясын атқарады, ал. электродтық процесс иондар арасындағы тотығу–тотықсыздану процесі болып табылады.

Металдық және олардың қоспаларынан дайындалған индикаторлық электродтарды теориялық және тәжірибелік жағынан пайдалану электрохимияда әртүрлі жағдайларда қарастырылған. Классикалық металл электродтарын электрохимиялық талдауда қолдану туралы көптеген авторлардың ғылыми еңбектерінде келтірілген. Көптеген электродтардың металл орнына оның амальгамасы немесе модификаторлар қолданса қайталанғыштығы жоғарылайды. Зерттеулерде көбінесе екінші текті электродтар қолданылады. Бұлар сол металдың аз ерігіш қоспасының қабатымен қапталған және сол анионнан тұратын жақсы ерігіш ерітіндіге батырылған металдан тұрады [3].

Ең аз концентрацияны анықтай алатын металдық индикаторлық электродтарға келесі талаптар қойылады: 1) тұрақтылық және қайталанғыштық, 2) көп компоненттерге жоғары сезімталдық, 3) ерітіндімен әрекеттескеннен кейін электорд тұрақты потенциалды сақтауы керек.

Электрохимиялық зерттеулерде металдық титан электродын қолдану туралы әдеби ақпараттар тек бірнеше мысалдармен шектелетіні анықталды. Негізінен электрод конструкциясы және оларды дайындауға қолданылатын материалдар электрохимияның бөлек тарауына арналған монографияларда қарастырылған. Потенциометрлік титрлеуде металдық титан электродын қолдану мүмкіндігі туралы ең алғаш материалдың бірі Иванованың еңбегінде келтірілген [4]. Автордың пікірінше табиғаты бойынша оң электрлі болмайтын бөгде иондарды тұндыру реакциясына металл индикаторлық функция көрсетсе, оны III-текті электрод деп атайды. Сонымен қатар келесі шарттар сақталуы керек: титрант пен металл электродының катионынан түзілетін тұнба ерігіштігі титрант және анықтаушы ион тұнбасынан аз болуы қажет. Бұл жағдайда титранттың аз ғана мөлшері металл электродтарының катиондарымен әрекеттесіп, электрод бетінде катиондардың ерітіндіге өтуіне кедергі жасайтын қиын еритін тұз түзеді.

Титан негізіндегі RuO_2, Co_3O_4, MnO_2 сияқты электродтарды тәжірибелік зерттеу [5] жұмыста көрсетілген. Марганец оксидінің жоғары адсорбциялық қасиеті бар, олар зерттелген ортада химиялық тұрақты. Зерттелген тәжірибе нәтижесінде оксидті материал негізіндегі индикаторлық электродтар хлорсутекті анықтауда электрохимиялық сенсор ретінде қолданылды.

JUMO кондуктометрлік ұяшығына арналған таттанбайтын шойын және титаннан электрод дайындалды. Кондуктометрлік ұяшықтар арнайы өлшегіш құралдармен сұйықтықтын шартты электрөткізгіштігін өлшеуге қолданылады.

Бұл жұмыста металдық титан электродының электроаналитикалық, физика–химиялық сипаттамаларын зерттеуде мыс, қорғасын катиондарын ацетон, этил спирті, диметилформамид және олардың қоспалары ортасында потенциометрлік өлшеулер жүргізілді.

Металдық электродтардың электродтық қызметін электрохимиялық тізбектің металл/металл ионы бөлімі шекарасындағы ЭҚК-ті өлшеу арқылы зерттейді:

Ti│Зерттелетін ерітінді│ KCI (қан.)│ AgCI/ Ag

Мыс нитраты диметилформамидте өте жақсы еритіндігін көрсетті. 1−суретте титан электродының диметиформамидте еріген мыс (II) ионы бар потенциаланықтаушы ионының концентрациясына тәуелділігі келтірілген. Суретте көрсетілгендей $1{,}0\cdot10^{-5}$-$1{,}0\cdot10^{-1}$ моль/л концентрация интервалында титан электроды Cu^{2+}-ионын жоғары сезгіштігімен ерекшеленеді және электрод үшін электродтық функцияның сызықтығы кең концентрация аралығында сақталады. Электродтық функцияның иілуінің тангенс бұрышы 70,5 ± 2 мВ, нернсттік тәуелділіктен әлдеқайда жоғары екендігін көруге болады. Зерттелген электродтың сезгіштігі $1{,}0\cdot10^{-6}$ моль/л концентрациясында нашарлап, электродтық потенциалдың мәні күрт төмендейді. Электродтық потенциалдың тұрақтану уақыты 1 мин шамасында.

Бұл нәтиже титан электродын зерттеудің тәжірибелік бөлімінің барлық дерлік жағдайында қайталанды. Тәжірибе нәтижелері титанның электродтық функциясы сусыз еріткіштердің $1{,}0\cdot10^{-5}$-$1{,}0\cdot10^{-1}$ моль/л концентрациясында сызықтылығын сақтайтындығын көрсетті.

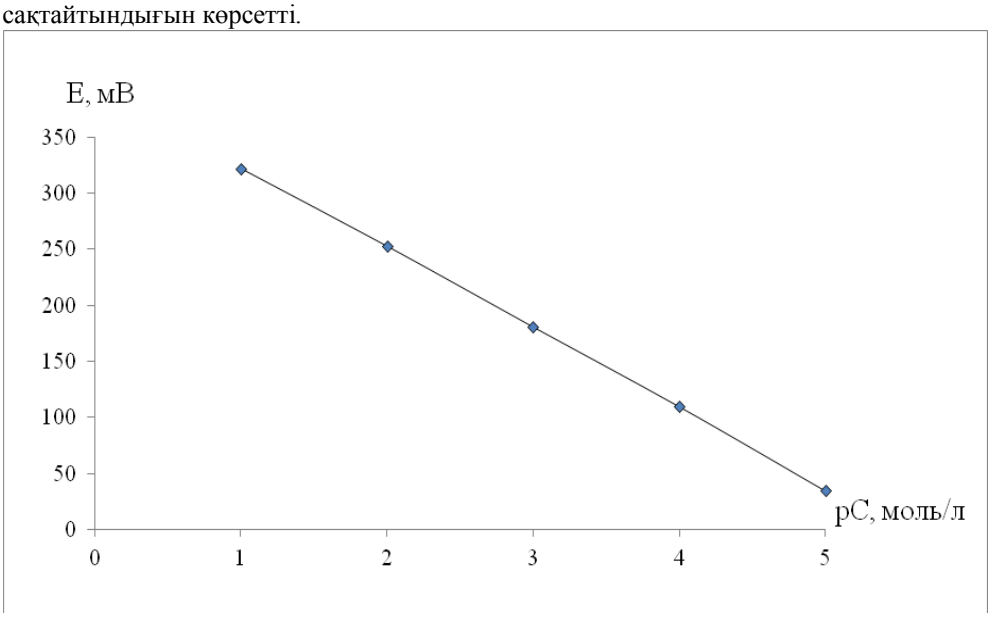

Сурет-1. Титан электродының диметиформамидте еріген мыс (II) ионының концентрациясына тәуелділігі

Титан электродының сусыз еріткіштер ацетон – этанол қоспасының 1:1 қатынастағы ерітіндісінде еріген мыс иондарына электродтық функциясы зерттелді. Зерттеу нәтижелері 2-суретте көрсетілген. Бұл еріткіштер қоспасында титан электродының мыс (II) ионын сезуі диметилформамид еріткішінен де жоғары, оны тангенс бұрышының мәнінен көруге болады, ол мән 80 ± 2 мВ құрайды, зерттелетін электродтың сусыз еріткіш қоспасындағы потенциаланықтаушы ионға қатысты потенциалдың тұрақтану уақыты диметилформамидпен зерттеу нәтижесімен салыстырғанда жоғары, 2-2,5 мин құрайды.

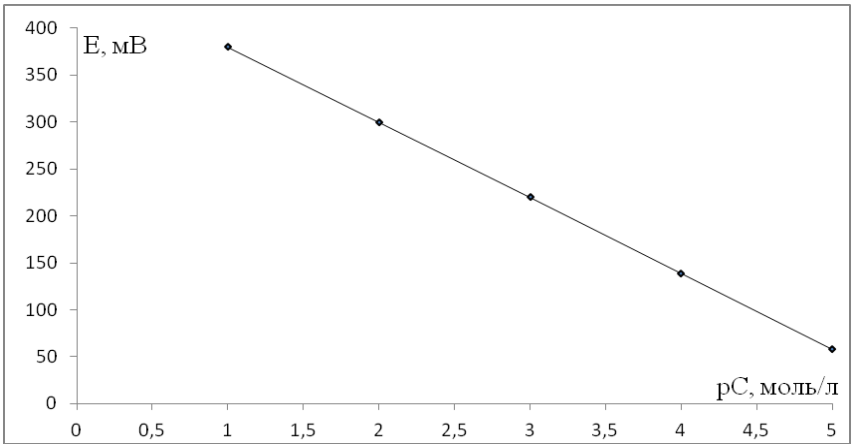

Сурет-2. Титан электродының ацетон – этанол қоспасында (1:1) еріген мыс (II) ионының концентрациясына тәуелділігі

Фазалар бөліну шекарасында өтетін процестердің жүру күйлері туралы қосымша ақпараттар алу үшін Гиббс энергиясын есептеу жүргізілді. Гиббс энергиясы фазалар бөліну шекарасында жүретін электрохимиялық реакцияның табиғатын сипаттайды.

Диметилформамид еріткішінде еріген Cu^{2+}-иондары ерітіндісі шекарасында Гиббс энергиясын есептеу нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Титан электроды/ Cu^{2+} -иондары диметилформамид еріткіші шекарасындағы электродтық процесте Гиббс энергиясының (ΔG) өзгеруі

C моль/л	10^{-1}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-5}
ΔG кДж/моль	-62,2	-48,8	-34,9	-21,2	-6,7

1-кестеде берілген мәндерді талдау нәтижесінде Гиббс энергиясының өзгерісі теріс мәндерден тұратындығы анықталды, бұл электродтық процестің өздігінен жүретіндігін көрсетеді. Потенциаланықтаушы ионның концентрациясы артқан сайын Гиббс энергиясының өзгерісі кемиді, яғни үрдіс энтропиялық және концентрация жоғарылаған сайын тепе-теңдіктің орнығуы шапшаң әрі жеңіл өтеді.

Осындай зерттеулер қорғасын иондарымен жүзеге асырылды. Алайда зерттеулер барысында қорғасынның қандай да болмасын тұздарының этанолдан басқа сусыз еріткіштерде ерімеуі анықталды. Бұл зерттеу жұмыстарының нәтижелері осыған дейінгі жарияланымдарда көрсетілді. Сондықтан титан электродының этанол мен диметилформамид қоспаларындағы Pb^{2+}-ионын сезгіштігі зерттелді. Зерттеу нәтижелері 3-суретте көрсетілген, электродтық функцияның иілу бұрышының мәні 55±2 мВ құрайды, тұрақтану уақыты 1-1,5 мин.

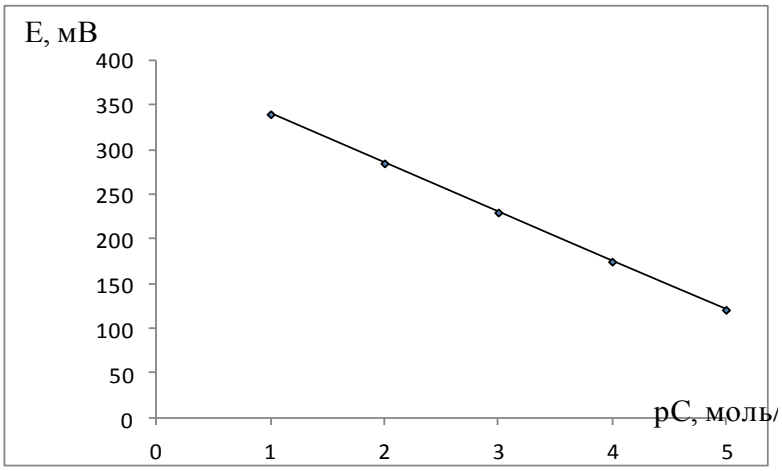

Сурет-3 Титан электродының диметилформамид – этанол қоспасында (1:1) еріген қорғасын (II) ионының концентрациясына тәуелділігі

2-кестеде берілген талдау нәтижесінде металл иондары/сусыз еріткіштер қоспалары шекарасында тепе-теңдік Pb^{2+} ионы қатысында жеңілірек орнығатынын көруге болады.

Кесте 2 – Титан электроды/ Pb^{2+} ДМФ:этанол (1:1) қоспасы шекарасындағы электродтық процесте Гиббс энергиясының (ΔG) өзгеруі

C моль/л	10^{-1}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-5}
ΔG кДж/моль	-65,6	-55,0	-44,3	-33,7	-23,3

Титан электродын сусыз еріткіштер мен олардың қоспаларында тура потенциометрлік зерттеулер негізінде алынған нәтижелер потенциометрлік титрлеулерді жүргізуге мүмкіндік беретіндігін көрсетті. Сондықтан зерттеу жұмысында титан электродының көмегімен стандартты ерітінділердегі Cu^{2+}-, Pb^{2+}-иондарын потенциометрлік титрлеу жүргізілді. Зерттеулер нәтижесінде ең жақсы титрленген стандартты ерітінділер алынды.Титрант ретінде Трилон Б және 8-оксихинолин ерітінділері қолданып мыс-ионының $1{,}0 \cdot 10^{-3}$ моль/л концентрациялы ерітіндісін титрлеу қисықтары 4, 5–суреттерде келтірілген.

4-суретте титан электродымен диметилформамид ортасында еріген Cu^{2+} -ионының $1{,}0 \cdot 10^{-3}$ моль/л концентрациясы титрлеу қисығы келтірілген. Титрлеу үшін титрант ретінде 0,001 М Трилон Б ерітіндісі қолданылды. Титрлеу секірісі 120±2 мВ тең. Осының нәтижесінде мыс (II) ионын органикалық орта объектілерде титрлеу арқылы анықтауға болады деген тұжырым жасауға болады.

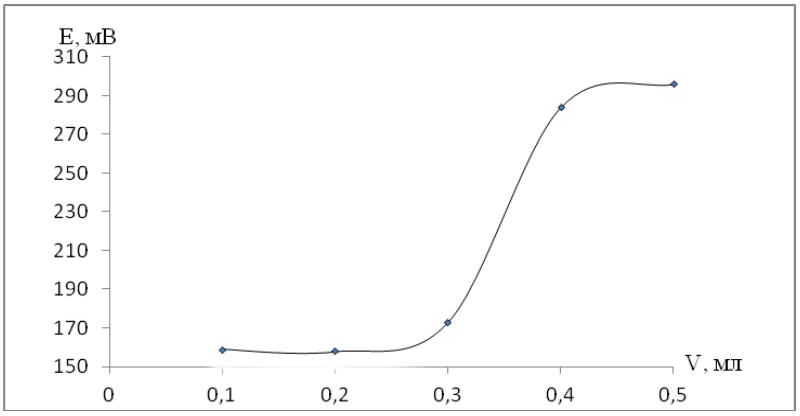

Сурет-4 $1{,}0 \cdot 10^{-3}$ моль/л Cu^{2+} - ионын диметилформамид ортасында Трилон Б ерітіндісімен титрлеу қисығы

Pb^{2+}- ионын диметилформамид ортасында Трилон Б ерітіндісімен титрлеу қисығы 5-суретте берілген. Бұл қисықтан көрінгендей 4-суретпен салыстырғанда электродтық потенциалдар мәні төмен төмендейді және титрлеу секірісі 35±2 мВ шамасында.

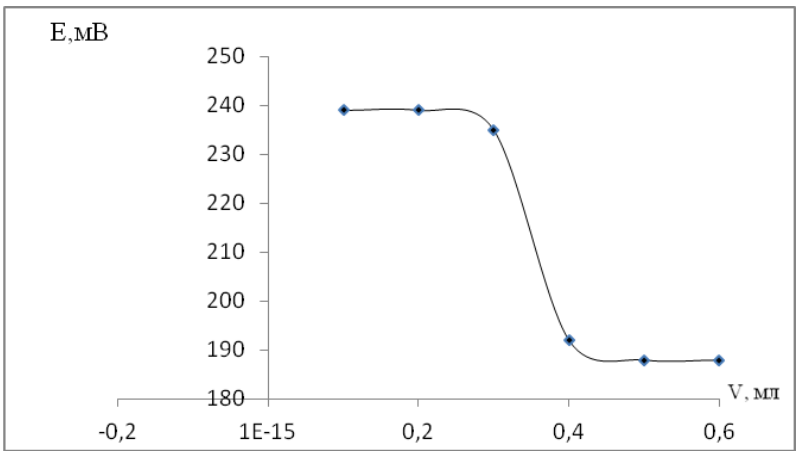

Сурет-5 $1{,}0 \cdot 10^{-3}$ моль/л Pb^{2+} ионын диметилформамид ортасында Трилон Б ерітіндісімен титрлеу қисығы

Титан металынан жасалған индикаторлық электродтың сусыз ортада (этил спирті, ацетон, диметилформамид) және олардың бір-бірінің қоспаларында еріген Cu^{2+}, Pb^{2+} - иондарына потенциометрлік өлшеу арқылы электроаналитикалық сипаттамаларын анықтау және фазалар бөліну шекарасындағы электрохимиялық процестің Гиббс энергиясының өзгеруін есептеу жүзеге асырылды. Гиббс энергиясының өзгеру нәтижелерін талдау қортындысы бойынша титан – катион ерітінділері шекарасында ең тиімді процесс қорғасын (II) иондарымен жүретінін көрсетті. Сусыз ерітінділерде еріген катиондар үшін электродтық функцияның орындалатындығын, титан электродын қолданып әртүрлі еріткіштерде катиондарды титрлеуге мүмкін екендігін және Гиббс энергиясының өзгеру мәндерімен электродтық процестерді сипаттауға болатындығы көрсетілді.

Сонымен студенттердің зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде орындауға ынталандыру олардың зияткерлік қабілеттерін іске асырудың және жоғары нәтижелерге жетудің негізі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. *Корыта И., Штулик К. Ионселективные электроды. – М.: Мир, 1989. – 272 с.*
2. *Кимстач В.А. Металлические электроды с модифицированной поверхностью в осадительном и комплексометрическом потенциометрическом титровании / Дисс. … доктора хим. наук. – Ростов-на-Дону, 1986. – 428 с.*
3. *Comprehensive analytical chemistry. Electrochemical sensor analysis / Eds. S. Alegret, A. Merkoci. – Amsterdam: Elsevier, 2008. – 593 p.*
4. *Иванова З.И. Исследования в области применения ртутного и других металлических электродов в потенциометрическом анализе / Автореф. … докт. хим. наук: 02.071. Ростов-на-Дону. – 1968. – 40 с.*
5. *Заверач Е.М., Чвирук В.П., Линючева О.В. Поведение газодиффузионных электродов с кислородной деполяризацией в сенсорах хлороводорода // Тезисы докл. V Всеросс. конф. «Электрохимические методы анализа - 99». – М., 1999. – С. 79-80.*

Кунашева З.Х., Утепкалиева Г.И., Маханова Н.К.

Пути совершенствования форм обучения физико-химических методов анализа при освоении специальности химия и химическая технология

В статье показана важность организации учебно-исследовательской и научно-исследовательской работы студентов при изучении курса физико-химические методы анализа, который является предметом по выбору по направлениюю подготовки бакалавра химии и химической технологии. В качестве примера одним из путей совершенствования преподавания дисциплины приведены методика проведения исследовательских работ студентов и их результаты исследований. Определено, что мотивированность студентов к систематическому выполнению исследовательских работ является основой для получения высоких результатов и реализации их интеллектуальных способностей.

Ключевые слова: *методика преподавания химии, формы обучения, учебно-исследовательские работы, научно-исследовательская работа, мотивированность, физико-химический метод, потенциометрия, индикаторный электрод, электродная функция.*

Kunasheva Z., Utepkalieva G., Machanova N.

Ways of improving the forms of training of physical-chemical analysis methods in the development of the specialty of Chemistry and Chemical Technology

The article shows the importance of the organization of teaching research and scientific - research work of students while studying physical and chemical methods of analysis, which is the subject of choice Bachelor of Chemistry and Chemical Technology. The methodology of research work of students and their research results are given as one of the ways of improving the teaching of discipline. It was determined that the motivation of students to the systematic implementation of research is the basis for high performance and the realization of their intellectual abilities.

Keywords: *methods of teaching chemistry, forms of learning, teaching and research work, research work, motivation, physical and chemical methods, potentiometer, indicator electrode, the electrode function.*

***

УДК: 373.3

Сардарова Ж.И. *– доктор педагогических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *sardar.zh@mail.ru*
Тулегенова Э.С. *– магистрант, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *tulegenova-elmira@mail.ru*

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности интерактивных методов обучения и их роль в формировании коммуникативной компетенции младших школьников, а также указываются преимущества использования интерактивной технологии в учебном процессе.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, интерактивное обучение, активные методы обучения, традиционное обучение, интерактивные технологии, коммуникативные умения, таксономия.*

Государственная Программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг. определила новую парадигму образования, ориентированную на развитие личности. Она предполагает формирование ключевых компетентностей, овладение которыми является необходимым условием для выпускников общеобразовательных школ [1]. Современная школа должна подготовить человека думающего, который не только имеет знания, но и умеет пользоваться этими знаниями в жизни, который умеет общаться и обладает внутренней культурой. Поэтому среди приоритетных задач обучения можно выделить формирование у учащихся умений действовать и решать проблемы в любых ситуациях. Овладение коммуникативной компетентностью – необходимое условие формирования социально активной личности.

В формировании коммуникативной компетенции учащихся большую роль играют активные и интерактивные методы обучения.

Интерактивность метода обучения заключается в том, что все учащиеся вовлечены в процесс познания таким образом, что они имеют возможность понимать рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность учащихся в процессе познания, усвоение учебного материала означает, что каждый вносит свой особый вклад в общую работу. Атмосфера, в которой действуют учащиеся, доброжелательна. Они действуют сообща, поддерживая и помогая друг другу. Это дает возможность учащимся не только получать новые знания, но и развивать познавательную активность, переводя ее на более высокий уровень.

В России использование активных и интерактивных методов широко практиковалось в 20-х гг. 20 века (проектный, лабораторно-бригадный метод, производственные, трудовые экскурсии, практики). Дальнейшая разработка этих методов присутствует в трудах Сухомлинского (60-егг.). а также "педагогики - сотрудничества" (70-80-егг) - Шаталова, Амонашвили, Лысенковой и других. Особо интересен для нас и опыт американских коллег, поскольку в последние десятилетия 20 века там проводились многочисленные эксперименты и научные исследования в области интерактивных методов, разработаны детальные руководства для учителей. Все эти методы и наработки способствуют активному использованию интерактивных методов в массовой школе.

В контексте интерактивного обучения знания приобретают иные формы. С одной стороны, они представляют собой определенную информацию об окружающем мире. Особенностью этой информации является то, что учащийся получает ее не в виде уже готовой системы от педагога, а в процессе собственной активности. Педагог должен создавать ситуации, в которых обучающийся активен, в которых он спрашивает, действует. В подобных ситуациях «он совместно с другими приобретает способности, позволяющие преобразовывать в знание то, что изначально составляло проблему или препятствие».

С другой стороны, учащийся в процессе взаимодействия на занятии с другими учащимися, педагогом овладевает системой испытанных (апробированных) способов деятельности по отношению к себе, социуму, миру вообще, усваивает различные механизмы поиска знаний. Поэтому знания, полученные учащимся, являются одновременно и инструментом для самостоятельного их добывания.

Таким образом, цель активного обучения - это создание педагогом условий, в которых учащийся сам будет открывать, приобретать и конструировать знания. Это является принципиальным отличием целей активного обучения от целей традиционной системы образования.

Чтобы конкретизировать разговор о целях, достигаемых в стратегии активного обучения, воспользуемся таксономией когнитивных (познавательных) целей Б. Блума, которая сейчас активно обсуждается в педагогическом сообществе. Если следовать разработанной Б. Блумом таксономии, то знания – это лишь первый, самый простой уровень этой иерархии. Далее идут еще пять уровней целей, причем первые три (знание, понимание, применение) являются целями низшего порядка, а следующие три (анализ, синтез, сравнение) - высшего порядка.

Систематизатор когнитивных установок, по Б. Блуму, может быть представлен следующим образом:

1. Знание: способность узнавать, воспроизводить специальную информацию, включая факты, принятую терминологию, критерии, методологические принципы и теории.

2. Понимание: способность буквально понимать значение любого сообщения. Б. Блум выделил три типа режима понимания:

- перевод - воспринимать изложенный материал и переносить в другую форму (другие слова, график и так далее);
- интерпретация - перестраивание идей в новую конфигурацию;
- экстраполяция - оценивание и прогнозирование, исходя из ранее полученной информации.

3. Применение: умение брать и применять в новой ситуации принципы или процессы, ранее изучавшиеся, без указания на то со стороны. Например, применение социально-научных обобщений к отдельным социальным проблемам или применение естественнонаучных или математических принципов к практическим ситуациям.

4. Анализ: разделение материала на отдельные составляющие, устанавливая их отношения и понимая модель их организации. Например, узнавание несформулированных допущений, выявление причинно-следственных связей и распознавание форм и приемов в художественных работах.

5. Синтез: творческий процесс соединения частей или элементов в новое целое. Это - профессиональное написание эссе, предложение способов проверки гипотез и формулирование теорий, применимых к социальным ситуациям.

6. Оценивание: процесс выработки ценностных суждений об идеях, решениях, методах и т. д. Эти оценки могут быть количественные или качественные, но они должны быть основаны на использовании критериев или стандартов, например, включать оценивание подходящего способа лечения или оценивания результатов работы на основе стандартов в данной дисциплине).

И тогда методы, способы и приемы, используемые в традиционном обучении, позволяют достигать в образовательном процессе первых трех уровней целей. Рассмотрим в качестве примера задания, расположенные в конце любого параграфа учебника. В большинстве случаев для их выполнения достаточно простого воспроизведения его содержания. Задания, которые требуют от учащегося понимания и применения знаний (второй и третий уровень целей), как правило, отмечены каким-либо знаком и не всегда используются педагогом.

Методы интерактивного обучения также обеспечивают достижение целей первых трех уровней, причем более эффективно, чем это делают методы традиционной системы обучения. Хорошим подтверждением данному тезису может стать пирамида запоминания. И как следствие, педагоги, работающие в традиционной парадигме, часто используют методы интерактивного обучения для лучшего усвоения учащимися информации. В этом случае речь будет идти только об оптимизации традиционного образовательного процесса. Данная фиксация, является очень важной, потому что может позволить учителю определиться, в плоскости какой стратегии он работает.

Методы интерактивного обучения позволяют достигать в образовательном процессе чаще всего целей высшего порядка (4-6 уровень).

В то же время данные методы содержат еще один блок целей, реализация которых способствует развитию у учащихся социальной компетентности (умение вести дискуссию, работать в группе, разрешать конфликты, слушать других и т. д.).

Сущностная особенность интерактивного обучения - это высокий уровень взаимно направленной активности субъектов взаимодействия, эмоциональное, духовное единение участников.

При использовании методов и приемов интерактивного обучения ученик становится полноправным участником процесса восприятия, его опыт служит основным источником учебного познания. Учитель не даёт готовых знаний, но побуждает обучаемых к самостоятельному поиску. По сравнению с традиционными формами ведения занятий, в интерактивном обучении меняется взаимодействие учителя и ученика: активность педагога уступает место активности обучаемых, а задачей педагога становится создание условий для их инициативы.

По мнению Е.В. Коротаевой, интерактивное обучение, необходимо рассматривать как многомерное явление, поскольку оно решает одновременно три задачи:

- учебно-познавательную (предельно конкретную);
- коммуникативно-развивающую (связанную с общим, эмоционально-интеллектуальным фоном);
- социально-ориентированную (результаты которой проявляются уже за пределами учебного времени и пространства).

Автор при этом, отмечает что, интерактивное обучение - это "процесс познания, где знание добывается в совместной деятельности через диалог, полилог учащихся между собой и учителем" [2].

Суть интерактивного обучения состоит в том, что учебный процесс организован таким образом, что практически все учащиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность учащихся в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Причем, происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новое знание, но и развивает саму познавательную деятельность, переводит ее на более высокие формы кооперации и сотрудничества.

Интерактивное обучение отчасти решает еще одну существенную задачу. Речь идет о релаксации, снятии нервной нагрузки, переключении внимания, смене форм деятельности и т.д.

Интерактивное обучение представляет собой такую организацию учебного процесса, при которой практически все учащиеся оказываются вовлечёнными в процесс познания.

Преимущества использования этой технологии. В традиционной системе учитель обычно опирается на сильного ученика, ведь он быстрее «схватывает» материал, быстрее его запоминает, а слабый «отсиживается» на уроке. Уроки, проведённые в интерактивном режиме, позволяют включить всех учащихся в активную работу, обеспечить каждому учащемуся посильное участие в решении проблем, в результате слабые обретают некоторую уверенность в собственных силах, сильные ощущают пользу, помогая товарищам понять материал. Если при традиционной системе обучения учитель и учебник были основными и наиболее компетентными источниками знаний, то при новой парадигме учитель выступает в роли организатора самостоятельной познавательной деятельности учащихся, компетентным консультантом и помощником, знания же учащиеся получают в результате своей активной познавательной деятельности. В процессе работы в интерактиве у учащихся формируются коммуникативные навыки, способность к сотрудничеству и взаимодействию, развивается критическое мышление, что является необходимым для их будущей профессиональной деятельности.

Интерактивный («Inter» - это взаимный, «act» - действовать) – означает взаимодействовать, находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, в отличие от активных методов, интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие учеников не только с учителем, но и друг с другом и на доминирование активности учащихся в процессе обучения. Место учителя в интерактивных уроках сводится к направлению деятельности учащихся на достижение целей урока.

Учитель также разрабатывает план урока (обычно, это интерактивные упражнения и задания, в ходе выполнения которых ученик изучает материал).

Следовательно, основными составляющими интерактивных уроков являются интерактивные упражнения и задания, которые выполняются учащимися. Важное отличие интерактивных упражнений и заданий от обычных в том, что выполняя их, учащиеся не только и не столько закрепляют уже изученный материал, сколько изучают новый.

Интерактивное обучение - это специальная форма организации познавательной деятельности. Она имеет в виду вполне конкретные и прогнозируемые цели. Одна из таких целей - создание комфортных условий обучения, то есть условий, при которых ученик чувствует свою успешность, свою интеллектуальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения.

Интерактивная деятельность на уроках предполагает организацию и развитие диалогового общения, которое ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, но значимых для каждого участника задач.

Совместная деятельность учеников в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, происходит обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Причём, происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новое знание, но и развивает саму познавательную деятельность, переводит её на более высокие формы кооперации и сотрудничества.

В группе интерактивного обучения должны осуществляться две основные функции, необходимые для успешной деятельности:

- решение поставленных задач (учебных, поведенческих и прочих);
- оказание поддержки членам группы в ходе совместной работы.

В реальной практике обучения учитель нацелен в основном на решение учебной задачи. Такое смещение учебного взаимодействия оправдано при традиционном способе обучения. Но при организации групповой работы эффективность обучения во многом зависит от благоприятного эмоционального климата микрогруппы. И.А. Зимняя называет это психологическим контактом, или общностью психического состояния, вызванной и вызывающей взаимопонимание в совместной деятельности, связанной с обоюдной заинтересованностью и доверием друг к другу сторон взаимодействия. Формирование групповой общности начинается уже на этапе объединения учащихся в группы.

Занятия, построенные на интерактивных технологиях, вызывают заметный интерес среди учащихся, прежде всего из-за нарушения привычного и надоевшего порядка работы на занятиях, позволяют каждому стать активным участником учебного процесса, а не быть в роли пассивного слушателя.

Преимуществом интерактивного обучения является вовлечение в активную работу всех обучающихся, в то время как в традиционном обучении педагог опирается на более сильного ученика, который быстрее усваивает материал, в то время как слабый "отсиживается" на занятии.

Интерактивное обучение не заменяет традиционные занятия, но способствует лучшему усвоению материала и, что особенно важно, формирует мнения, отношения, навыки поведения. Обеспечивает взаимопонимание, взаимодействие, взаимообогащение, высокую мотивацию, прочность знаний. А так же творчество и фантазию, коммуникабельность, активную жизненную позицию, командный дух, ценность индивидуальности, свободу самовыражения, акцент на деятельность, взаимоуважение и демократичность.

Попытки классификации интерактивных методов обучения различны. О.А.Голубкова, А.Ю. Прилепо классифицируют интерактивные методы обучения на основе их коммуникативных функций, разделяя их на три группы: дискуссионные методы (диалог, групповая дискуссия, разбор и анализ жизненных ситуаций); игровые методы (дидактические игры, творческие игры, в том числе деловые, ролевые игры, организационно-деятельностные игры, контригры); психологическая группа интерактивных методов (сенситивный и коммуникативный тренинг, эмпатия).

Т. С. Панина, Л. Н. Вавилова классифицируют интерактивные методы обучения на три группы: дискуссионные (диалог, групповая дискуссия, разбор ситуаций из практики); игровые (дидактические и творческие игры, в том числе деловые и ролевые, организационно-деятельностные игры); тренинговые (коммуникативные тренинги, тренинги сензитивности) [3].

Самыми популярными являются следующие интерактивные методы:

1. Работа в парах.
2. Ротационные (сменные) тройки.
3. Карусель.
4. Работа в малых группах.
5. Аквариум.
6. Незаконченное предложение.
7. Мозговой штурм.
8. Броуновское движение.
9. Дерево решений.
10. Суд от своего имени.
11. Гражданские слушания.
12. Ролевая (деловая) игра.
13. Метод пресс.
14. Займи позицию.
15. Дискуссия.
16. Дебаты.

Интерактивная деятельность на уроках русского языка предполагает организацию и развитие коммуникативных умений школьников (вербальная и невербальная коммуникации), взаимопонимание, взаимодействие. В ходе интерактивного обучения учащиеся учатся критически мыслить, решать сложные проблемы на основе анализа обстоятельств и соответствующей информации, взвешивать разные мнения, принимать продуманные решения, участвовать в дискуссиях, общаться с другими людьми.

На уроках русского языка нами были использованы следующие интерактивные методы: работа в парах, ротационные (сменные) тройки, «Карусель», работа в малых группах, «Аквариум», «Мозговой штурм», «Броуновское движение», «Свеча», «Микрофон», «Жигсо», «Дерево решений», кубики, различные ролевые (деловые) игры, пресс-конференции, дискуссии, дебаты и многие другие.

Метод «Карусель», заключается в том, что учащиеся образуют два кольца: внутреннее и внешнее. Внешнее кольцо - это сидящие неподвижно ученики, а во внутреннем ученики через определенный промежуток времени меняются. Детям внутреннего круга предлагается по несколько карточек с заданиями.

Приведём примеры использования данного приёма из нашей практики. Так, на уроке по теме «Глагол и его грамматические признаки» ученики разбиваются две группы, по 7 человек в каждой; учащиеся внутренней группы получают индивидуальные карточки, содержащие по одному вопросу.

- Вам нужно вспомнить всё, что вы знаете о глаголе, и устно заполнить схему

Глагол – это часть речи, которая_____

Глагол имеет:

три _____ : ___ , ___ и ____ .

Глагол имеет:

два _____ : ____ и _____ .

Глагол имеет:

два _____: _____ и _____ .

Глагол имеет:

два _____ : _____ и ____ .

Глагол имеет:

три _____ : _____ , _____ и _____ .

На обдумывание ответов дается 2 минуты; «карусель» начинает свое «движение» - ученики отвечали по кругу; в это время внешний круг слушал их ответы с тем, чтобы оценить их; учащиеся, не попавшие на «карусель», могли помочь своим товарищам отвечать на вопросы, но невербальным способом: жестами, мимикой.

На этом же уроке использовались приёмы «Сказочная пара» и «Почтальон» для деления учеников на пары и группы.

«Сказочные пары».

Учитель делит учащихся на пары с помощью игры. Детям предлагаются слова на полосках. Они должны вспомнить сказочных героев и объединиться по принципу «Сказочная пара» (Дед Мороз – Снегурочка, Дед – Бабка, Буратино – Мальвина, Чип – Дейл, Заяц – Волк, Шрек – Фиона, Ниф – Ниф, Наф – Наф, Нуф – Нуф и т.п.).

Игра «Почтальон».

Учитель раздаёт детям приглашения. Дети определяют куда их пригласили. (моряки, корабль, острова, паруса, флажки – МОРЕ)

(пирожки, чай, салат, голубцы, хлеб – СТОЛОВАЯ)

(арена, клоун, мартышка, фокусник, акробат – ЦИРК)

- Придумать речёвку.

- Произнести хором, всей группой. Учащиеся объединяются в группы (по характеру приглашения).

Метод «Броуновское движение» предполагает движение учеников по всему классу с целью сбора информации по предложенной теме. Например, на уроке на этапе актуализации знаний по теме «Глагол» мы предложили детям найти в классе карточки с глаголами в неопределённой форме (одной группе), с глаголами прошедшего времени (второй группе), с глаголами настоящего и будущего времени (третьей группе), при этом на столах, стенах, подоконниках, двери было развешано множество различных карточек с написанными словами (кстати, это были различные части речи). Каждая группа находит в классе свои слова, и доказывает устно свою правоту.

Метод «Дерево решений» заключается в том, что класс делится на 3 или 4 группы с одинаковым количеством учеников. Каждая группа обсуждает вопрос и делает записи на своем «дереве» (лист ватмана), потом группы меняются местами и дописывают на деревьях соседей свои идеи. Затем в группах происходит обмен и взаимопроверка выполненных заданий. Так на первом этапе урока обучающиеся в группах создавали свои «деревья» по темам: «Неопределённая форма глагола» и «Спряжение глагола»

Очень интересен метод «ДЖИГСО» (желание индивидуально говорить, создавать, оформлять свои мысли), заимствованный нами из технологии развития критического мышления.

Все перечисленные интерактивные методы и приемы позволяют предупредить ошибки, развивают орфографическую зоркость, навык звукобуквенного анализа, самоконтроля, рефлексивные умения.

Действенными являются так же интерактивные диктанты, например *диктант с постукиванием*. Суть данного метода заключается в том, что во время диктанта учитель постукивает по столу в тот момент, когда поизносит слово с какой-либо орфограммой. Это постукивание заставляет ученика думать и вспоминать орфограмму.

При работе со словарными словами был использован *метод аналогий и ассоциаций*, в данном случае помощником может быть этимологический словарь, который сделает запоминание графического облика слова не механическим, а осмысленным. Этимологический словарь содержит информацию о происхождении слова, его первоначальном значении, помогает прояснить исторический состав слова. Нередко обращение к истории слова позволяет понять его современное написание.

Например, слово *малина* - в основу названия был положен признак плода ягоды, состоящего из маленьких частей. Слово малина образовано от слова малый - маленький.

Слово *урожай* - то, что уродилось (выросло, созрело) на земле. Исторически в нём выделяется приставка - у. Такая историческая справка позволяет не только лучше запомнить написание слова, но и расширить кругозор учащихся. Использование различных видов работы над словарными словами даёт положительные результаты.

Прием «Поиск соответствий». При выполнении этого задания от учащихся требуется определить соответствие слова или выражения описанию, причем это задание рекомендуется сделать до того, как учащиеся начнут знакомиться с трудными текстами. Это хорошее задание для закрепления смысла понятий.

Задание "Поиск соответствий"

Работая в парах, определите, у какого животного какой детеныш.

Жи	Детены
вотное	ш
1.	А)
Собака	Ягненок
2.	Б)
Овца	Теленок

3. В)
Лошадь Щенок
4. Г)
Корова Жеребенок

Следующий *прием «Рейтинг».* Подобно ранжированию, в этом задании от учащихся требуется рассмотреть ряд утверждений и критериев их рейтинга, представленных в виде оценок. Они должны решить, какой рейтинг присвоить каждому утверждению. Ответы в заданиях такого типа часто основаны, главным образом, на личном мнении и могут вызывать много дискуссий. Они могут быть очень полезны для выяснения, насколько хорошо учащиеся разобрались в данных вопросах, но, конечно, не применяются для оценки их знаний.

Задание «Сказки Пушкина»

№	Высказывания	Мое мнение
1	Сказки Пушкина легко читаются, легко заучиваются.	
2	Их любят и взрослые и дети.	
3	Сказки наполнены разными чудесами.	
4	В них всегда счастливый конец.	
5	Я тоже могу писать сказки.	
6	Я могу переводить сказки Пушкина на казахский язык.	
7	Сказки Пушкина пересказу не подлежат.	
8	Я люблю читать сказки Пушкина.	

По приему *«Верно/Неверно».* При выполнении этого приема учащиеся внимательно рассматривают утверждения и решают, верны они или нет. Это может быть хорошим способом закрепить старые понятия, нацелить, учащихся на поиск нужных ответов в исходных документах и проверить их понимание. В результате обычно возникает много дискуссий.

№	Утверждения	Верно/Неверно
1.	А.С. Пушкин – великий русский писатель.	
2.	Первые сказки А.С. Пушкину читала его няня Арина Родионовна	
3.	Сказка – это вымышленный рассказ	
4.	"Сказка о рыбаке и рыбке" это народная сказка.	
5.	Каждая сказка Пушкина носит поучительный характер	

Современные технические средства обучения так же способствуют созданию интерактивной среды, в которой происходит развитие орфографической зоркости. Например, на уроках можно использовать возможности интерактивной доски. Приведем в качестве примера некоторые основные способы использования *интерактивной доски*:

1. Создание пометок и записей поверх выводимых на экран изображений (пометки могут делать как сами дети, так и учитель).

2. Совместная работа над документами, таблицами или изображениями (например, на уроке может быть спроецирована таблица, которая в ходе обсуждения коллективно заполняется).

3. Изменение текста в выводимых на экране документах, используя виртуальную клавиатуру, которая настраивается в программном обеспечении доски (эту форму можно использовать на уроках русского языка с деформированным текстом. В тексте допускаются ошибки, а ребята должны найти эти ошибки и исправить) [5].

Таким образом, систематическое проведение уроков русского языка с использованием интерактивных методов даёт возможность сделать вывод о том, что задача формирования коммуникативной компетентности успешно решается. Одним из главных достижений педагогической деятельности считаем создание на уроке ситуации успеха, что позволяет активизировать развитие социальных компетенций, стимулировать их проявление, а также способствовать повышению предметных результатов обучения обучающихся.

Литература:

1. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента РК от 29 июня 2011 года №110.

2. Коротаева Е.В. Педагогические взаимодействия и технологии. — М.: Academia, 2007. – 256 с.

3. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения. Учебное пособие. 4-е изд., стер. — М.: Издательский центр "Академия", 2008. – 176 с.

4. Выготский Л.С. Психология. – М.: ЭКСМО, 2002. – 734 с.

5. Кашлев С.С. Технология интерактивного обучения. – М.: Белорусский верасень, 2008. – 176 с.

Сардарова Ж.И., Төлегенова Э.С.

Орыс тілі сабақтарында бастауыш мектеп оқушыларының коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастырудағы интерактивті әдістердің ролі

Мақалада интерактивті оқытудың ерекшеліктері мен оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы олардың ролі қарастырылған, сондай-ақ оқу үрдісінде интерактивті технологияларды пайдаланудың артықшылығы көрсетілген.

Тірек сөздер: *коммуникативтік құзыреттілік, интерактивті оқыту, оқытудың белсенді әдістері, дәстүрлі оқыту, интерактивті технологиялар, коммуникативтік қабілеттер, таксономия.*

Sardarova Zh.I. Tulegenova E.S.

Role of interactive methods in formation of communicative competence of schoolchildren at Russian language lessons

In this article are considered the features of interactive teaching methods and their role in the formation of students communicative competence, and also the benefits of using interactive technologyare pointed out in the educational process.

Keywords: *communicative competence, interactive education, interactive methods, interactive technologyare, communicative abilities, taxonomy.*

***

ӘОЖ: 582.711.713 (043)

Утаубаева А.У. *− биология ғылымдарының кандидаты, доцент,*
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: *wksu.biology@gmail.com*
Кайсағалиева Г.С. *– биология ғылымдарының кандидаты, доцент,*
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: *gusm_@mail.ru*
Тайрова А.А. *− М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *aselek_15.90@mail.ru*

ЖАС ТАБИҒАТТАНУШЫЛАРМЕН ЖЕРСІНДІРІЛГЕН ӨРІК АҒАШТАРЫН ОТЫРҒЫЗУ ЖӘНЕ КҮТУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. *Мақалада Батыс Қазақстан облысының құрғақ дала зонасы жағдайындағы өрік ағашын отырғызу мен күтудің жас табиғаттанушыларға арналған әдістемесі қарастырылған.*

Тірек сөздер: *Жерсіндірілген өрік ағашы, жас табиғаттанушы, ізденімпаздылық, дағды.*

Батыс Қазақстан облысының құрғақ дала зонасы жағдайындағы өрік (Armeniaca L.) - жас мәдени ошақ болып табылады, ол осыдан 15-20 жыл бұрынғы мерзімде Ресейдің Орынбор және Волгоград облыстарынан біздің өңірімізге тұқым ретінде келіп таралды. Орынбор және Волгоград облыстарының территориясына бұл өріктің келу тарихы Шығыс Европалық ошақтарымен тығыз байланысты. Өрік өсіретін солтүстік аймақта, соның ішінде солтүстік Украинада, Ресейдің орталық аймағында ең көне ассортименттері Еуразияның сыртқы бөліктерінде батыс бөлігінде (Шығыс Европада) және шығыста (Қиыр Шығыс Маньчжурияда) қалыптасқан. Бұл ошақтар жас және түрлік құрамы бойынша айқын ажыратылады. Бастапқы Шығыс Европалық ошақтары ежелгісі болып саналады, генофондтың негізінен туындаған, кәдімгі өріктің (Armeniaca vulgaris Lam.) табиғи (жабайы өсетін), реликті сипатына ие. Ошақтың пайда болуы біздің эрамыздың басына сәйкес келеді, ал ол Европа тайпаларымен байланысты, гректің ұлттық-дако-фраккиялық селекционерлерімен, туыстық тайпалары арқылы жабайы мәдени дақыл болып енген. Ежелгі іріктемені ескере отырып, «бұрынғы өрік Европаның оңтүстігінде өсірілді»,− деп қарауға болады. Қазір мәдени ошақтары Солтүстік Украина, Шығыс Белоруссия, оңтүстік Ресей аймақтарыңа (Ростов, Воронеж, Астрахань, Волгоград, Саратовтың оңтүстік облыстары және т.б), Орал маңы (Орынбор облысы) территориясымен шектеседі. Соңғы ақпараттар бойынша, жергілікті өріктің көптүрлілігі, жиі жабайысы, аз зерттелгені Солтүстік Ростов облысына келеді. Бұл ескі ошақтарынан, атақты совет селекционерлері Н.Ф. Кащенко, М.М. Ульянищевтің шәкірттері мен ізбасарлары қысқа шыдамды Украина, Ресейлік сұрыптарын тауып алды. Мына ошақтың мәні, Орынборда бірінші тұқымдық жергілікті интродукцияның қысқа шыдамды жергілікті майда өріктерді алуға сәтті болатыны байқалды. Бұл іріктемелер Киев ауданынан шығып, халықтық сұрыптау процесіне тез бейімделе отырып, Орынбор ассортименттерінің негізін қалады [1]. Соңғы жылдары Батыс Қазақстан облысының территориясында, атап айтсақ қала маңы өңіріндегі саяжайларда, қала

ішіндегі тұрғылықты үйлер аулаларында, тіпті күн радиациясы көп түсетін аудандар территориясында (Жәнібек, Бөкей Орда) өрік ағашы көптеп өсуде. Сол себептен де, жас табиғаттанушылардың бұл пайдалы жеміс ағашын өсіру, күте білу тәрізді пайдалы іс-шараларды білуінің маңызы өте зор.

Өрік (Armeniaca L.) – раушангүлдер тұқымдасы, сүйекті жемістер тобына жататын өсімдік. Жабайы түрі Қазақстанның Жоңғар Алатауында кездеседі, сонымен қатар Шығыс, Орта Азия, Кавказ аймақтарында таралған. Еуропаға өрік Армениядан келгендіктен, «өріктің отаны» деп саналған. Латынша «armeniacus» деп аталуы да осы себептен. Ал французбдар өріктің атауын өз ыңғайына келтіріп «abricot» атын берсе, соңғы атауы неміс тердің «Abrikosse» сөзінен алынып, орысша «Абрикос» аталып кеткен. Өріктің 8-ге жуық түрі, 20 жуық сұрыпы бар. Қазіргі кезде өрік барлық тропикалық және субтропикалық аймақтарда өсіріледі. АҚШ-та, Австралияда да өседі. Өрікті экспортқа ең көп көлемде шығаратын Иран мен Түркия.

Раушангүлділер (Rosaceae) тұқымдасы Жер бетінде кең таралған үлкен тұқымдас (3 мыңға жуық түрі бар); әсіресе қоңыржай климаттық белдеудің өсімдік жамылығысындағы рөлі ерекше. Қазіргі кезде өріктің туыстық шығу тегі туралы бірқатар көзқарастар қалыптасқан. Карл Линней 1753 жылы Prunus туысына жататын өріктің екі түріне сипаттама берген: P. americana L. және P. sibirica L. Бұл көзқарас қазіргі таңда көптеген англо-американдық ботаниктер және басқа елдердің ғалымдары арасында пікірталас тудыруда. Қазіргі таңда Prunus туысы өкілдерінің саны 200 түрден астам.

Өрік ағашының биіктігі 5-12 м, кейде тіпті бұтатектес өсімдік. Сұрыпына қарай жапырағы жұмыртқа, жүрек, домалақтау пішінді, жиектері аратісті. Гүлі ақ, қызғылт түсті, жағымды хош иісі болады. Наурыз-сәуір айларында гүлдеп, шілде айында жеміс береді. Жемісі сарғыш-қызыл, жұмсағы тығыз, ортасында сүйегі бар. Дәмді, тәтті. Жылда жеміс береді. Өрік ағашы 100 жылға дейін өмір сүреді, 25-40 жыл жеміс береді. Өрікті тұқымнан және вегетативтік тәсілмен қалемшелеу, ұластыру арқылы көбейтеді. Көктемде егеді. Отырғызғаннан кейін 3-4-ші жылдары ғана жеміс бере бастайды, 5-ші жылы 3-5 кг, 7-ші жылы 15-20 кг, ал 15-20 жылдан соң 60-100 кг-ға дейін жеміс береді. Кавказда, Орта Азияда бір ағаштан 300-400 кг жеміс беретін сұрыптары бар [2].

Өрік – жылусүйгіш өсімдік, желсіз, ық және күн көзі мол түсетін жерде жақсы өседі. Құрғақшылыққа төзімсіз. Жемісінің шаттауығы бар, етті және шырынды, құрғақтығы сирек, бүйірінен азды-көпті сығылған, анық көрінетін ұзына бойғы жырығы бар, бархытты, жалаңаш жері сирек, пісіп жетілу кезеңінде қысқа жеміс сабақтарынан бөлектенеді; шаттауығы дөңгелек, сопақ немесе жұмыртқа пішіндес, азды-көпті жазық, жұмыр немесе кедір-бұдырлы, сиректеу нүктелі-шұңқырлы. Дәні ірі, бадамның дәні тәріздес, ащы, тәттілігі сирек, сыртында тығыз жырықты қабықшасы бар. Ағашы берік, үзілмеуі, құламауы жағынан кішкене еменнің ағашына жол береді, қысылуға қарсыласуы бойынша еменнен екі есе және қарағай ағашынан төрт есе асып түседі.

Өрік ағашының орман өндірісінде мәні жоқ және практикалық жағынан мүлдем қолданылмайды. Кавказда және Орта Азияда өріктің ағашы аспаптардың сабын (тұтқасын), ағаш мүлігін, ұсақ-түйектерді, сондай-ақ шығыстық сазды аспаптарды (кяманча, тар) дайындау үшін қолданылады. Өзінің декоративтігі, жоғары механикалық қасиеттері, өзіндік түсі, айқын штрихты текстурасы, жақсы кесілетіндігі жағынан өрік ағашы жиhаз өндірісінде қолданылатын отандық бағалы ағаштардың арасындағы алғашқы орындардың біріне шыға алар еді. Өріктің өндіріске жарамды ағашын ТМД-ның оңтүстік өңірлеріндегі жеміс бақшаларындағы жеміс бермейтін кәрі ағаштарды жыл сайынғы кесу кезінде айтарлықтай көп мөлшерде алуға болады. Алайда, осы кесілген ағаштардың діндері негізінен отынға пайдаланылады [3, 336-357 бб.].

Өріктің тамыр жүйесі жерге терең жайылған, бас өзекті тамырдан және ағаштың басының шеңберінен шығып кететін бүйірлік тарамдалудан тұрады. Өрік терең аңғарларда, жақсы құрғатылған топырақта, орманды, сазды топырақта, сондай-ақ балшығы бар құмды топырақта жақсы өседі. Дақылы оның сондай-ақ таулардың баурайларындағы тасты топырақта, бірақ мейлінше ылғалды жерлерінде болуы мүмкін. Құрғақ климатты аймақтардағы көп және тұрақты суару кезінде топырақ қабаты жұқа болса да тастақты (галька) және құмды топырақта да өсіруге болады. Бұл жағынан өрік шабдалыға, қара өрікке, шиеге және шемекі тұқымдастарға қарағанда төзімдірек. Топырақты жақсы аэрациялауды (ауаландыруды) талап етеді. Іркілген ылғал мен сортаңдануға төзбейді. Қара өрікке (слива) телінген (будандастырылған) түрі ауыр балшықты топырақта өсіп, артық ылғалдануға төзуі мүмкін; бадамға телінгені − ерекше құрғаққа төзімділігімен өзгешеленіп, жақсы өседі, құрғақ тасты және әгі мол топырақтарда жеміс береді.

Өрік қысқа мейлінше төзімді жеміс ағашы болып табылады, басқа жеміс ағаштарына қарағанда анағұрлым қысқа төзімді; -25 градусқа дейінгі, тіпті - 27 градусқа дейінгі төмен температураға шыдамды. -28-30 градус аяздарда бүршіктері мен соңғы жылдың жанама өсінділері зақымданады. Қысқа төзімділік топырақ нашар құрғатылған кезде төмендейді, топырақтың қыста жабылмауы (қардың болмауы немесе жамылғы өсімдіктердің болмауы), мол өнім бергендегі ауруларға ұшырайтын жылдың алды болады. Гүлді бүршіктер жеке жапырақтар жаю кезінде -14 градусқа шыдамайды, күлтелерін жаю кезінде -6 градустың өзінде өліп қалады. Бүршік жарған гүл мен жас түйнектер -1-3 градусқа төзбейді. Бадамға ұқсас өте қысқа, қысқы тыныштығымен өзгешелене отырып, өрік бойы өсіп, көктем келгенде тіпті қысқа жылы кезеңнің өзінде гүлдей бастайды. Отырғызылатын өріктің сапалылығының көрсеткіші: 80-90 см-ден кем болмайтын ағаш діңінің биіктігі, 15-20 мм діннің жуандығы болып келеді; тамыр жүйесінде 3-4 тарамдалу болуы тиіс; бас тамырлары 25-30 см ұзындықтан кем болмауы керек.

Арнайы өрік өсірілетін бақтарда отырғызуға арналған топырақты тұтастай жырту және 30 см тереңдікте шұбыртпалы жырту тәсілімен өңдейді. Көшеттерді ені 40-60 см және тереңдігі 50-70 см шұңқырға отырғызады. Отырғызуға ең қолайлы уақыт ерте күз болып есептеледі. Қысы қатты аймақтарда бүршік жарғанға дейін отырғызып үлгеру үшін ерте көктемде отырғызылады[4, 264-269 бб.].

Қалыптасу кезінде ағаш басы әдетте үш негізгі бұтақ қалдырады. Әрі қарайғы ағаштың алғашқы жылдары ішінде ағаш басын жекелеу мақсатында артық бұтақтар, сондай-ақ жерге иіліп тұрған бұтақтар кесіледі. Қалыптастыру жолымен ағаш басын пирамида тәріздес, дөңгелек, жазық, иілген етеді. Бақтарда жемістерін қолмен жинауға болатын төмен діңгекті ағаштар мейлінше қолайлы. Жеміс беруге дейінгі алғашқы 5 жылда өрік мейлінше қарқынды өседі. Алты жылдық жасында жеміс беретін ағаш 30-70 см өскін береді, 12-20 жылда − 20-25 см, 40 жылда – 10-13 см болып өседі. Үшінші-төртінші жылдары ағашта ең соңында гүлді бүршіктер шығатын бүйірлік қысқа жас бұтақтар – гүлтепкілер қалыптасады. Ересек ағаштар өсімқор және қысқа жас бұтақтармен ерекшеленеді; өсімқор жас бұтақтарда екінші жылы одан әрі жеміс беретін қысқа жас бұтақтар (негіздер) өсе бастайды. Өсіндіні қию арқылы реттеп отырады. Кәрі ағаштарды топырақты жүйелі қопсыту мен тыңайтқыш енгізу арқылы, ал қыста − қысқа қию жолымен жасартады. Жас бұтақтың жас бөлігін қию қысқа (суыққа) төзімділігін күшейтіп, жыл сайын мейлінше біркелкі өнім алуға жағдай жасайды. Өрік отырғызылатын топырақты қара бу астында немесе жамылғы дақылдар астында ұстайды. Ауыр топырақтарды көпжылдық шөптермен жабады.

Тез өсуі мен ерте жеміс беруімен ерекшелене отырып өрік төртінші жылдың өзінде қанағаттанарлық өнім берсе, 5-6-ншы жылдары толық өнім береді. Ересек ағаштар 80-100 кг өнім берсе, Орта Азияның кейбір ағаштары 800 кг дейінгі жеміс береді. Жемістер – мамырдың соңында ерте піседі де жоғары дәм артықшылығымен

ерекшеленеді, құрамында 4.6-20.0 % қант, 0.3-2.6 % қышқыл, 0.05-2.7 % - азотты зат, 0.4-2.7 % – жасушалар, 0.05-1.08 % - пектинді заттар болады. Ерекше қанттылығымен 27 % қанттан тұратын орта азиялық іріктемелер өзгешеленеді. Жабайы өріктің жемісінде құрғақ затқа 45 % қант болады. Өріктің тұқымының құрамын бағалы тағамдық өнім ретінде қолданылатын 29.45-55.47 % май және 24.90-28.36 % аққуыз құрайды [4].

Жемістердің мәйегіндегі А дәруменінің қайнату кезінде тек 50 %-ға ғана бұзылатын құрамы бойынша өрік жұмыртқа сарыуызы мен қаймақ майымен теңдеседі. Өрік жемісіндегі С дәруменінің құрамы шағын.

Өрік ағашының өнімі – пайдалы тәтті жемістердің бірі. Өрік қантқа, органикалық қышқылдарға, ферменттерге, өзектерге, илік, азотты және пектиндік заттарға, С, В1, Р, РР дәрумендеріне, каротинге, флавоноидтарға, сонымен қатар минералды заттар мен микроэлементтерге бай. Кептірілген өріктің құрамында калий мен қант көп мөлшерде болады. Өрікті жүрек, бүйрек ауырғанда, қан аздық, жүйке ауруларына пайдасы зор.

Жеміс тамаққа шикі күйінде, құрғатылған, тосап, мармелад, консервілер, компоттар түрінде қолданылады. Құрғатылған жартылай кесілген, шаттауықсыз өрік «куряга» деп, шаттауығымен құрғатылғаны «өрік» деп аталады. Түрлі сорттар түрліше қолданылып, түрлі сапалы өнім береді.

Өрік − өте пайдалы әрі дәмді жеміс, оның жемісінен әр түрлі құнды тағамдар (тосап, компот, шырын, джем, мармелад) дайындалады. Салауатты тамақтану барысында өріктің кептірілген түрінің шырынды жас түрінен де пайдалы екендігі дәлелденген. Тіптен өріктің шаттауығы да косметология мен фармацевтикада қолданады. Өрік - ағзаға өте пайдалы дәрумендер мен жемістік қышқылдарға бай сүйекті дақыл [5].

Жоғарыда айтылған деректер өрік ағашының адам өміріндегі жоғары деңгейдегі маңыздылығын көрсетеді. Сол себептенде өрік ағашын мектеп жанындағы оқу-тәжірибелік телімнің жеміс-жидек бөлімінің үлескілерінде, қолайлы сая-бақ жағдайларында өсіріп, оқушыларға оларды отырғызу, күту, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу тәрізді пайдалы іс-шараларды атқаруға болады.

<u>Өрік ағашын отырғызу.</u> Әдетте, өрікті ашық күн сәулесі мол түсетін жер телімдеріне отырғызады. Өрік ағашы өсірілетін топырақ - саздақ жеңіл және әлсіз карбонатты болуы керек. Грунт сулары топырақтың беткі қабатынан 2-2,5 м тереңдікте болуы шарт. Өрік қарашірік, азот, фтордың кез-келген мөлшері бар топырақта өсе алады, алайда ол калийдің болуын өте қажет етеді. Сол себепті де, калийдің қажетті мөлшері тыңайтқыштар арқылы топырақта қамтамасыз етіліп отыруы тиіс.

Өрік ағашын тұқымнан немесе қалемшелеу арқылы өсіруге болады. Шаттауық сол жерсіндірілген аймақта өсіп жатқан өріктен алынады. Өріктің шаттауығынан алынатын жемісі піскен, үлкендеу, жас, ешқандай ақаулары болмауы қажет. Шаттауықты өріктен шығарып алып, тазалап, бөлме температурасындағы суда бір тәулік ұстау керек. Өрік ағашы шаттауықтан өсіру жел өтінен сақталған, күн сәулесі мол түскен жер үлескілерінде жасалады. Тұқымды отырғызу көктемде бір-бірінен 10-15 см алшақтау болатын тереңдігі 6-7 см болатын үлескіге отырғызылады. Міндетті түрде көп су құю қажет. Шаттауық арқылы отырғызылған өріктің топырағын үнемі қопсытып, желдетіп отыру қажет. Топырағын калий, аммиак селитрасы, көң суымен құнарландырып отыру керек. Жас табиғаттанушының осы өрік шаттауығын қандай дәрежеде күте алатынына байланысты, болашақта одан мықты берік өркен пайда болып, өзінің дәмді, хош иісті жемістерімен бағбаншысын қуанта алатындай болады.

Бұл өріктің жас өскін ағашын екі жылдық мерзімінде қазып алып, қайтадан басқа жер үлескісіне отырғызу қажет. Шаттауықтан отырғызылған өрік ағашы тек қана 5-6 жылында ғана өнім береді.

Сондай-ақ, өрік ағашын жас өскіндері арқылы да өсіруге болады. Жас өскіндер екі жылдық, тамыр жүйесі өте жақсы дамыған, негізгі тамырлары 3-4 болуы қажет. Негізгі отырғызу − тәсілі тік бұрышты, қатар аралығы 6-8 м, қатар іші 5-6 м.

Егер де бірнеше ағаштар отырғызатын болсаңыз, бір-бірінен 5-6 м қашықтықта орналасқан тереңдігі 0,5-0,4 м, ені 0,6-0,8 м шұңқырлар қазуыңыз қажет. Мұны ағаш отырғызбастан 2-3 апта бұрын жасау қажет. Міндетті түрде тыңайтқыштармен араласқан жер топырағымен толтыру керек. Бір шұңқырға 10 литр көң суы, 0,5-0,7 кг суперфосфат (түйіршікті түрі тиімді болады) және 0,4-0,5 кг күкірт қышқылды калий салу керек. Алынған өскіндеріңізді бірден шұңқырға отырғызбай, алдымен 24-48 сағатқа суға салып қою керек. Бұл олардың жерге жақсы бекінуіне және өмірге қабілеттілігінің күшеюіне қолайлы әсер етеді.

Ағашты отырғызған кезде оның тамыр мойны топырақ бетінен 5-7 см биік болуын қадағалауларыныз керек. Ағашты суарғаннан соң, ол жер деңгейі қалпына келеді. Өскінді шұңқырға ұқыпты қойып, тамырларын жазып, жер − топырақпен көміп, штамб-айналасын ақырын тығыздау қажет. Аздап топырақ салып, өріктің негізгі діңі айналымында суаруға қажетті ойыстау (лунка) орын болуы қажет. Ағашты отырғызып болған соң әрбір шұңқырды 10-20 л сумен суару қажет.

Өрікті одан әрі күту жолдары. Ағаш діңі айналасының қоршауы. Топыраққа ауа тиімді өтуі үшін ағаш діңінің айналасын ақырындап қопсытып тұру қажет. Бұл жұмысты аса үлкен сақтықпен жасау керек, себебі өріктің тамырларын бүлдіріп алуыңыз мүмкін. Топырақты қопсытуды штамбтан 0,5 м қашықтықта, 10 см тереңдікте ғана жасау қажет. Отырғызғаннан кейін жас ағаштардың бөрікбасын қалыптастыру үшін шырпу (қысқарту, сирету) жұмыстарын жүргізіп отыру керек.

Суару. Өрікті суару сақиналық канава бойынша, яғни ағаш желегінің ½ диаметріне теңдей шамада болуы тиіс. Ең алғашқы суару − өркеннің белсенді өсу мерзімі кезінде, екіншісі де өркеннің белсенді өсу кезеңінде, ал үшіншісі − жемістің пісуіне шамамен екі апта қалғанда, шілденің басы кезінде жүргізілуі қажет.

Сонымен қатар, кешкі күздік суаруды жүргізген де дұрыс, ол үшін ағаш діңі маңы шеңберінің 1 м² аумағына 5-6 шелек су құю қажет. Егер грунт сулары топырақ бетіне жақын орналасқан болса, онда суаруыңызды сиретіп, дренаж жүргізу қажет.

Өрік ағашын қоректендіру. Өрік ағашына қорек ретінде органикалық тыңайтқыштар, атап айтсақ құс саңғырығын (ерітінді 1:10) пайдалану қажет. Ағашты отырғызған мезгілден 4-5 жыл өткен соң әрбір ағаш діңі маңы шеңберіне 10-15 кг компост енгізу керек. Өрік ағашы жақсы өнім беруі үшін минералды тыңайтқыштар қажет. Ағашты отырғызғаннан кейін 2-3 жыл өткен соң 60 г аммиак селитрасы, 40 г хлорлы калий және 200 г суперфосфат, 6-8-ші жылдары 210 г аммиак селитрасы, 140 г хлорлы калий және 310 г суперфосфат тыңайтқыштарын қосу керек. Одан соң әр жыл сайын 370 г аммиак селитрасын, 250 г хлорлы калий және 880 г суперфосфат қосу қажет.

Өріктің зиянкестері. Шие пілшесі (Rynchites auratus Scop.) Орта Азияда таралған ерекше түр (var. Ferganense Nevsky.), жасыл жемістің бетіне жұмыртқа тастап, дернәсілдер мәйекті кеміріп тұқымның қауызын мүжиді. Ферғана аңғарларындағы өрік көшеттерінде, Украинада, Қырымда кең таралған. Тянь-Шаньдағы жабайы өрік тоғайларын зақымдайды.

Күресу шаралары – күшән тәріздес қоспалармен, үлкен алқаптарда – аэроәдіспен бүрку, желімді сақиналар таңу, қоңыздарды сілкіп түсіру.

Өрік түншісі (Cosmia subtilis Stgr.), өрік бестігі (Pterotocera declinata Stgr.), тұт ағашының бестігі (Beston cinerarius Ersch.). Құрт жас жапырақтарды, гүл бүршіктерін, жас жемістерді жейді. Күресу шаралары – арнайы улармен бүрку, сілку, желімді сақиналар таңу.

Өріктік жуан аяқтар (Erytoma Samsonovii Wass.) жас жемістерге жұмыртқасын салады; жемістердің көпшілігі түсіп қалады. Күресу шаралары – түскен жемістерді өртеу. Орта Азияда таралған.

Зерқоңыз (Capnodis tenebrionis L.).Ересек қоңыздар өріктің жас бұтақтарын және жапырақ сағақтарын жеп бітірсе, дернәсілдері тамырларын зақымдайды. Күресу шаралары – улармен бүрку, қоңыздарды жинап арнайы құрту. Бұл қоңыздар Қырымда кең таралған.

Өріктің қара күйе аурулары. Сұр шірік (Monilia laxa Ehrenb.) солатын, қоңырқайланатын, жемістері шіритін жас бұтақтарды, жапырақтар мен гүлдерді зақымдайды. Күресу шаралары – зақымданған бөліктерді кесіп, бордос сұйықтығын себу.

Теңбілдік (Clasterosporium carpophilum Aderh.) бұтақтарды, бүршіктерді, жапырақтар мен жемістерді зақымдайды, зақымданған бөліктерде дақ, шұңқыр және тесік түрінде пайда болады, бұл зиянкестің салдарынан ол бөліктер тіршілігін тоқтатады. Күресу шаралары – бордос сұйықтығын себу, шашу.

Тамырларының қатерлі ісігін немесе жемсаулығын тамырларда қақ қалыптастыратын Bacterium tumaephaciens E.Smith. тудырады. Күресу шаралары – зақымдалған тамырларды кесу [6].

Өрікті зақымдайтын насекомдарменде мұндай зиянкестермен дер мезгілінде күресу шараларын жүргізіп отыру керек.

Бүгінгі күні, Батыс Қазақстан облысы территориясындағы өріктің келу тарихы, оның биологиялық және экологиялық ерекшеліктерін білу, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі. Мұндай жұмыстарды биология пәнінің мұғалімдері өз оқушыларымен, яғни жас табиғаттанушылармен бірге жүргізе алады. Әрине, өрік ағашы жылу сүйгіш, жер бедерінің белгілі шарттарын талап етуші жеміс дақылы болғандықтан, оның өсірілетін орнын арнайы мамандармен кеңесіп таңдаған тиімді. Тіптен кейбір жағдайда жақсы өнім алуға бақ болмаса да барлық күту, өсіру тәрізді агротехникалық іс-шараларын тиімді жүргізу арқылы бапталған бір ағаштан да алуға болады. Алайда жоғары өнімділікке қол жеткізу үшін кем дегенде екі түрлі іріктемелерді өзара тозаңдандыру арқылы ғана қол жеткізуге болады. Сол себептенде Батыс Қазақстан облысы жағдайында өсетін өріктің ерте, орташа және кеш пісетін іріктемелерінің биологиялық және экологиялық ерешеліктерін білу жергілікті халық тұрмысында оны тиімді пайдалануға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Бұл іс-шараларды жүргізу жеңіл болмаса да, оны жүзеге асыруға болады. Соңғы жылдары климаттың жылынуы, қыстың қаталдығының бәсеңдеуі тәрізді табиғи факторлар өріктің өсуіне қолайлы әсер етуде.

Жеміс ағаштары өз өнімімен ғана емес, әдемілік, хош иістілік тәрізді қасиеттерімен де адамдарды қуанта алады. Сол себепті, Батыс Қазақстан облысы жағдайына жерсіндірілген өрік ағашының биологиялық және экологиялық ерекшеліктерін білу, зерттеу, жас табиғаттанушының өз өлкесінің табиғатын қадірлеуге, сүюге, танып-білуге деген құштарлықтарын оятып, ізденімпаздық қабілеттіліктерін арттыруға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. *Авдеев В.И. Характеристика местных форм абрикоса Восточного Оренбуржья // Селекция, биология, агротехника плодово-ягодных, овощных культур, картофеля: сб. науч. тр. ЮУНИИПОК РАСХН. Т.II. – Челябинск, 1996. – С. 10-12.*
2. *Уикипедия ашық энциклопедия. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D3%A8%D1%80%D1%96%D0%BA. – Пайдаланған уақыты: 01.12.2015ж.*
3. *Силыбаева Б.М., Байғана Ж.К., Карипбаева Н.Ш., Полевик В.В. Жоғары сатыдағы өсімдіктер систематикасы. ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. – Алматы, 2012. – 614 б.*
4. *Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Г.Д. Общая методика обучения биологии. – М., 2008. – 273 с.*

5. *Web Фазенда. – http://www.webfazenda.ru/gardening/apricot_growing.html. – Пайдаланған уақыты: 17.09.2015 ж.*

6. *Сады Сибири / Клуб Садовод. – http://sadisibiri.ru/armen-orenburg.html. – Пайдаланған уақыты: 15.09.2015 ж.*

Утаубаева А.У., Кайсагалиева Г.С., Тайрова А.А.

Методика посадки и ухода районированного сорта абрикоса юными натуралистами

В данной статье рассматривается методика посадки и ухода абрикоса юными натуралистами в условиях сухостепной зоны Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: *районированный сорт абрикоса, юный натуралист, любознательность, навыки.*

Utaubayeva A.U., Kaisagaliyeva G.S., Tairova A.A.

Methods of planting and care of recognized varieties of apricot young naturalists

This article describes a technique of planting and care of apricot young naturalists in a dry steppe zone of West Kazakhstan region.

Keywords: *recognized varieties of apricot, young naturalist curiosity skills.*

***

УДК: 78:37.01

Бабенко О.А. *– кандидат педагогических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *olga_uralsk66@mail.ru*

ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В СТРУКТУРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация*. В статье затрагиваются вопросы развития и структуры регионального музыкального образования, а также анализируются процессы, помогающие придать прочность складывающимся традициям, позитивным музыкально-культурным изменениям, которые позволяют вывести музыкальную культуру региона на более высокий качественный уровень.*

Ключевые слова: *Искусство, музыкальное краеведение, образование, воспитание, историко-образовательные процессы.*

Музыкальное искусство, являясь одним из важнейших компонентов эстетической культуры приобретает все большее значение в структуре образовательного процесса для всесторонне гармоничного развития молодежи.

Актуальность данного исследования обоснована тем, что преодоление духовно-нравственного застоя общества требует сегодня радикального пересмотра и совершенствования всей системы образования Казахстана. Поэтому музыкальное образование, способствующее гармоничному развитию личности, формированию музыкально-эстетического вкуса и потребностей и духовно-нравственного ее становления не может остаться в стороне от происходящих преобразований в стране в последние годы.

Необходимость данного поиска обусловлена важностью научного осмысления основы музыкального обучения и воспитания, выявлением научно-педагогических предпосылок, факторов, условий становления музыкального образования в конкретном регионе – Западно-Казахстанской области.

Второе десятилетие в Казахстане все сферы жизни претерпевают изменения. Принятый в Республике Казахстан стратегический курс на обновление всех сторон

жизнедеятельности общества, на достижение нового качественного состояния общественного прогресса, вызвал потребность в осмыслении пройденного исторического пути во всех сферах духовной жизни. На основе глубокого знания национальной психологии и воспитания, уважения обычаев и традиций обращается особое внимание на памятники национальной культуры, развертывание научных изысканий по проблемам истории и культуры Казахстана.

История показывает, что в периоды кризисов культурных форм и традиций, перестройки общественного сознания, смены духовно-нравственных координат особую значимость приобретает эстетическое воспитание и художественное образование подрастающего поколения. В художественной культуре – в великих произведениях музыки и изобразительного искусства, в литературных шедеврах – сконцентрированы ментальные установки народов разных стран, сохранен опыт поколений в отношении к окружающему миру, сформирована оценка жизненных явлений и представлений об истине, добре, красоте, справедливости. Именно в художественном наследии накоплено то, что сегодня называют общечеловеческими ценностями.

Процесс освоения художественного наследия имеет свои особенности. Современная тенденция переосмысления роли и значения культурного наследия состоит в стремлении не только сохранить его в первозданном виде, но и активно включить в канву современной жизни. То есть сам процесс истории культуры выступает здесь не только как процесс сохранения прошлого и накопления культурных ценностей, но и как процесс открытия нового в старом.

На каждом историческом этапе характерен свой стиль научного мышления. Современная педагогическая наука характеризуется поиском путей осмысления и использования богатейшего теоретического и практического наследия прошлого.

В повышении уровня культурного развития народа важнейшая роль принадлежит системе образования, в частности, музыкального, которое является главным средством сохранения и трансляции культуры будущим поколениям. Это важнейшая сфера духовного производства, создающая не только интеллектуальную, но и экономическую базу процветания общества. Осознание того, что в нынешнем кризисном состоянии система образования может реализовать поставленные обществом задачи, приводит к обсуждению направлений ее реформирования, к поиску моделей и путей развития. Через образование человек удовлетворяет личностные потребности в саморазвитии. Образование является единственным каналом передачи этнокультурного наследия от поколения к поколению [1].

Изучение научно-педагогической, музыкально-педагогической, музыковедческой литературы, освещающей различные стороны музыкального воспитания и образования, показало, что важнейшие вопросы развития общего и специального музыкального образования нашли отражение в трудах видных педагогов, музыкантов-теоретиков – В.Н. Шацкой, О.А. Апраксиной, А.Н. Сохора, Б.В. Асафьева. Исследование истории становления образования в Казахстане, проблемы культуры, включая и проблемы эстетического воспитания и образования, отражены в трудах казахстанских ученых-педагогов Т.Т. Тажибаева, К.Б. Жарикбаева, Г.М. Храпченкова, А.И. Сембаева, В.Г. Храпченкова, А.С. Ситдыкова.

Историко-педагогические аспекты эстетического воспитания и музыкального образования отражены в работах Э.Б. Абдуллина, М.Х. Балтабаева, К.Б. Бержанова, Б.Г. Гизатова, С.А. Узакбаевой и др.

В Казахстане учеными велись интенсивные поиски новых педагогических систем в области музыкального образования. Педагоги Б.Г. Гизатов, О.Байдильдаев, Р.Р. Джердималиева, М.Х. Балтабаев и многие другие внесли свой вклад в разработку программ по музыке для национальных школ Казахстана. История развития и проблемы совершенствования музыкально-эстетического воспитания учащихся в общеобразовательных школах Казахстана исследована С.А.Узакбаевой.

В диссертации Г.М. Аубакировой «Становление и развитие общего музыкального образования в Казахстане (1917-1960)» дается ретроспективный, хронологический, сравнительно-исторический анализ развития общего музыкального образования в Казахстане в период с 1917 по 1960 годы.

Проблемам регионального развития просвещения посвящена кандидатская диссертация К.С. Исахановой «Развитие просвещения в Казахстане в период конца XIX – первой трети XX века (на примере Прииртышья)». Автором выявлены теоретические и историко-педагогические аспекты развития просвещения в Казахстане в указанный период, исследованы основные идеи просветителей и деятелей образования Прииртышья.

Диссертация А.А. Сметовой «Развитие музыкального просвещения в Павлодарской области (1938 – 1985гг.)» раскрывает содержание, формы и методы работы музыкально-просветительских и образовательных учреждений на основных этапах развития массового музыкального просвещения и воспитания населения в Павлодарской области в период с 1938 по 1985 гг. [2].

Необходимо отметить ряд исследований, посвященных истории развития культуры и образования Западного Казахстана. Проблемы развития музыкального образования и воспитания в Атырауской области Западного Казахстана рассмотрены в диссертации М.Х. Мухтарова «Становление и развитие музыкального образования и воспитания в Атырауском регионе (1920-1985гг)». В исследовании определены периоды становления и развития музыкального образования и воспитания в Атырауском регионе и раскрыты содержание, виды и методы работы по музыкальному образованию и воспитанию.

Учеными проделана большая работа по изучению истории развития общего и музыкального образования. Однако анализ работ связанных с данной проблематикой, показывает, что до сих пор история общего и музыкального образования, в частности, исследовалась в основном на материале Казахстана в целом, а история отдельных областей огромной республики, все еще не изучена достаточно полно. Анализ литературы, затрагивающей вопросы истории и культуры края, показывает, что в настоящий момент возрастает актуальность регионального образования, в частности музыкального.

Становление и развитие музыкально-эстетического образования в Казахстане тесно связано с многовековой историей и культурой народа. Своеобразие общественно-исторических условий, религиозные запреты создавали серьезные препятствия для возникновения и развития искусства - живописи, хореографии, театра. Наиболее ярко и самобытно художественное творчество казахского народа было отражено в музыкальной культуре.

Развитие музыкальной культуры Западно-Казахстанской области охватывает достаточно большой исторический период. Музыка провинции всегда играла существенную роль в становлении отечественного искусства. На всех этапах саморазвития художественной жизни этого региона большую роль играла музыка, представленная деятельностью народных, самодеятельных и профессиональных творцов.

Располагаясь на границе Европы и Азии, Западно-Казахстанская область явилась одним из тех крупных многонациональных центров Казахстана, на территории которого проживали народы разных национальностей. Именно полинациональный уклад региона послужил основанием для формирования самобытного фольклора, нередко рожденного на стыке разных национальных традиций. Музыкальный мегаполис Западно-Казахстанской области, являясь частью общего культурного пространства огромной страны, развивался достаточно интенсивно не только как ее часть, но и жил своей автономной жизнью, приобретая самобытные черты, существенно отличаясь от других регионов своими масштабами и устройством. На протяжении длительного времени край изменялся, расширялся и

сокращался, тем не менее, его специфическая роль и значение до настоящего времени осталась неизменной.

Музыкальное краеведение является частью музыкознания, а следовательно и искусствознания. Структура музыкального краеведения охватывает все стороны народной и профессиональной музыкальной деятельности края – творчество, исполнительство, науку, музыкально-общественную жизнь и т.д. Предмет музыкального краеведения определяется синтезом многих отраслей знаний, таких как история музыки, всеобщей истории музыки, музыкальной педагогики, указывая, что эти процессы происходили в разное время. Сущность музыкального краеведения состоит в изучении совокупности явлений культуры определенного края, включая жизнь и творчество виднейших композиторов и исполнителей, в той или иной мере с этим краем связанных, материалы о детстве и юности деятелей искусств, получивших общенародное признание. Музыкальное краеведение помогает зримо представить музыканта как живую, неповторимую личность, дает возможность проследить те условия, в которых рос музыкант, формировалась его личность, его творческий стиль. Также следует выделить изучение различных аспектов музыкальной культуры определенного территориального образования – концертная деятельность, музыкальный театр, музыкальное образование, общественные организации (материалы об истории музыкальных учебных и научных заведений и учреждений края); местная музыкальная критика и библиография; материалы о музыкальном прошлом края и так далее.

Особое место в системе музыкального краеведения занимает изучение фольклора. Музыкально-историческое краеведение охватывает как народную, так и профессиональную музыкальную культуру. Особым предметом краеведческой музыкальной фольклористики является изучение истории местной музыкальной этнографии, т.е. истории собирания музыкального фольклора определенного территориального образования. Этот круг явлений краеведческой музыкальной этнографии изучается путем непосредственных наблюдений и точных, научно-документированных описаний: записей образцов народной музыки, в том числе с помощью звукозаписывающих аппаратов с последующей расшифровкой в нотную запись; теоретических анализов напевов и песенного стиха; определения и уточнения звуковых систем народной вокальной и инструментальной музыки, а также строя народных музыкальных инструментов посредством акустических приборов.

По своей сущности музыкально-историческое краеведение близко к историческому музыкознанию. На каждом историческом этапе музыкальное краеведение суммирует в концентрированном виде свои прошлые достижения, и каждый научный результат входит неотъемлемой частью в его общий фонд, не перечеркиваясь последующими успехами познания, а лишь переосмысливаясь и уточняясь.

Музыкально-краеведческое воспитание в школе является составной частью музыкального, художественного и эстетического воспитания в целом. Это целенаправленный и систематический педагогический процесс, направленный на развитие музыкальных способностей. Музыкально-педагогическое краеведение целесообразно определить как область исследования, разрабатывающую содержание, формы и методы музыкально-краеведческого воспитания, образования и обучения. Одними из главных целей музыкально-педагогического краеведения являются специально организованная целенаправленная и систематическая деятельность по развитию музыкально-эстетической культуры воспитанников средствами музыкально-краеведческого материала; а также формирование гуманистических, нравственных качеств учащихся на примере выдающихся музыкантов-земляков, музыкально-этнографических традициях региона. Предмет исследования музыкально-педагогического краеведения составляют изучение проблем

музыкально-краеведческого образования в школах, вузах и других учебных заведениях.

Музыкальное краеведение тесно связано с этнопедагогикой и этнопсихологией, и есть части предмета этих наук и научных дисциплин, где они пересекаются. Этнопедагогика предполагает изучение педагогики этнической общности. Вполне естественно, что народная педагогика является основным и главным объектом науки, именуемой этнопедагогикой. Научные дисциплины, предметом исследования которых является познание национально-психологических особенностей и поведения человека, лежат в основе этнопсихологии.

Каждый этнос в процессе своего развития создал только ему присущую систему норм и правил, на основе которых осуществлялись воспитательная и обучающая деятельность. Такие нормы и правила до настоящего времени закреплялись в характере нации, получили свое содержательное отражение в верованиях, в народной мифологии и реализовались в нормах поведения и нашли свое отражение в народной педагогике**.** Сухомлинский считал народную педагогику «стержнем, средоточием духовной жизни народа» [6, с. 17].

Народная педагогика – это совокупность педагогических сведений и воспитательного опыта, сохранившихся в устном народном творчестве, обычаях, обрядах, детских играх и игрушках. Народная педагогика предполагает исследование педагогической культуры народных масс, выработанной тысячелетним опытом человечества и бытующей в народе до наших дней [7].

Независимо от национальных особенностей народная педагогика воплощает в себе опыт, народные традиции воспитания, основную систему ценностей культуры народа, раскрывает ведущие духовные идеи, присущие национальному характеру и образу жизнедеятельности людей.

Музыкально-краеведческий материал позволяет строить объяснение по логическому правилу – от частного к общему, когда на местном, знакомом обучающимся материале раскрываются общие положения, понятия и когда, наоборот, от них совершается переход к рассмотрению конкретных явлений, фактов местной музыкальной культуры. Краеведческий принцип осуществляется в музыкальном учебно-воспитательном процессе, взаимодействуя с дидактическими принципами во взаимопроникновении, взаимосвязи с ними по законам диалектики. Музыкально-краеведческий материал реализует собой наглядность в обучении, способствует активизации мышления школьников и студентов, помогает уяснению сути теоретических положений и связи их с жизнью, то есть делает их доступными для понимания и усвоения. Необходимо, чтобы музыкальное образование помогало бы специалисту найти свое место в том региональном социуме, где он проживает в данный момент, а также максимально реализовать свои способности, т.е., например, специальное музыкальное образование позволяло бы выпускнику вуза, колледжа, училища быть обеспеченным работой.

Большое значение в развитии музыкального искусства в Западно-Казахстанской области в дореволюционный период имело творчество казахских народных композиторов устной традиции – Курмангазы Сагырбаева, Даулеткерея Шигаева, Дины Нурпейисовой, Сейтека Уразалиева. Своим творческой деятельностью они оказали влияние на процессы формирования и развития национальных музыкальных школ. Однако отсутствие музыкальной письменности сдерживало развитие профессиональных форм музыкального обучения и образования, так как специальных музыкальных учебно-воспитательных заведений в этот период еще не было.

Кроме традиционных форм существования казахского народного музыкального искусства, Уральск в конце XIX века стал одним из первых очагов зарождения и развития городской музыкальной культуры европейского типа на

территории современного Казахстана. Появление первых военных оркестров явилось важным этапом на пути становления музыкальной культуры края.

Зарождение и формирование музыкально-эстетического образования в регионе происходило на почве общего образования и являлось его составной частью. Своеобразие развития системы народного образования в бывшей Уральской области, было обусловлено как многонациональным составом населения области, так и его социальным укладом.

Важное место в деле становления музыкального образования в Казахстане в этот период имела педагогическая деятельность И.Алтынсарина. Им впервые были введены уроки пения в число обязательных дисциплин, делались, по возможности, попытки использования музыкальных инструментов в процессе преподавания. И.Алтынсарин был основоположником русско-казахских школ, открытие которых началось в Тургайской и Уральской областях.

В развитии искусства и музыкальной культуры большие перспективы открылись после революции – на почве народных устных традиций музыкального воспитания и образования начался длительный и сложный процесс становления профессионального музыкального образования в Казахстане. Он был тесно связан с освоением норм и принципов русского и мирового музыкального искусства. В музыкальных учебных заведениях Москвы, Ленинграда и других крупных городов получили специальное образование первые национальные композиторы и музыковеды, впоследствии сыгравшие ведущую роль в развитии музыкального образования и воспитания в республике.

Таким образом, постепенно в социокультурном пространстве Казахстана намечался живой интерес народа к различным видам искусства: музыке, театру, поэзии. Представители передовой интеллигенции создавали любительские театры, оркестры, хоры, ансамбли, объединялись в общества.

В 20-е годы XX века в Западно-Казахстанской области формируются первые отряды пионеров. Это движение способствовало сплочению неорганизованной детворы, решало проблемы досуга подрастающего поколения, ставило задачи по борьбе с беспризорностью. Дети, по мере сил и возможностей, помогали взрослым в работе по преодолению хозяйственной разрухи, организовывали кружки самодеятельности, участвовали в общественной жизни появившихся внешкольных учреждений.

30-е годы стали началом профессионального музыкального образования в Казахстане - в Алма-Ате и в Уральске открылись первые музыкальные учебные заведения – детские музыкальные школы.

Следующим этапом в развитии системы музыкально-эстетического образования в Западно-Казахстанской области стало открытие в 1944 году Уральского музыкального училища – среднего звена данной цепи. Училище было первым и единственным учреждением подобного типа во всех областях Западного Казахстана этого периода. Музыкальное образование начало выстраиваться в определенную систему, позволяющую готовить музыкальные исполнительские и педагогические кадры.

Начиная с 60-х годов, в Западно-Казахстанской области происходит дальнейшее развитие специального музыкального образования и просвещения: наблюдается интенсивный рост детских музыкальных школ, в основном в сельской местности, приобретает широкий размах в области хоровое движение; большое распространение получает развитие комплекса учреждений культуры, ставших центрами культурно-массовой работы среди населения. К этому периоду относится открытие областной филармонии, ставшей основным очагом музыкального просветительства в регионе.

В 70-е годы сеть детских музыкальных школ пополняется открытием в Уральске Детской школы искусств, которая наравне с музыкальной школой стала

выполнять функции решения проблем занятости детей. Такая форма работы с детьми быстро нашла распространение в районных центрах и поселках области.

В 80-е годы получила широкое развитие студийная форма работы при общеобразовательных школах как по Казахстану в целом, так и в Западно-Казахстанской области в частности. Появление и распространение музыкальных студий расширило возможности музыкально-эстетического образования и воспитания школьников в регионе, выполняя функции музыкальных школ.

Следующее десятилетие характеризуется появлением инновационных учебных заведений начального звена специального музыкального образования в Западно-Казахстанской области – гимназий эстетического направления. Задача формирования творческой личности активизировала обновление содержания образования в гимназиях, в том числе дисциплин музыкально-эстетического цикла. Гимназии эстетического направления открылись в сельской местности – в Тайпакском, Акжайикском, Каратюбинском, Таскалинском, Зеленовском районах.

Последнее десятилетие XX века стало знаменательным событием в культурном и образовательном пространстве региона. Появление в Уральске института искусств им. Даулеткерея ознаменовало собой осуществление важного шага в системе профессионального музыкального образования в области, тем самым, завершив полную трехзвенную структуру непрерывного музыкального образования. Таким образом, к концу XX столетия, структура музыкального образования в Западно-Казахстанской области приобрела законченную форму, включающую в себя развитую сеть начального музыкального образования – детских музыкальных школ, гимназий эстетического направления и детских школ искусств, музыкальный колледж им. Курмангазы, выполняющий функции среднего звена данной цепи и институт искусств им. Даулеткерея, позволяющий получить высшее профессиональное музыкальное образование и заключающий трехзвенную структуру.

Зародившаяся в начале XX века структура музыкального профессионального образования Западно-Казахстанской области, продолжала формироваться и развиваться в течение столетия до наших дней, сохранив свою основу, принципы построения и преемственные традиции, успешно доказав правильность выбранного пути. Музыкальное образование в учебных заведениях Западно-Казахстанской области явилось неотъемлемым компонентом социокультурной системы региона и Казахстана в целом.

Таким образом, данная периодизация позволила системно проанализировать историко-образовательные процессы, выявить их истоки, причинно-следственные связи, противоречия, особенности, тенденции развития. Использование разнообразных источников позволило выявить как положительные, так и отрицательные тенденции в истории музыкально-эстетического образования в Западно-Казахстанской области, учет которых способствует более глубокому осмыслению прошлого, адекватного принятия настоящего и прогнозирования образовательных процессов в будущем.

Отсюда следует, что при проектировании развития структуры регионального музыкального образования необходимо осознание ценностей, традиций и культурно-исторической значимости музыкального образования Казахстана в целом. К этому следует присоединить региональный культурный опыт, накопленный музыкально-педагогическим сообществом области, тот опыт, который можно назвать «культурной самобытностью. Реализация в музыкальной практике прогрессивных идей, сформировавшихся на различных этапах и уровнях музыкального образования, может придать прочность складывающимся традициям, позитивным музыкально-культурным процессам, вывести музыкальную культуру региона на более высокий качественный уровень.

Литература:

1. Медынский Е.Н. Народное образование в СССР. – М.: Просвещение, 1952. – 165 с.

2. Карпова Е.А. Целостный процесс формирования музыкально-эстетической культуры студентов педагогического вуза / Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. – М., 1999. – 23 с.

3. Педагогическая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – Т. 2. – 886 с.

4. Муналбаева У.Д. Этносоциальное воспитание в условиях современного Казахстана / Дисс. ...канд. пед. наук. – Алматы, 2005. – 152 с.

5. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям: Избр. пед. соч. Т.1. – М.: Просвещение, 1979. – 181 с.

6. Педагогическая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – Т. 2. – 886 с.

Бабенко О. А.

Білім беру процесі құрылымындағы музыкалық өнердің мәні

Бұл мақалада даму және аймақтық музыкалық білім құрылымының мәселелері қозғалып және қалыптасқан салт-дәстүрлерге, жағымды музыкалық-мәдени өзгерістерге беріктік беруге көмектесетін, музыкалық мәдениетті аймақтың сапалы жоғары деңгейге шығуына мүмкіндік беретін процестер талданады.

Тірек сөздер*: өнер, музыкалық өлкетану, білім беру, тәрбиелеу, тарихи-білім беру процестері*

Babenko O.A.

Significance of musical arts in the structure of the educational process

The article addresses the issues of development and the structure of the regional music education, as well as analyzes the processes that help to give strength folding traditions and positive musical and cultural changes that enable us to derive the musical culture of the region to a higher level of quality.

Keywords: *art, music local history, education, historical and educational processes.*

***

ӘОЖ: 159.924.7

Муханбетчина А.Г. *– педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Кубашева Г.К. *– М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*

E-mail: *kgulmira76@mail.ru*

ОТБАСЫ ЖӘНЕ ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫ ЖӨНІНДЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация. *Бұл мақалада отбасы жүйесі, үлгілері және толық емес отбасы мәселелері жөнінде теориялық зерттеулер қарастырылады. Мақала мазмұнында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасалынған.*

Тірек сөздер: *Отбасы, толық емес отбасы, ата – ана, бала, тұлға,қарым – қатынас, әлеуметтік орта, тәрбие, отбасы тәрбиесі.*

Жас ұрпаққа саналы тәлім-тәрбие беру оларды заман талабына сай, жан-жақты дамып жетілген, жаңашыл көзқарастағы азамат етіп қалыптастыру, кең көлемді және сан тармақты іс десек, осыған жету баспалдағының алғашқы қадамы оның отбасындағы алатын тәрбиесіне байланысты болады. Себебі, отбасында жеке тұлғаның сапалары мен ішкі жан дүниесі қалыптасып, болашақ қабілеттерінің дамуы бастау алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Жаңа кезеңдегі әлеуметтік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде ана мен баланы қорғауды жариялаймын... Мемлекет үшін және менің жеке өзім үшін де ананы қорғау - ерекше мәселе», - деп атап көрсеткен болатын [1].

Тұрақты дамитын және бәсекелесуге қабілетті мемлекет құра отырып, Қазақстан Республикасында балалар өмірінің сапасын қамтамасыз ету бойынша жұмыстар үнемі жүріп жатыр. Балалыққа қатысты саясаттың тиімділігін арттыру мақсатымен соңғы жылдары Қазақстан Республикасы балалар құқығын қорғайтын халықаралық ұйымдармен қызметтестік тәртіпте жұмыс атқарып жатыр. 1994 жылды БҰҰ Халықаралық отбасы жылы деп белгілеп әлемдік қауымдастықтың бұл мәселеге мән беруін көздеген еді. Осы шараның нәтижесі ретінде қазіргі күні Қазақстанда «Отбасы және демография», «Отбасын әлеуметтік қамсыздандыру қоры», «Ана және бала денсаулығы», «Қазақстан іскер әйелдер қауымдастығы» секілді ұйымдар қызмет етуде.«Отбасы» деген сөз әлеуметтік өмірімізде ертеден орын алса да «семья», «жанұя», «үйелмен» деген сөздер оның орнын алмастырып жүр. Өйткені олардың түпкі мағынасы – әке мен шешенің және қандас адамдардың тіршілік ету кезіндегі бірлігі, одағы. Әйтсе де «отбасы» деген түсініктің өзіндік мағынасы бар. Себебі адам тіршілік барысында қажеттілігіне байланысты от жағып, үй салады, жұптасып отбасын құрады, ұрпақ сүйіп, өмірін ұрпақтан – ұрпаққа жалғастырады. Отбасы сөзінің мағынасы тереңде, ол адамның әлеуметтік өмірін айқындайды. Отбасы тәрбиесі - барлық тәрбиенің негізі.Өйткені балалардың туған кезінен бастап, есейгенге дейінгі уақыт аралығында өміріне арқау болатын тәлім – тәрбие отбасы мүшелері (ата, әже, әке, шеше, аға, апа, іні, қарындас және т.б.) арқылы беріледі. Олар баланы ата – бабаның өміріндегі еңбек және қоғамдық іс – әрекеттің барысында ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінен өнеге алып, оны құрметтеуге, жаманнан жиреніп, жақсыға ұмтылуға, қоршаған ортасын танып, онымен қарым – қатынас жасауға және баланы өз бетімен әрекет етуге бейімдеп отырған [2, 36-37 бб.].

Отбасында балалар табиғи түрде өмірге бейімделіп, моральдық құндылықтарды, әлеуметтік қалыпты, қоғамның мәдени дәстүрлерін меңгереді. Отбасы–қарым- қатынастың алғашқы мектебі. Отбасылық тәрбие «жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті әлеуметтік әсердің барлық үлгісін қамтитын, танымға, еңбекке және айналадағылардың жеке қарым-қатынасына, шынайы мінез-құлықтарын бағалауға, мадақтау мен жазалауға негізделген кең көлемді іскер тәжірибені бойына жинақтаған тәрбие» [3, 120 б.].

Психологиялық-педагогикалық сөздікте «отбасы» – баланы әлеуметтендіру мен тәрбиелеудің бастапқы және маңызды институты, оның микроортасының элементі, - деп анықтама берілген. Ата-ана - алғашқы тәрбиеші балаға ең үлкен әсер етушілер. Ж.Ж. Руссо: “Балаға соңғы тәрбиешінің әсерінен гөрі алдыңғысынікі көбірек” – деп тұжырымдаған. Отбасы тәрбиесіне қатысты тәлім-тәрбиелік идеялар қазақтың халық педагогикасында Қорқыт ата кітабында, Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде, Жүсіп Баласағұни, Сайф Сараи шығармаларында, хандық дәуірдегі ақын-жыраулар мұраларында, Ы.Алтынсарин, Абай Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев құнды мұраларында айырықша орын алған. Кейінгі

кездерде отбасы тәрбиесіне қатысты Х.Арғынбаев, Г.Уманов, К.Оразбекова, Ж.Қоянбаев, З.Әбілова және т.б. ғылыми еңбектерінде қарастырылған.

Отбасы ұғымына анықтама беру, оның атқаратын қызметтерін нақтылау, отбасындағы тәрбие мәселелерін талдау көптеген зерттеулерде орын алған.

Мәселен А.И. Шужебева өз зерттеу жұмысында «Отбасының тәрбие институты ретінде маңызы онда бала өз өмірінің маңызды бөліктерін өткізеді және тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету ұзақтығы жағынан басқа тәрбие институттарына бой бермейді», - деп көрсетті. Отбасылық қатынастың ерекшеліктерін А.И. Захаров, А.С. Спиваковская, А.Я. Варга, Э.Г. Эйдемиллер, Ю.Гиппенрейтер, М.Буянов, З.Матейчик, Г.Хаментаускас, А.Фром, Р.Снайдер, және т.б. ғалымдар зерттеген.

Ал, А.К. Шарафаддинов отбасын «өмірге қабілетті ұрпақты тәрбиелеудің алғашқы және қажет жағдайы, ол эмоционалды қалыптасқан, өзін реттей алатын және өздігінен жаңғыратын функционалды жүйе, ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерінің комплементарлығымен сипатталады; адамның базалық қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін өмір салты» ретінде қарастырады [4, 8 б.].

Отбасы – неке негізінде немесе қан жағынан туыстас шағын топ, олар өзара көмек көрсету, жауапкершілік алу және тұрмыстық жалпылылықта байланысады (Эйдемиллер, Э.Г. Юстицкий В.В., 1990). Отбасы балаға ықпал етеді, оны қоғамдық өмірге жетелейді. Бүгінгі таңда отбасылық дағдарыстардың шиеленісуі, оның ішінде әке мен баланың, анасы мен қызының тіл табыса алмау мәселелері, нәтижелерінде қақтығыстардың, үйден кету жағдайлардың мысалдарына жиі кезігіп жүрміз. Оның зардаптары, жалпы қоғамымыз үшін, айқын көрінуде. Оған себеп, отбасылық жылулыққа, татулыққа деген саналы көзқарастың жетіспеушілігі, мәдениеттің төмендігі. Мұның өзі уақыт талабына сай ізгіліктік негізінде отбасылық жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру қажеттілігі мен психология практикасында бұл мәселенің жеткілікті зерттелмеуі арасында қарама-қайшылықты тудырады.

Отандық және шетелдік психологияда Л.С. Выготский, Л.И. Божович, И.В. Дубровина, М.И. Лисина, А.С. Макаренко, Д.Б. Эльконин, А.Валлон, П.М. Якобсон, А.Адлер, К.Хорни, т.б. ғылыми еңбектерінде баланың психологиялық дамуындағы отбасылық ортаның маңыздылығы жан-жақты зерттеліп қарастырылған. Мәселен, К.Хорни «жеке тұлғалық дамудың шешуші факторы ата-ана мен бала арасындағы әлеуметтік байланыс болып табылады»,- деп тұжырымдайды [5, 256 б.].

Л.Г. Морганның пікірінше: отбасы қоғамның төменнен жоғары сатыға дамитыны сияқты төменгі сатыдан жоғары қарай көшіп отырады, яғни, отбасылық орта да ешқашан өзгеріссіз қалмайды (әлеуметтік қырынан қарағанда) әрбір мәдениет (жеке мәдени субъект) отбасының қалыпты, әрі нақты моделін жасақтайды. Қалыпты отбасы құрылымына: отбасы мүшелері, олардың өзара қарым-қатынасы, жауапкершілігі, өзара әрекетесу, сондай-ақ, даму қабілеті сияқты элементтер енеді. Қоғамдағы шынайы отбасының нормативтік үлгісі оның құрылымын айқындайды.

Қалыпты отбасы деген түсінік өте күрделі әрі шартты. В.Н. Дружининнің пайымдауы бойынша, балалардың физикалық және психологиялық дамуына оң әсер ететін, баланы әлеуметтендіру үшін жағдай жасайтын, отбасы мүшелерінің әлеуметтік қорғалуын қамтамасыздандыратын қажетті тұрмыс деңгейін талапқа сай ұйымдастыратын отбасы, қалыпты деп саналады. Қоғамның адамгершілік құндылықтары жағынан қарағанда, адами мәдениетте, әлеуметтік өлшемде отбасының идеалдық, нормативтік анықтамасы түзіледі, әйтсе де қалыпты отбасы әлеуметтік мәдени нормаларға сай идеалды болып саналмауы да мүмкін, өйткені, отбасы әртүрлі деңгейдегі адамдар қауымдастығынан құралады. Шынайы өмірде үлгілі отбасылар ғана емес басқа да отбасылар құрылып немесе ажырасып жатады [6, 29 б.].

Сондай-ақ отбасы туралы көзқарас А.И. Захаровтың пікірлерінде жазылған. «Әлеуметтік психологияда «Бастапқы топ» деген түсінік бар. Бұл топтағы байланыстар топ ісіне оның мүшелерінің тікелей келісімдеріне, эмоционалдық әсерлерінен құрылады, оның қатысушыларының жоғары дәрежедегі бірігуін қамтамасыз етеді. Мұндай бастапқы топ отбасы болып табылады, ол жаңа мүшелердің сырттай «тәсілдерінің» арасында емес, балалардың дүниеге келуі арасында көбейіп, өсетін жалғыз топ».

Отбасы қатынасының категорияларына құрылған отбасы анықтамаларының ішінде А.Г. Харчев берген анықтама ерекшеленеді: «Отбасы – бұл кішкентай топ ретінде ата-аналар мен балалар арасындағы өзара қарым-қатынастың нақты тарихи жүйесі, оның мүшелері некелік немесе туысқандық қатынаспен, тұрмысының ортақтығымен және өзара моральдық жауапкершілікпен байланысқан және халықтың рухани туындыларымен қоғам сұранысына негізделген әлеуметтік қажеттілік».

А.И. Антонов отбасын «адамдардың біріккен жалпы отбасылық ортақ әрекетіне негізделіп, ата-ана-туысқандық желілермен байланысқан және балалардың өсіп-жетілуі мен отбасы мүшелерінің өмір сүруін қолдау», – деп түсіндіреді.

А.Я. Варга өз тарапынан отбасының келесідей үлгісін ұсынады:

1. Өмір ағымының алғашқы сатысы - бұл ересек балаларымен ата-аналық отбасы. Жастар өз бетімен тәуелсіз өмір сүру тәжірибесін жинақтай алмайды. Ол өз отбасының бір бөлшегі, сол отбасының ережесін орындаушы, өз ата-анасының баласы және оның өз отбасы үшін жеке жауапкершілігі жетпейді.

2. Өмір ағымының екінші сатысында жастар бір-бірімен танысып, үйленіп үйге жас жұбайын алып келеді. Бұл отбасы ережесіне жаңалық енгізеді. Міндет - үлкен отбасы ішінде жас отбасын тәрбиелеу. Жастар өзара бір-бірімен келісімділік жасаудың сыртында олармен бірге тұратын отбасы ережесін қабылдап, өзара әрекеттестіктің жаңа ережесін жасақтауға тиіс. Ереже бойынша үйге енген жас адам үлкен отбасының тағы бір баласы есебінде болады.

3. Өмір ағымының үшінші сатысы отбасында жас сәбидің дүниеге келумен байланысты. Бұл сол отбасылық жүйеге өзінше дағдарыс кезеңі болып табылады. Өйткені, сәбидің пайда болуы қалыптасқан ережені бұзып, отбасы мүшелерінің қызметтік міндеттерінің ауысуына тура келеді.

4. Төртінші кезеңде отбасында екінші бала дүниеге келеді. Бұл кезең алғашқы кезеңнен іс-тәжірибе алғандықтан онша қиындық келтірмейді. Балалардың өзара қызғанышы болмаса, отбасында айтқандай өзгеріс бола қоймайды.

5. Өмір ағымының бесінші сатысында үлкен ата-ана, ата-әже қартаяды, қариялар орта буынға тәуелді болып қалады. Бір айырмашылығы олар бала болған шағында кішкене балаларға берілетін мейірімге бөлене алмайды. Жиі кикілжің мен келіспеушілік туындайды. Бұл өз алдына отбасы үшін үлкен мәселе болып табылады.

6. Алтыншы кезең алғашқыны қайталайды. Қариялар өмірден өтіп, отбасында есейген балалары бар жұбайлар қалады. Бұл өзіндік ерекшелігімен сипатталады [7, 27 б.].

Э.Эйдемиллер мен В.Юстицкистің пайымдауынша, отбасының басты сипаты оның құрылымы, отбасы мүшелерінің құрамы, қызметі, өсуі мен өзара қарым-қатынасы болып саналады.

Белгілі психиатр А.Е. Личко отбасы толық жүйесін төмендегідей нұсқада ұсынды.

1. Құрылымдық құрам: толыққанды отбасы (анасы мен әкесі бар); толық емес отбасы (жалғыз анасы не әкесі); құрамы бұзылған (өгей әкесі не өгей шешесі).

2. Функциональдық ерекшелігі: үйлесімді отбасы; үйлесімсіз отбасы.

А.Е. Личконың ойынша үйлесімсіз отбасы әртүрлі болады, оның болу себептері:

- ата-аналар арасындағы серіктестіктің жоқтығы (яғни, бірі бұйырады, екіншісі бағынады);

- отбасы мүшелерінің өзара түсінушілігі жоқ, бір-біріне сезімталдық жақындығы, ынтымақтастығы жоқ, ортақ өмірлік мәселелерге жауапкершіліктің біртекті еместігі;

- үнемі жанжалдасудың болуы (жоғары ажырасу қаупі бар отбасы);

- отбасының бір мүшесіне басқалардың шектен асқан тәуелділігі, отбасылық өмірдің қатаң тәртібі, екі жақты эмоционалдық жылудың жоқтығы, отбасы мүшелерінің жан дүниесі әлеміне әміршілік қысымның көрсетілуі (ригидтік псевдоәлеуметтік отбасы) [8, 145 б.].

Г.П. Бочкарева қалыпты емес отбасы түрлерін төмендегіше бөліп көрсетті:

1. Қолайсыз отбасында ата-аналар балалары үшін алаңдау былай тұрсын, олар өрескел қатал, өз балаларының құқықтарын сыйламайды, еріктеріне қысым көрсетеді.

2. Сезімталдық байланысы жоқ отбасы мүшелеріне баланың қажеттілігін ескеру тән емес, олар баламен өзара қалыпты қатынас құра алмайды. Мұндай жағдайда бала сезімталдық мәні бар байланыс іздейді.

3. Балаға қызығушылық тудырмайтын, өз талғамы мен тілегіне сай емес талаптар қойылатын салауатты адамгершілік қарым-қатынасы төмен отбасыларда балалар тәртіпсіздікке бой ұрады.

Толық емес отбасының психологиялық ахуалы ата-ананың біреуін жоғалтуға байланысты ауыр толқулармен анықталады.Толық емес отбасылардың көпшілігі әкенің отбасынан кетуіне орай пайда болып жатады. Анаға оған атысты ашуын жасыру немесе өзін-өзі ұстау қиынға соғады; оның ашуы мен түңілуі ойланбастан олардың ортақ балаларына беріліп жатады. Кейде мынандай жағдаят та болуы мүмкін: ана баланы жазықсыз құрбан ретінде көрсетеді. Сөйтіп ол ата-ана қамқорлығының жетіспеуін артығымен толтыруға талпынып, барлық ақылға сияр шектерден шығады: баланы тым аса еркелетіп, шамадан тыс қамқорлық жасайды. Осындай жағдайлардың барлығында отбасының тәрбиелік жағдайы бұрмаланады және бала тұлғасының қалыптасуына теріс ықпалын тигізеді.

Толық емес отбасы әртүрлі себептер салдарынан пайда болады: баланың некеден тыс дүниеге келуі, ата-анасының біреуінің қайтыс болуы, некенің бұзылуы немесе ата-ананың бөлек тұру салдары.

Неке құруға және елеулі қарым-қатынас жасауға талпынбайтын адамдардың санының ұлғаюы, патронат отбасы институттарын дамыту, бір ғана ата-анасы бар отбасыларына материалдық көмектің күшейтілуі, бүкіл әлемде көші-қон үдерісінің нығаюы сияқты отбасы институттарының дамуының қазіргі заманға сай үрдістерін ескерсек, толық емес отбасыларының пайда болуының тағы да келесідей қосымша себептерін бөліп көрсетуге болады. Олар баланы тұрақты серіктесі жоқ адамдардың асырап алуы мен әкесі немесе анасының жұмыс бабымен немесе тұрақты тұруға басқа қалаға немесе басқа елге кетуі, бұл жағдайда отбасы екіге бөлінеді.

Пайда болудың негізгі себептеріне сай толық емес отбасылардың келесідей негізгі түрлерін анықтауға болады: некеден тыс, жетім қалған, ажырасқан. Сондай-ақ, аналық және әкелік отбасыларды бөледі, толық емес отбасылардың көпшілігін осылар құрайды.

Х. Миллар мен С. Баррон (J. Millar, 1994, S. Barron Lopez, 2002) толық емес отбасыларды ата-анасының біреуі болуының ұзақтығына қарай, яғни қысқа мерізімді (уақытша толық емес) немесе ұзақ мерзімді деп бөлуді ұсынады. Бұл жағдайда қысқа

мерізімді толық емес отбасылар қатарына ата-анасының біреуінен оның эмиграциялануына, ұзақ уақытқа іс сапарға кетуімен, бас бостандығынан айырылуымен және т.б. себептермен байланысты айырылған отбасылар, ал ұзақ мерзімділерге ата-ананың қайта оралуы, ажырасу немесе қайтыс болу себебіне орай мүмкін емес болатын отбасылар жатады [9, 13-30 бб.].

Отбасында балаға арнайы ұйымдастырылған мақсаты бар әсер жасалады, бұл – тәрбие. Ата-ана тәрбие үрдісінің бағытын таңдап, жүзеге асыруына бірнеше жекелей факторлар әсер етеді. Оларға, мысалы, ата-ананың тәрбиелі тұлға жөніндегі іштей елестететін үлгісі - көбіне ата-ана балаларын өздерінің бұрынғы балалық шағындағы отбасындағы алған тәбиесі үлгісімен өсіреді; ата-ана қарым-қатынасының педагогикалық мәдениеті - ата-ана белгілі мінез-құлық формаларының балаларға әсерінің психологиялық-педагогикалық салдарларын болжай алуы және білуі; баланың дүниеге келуінің мотивтері - әрбір қалыпты отбасы ерте ме, әлде кеш пе бір немесе бірнеше баланы дүниеге әкеліп, тәрбиелейді.

В.С. Мухинаның пайымдауы бойынша, тұтастай алғанда толық емес отбасыларында бала тәрбиелеудің бірнеше ерекшеліктері бар. Тәрбие беру дегенді біз «қоғамда өмір сүруге қажет әлеуметтік тәжірибе жинақтау және қоғамға қолайлы құндылықтар жүйесін қалыптастыру болып табылатын, тұлғаға ықпал етудің мақсатты үдерісі», – деп түсінеміз [10, 66 б.].

Толық емес отбасыларында тәрбие үдерісіне ата мен әженің белсенді түрде араласуына байланысты иерархия өзгеруі мүмкін. Іс түрінде, бұндай жағдайда қарым-қатынастағы шиеленісті шешу үшін рөлдерді араластыру орын алады. Бір жағынан, бала анасына бағыну керек, ал екінші жағынан - оның орнын көбіне әже басады, өйткені толық емес отбасында ана өз белсенділігін жұмысқа және отбасына табыс әкелуге бағыттап, көбіне әкенің қызметін қоса атқарады. Сондай-ақ толық емес отбасына қатал, әрі ашық ішкі шекаралар арасында теп-теңдікті сақтап қалу қиындау болып келеді. Ата-ананың біреуінің болмауы, қалған ата-анаға отбасындағы барлық материалдық және тұрмыстық мәселелердің шешімін табу жауапкершілігін жүктейді. Сонымен қатар ол балаға жетіспей жататын тәрбиелік ықпалдың орнын толтыруы қажет.

Қандай да болмасын жолдың алғашқы қадамынан басталатыны сияқты, адамның жеке тұлғасының қалыптасуы да өз отбасынан басталады. Отбасы - бұл адамға өмірлік құндылықтар жайында түсінік беретін алғашқы ұжым. Адам қандай дәрежеге жетеді, жалғыз тұлға бола ма немесе адамгершілік тұрғыдан кеміс болып қалыптасады ма, мұның бәрі көбіне ол адамның балалық шағында қаншалықты дұрыс ата-аналық тәрбие алғанымен байланысты.Отбасы қарым-қатынасында, олардың ішінен келісім, өзара түсіністік, бірінің екіншісіне бой сынуы, бірінің екіншісін құптауы секілді қарым-қатынасының қазіргі кездегі басты ерекшелігі - әр тұлғаның мейлі балалары, мейлі ересектері болсын, ақпарат байлығы болып, өзара қарым-қатынас осы ақпарат алмасу кезінде өте тығыз орнығуы ықтимал.

Ғалымдардың пікірінше балаға әке-шешесінің қарым-қатынасы мен олардың берген тәрбиесіне жететін өмір жоқ. Балалардың дұрыс қалыптасуы олардың отбасындағы сүйіспеншілік, кішіпейілділік, сыйластық, жауапкершілік, қайырымдылық, сезімталдық, адамгершілік қасиеттерінің даму негізіне байланысты болады. Сонымен отбасының өзіндік даму тарихы бар. Отбасы - кішігірім мемлекет, әлеуметтік топ. Ол алғашқы адам баласы пайда болған кезеңнен бері қарай дамуда. Бүгінде отбасыға мынадай анықтама беруге болады: қазіргі заманғы отбасы – ерлі-зайыпты екі адамның арасындағы некеге құрылған негізгі әлеуметтік топ, отбасыға сонымен бірге ұрпақтары (ұл-қыздары) да кіреді. Отбасының функциясы бала тауып, тәрбиелеп өсіру, ерлі-зайыптылардың жыныстық, эмоциялық сезімдерін және басқа (әлеуметтік, экономикалық) қажеттерін өтеу.Отбасы нақты қоғамда өмір сүреді, сондықтан отбасының жалпы сыйпатымен қатар өзі өмір сүретін қоғамдық қатынастардың мазмұнына сәйкес ерекше белгілері де болатыны түсінікті.

Отбасы белгілі дәстүрлердің, жағымды өнегелердің, мұралардың сақтаушысы. «Отбасының тәрбиесінің басты мақсаты – бала тәрбиесі. Бала тәрбиесіндегі басты мектеп ол ата-ананың қарым-қатынасы», – деп В.А.Сухомлинский атап көрсеткендей, онда бала алғаш рет өмір жолымен танысады, моральдық нормаларын игереді. Сондықтан отбасылық өмір – жеке адамның азамат болып өсуінің негізі. Ол адам үшін ең жақын әлеуметтік орта.Отбасы – оқыту мен тәрбие жұмысындағы мектептің одақтасы. Ол бала тәрбиесі жөнінде мектеппен тығыз байланысты болуды өте жақсы түсінеді. Ал бала тәрбиесінің отбасы мен мектепте нәтижелі болуы ынтымақтастыққа негізделеді.

Сонымен қорыта келе, отбасы тәрбиесі үш түрлі бағытта жүретінін байқауға болады.

Біріншіден, отбасы тәрбиесінің басымдығын мойындау. Баланың болашақ өмірге дайындығы отбасында қаланатыны осы бағытта айқын білінеді.Екіншіден, отбасы тәрбиесінің мүмкіндігін жете бағаламау. Бұл бағыт бойынша әр тарихи кезеңдердегі әр түрлі әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайларға байланысты шыққан отбасылық қарама – қайшылықтардың үдеуі адамның табиғи тәрбие ортасы ретіндегі отбасының беделін төмендетеді.Үшіншіден, қоғам мен отбасы тек бірлікте болған жағдайда ғана өзінің міндеттерін орындай алады. Бала тәрбиелеу әр ата – ананың жеке ісі ғана емес, азаматтық міндеті болып саналады.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Орал өңірі. 2012 ж. 15 желтоқсан.*
2. *Жүндібаева Т.Н. Отбасы педагогикасы. – Алматы: Экономика, 2014. – 312 б.*
3. *Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: Мысль, 1979. – 367 с.*
4. *Шарафаддинов А.К. Отбасында ата-ананың балаға тәрбиелік ықпалын арттырудың педагогикалық шарттары / Канд. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 25 б.*
5. *Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1998. – 606 с.*
6. *Дружинин В.Н. Психология семьи. – М.: Психология, 1992. – 192 с.*
7. *Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения / Дисс. на соис. канд. психол. наук. – М., 1986. – 209 с.*
8. *Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – М.: МГУ, 1983. – 202 с.*
9. *Barron Lopez S. Familias monoparentales: un ejercicio de clarificacion conceptual y sociologica // Revista del Ministerio de trabajo y asuntos sociales. –2002. – №40. – P. 13-30.*
10. *Мухина В.С. Лишенные родительского попечительства: хрестоматия. / Ред. сост. В.С. Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.*

Муханбетчина А.Г., Кубашева Г.К.

Теоретические и исследования семьи и неполных семей

В данной статье рассматривается система, виды семей и теоретические исследования проблемы в неполных семьях. В статье анализируются научные труды отечественных и зарубежных ученых о семье.

Ключевые слова: *семья, неполная семья, родители, ребенок, личность, взаимоотношения, социальная среда, воспитание, семейное воспитание.*

MukhanbetchinaA.G., KubashevaG.K.

Theoretical researches of family and incomplete families

The article considers the system, the kinds of families and theoretical researches of problem in incomplete families. The article analyzes the scientific works of native and foreign scientists about family.

***Keywords**: family, incomplete family, parents, child, personality, relationships, social environment, education, family education.*

***

ӘОЖ: 378.2

***КисметовК.Л.** – Н.Г. Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университетінің аспиранты*
***Куаншалиева Р.Ж.** – оқытушы, магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
***E-mail:** kuaka090677@mail.ru*

ҚҰЗЫРЛЫ ЖОҒАРЫ МАМАН ДАЙЫНДАУ - ЖАҢА ЗАМАННЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БІРІ

***Аннотация.** Мақалада оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен педагогикалық технологияларды енгізу, педагогтар құрамының сапасын арттыру жағдайы, сондай-ақ музыка мұғалімдерінің кәсіби шығармашылығын, педагогикалық қызметке қызығушылығын , дүниетанымдық көзқарастарын арттыру жолдары қарастырылған.*

***Тірек сөздер:** Музыка, құзыреттілік, құзырлылық, технология, дүниетанымдық көзқарас, шығармашылық, тұлға.*

«Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет
болу үшін біз сауаттылығы жоғары
елге айналуымыз керек.
Еліміздің ертеңі – бүгінгі жас
ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың
тағдыры –ұстаздардың қолында».
Н.Ә. Назарбаев

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға араналған мемлекеттік бағдарламасында педагогтардың кәсіптік құзыреттілігін дамыту қажеттілігі айқын көрсетілген болатын [1]. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев «Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» – атты Қазақстан халқына Жолдауында «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында біз үшін келесі іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы зор" – деген болатын [2].

Міне, білім беру саласының басты мәселесі оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен педагогикалық технологияларды енгізу болып табылса, ал, екінші басты мәселелердің бірі педагогтар құрамының сапасын арттыру болып табылады. Яғни жаңа дәуірдегі жаһандану үдерісіне төтеп бере алатын болашақтың зиялы ұрпақтарын тәрбиелеу, біздің мемлекеттің өзекті мәселесі болып отыр.

XXI ғасырда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесін реформалаудағы стратегиялық міндеті – экономиканың орнықты дамуы үшін әрбір Қазақстан азаматының сапалы білімге қолжетімділігін қамтамасыз етіп, білімді ұрпақты бәсекеге қабілетті етіп тәрбиелеу білім талабы болып отыр. Білім беру жолында оқушылар мен мұғалімдердің құзыреттігін қалыптастыру мәселелерін еліміздің ғалымдары Ш.Х. Құрманалина, Ә.М. Мұханбетжанова т.б. еңбектерінде

жан – жақты қарастыруда [3; 4]. Қазіргі кезде кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып келеді.

Б.Т.Кенжебеков жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін зерттеу барысында кәсіби құзыреттілік ұғымына мынадай анықтама береді: «кәсіби құзыреттілік-бұл кіріктірілген іргелі білімдер, адамның қабілеттері мен жинақталған біліктіліктерінің, оның кәсіби маңызды сапаларының, технологияны жоғары деңгейде меңгеруінің, мәдениеті мен шеберлігінің, ұйымдастырудағы шығармашылық әрекетінің, өзін-өзі дамытуға дайындығының бірігуі» [5].

Г.Ж. Меңдібекова болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуына үлкен мән береді. Оның пікірінше, әлеуметтік құзыреттілік - адамның әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуінің, әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің, өзін анықтаудағы субъективтік қабілетінің, әлеуметтік технологияны жүзеге асыру біліктілігінің бірігуі ретіндегі кіріктірілген сапалық қасиеттері [6]. Бүгінгі педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша тұлғаға бағдарлы үлгі балаларға білім негіздерін беруді емес, оқу және өмірлік жағдаяттарда алған білімдерін шығармашылықпен қолдануына, түйінді және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамытуына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат етеді. Музыкалық білім мамандығының студенттеріне музыканың құдіреттілігін ұғындыруда, музыка арқылы мұғалімдердің құзыреттілігін жан – жақты дамытып жүрген ғалым – педагогтар Р.Р. Джардемалиева, С. Ұзақбаева, М.Х. Балтабаев т.б. ғылыми зерттеу жұмыстарын, іс тәжірибелерін қолданып, құзырлы ұрпақ тәрбиелеуде сапалы білім беріп қана қоймай, маңызды іс шаралар ұйымдастыруымыз керек екенін дәлелдеген болатын.

Бүгінгі құзыретті маман – ертеңіміздің құзырлы тұлғасы. Сондықтан да біз тәрбиелеп жатқан болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби шығармашылығын, педагогикалық қызметке деген суйіспеншілігін, қызығушылығын арттыру және жан – жақты, дүниетанымдық көзқарастары кең, құзіретті маман дайындау біздің міндетіміз. Осы міндеттерді алдыға қойып, мектептің музыка пәні мұғалімдерін дайындауда, өз мамандығын жетік меңгерген, жан - жақты жаңа технологиямен қаруланған білімді де, білікті құзыретті тұлға қалыптастыруды негізге алып отырмыз. Бүгінгі студент оқу бітіргеннен кейін «төрт жыл бойы алған білімін осымен жарайды» деген ойлардан алыс болып, мектеп мұғалімі атанған күннен бастап кәсіби шеберлігін үнемі ізденіспен толықтырып, педагогикалық іс-әрекетін басынан қызықты етіп ұйымдастыруға дағдыланып, бірінен кейін бірі қадам басып келе жатырған білім берудің жаңа кезеңін түсіністікпен қабылдап, үнемі білімін жетілдіріп отыруы керек. Себебі қазіргі ұрпақты тәрбиелеуде мектепке ойшыл, жаттандылықтан аулақ, зерттеуші, ізденімпаз, іскер мұғалім қажет етеді. Сонда ғана қоғамды дамытатын жас азаматтың жеке тұлғасы жан-жақты жетілген, іскер, белгілі бір дәрежеде ғылыми білім жүйесін, ана тілін, дінін, тарихын меңгерген, әртүрлі жағдайда алған білімін өз қажетіне жұмсап, өздігінен түсініп, қабылдап, бағалай, талдай алады. Сондықтан болашақ музыка мамандарына кәсіби білім бергенде, білім мазмұнын қазіргі ғылым құрылымына сәйкестендіріп, оқу тәрбиесінде шығармашылық ойлау, жалпы азаматтық мәдениетті, музыкалық талғамды бойына дарыту көзделіп отыр.

Музыка мұғалімі оқушылардың музыка өнері жөніндегі түсінігін кеңейтуде, ой-өрісін дамытуда заман талабына сай құрылған музыка сабағын жүргізуден бастайды. Мұғалім музыка сабағында оқушыларды әсемдік әдемінің таңғажайып сырын терең түсіндіріп, көркемдік атаулыны шынайы сезінуге, одан рухани ләззат, әсер алуға, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат-мақсаттарға жетелеп, өнегелі

істерге баулиды. Осы маңызды міндеттерді орындау үшін баланың бойындағы қабілеттілікті дамыту керек. Ал, жалпы музыкалық қабілетті дамыту үшін музыка пәнінің мұғалімі «сегіз қырлы, бір сырлы» болуы қажет. Ол – әнші, музыкант, актер, әдебиетші, тарихшы қысқасы, ғылымның әр саласынан хабардар болғанда ғана, бүгінгі күн талабына сай ұстаз бола алады. Музыка мұғалімінің алдында үлкен жауапкершілік тұратындықтан, ол әр сабақты асқан ұқыптылықпен, терең біліммен жан-жақты дайындықпен өткізуге міндетті. Қазіргі заман оқушыларының өнерге деген сүйіспеншілігі, өмірге деген құштарлығы, еңбекке, іскерлікке деген ынтасы жоғары. Міне, сондықтан оқушылардың ата аналары мұғалімнен сапалы білім берумен, сабақты жүйелі ұйымдастыруды талап етеді. Дұрыс ұйымдастырылған музыка сабақтары, оқушылардың бойында адамгершілікті, жоғары мәдениетті, саналықты, тәртіптілікті, терең ақылдылықты қалыптастыратыны сөзсіз. Музыка - өнер сабағы. Мектепте музыка сабағында: шешендік айтыс, суырып салма ақындық өнері, ән айту, жыр-терме, театр өнерлері туралы және басқада өнер түрлерін музыкамен тығыз байланыстыра отыра толық мағлұмат беріледі. Сонымен қатар, ұлттық өнерге оқушыларды жастайынан баулу, олардың адамгершілік, эстетикалық қасиеттерін дұрыс қалыптастыруына, мәдени дәстүріне деген сыйластық сезімін дамытуға әсерін тигізді. Оқу-тәрбие процесінің сапасын арттырды. Оқушылардың әсемдікті түсіне білу қабілетін дамытады [7].

Музыка сабағының айырмашылығы оның өнер сабағы екендігінде. Музыка өнері – өмір шындығын айрықша бейнелеп, онда көңіл-күй, сезім сияқты негізгі қызметтерді атқарады. Музыкаға оқыту процесінде тек ойлау арқылы түсініп қана қоймай, сондай-ақ ақыл мен көңіл-күйдің, сана мен сезімнің бірігуін талап етеді.

Музыка сабағы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру ісінің мазмұнды, деректі, ұғынықты келуі, әрі ән мен күйдің көкейге қонымды, әсерлі болуын қажет етеді. Яғни музыкадағы осындай құнды дүниелерді оқушының санасына жеткізетін, әрине құзырлығы жоғары музыка маманы.

Музыка сабағы бірнеше музыкалық қызмет түрлерінен тұрады: ән айту, музыка тыңдау, музыка сауаты және музыкалық ырғақтық қимылдар. Осы негізгі іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін, қосымша дауыс жаттықтыру, шығармашылық тапсырмалар, музыкалық- дидактикалық ойындар қолданылады. Әр іс-әрекетті ұйымдастыру барысында кіріспе әңгімелер, талдау, жұмыстарын бір-бірімен тығыз байланыстыра отырып, сабақтың негізгі тақырыбына сай біртұтас етіп өткізуге болады. Музыка сабағының кәсіби ерекшелігінің өзі, осы бірнеше іс-әрекеттердің мазмұнын бір тақырыпқа жинақтауында. Мысалы, сабақтың тақырыбы «Әнім сенсің туған жер» болса, тыңдалатын шығарма да, үйретілер ән де, осы тақырыпқа сай болуы керек. Музыка сабағының кәсіби ерекшелігінің тағы бірі, жеке дара пән болып қана қала бермей, көптеген басқа пәндермен пәнаралық байланыста болады. Музыка сабағы басқа пәндердерге қарағанда, көбінесе практикалық түрде өткізіліп, оқушылардың есту, логикалық ойлау қабілетінің негізігінде өткізіледі. Сабақтың барысы көбіне музыка тыңдау, ән айту, тез ойлау, әңгімелесу және әңгімелеу тәсілдері арқылы жүргізіледі. Музыка сабағынан басқа өскелең ұрпаққа музыкалық тәрбие музыкалық тәрбие жұмысын ұйымдастыру мақсатында, педагогикалық үйірмелер, тақырыптық кештер, концерттер, кездесулер, айтыстар, музыкалық flash mob, т.б. шараларды құзыретті оқытушы ғана ұйымдастыра алады. Сонымен, оқыту процесін оқушылардың белсенді ақыл- ой еңбегі, саналы іс-әрекеті негізінде ұйымдастырып, тәрбиелеу ісін қоғам талабына лайықты ғылыми-тәжірибелік бағытта, ұлттық психология, сана- сезімі мен мінез-құлқын қалыптастыру негізінде ұйымдастырса, жұмыс нәтижелі болады. *Мысалы:* жас ұрпаққа тек тәрбие объектісі ретінде ғана емес, өзіндік ақыл-ойы, талап-тілегі, қажеті бар субъекті ретінде қарап, бойындағы туа біткен, табиғи мүмкіндіктерін дамыту, бағалау, сенім, үлгі көрсету, талап ету арқылы жауапкершілігін жетілдіру,

ынтымақтастық педагогикасын қолданып, оқу-тәрбие жұмысын жүргізу арқылы жеке тұлғаны қалыптастыруға жол ашылады.

Музыка мұғалімі музыкалық шығармалар арқылы жас ұрпақты өмірдегі, күнделікті тұрмыстағы, еңбектегі, табиғаттағы және әдебиет пен өнердегі әсемдікті, сұлулықты, адамгершілікті дұрыс қабылдап, түсініп, бойына сіңіре білуге, әділ бағалауға, тіршілікте іске асырып отыруға баулу, әсемдікті тани, жасай білуге үйретеді. Ол – әр оқушының ақыл-ойын, әсемдік жөніндегі сауаттылығын арттырып, мінез- құлқының, тән мен жанның қалыптасуына ықпал етеді. Жасампаздықты мұрат тұтып, өзінің тұрмысын, мінез-құлқын, адамдармен қарым - қатынасын, ұйымдастыра білу қабілетін, қиялын, эстетикалық талғамын дамытады.

Міне, құзыретті маман дайындау еліміздің жоғары оқу орындарының көздеген басты мәселесі, оқу нәтижесінде меңгерген білім мен дағдыны тәжірибеде қолдана алу, алдына кезіккен проблеманы шеше алу, яғни оқушы дайындығының сапасын сипаттайтын жаңа сапалық белгісі ретінде қаралады. ЖОО-ның білім берудегі негізгі нәтижесі - мектеп түлегі оқушыда. Ал, мектеп бітірген оқушы құзыретті оқытушының берген білімінің арқасында *төмендегі құзыреттіліктерге ие болуы тиіс:*

– Құндылықтарды бағалау құзыреттілігі;
– Коммуникативті құзыреттілігі;
– Мәдениеттану құзыреттілігі;
– Оқу-танымдық құзыреттілігі;
– Әлеуметтік еңбек құзыреттілігі;
– Тұлғаның өзін-өзі дамыту құзыреттілігі;
– Ақпараттық – технологиялық құзыреттілігі.

Құндылықтарды бағалау құзыреттілігі – жаңа қоғам өмірінде өз ролін таба білу, біліктілігі, азаматтық белсенділігі, саяси жүйені түсіну, ең алдымен өз жерінің, Отанының патриоты болу.

Мәдениеттану құзыреттілігі – өз халқының және әлем елдерінің мәдениетін түсіну, білу, бағалау, жалпы адамзаттық мәдениеттің жетістіктері мен этномәдени құбылыстарды тану.

Оқу-танымдық құзыреттілігі – оқушының әрекеті мен өзіндік оқу-танымдық процесін қамтамасыз ететін кешенді құзырлылық. Әлемдік ғылымның бағытын ізденушілік – зерттеушілік әрекет арқылы игеру.

Коммуникативті құзыреттілігі – адамдар мен өзара іс-әрекет және қарым-қатынас жасау тәсілдерін білу, түрлі әлеуметтік топтармен жұмыс істеу.

Ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі – өз бетінше іздей білу, талдау, таңдап алып өзгерте білу, ақпараттық технологияны игеру.

Әлеуметтік еңбек құзыреттілігі – жаңұяда, еңбекте, экономикада, саяси, қоғамдық азаматтық тәжірибе мен білімге ие болу. Әлеуметтік- қоғамдық жағдайларға нақты талдау жасап, шешім қабылдай білу.

Тұлғаның өзін-өзі дамыту құзыреттілігі – өзіндік қадір – қасиет сезімін ұйымдастыра білу, өз мүмкіндігін нақты даму жоспарларымен салыстыра білу. Міне осындай құзыреттіліктер мектеп бітірген оқушылардың бойында болса, ЖОО-студентті атанған күннен бастап өз мамандығына деген қызығушылығы арта түседі. Әрбір музыка пәнінің оқытушысы, міндетті түрде педагогикалық қызметтің ерекшеліктерін білулері қажет.

Олар: мұғалімі қызметінің ерекшелігі; ұйымдастырушылық, танымдық, эмоционалдық, ізденушілік, т.б. бірнеше бағытта жүргізіледі: Ұйымдастырушылық бағыт мұғалімнің оқыту, тәрбиелеу процессін жоспарлау және ұйымдастырудан құрылады. Бұл оқу материалын іріктеу, оқу және тәрбие жұмыстарының түрлі формаларын, сабақ барысын ұйымдастыру, т.б. Бұл үшін мұғалім мынадай заңдылықтарды білуге тиіс:

- мектептегі музыкалық қызметті ұйымадастырудың негізгі формаларын;
- ұлттық бағдарламаның мазмұнын, оның идеялық, теориялық негізін, дидактикалық принциптері мен әдістерін;
- музыкалық шығарманың көркемдік және тәрбиелік мәнін;
- оқушылардың жас ерекшеліктерін;
- оқыту -тәрбиелеу процессін ұйымдастырудың формалары мен әдістерін әр сынып деңгейіне байланысты таңдай білу.

Танымдық бағыт мұғалімнің оқушылардың ой қызметін басқаруына байланысты құрылады. Бұл үшін мұғалім:

- ғылыми теорияның методологиялық және психологиялық-педагогикалық негіздерін білуге;
- білім мен дағдының дидактикалық принциптерінің қалыптасуын қадағалауға;
- танымдық процесстердің мүмкіншіліктерін және ақыл-ой қызметін бірте-бірте жетілдіру арқылы басқаруға;
- оқытуды анық логикалық түсініктемелер арқылы құра білу;
- пәнаралық байланысты қолана отырып, жүйелі білім беруге;
- өткен материал мен өтілетін материалды байланыстыра отырып, логикалық шешемдерді жасауға;
- оқушы бойында музыкалық білім алуға өз еркімен ұмтылысын тәрбиелеуге міндетті.

Эмоцианалдық бағыт мұғалімнің музыка өнеріне деген көзқарасына және оның оқушылардың әсемдікті сезіну қабілетін қалыптастыруына байланысты анықталады. Бұл үшін музыка мұғалімі мынаны ескеру қажет:

- мектептегі музыкалық тәрбие жұмысының қоғамдық тәрбиедегі ролін;
- эмоцианалдық тәрбиенің жеке адамның жан-жақты қалыптасуындағы маңызын;
- музыка өнерінің адамға тигізер әсерінің ерекшеліктерін.

Сонымен қатар музыка маманы бала бойында музыкаға эмоцианалдық көзқарасты тәрбиелеуге, эстетикалық қажеттілікті дамытуды бағыттауға, әсемдікті музыкалық форманың ең жетілген түрлері мен идеялық-образдық мазмұнының бірлігі арқылы қалыптастыруға міндетті. Және музыка өнері арқылы патриотизм, интернациолизм сезімін тәрбиелеуге, музыкалық материалды толық игеру үшін сабақ барысында эмоцианалдық қалыпты сақтауға, оқушылардың музыка өнерін терең ұғынуы үшін эстетикалық толғаныс әлемін байыту, кеңейту үшін жұмыстануға міндетті. *Ізденушілік бағыт* мұғалімнің оқу процессін жетілдіру арқылы және кәсіби шеберлігін көтеру арқылы көрінеді. Бұл мұғалімнің өзінің музыкалық-педагогикалық қызметін талдау мен және озық педагогтар тәжірибесін, жаңа әдістерді педагогикалық қызметке енгізуімен ұштастырылады. Мұғалімнің кәсіби-педагогикалық қызметінің өзіндік ерекшелігі ғылыми зерттеулердің теориялық негізін және зерттеу жұмысын өткізу әдістемесін білуде.

Сонымен қатар педагогикалық кәсіби шеберлігіне мына талаптар қойылады:

- оқу процессін бақылауға және талдауға;
- педагогикалық фактілерді бір жүйеге келтіруге;
- кез келген педагогикалық оқиғаға музыкалық білімін, педагогикалық біліктілігін қолдана білуге;
- музыка сабағының құрылымына жаңа формалар, әдістер қолдану жолында үнемі ізденіс үстінде болуға;
- сабақтың тақырыбын ашу мақсатына сәйкес қосымша материалдар қолдануға;
- өз еңбегінің жемісін болжай білуге;
- оқушылардың музыкалық даму деңгейін білуге;

- үнемі білімін жетілдіруге, орындаушылық тәжірибесін, музыкалық репертуарын толықтыруға, оқышулармен сөздік байланыс шеберлігін жетілдіруге міндетті.

Осындай мақсаттағы кең көлемді жұмыстар өз кезегінде оқу- тәрбие процесін жүргізуге үлкен өзгерістер енгізіп, болашақ мектеп мұғалімдері қызметінің ауқымын арттырып, олардың ұстаздық шеберлік деңгейінің аса жоғары болуын талап етеді. Музыка өнері тек эстетикалық тәрбие құралы ғана емес, оның ұлттық болмыс, мазмұн, сипат сияқты жақтары да бар. Сондықтан да жастардың музыкалық тәрбиесіне ықпал ететіндей жаңаша түрін іздеутіру арқылы, атқаратын әр түрлі қызмет түрлерін анықтай аламыз:

- Қатынастық қызмет.
- Кәсіби бағытпен тікелей байланыста музыканы дамыту.
- Жастар ойын, олардың жалпы білімдік деңгейін мамандыққа сәйкес дамыту.
- Мамандыққа сәйкес тәрбиелік қызмет т.б.

Осыларды негізге ала отырып жүзеге асыратын міндетіміз:

- қазақтың ұлттық мәдениетінің жай-күйін зерттеу;
- жастар арасындағы мәдени-рухани байлықтарды кеңейту;
- музыка саласындағы жетістіктерін насихаттау;
- жас ұрпақтың эстетикалық тәрбиесіне мейлінше көңіл бөлу.

Музыкалық білім мен тәрбие берудің негізі- ұлттық дәстүрде. Қазақ халқының мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін зерттеу мәселесі де жас ұрпақ тәрбиесінде ерекше маңызға ие болды. Кез келген музыкалық шығарма мінездемесі, құрылымы, мазмұны, жанры, стилі, шығу тарихы жағынан бірінші кезеңде *тұтастық талдау* әдісіне бағынышты. Екінші кезеңдегі *бөлшектеп талдау* әдісі музыканы өңдеу, әуенді музыкалық құралдардың айқындылығын меңгеруді тереңдетеді. Ал, үшінші кезеңдегі *тұтас талдау* әдісі өнердің бір-біріне жақын түрлерін біріктіреді. Жоғары оқу орындарында «Музыкалық білім беру» мамандығы бойынша «Музыкалық білім берудің әдістемесі»- болашақ маман музыка пән мұғалімін кәсіби-педагог ретінде дайындауға бағытталған оқу пәндер циклында негізгі және интегралданған пән. Осы пәнді оқытуда түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады. Мысалы:

- таңдаулы мұғалімдердің сабақтарын көрсетіп, сол мұғалімнің көзге түсерлік қыры мен сырын аңғартып жазбаша талдау жасатқызу;
- өз аумағымыздағы мәдени өзгешілікпен таныстырып, болашақ мамандарды кітап оқу арқылы ғана емес, әр түрлі экскурсиялар, жорықтар, көрмелерге, театрларға бару арқылы баулу;
- өзін-өзі жаттықтыруға оқу теледидарын және аутогендік жаттығулар әдісін қолдану (өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау);

Іздемпаздыққа тәрбиелеу үшін оқытушы тағы да бір тәсілдерді үйрете алады.

- өз бетінше іс басқару, өзгеге жалтақтамау, тыңнан жол салуға баулу;
- тәуекелге бел байлау;
- белсенділік, әуесқойлық, іздену жолындағы жігерлік;
- қалыптасқан дәстүрге сын көзбен қарау, ұнамаған әдіс-тәсілдерді өзгерту жолында жаңа ойлай білу;
- өзге тұлғалармен араласып, өз ойларымен бөлісе білу.

Болашақ музыка пәні мұғалімінің бірнеше кезеңнен тұратын оқу процессінде оның алдына қойылатын міндеттерді көрсете отырып, музыка өнеріне деген қызығушылығын ояту, музыканы қабылдау қабілетін дамытуды жүйелі түрде ұйымдастыру және халықтық мұра – орындаушылықты насихаттау сияқтыларға тоқталу музыка мұғалімі қызметін ашатын басты мәселелердің бірі. Сондықтан музыка пәні мұғалімі үнемі өз білімін жетілдіріп, білімімен біліктілігін арттыру жолында аянбай еңбек етуге міндетті [8]. Міне , жоғарыда қозғалған өзекті мәселелер **құ**зырлығы жоғары маман дайындауда - жаңа заманның басты мәселелерінің бірі

екенін дәлелдеп отыр. Еліміздің тірегі – білімді ұрпақ. Алғашқы білім ордасы – мектеп, мектептің жүрегі – ол ұстаз. Ұстаздың қолында адам тағдыры, ел тағдыры. Сондықтан сапалы біліммен қаруланған мамандарды дайындауға қосқан үлесі үшін барлық дана ұстаздардың мәртебесі, білімді де білікті қадрлармен арта берсін.

Әдебиеттер:

1.Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама // Егемен Қазақстан. 14.12.2010.

2.Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы / Н.Ә. Назарбаев // Айқын.- 2012. – №18. – 28 қаңтар. – Б.1-3.

3.Курманалина Ш.Х. Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования / Монография.– Алматы: «Алем», 2002. – Б. 316

4.Мұханбетжанова Ә.М. Құзыреттілікке бағытталған білім берудің мазмұнын жобалау // Ізденіс. – 2010. – № 1. – Б. 46-50.

5.Кенжебеков Б.Т Жоғары оқу орыны жүйесіндегі болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: п.ғ.д дисс. автореферaты- Қарағанды: Е.А. Бекетов атындағы ҚарМУ, 2005. – 33 б.

6.Меңлібекова Г.Ж. // Педагогика мәселелері - Вопросы педагогики. 2008. – №1. – Б . 111-114.

7.Дуйсембінова Р.К. Музықалық білім беру педагогикасы: оқу құралы. – Талдықорған, 2006. – 216 б.

8.Молчанов С.Г. Профессиональная компетентность в системе повышения квалификации // Интеграция методической (научно-методической) работы и системы повышения квалификации кадров. – Челябинск, 2003. – С. 57-60.

Кисметов К. Л., Куаншалиева Р.Ж.

Подготовка высококомпетентных специалистов - одна из актуальных проблем нового времени

В статье рассматривается процесс современных методик и педагогических технологий обучения, повышения качества педагогического состава, а также профессионального творчества учителя музыки, интерес к педагогической деятельности, пути повышения мировоззренческой позиции.

Ключевые слова: *компетенция, компетентность, технологии, мировоззренческий подход, творчество, личность.*

Kismetov K.L., Kuanshalieva R.Zh.

Preparation of competent professionals in higher education one of the main problems of the new time

The article does not address the process of modern pedagogical technologies and teaching methods, improving the quality of teaching staff and professional creativity of the music teacher, interest in pedagogical work, ways of increasing ideological positions.

Keywords: *competence, competency, technology, philosophical approach, creativity, personality.*

***

УДК: 371.3:51

Кульжумиева А.А. *– кандидат физико-математических наук, ЗКГУ им. М. Утемисова,*
E-mail: *aiman-80@mail.ru*
Конырбаева Н.Н. – *магистрант ЗКГУ им. М. Утемисова*
E-mail: *knn_21_05@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *Данная статья посвящена проблеме развития пространственного мышления учащихся в рамках деятельностного подхода. Представлены результаты экспериментально-исследовательских работ по формированию и развитию воображения учащихся.*

Ключевые слова: *Пространственное мышление, деятельностный подход, развитие воображения, возрастные особенности.*

Уровень развития пространственного мышления непосредственно выявляется в период обучения с 5 по 11 классы. На начальной ступени обучения низкий уровень развития правого полушария мозга является барьером для учащихся. У детей 15-16 лет сформировать и развить пространственные представления– задача не из легких, которая требует долгой трудоемкой работы, к сожалению, не всегда с успешным результатом.

Таким образом, формированию и развитию пространственного мышления нужно уделять особое внимание в период младшего звена. Так как по особенностям развития мозга, организма и психики, данный возраст является наиболее эффективным.

Развитию пространственного мышления большое значение уделяли ученые Е.Ф. Рыбалко, Б.Г. Ананьев, которые рассматривают ее как особую деятельность наблюдения [1], С.Л. Рубинштейн – как мыслительную деятельность [2]. Далее мы придержемся определению И.С. Якиманской: «Пространственное мышление – вид умственной деятельности, обеспечивающий создание и оперирование пространственными образами в процессе решения различных практических и теоретических задач» [3], где под пространственным мышлением понимается мыслительная деятельность.

Развитое пространственное мышление показатель развитого воображения у ребенка. Поскольку ребенок, воображая фигуры в уме, сможет выполнять различные операции над этой фигурой. Человек не рождается с развитым воображением. Напрашивается вопрос: Как развить воображение ребенка? Развитие воображения– целенаправленный процесс, преследующий задачи развить яркость воображаемых образов, их оригинальность и глубину, а также плодотворность воображения.

Все психические процессы, в том числе и пространственное воображение, совершенствуются в результате деятельности.

Деятельностный подход – это метод обучения, при котором ребёнок не получает знания в готовом виде, а добывает их сам в процессе собственной учебно-познавательной деятельности. Если многие «предметы» в школе изучались бы через деятельность: овладение счётом – сначала через изучение механических счёт и только потом на бумаге, ботанику – через ухаживание за растениями, не говоря уже про опыты по физике, химии и т.п., усвоение учебной программы было бы намного эффективнее.

Вышесказанные утверждения являются теоретическим выводом и началом практической проверки, которая и является задачей нашей работы. Ниже приведены диагностические данные по апробации нашей работы в целях формирования и развития пространственного мышления, которые проводились в течений 3 месяцев в учебном центре Смартум. Были сгруппированы дети по возрастам, каждая группа делилась еще на 2 подгруппы: естественная и экспериментальная.

Нами были подготовлены задания в соответствий с их возрастными особенностями развития, для каждого задания были составлены критерии оценки

работ, которые основаны на многочисленных опытах проведения соответствующих заданий.

Для начала рассмотрим группы в возрасте 5 – 6 лет. Для определения уровня их пространственного развития было предложено 2 задания. Первое задание направлено на определение уровня развития воображения: ребенок должен дорисовать фрагменты элементов природы, в результате которой должна получиться целостная картина леса.

Задание 1. Дорисовать картину (рис. 1). Время, отводимое для выполнения данного задания – 5 минут.

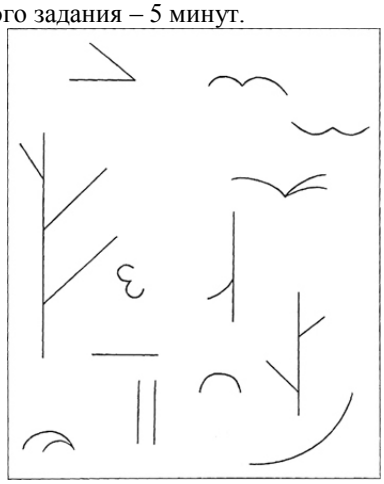

Рисунок 1. Неполная картина

Задание 2. Собрать пазлы.

Пазлы бывают разные в зависимости от возрастных особенностей детей (рис. 2).

Рисунок 2а). Пазлы для детей 5- 6 лет

Рисунок 2б). Пазлы для детей 7 - 8 лет

Рисунок 2в). Пазлы для детей 9 - 11 лет Рисунок 2г). Пазлы для детей 12 - 16 лет

Детям раздаем пазлы в разобранном виде без модели исходной картины (рис. 3).

Рисунок 3. Пазлы в разобранном виде

Критерий оценки работ:

Задание 1:

13 баллов - целостная картина леса;

10 баллов- расчлененная картина, но неординарные изображения;

8 баллов- половина – изображения природы, половина– предметы обихода,игрушки и т.д.;

6 баллов- выполнена только половина задания;

4 баллов- выполнена 1/3 задание;

2 баллов- не выполнено предложенное задания.

Задание 2: В таблице указывается время сбора пазла и результат.

По результатам выполнения заданий ниже представлены табличные данные.

Таблица 1. Естественная группа

	Задание 1		Задание 2	Примечания
	работа	время	время	
Павел	8	5мин	13мин	
Рома	6	5мин	16мин	
Иван	8	5мин	12мин	
Радмир	4	5мин	19мин	

Галымжан	6	5мин	10мин	Не выполнил
Александра	4	5мин	13мин	половина
Алия	6	5мин	24мин	
Надя	2	5мин	11мин	Не выполнила

Таблица 2. Экспериментальная группа

	Задание 1		Задание 2	Примечания
	работа	время	время	
Игорь	8	5мин	6мин	
Аслан	13	5 мин	7мин	
Муратжан	8	5мин	10мин	
Виталий	8	5мин	9мин	
Никита	8	5мин	10мин	
Риана	13	5мин	5мин	
Хинда	8	5мин	6мин	
Малика	10	5мин	5мин	

В примечании отмечены результаты второго задания.

Далее наглядно наблюдаем динамику развития.

Диаграмма 1. Динамика выполнения задания 1

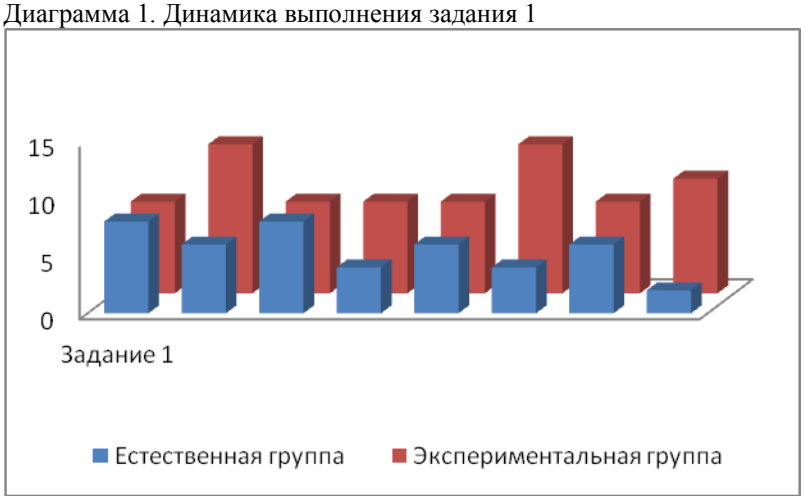

Заметно, что уровень развития пространственного мышления детей естественной группы ниже по сравнению с уровнем развития детей экспериментальной группы.

Диаграмма 2. Динамика выполнения задания 2

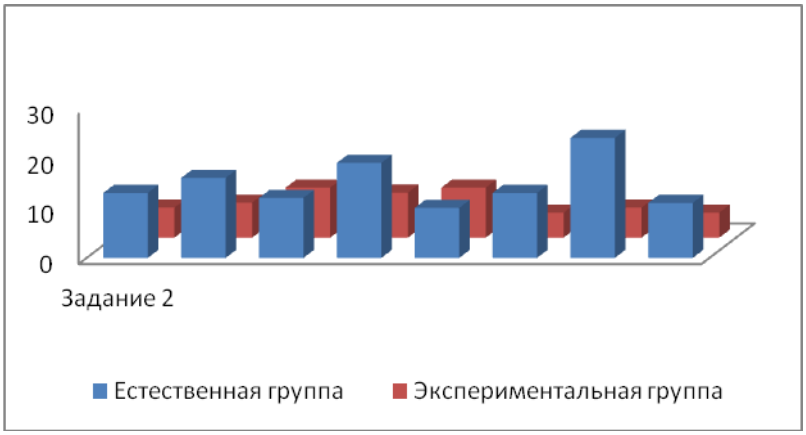

Выполняя задание 2 дети экспериментальной группы также отличились, затратив меньше времени.

Диаграмма 3. Сравнительные результаты выполнения задания 1 и задания 2

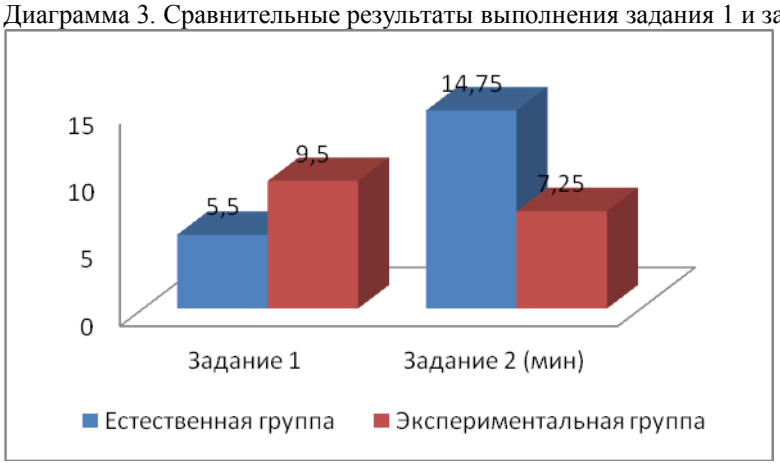

Относительно средних показателей, качество работы экспериментальной группы увеличилась на 4 единицы, а время выполнения работы сократилось на 7,5 минуты. По результатам итоговых работ определения уровня развития пространственного мышления и представления среди детей от 5 до 6 лет мы наблюдаем отличительный прогресс. Качество и скорость выполнения заданий детьми экспериментальной группы приводят к выводам о развитии воображения, пространственного мышления, концентрации внимания, собранности, оперативности, точности и быстроты реакций.

Далее представлены задания, подготовленные для учащихся старших групп в возрасте от 7 до 15 лет. Были предложены 3 работы, каждая из которых состоит из 4-5 заданий. Все три работы проводись в разные дни в связи с возрастными особенностями учащихся и ежедневной нагрузкой нынешних детей, т.к. большинство современных школьников посещают всевозможные кружки, секции, курсы.

Работа №1. Задания ориентированы на определение уровня развития воображения и пространственного представления.

Задание 1.Выберите из четырех объектов тот, у которого высота такая же, как у фигуры, нарисованной отдельно (рис. 4).

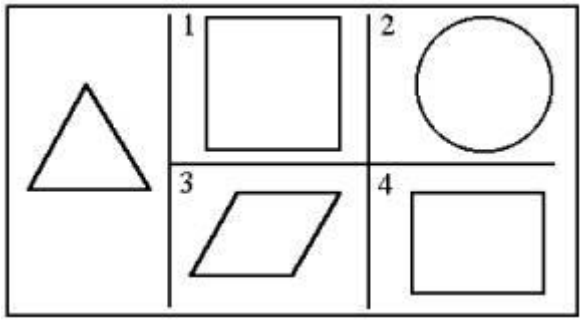

Рисунок 4. Найдите объект с одинаковой высотой

Современное математическое образование большое внимание уделяет развитию логического мышления. Поэтому данное задание вызвало у многих детей желание использовать линейку и другие измерительные предметы, однако задание 1 не предусматривает использование измерительных предметов.

Задание2. Найдите среди представленных фигур (1 - 4) ту, которая соответствует образцу (рис. 5).

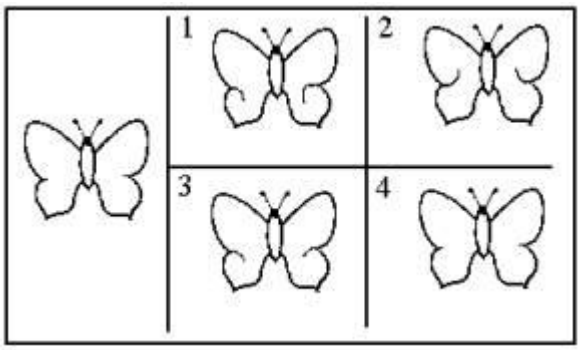

Рисунок 5. Найдите соответствие

Данное задание определяет внимательность учащихся, поскольку для развития пространственных представлений данное качество необходимо.

Задание 3.Из четырех изображений выберите то, которое соответствует заданному объекту, если смотреть со стороны, отмеченной стрелкой (рис. 6).

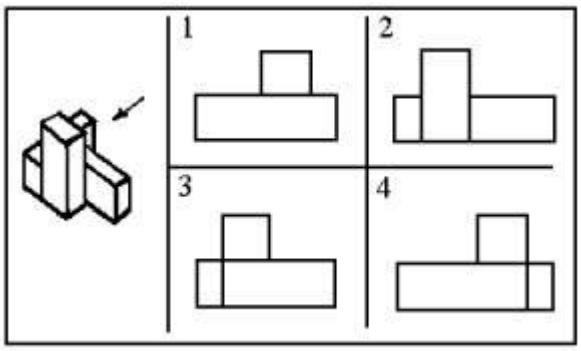

Рисунок 6. Найдите соответствие

Оно направлено на определение уровня не только внимательности, но и пространственного мышления.

Задание 4.Укажите часть плоскости, являющейся общей для всех фигур (рис.7).

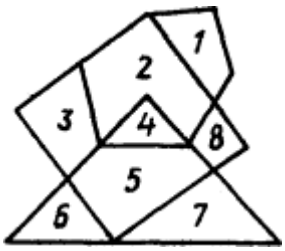

Рисунок 7. Найдите общую часть

Данное задание ориентировано на определение внимательности и умения видеть целостную картину, определяя точности в деталях.

Работа №2. Здесь все задания последовательны. 5 заданий связаны с геометрическими телами. Нижеследующие группы, так или иначе, знакомы с основными телами стереометрии. Работа №2 направлена на определение уровня развития пространственного мышления и представления.

Задание 1. Узнавание фигур. Среди предложенных учащимся моделей геометрических тел (куб, пирамида, прямой параллелепипед, цилиндр, конус, пирамида, призма, шар), необходимо выбрать знакомые тела и назвать каждое тело.

Задание 2. Изображение пространственных тел. Изобразить тела из задания 1.Выполнение данного задания у детей 7-11 лет выявляет их способности пространственного представления, а у детей 12-16 лет скорее выявляет их школьные знания.

Задание 3. Конструирование разверток тел. Составьте развертки тел из задания 1. Данное задание непосредственно направлено на определение уровня развития воображения.

Задание 4. Проецирование геометрических тел. Перед теми же телами поставили лампочку, а за телом поместили экран. Изобразите тень, которая будет на экране при освещении тела лампочкой.

Задание 5. Представление тела по его проекциям (всего 5 рисунков: рис. 8)

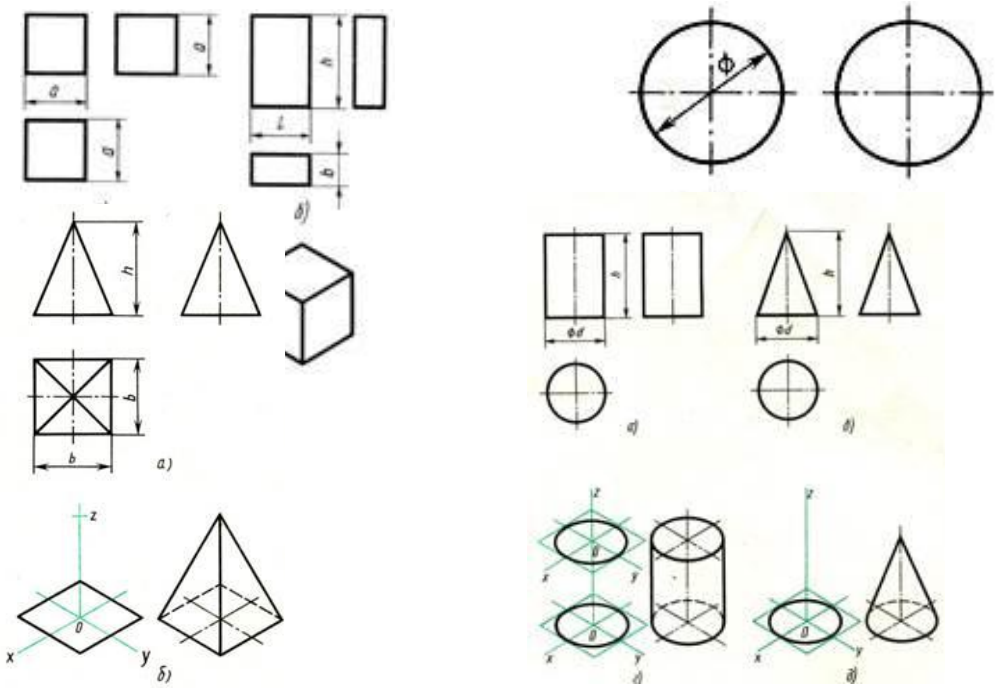

Рисунок 8. Представление тела по его проекциям

Работа №3. Задания данной работы направлены на определение уровня развития воображения, пространственного мышления и пространственного представления.

Задание 1. Разделите круглую колбасу3 разрезами на 8 частей (Ответ на рис. 12).

Задание 2. Из шести спичек сложите 4 правильных треугольника так, чтобы стороной каждого была целая спичка (Треугольная пирамида).

Задание 3. Расположите 5 одинаковых монет так, чтобы каждая из них касалась четырех остальных (Ответ на рис. 13).

Задание 4. Можно ли расположить 6 одинаковых карандашей так, чтобы каждый касался пяти остальных? (Можно, ответ на рис. 14).

Рисунок 12. Задание 1. Рисунок13. Задание 3. Рисунок 14. Задание 4.

Задание 5. На рис. 15а) жирной линией показаны фигуры, согнутые из проволоки. Изобразите три их проекции: на переднюю грань куба, на боковую его грань и на верхнюю грань (Ответы на рис. 15б) под изображениями соответствующих фигур).

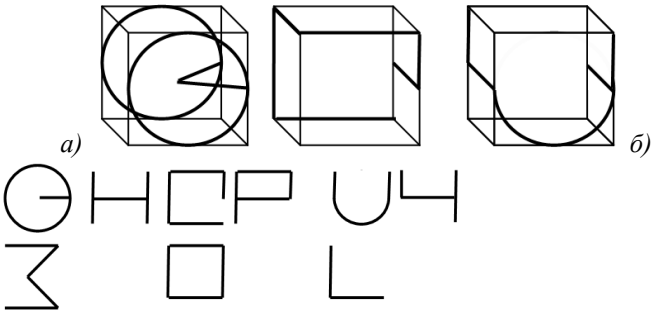

Рисунок 15. Задание 5

Однако, следует помнить, что во всех случаях модели желательно делать после решения, а не для решения. Так как если учитель начинает рассмотрение предлагаемых задач с моделей, то воображение учащихся не задействуется и стимул для его развития получается слабым.

Критерий оценки работ:

Работа №1. 1 балл за каждый правильный ответ

Работа №2.Задание 1– 8 баллов. Задание 2– 8 баллов за количество, плюс или минус 2 балла за качество. Задание 3– 8 баллов за количество, плюс или минус 2 балла за качество. Задание 4– 8 баллов за количество, плюс или минус 2 балла за качество. Задание 5 – 5 баллов.

Работа №3.Оценивается в 10 баллов (каждое задание по 2 балла)

Диагностика 7-9 лет.

аблица 3. Естественная группа

	Работа №1	Работа №2	Работа №3		
	балл	балл	балл	время	примечание
Алина	2	27	3	19 мин	выполнила
Слава	1	21	-	24 мин	не выполнил
Петр	2	23	3	32 мин	выполнил
Мурат	1	25	4	30 мин	выполнил
Алинур	2	26	3	27 мин	выполнил
Адильхан	1	25	4	28 мин	выполнил
Назар	2	28	5	25 мин	выполнил
Женя	2	22	1	15 мин	выполнил

Таблица 2. Экспериментальная группа

	Работа №1	Работа №2	Работа №3		
	балл	балл	балл	время	примечание
Мария	4	31	6	20 мин	выполнила
Аяжан	4	35	8	17 мин	выполнила
Дияс	4	34	7	21 мин	выполнил
Дамир	3	33	8	23 мин	выполнил
Асхат	3	30	7	20 мин	выполнил
Хадиджа	4	31	8	22 мин	выполнила

Арнур	3	32	7	20 мин	выполнил
Жаным	4	34	8	18 мин	выполнил

Диаграмма 4. Динамика выполнения работы №1

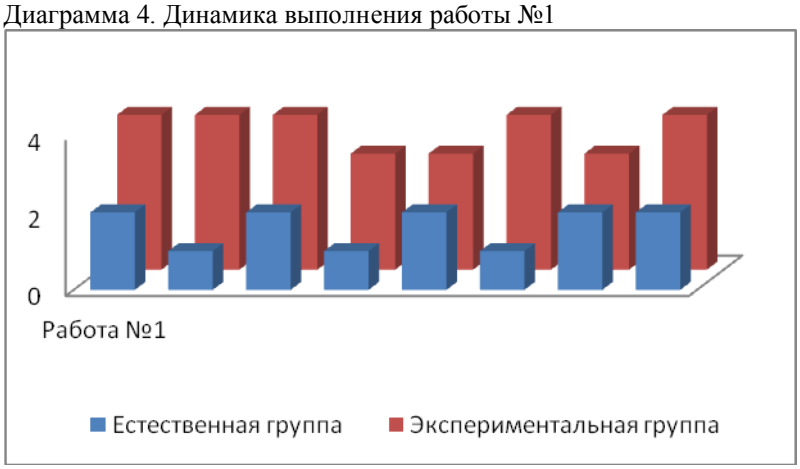

Задания работы №1 направлены на определение уровня воображения, независимо от возраста и имеющихся школьных знаний, они выдают работу правого полушария, отвечающего за пространственное мышление. Динамика роста у учащихся экспериментальной группы заметна. В среднем первоначальный показатель выдал результат в 1,75, а прогресс произошел на 2 единицы.

Диаграмма 5. Динамика выполнения работы №2

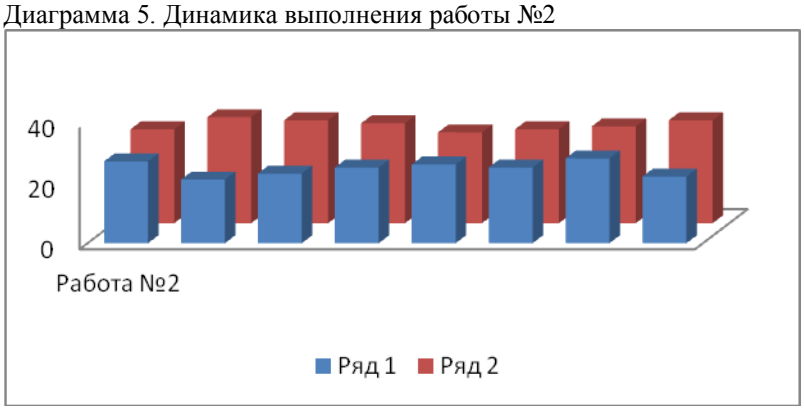

Здесь также наблюдаем прогресс. Поскольку дети данного возраста не знакомы с геометрическими телами стереометрии, средний результат составляет 32,5, который увеличился на 7,875.

Диаграмма 6. Динамика выполнения работы №3

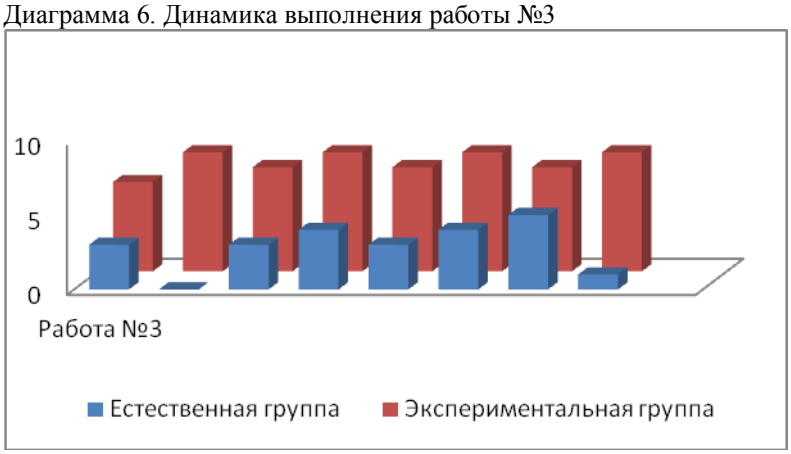

Работа №3 не зависит от имеющихся знаний. В данной диаграмме наблюдаем естественный прогресс в работе мозга, развитии мышления. Среднее значение первоначально было 2,875, и через три месяца стало 7,375, увеличившись на 4,5.

Диаграмма 6. Сравнительные результаты выполнения работ №1, №2, №3

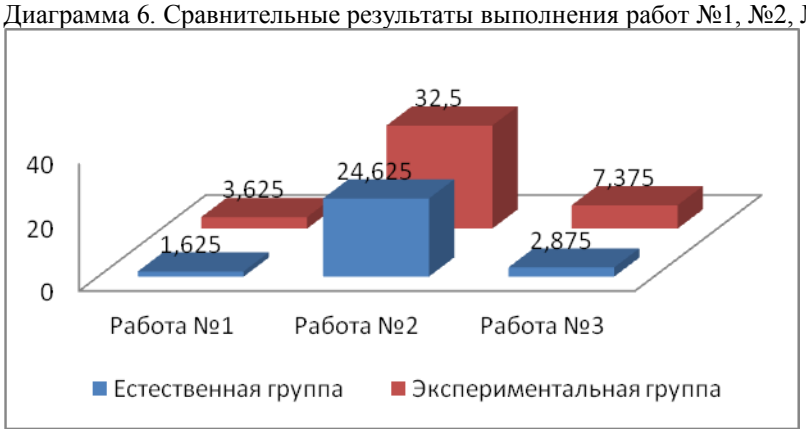

Диаграмма 7. Средние показатели работы и времени

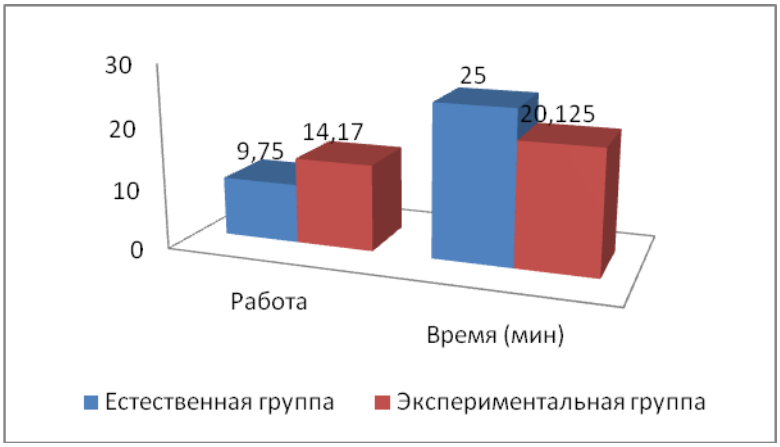

Первоначальный средний результат установления уровня развития пространственного мышления равен 9,75. В ходе трехмесячной работы, данный показатель вырос на 4,42 единицы и составил 14,17. Почти на 4 минуты быстрее дети стали выполнять работу.

Мы построили диаграммы по работе вышерассмотренных возрастных групп.

Диаграмма 8. Сравнительная динамика результатов выполнения заданий обеими возрастными группами

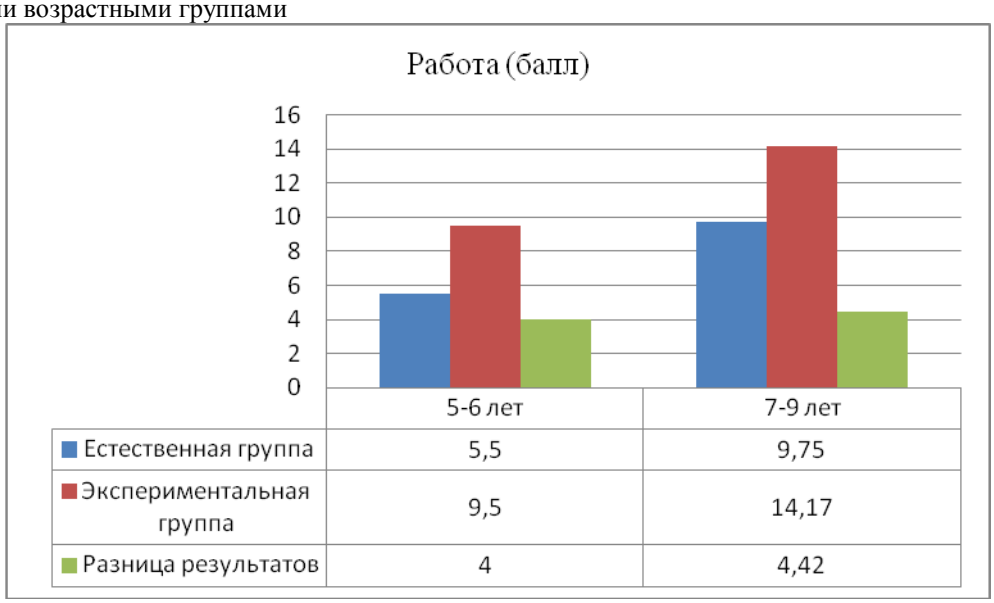

Итак, целенаправленное развитие пространственного мышления эффективно для детей в возрасте от 7 до 9 лет. Ниже мы наглядно представили время необходимое для выполнения работ для двух данных возрастных групп в сравнении.

Диаграмма 9. Сравнительная динамика времени, необходимого для выполнения заданий обеими возрастными группами

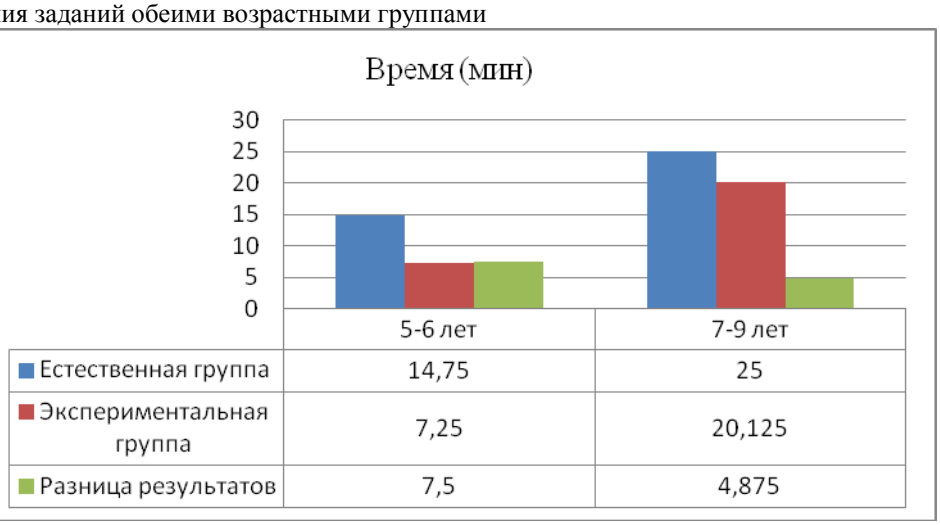

Аналогичная работа проводилась с группами постарше: 10 - 13 лет, 14 - 16 лет. Окончательную динамику развития мы представим в диссертационной работе, где будут наглядно отражены и проанализированы сравнительные показатели развития пространственного мышления относительно различных возрастных групп.

Литература:

1. *Ананьев Б.Г., Рыбалко Е.Ф. Особенности восприятия пространства у детей. – М.: «Просвещение», 1964. – 304 с.*
2. *Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – 2-ое изд. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.*
3. *Якиманская И.С. Развитие пространственного мышления школьников. – М.: Педагогика, 1980. – 239 с.*

Кульжумиева А. А., Қоңырбаева Н.Н.

Оқушылардың кеңістіктік ойлауын қалыптастыру барысында қызметтік тәсілді жүзеге асыру ерекшеліктері

Бұл мақала қызметтік тәсіл арқылы кеңістіктік ойлаудын мәселелерін дамытуға арналған. Мақалада оқушылардың қиял қалыптастыру және дамыту бойынша эксперименттік зерттеу жұмыстарыныңнәтижелері көрсетілген.

Тірек сөздер: *Кеңістіктік ойлау, қызметтік тәсіл, қиялдыңдамуы, жас ерекшеліктері.*

Kulzhumiyeva A. A., Konyrbayeva N.N.

Features of the implementation of activity approach to the formation of spatial thinking of students

This article is devoted to a problem of development of spatial thinking of students within activity approach. Results of experimentally research works on formation and development of imagination of pupils are presented

Keywords: *Spatial thinking, activity approach, development of imagination, age features.*

***

ӘОЖ: 378.147

Бисенгазиева А.С. *– магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail: *bisengazievaa@mail.ru*
Жароева А.Ғ. *– магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail: *aliya_zhar@mail.ru*
Утебалиева Б.Е. *–магистр, оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
E-mail: *bagzhan-87@mail.ru*

ОМЫРТҚАЛЫЛАР ЗООЛОГИЯСЫ ДАЛАЛЫҚ САРАМАНЫНДА TESTUDINES ОТРЯДЫН ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ІЗДЕНУШІЛІК ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ

Аннотация. *Мақалада омыртқалылар зоологиясынан далалық сарман кезінде студенттердің ізденушілік дағдысын дамытудың маңызы, Testudines отрядының өкілдерін зерттеуде далалық бақылау жүргізу негізінде жануарды аулау және морфологиялық көрсеткіштерін алу әдістері жазылған. Жұмыстың зерттеу нәтижелері және БҚО-да Emys orbicularis таралуы жөніндегі мәліметтер қарастырылды.*

Тірек сөздер: *омыртқалылар зоологиясы, ізденушілік дағды, экспедиция, таксономия, батпақ тасбақасы, карапакс, пластрон, морфологиялық өлшем, санақ.*

Қазіргі заманғы білім беру ісінің негізгі нысаны – жас ұрпақтың біліктілігін қалыптастырып қана қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері ізденіп табатын және талдай алатын, сондай-ақ ұтымды пайдалана білетін, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеге лайықты өмір сүріп, қызмет жасауға қабілетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру болып отыр.

Білім берудегі ең маңызды міндеттерінің бірі білім алушының өзі үйрену қабілетін дамыту болып табылады. Студенттер оқулықтар мен дәрістерден жинақтаған теориялық білімдерін далалық сараман уақытында тәжірибе түрінде шыңдап, зерттеу жұмысына деген дағдыны қалыптастырады. Далалық сараман кезінде студент зерттеушілік тәжірибиесін жинақтайды. Бұл - үлкен экспедициялар үшін елеулі дайындық болып саналады. Осындай далалық сарамандар арқасында студенттер бойында дағды-әрекеттер қалыптасады, өз бетінше шығармашылық ізденіс жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік алады. Сараманның соңғы өнімі ретінде студенттерге жеке тапсырмалар бойынша презентация, видеоролик немесе мақала дайындап, баспа беттеріне басылымға, не болмаса, радиохабарлар мен теледидарларға көрсетілімге ұсынуды талап еткен жөн. Өз жұмыстарының жемісін көрген студенттердің зерттеушілік жұмыстарға құлшынысы артады және төменгі курста оқитын студенттер үшін жақсы уәж болып табылады [1, 135 б.]. Осындай зерттеу жұмыстарын *Testudines* отрядының мысалында қалайша жүзеге асыруға болатындығы туралы қарастырсақ.

Қазіргі таңда түр саны жағынан азайып бара жатқан, басқа рептелийлерден ерекшеленетін тасбақалардың алуантүрлілігімен танысу және оларға фауналық, зоогеографиялық және экологиялық сараптама жасау жұмыстың өзектілігі болып табылады.

Әлем бойынша олардың 328 түрі тіршілік етсе, Қазақстан территориясында бар жоғы 2 ғана түр: ортаазиялық және батпақ тасбақасы кездесе, Батыс Қазақстан облысы аймағында бір ғана түр батпақ тасбақасы мекен етеді. Бұл жануарлардың таралу ареалын, тіршілік ортасын, морфобиологиясы мен экологиясын зерттеу үшін анапсидтерді зерттеу әдістерімен танысу барысында әдістеменің аздығы мен қазақша басылымның жоқтығы қиындықтар тудырды.

Бүгінгі күнге дейін тасбақалар фаунасын таксономиялық жүйеде бес отряд тармағымен көрсеткен болатын, олар жасырын мойын тасбақалар, жұмсақ денелі тасбақалар, теңіз тасбақалары, бүйір мойын тасбақа, қалқансыз тасбақалар, сонымен қатар екі жойылып біткен отряд асты *Paracryptodira, Proganochelydia* бар.

Қазіргі таксономия бойынша тасбақаларды екі отряд астына жіктейді: жасырын мойын тасбақалар (*Cryptodira*) мен бүйірмойын тасбақалар (*Pleurodira*)https://ru.wikipedia.org/wiki/%D7%E5%F0%E5%EF%E0%F5%E8 - cite_note-TTWG2010-1; осыған дейінгі жұмсақденелі тасбақалар, теңіз және қалқансыз тасбақалар отряд астылары жасырын мойын тасбақалар отряд астының тұқымдас үстіне жіктелген.

Жасырын мойын тасбақалар отряд тармағы (*Cryptodira*) қазіргі тасбақалар, бауырыменжорғалаушылардың құрлықта және суда тіршілік ететіндерінің ішіндегі ең көне түрі болып табылады. Жасырын мойын тасбақалардың 6 тұқымдасына бірігетін 140 түрі белгілі, яғни барлық тасбақалардың 2/3 бөлігін құрайды. Бұлар жер шарының ыстық және қоңыржай аймақтарының бәрінде таралған, тек Австралияда ғана жоқ. Құрлық жасырын мойнын тасбақаларына (*Testudinidae*) Орта Азия немесе дала тасбақасы (*Testudo horsfieldi Gray, 1844*), алып тасбақасы (*Testudo Elephantopus*), сәулелі тасбақа (*T.Radiata*), гофер (*Gopherus polyphemus*) және т.б. жатады. Ал су жасырын мойын тасбақаларының (*Emydtae*) сауыты биік емес, домалақ пішінді болып келеді. Бұлар ағысы баяу су қоймаларында мекендейді. Қорегі жануартектес және өсімдіктектес азықтар. Көпшілік су жасырын мойын тасбақалары Оңтүстік Шығыс Азияда (17 туыс) және Солтүстік Америкада (8 туыс) мекен етеді. Оларға Каспий тасбақасы (*Mauremys caspica*), Батпақ тасбақасы (*Emys orbicularis*), Дәубас тасбақа (*Platysternon megacephalum*), Қызылқұлақ тасбақа (*Trachemys scripta elegans*) және т.б. жатады.

Теңіз тасбақалары отряд тармағы (Chelonioidei) жер шарының экваторлық және тропикалық суларында тіршілік етуге бейімделген 4 теңіз тасбақалары, кейде бұлар қоңыржай ендіктерге де жүзіп барады, біріктіреді. .Мысалы: Зәйтүнтүстес тасбақа (*Lepidochelys olivacea*), логгерхед тасбақасы (*Caretta caretta*), атлантикалық ридлея (*Lepidochelys kempi*), жасыл тасбақа (*Chelonia mydas*), бисса (*Eretmochelus imbricata*) және т.б. Бұл түрлер қызыл кітап өкілдері болып табылады.

Жұмсақ денелі (жұмсақ терілі) тасбақалар отряд тармағы *(Trionycpoidei)* Африка, Оңтүстік Азия мен Солтүстік Американың тұщы суларында мекендейді. Бұларға 2 тұқымдас пен 25 түр бірігеді. Мысалы, қиыршығыс трионикси (*Trionyx chinensis)*, африка трионикси (*T.Triunguis*), сопақбас тасбақа (*Chirta inditsa*), қостырнақты тасбақа (*Carettochelys insculpta*)

Бүйір мойын тасбақалар отряд тармағына – (Pleurodira) Оңтүстік жарты шардың тұщы су қоймаларында мекендейтін 2 тұқымдас пен 45 түр жатады. Мысалы, аррау (*Podocnemis expansa*), африкалық пеломедуза (*Pelomedusa subrufa*)

Қалқансыз тасбақалар отряд тармағы *(Athecae).* Бұлар пластинкалық жануарлар, тропикалық теңіздердің ашық алаңдарын мекендеушілер. Бір ғана халықаралық қызыл кітапқа енген түрі белгілі ол - терілі тасбақа *(Dermochelus coriacia)* [2, 127-130 бб.].

Соңғы уақытта саны жағынан азайып бара жатқан, Қазақстанда Арал өңіріндегі сулы батпақтары мен Ырғыз, Торғай өзендерінің жағалауларындағы батпақты жерлерінде және Батыс Қазақстан облысындағы Жайық өзенінің солтүстік жағалауында кездесетін батпақ тасбақасының морфологиясы мен экологиясын анықтау, түр туралы жазылған әдебиет көздерімен жұмыстану, материалдарды жинақтап, талдау негізінде мақала дайындалды.

Батыс Қазақстан облысындағы батпақ тасбақасы туралы зерттеулер аз. Сондықтан бұл түрдің қауымдастығын зерттеу және табиғатымыздың биоалуантүрлілігін сақтау өзекті мәселе болып табылады.

***Testudines* отрядын зерттеу бойынша далалық сараман жұмысының мақсаты мен міндеттері.**

Мақсаты: БҚО жіне Орал қаласы маңындағы тоған суларда кездесетін батпақ тасбақасының зоогеографиялық, морфобиологиялық және экологиялық жағдайын анықтау және анапсидтерді зерттеу әдістерін ашу.

Міндеттері: 1. Батпақ тасбақасы туралы ертеректе жүргізілген зерттеулердің мәліметтерімен қазіргі морфометриялық мәліметтерінің салыстырмалы сараптамасын қарастыру; 2. БҚО-дағы батпақ тасбақасының зоогеографиясын және тіршілік белсенділігін анықтау.

Белгілі бір аймақта кездесетін батпақ тасбақасының фаунасын анықтау және олардың биологиясын зерттеу мына іс-әрекет бойынша жүзеге асыруға болады.

Кез келген жануардың түрін анықтау және өлшеу үшін ең алдымен оны ұстау керек. Амфибия мен бауырыменжорғалаушылардың көпшілігін оңай қолмен ұстап алуға болады. Бұл жануарлар қозғалмайтын затты қауіп ретінде қабылдамайды, сондықтан ұстау кезінде ең соңғы секундқа дейін адамның қозғалысы өте баяу және бірқалыпты болуы керек. Содан соң қысқа ара қашықтықта жылдам бас салады. Жануарды шошытпау үшін, көлеңкенің оған түспеуін қамтамасыз ету керек. Жануарды жағада қолмен, ал суаттарда болса торлы дорбамен ұстауға болады. Дорбаны жанынан жануар астына жайлап әкеліп, тез жоғары көтереді. Жануарды ұстағаннан кейін оларды тасымалдау үшін арнайы шелектер мен матадан жасалған (еш уақытта полиэтиленнен жасалған болмауы керек!) қаптар қажет. Қаптардың өлшемі 20×30 см немесе 30×50 см болғаны дұрыс. Батпақ тасбақасы салынған қаптар үнемі ылғалды болуы тиіс. Қаптарға салынған жануарларды күн сәулесінің астына қалдыруға болмайды, оларды күн көзінен қызып кетуден қорғап, көлеңкеге орналастыру керек. Түрді анықтаудың дұрыстығына күмән болса, жануардың түсі, көлемі, ұстап алған жерін қарау керек немесе фотоға түсіріп алған жөн. Сосын анықтағыш оқулықтармен түрді толық анықтап, сипаттама беріледі.

Ұстап алған жануарларды тегіс жерге қойып, олар жазылу үшін сәл ғана қысып, сызғыш, рулетка не штангенциркульмен өлшейді. Негізгі өлшеулер - денесінің ұзындығы (L) және құйрығының ұзындығы (L.cd). Рептилия денесінің ұзындығы тұмсығының ұшынан бастап клоака тесігіне дейін, құйрығының ұзындығы - клоакадан бастап құйрығының ұшына дейін өлшенеді.

Тасбақаның карапаксының ұзындығы былай өлшенеді:

L.car. - тұмсығының ұшынан бастап, клоакаға дейінгі тасбақа тақтасының ішкі немесе сыртқы ұзындығының өлшемі;

Lt. car. - карапакстың ең енді жері;

Al. t. - денесінің биік жері, тегіс пластрон бөлігінен каркпакстың ең биік нүктесінің өлшемі;

L. cd. - клоака саңылауынан бастап, құйрық ұшына дейін өлшенетін құйрық ұзындығы. Тасбақаның тақтасын түзу сызық бойымен штангенциркульмен немесе түзу сызғышпен өлшейді.

Бұл зерттеу объектісін ұстау, фиксациялау қиындық тудырмайды. Бастысы артқы бөлігімен ұсталса болды, тек жануар қорыққан кезде клоакадан бөлінетін сұйықтықтан сақтанған жөн.

Тасбақаны ұстағанда тістеп немесе тырнап алмас үшін карапакс бетін төрт саусақпен, ал пластронынан бас бармақпен, кейде құйрығынан немесе жақ тұсынан қысып ұстауға болады. Тасбақа шошыса клоакасынан сұйықтық бөлетінін білген жөн. Оның салмағын өлшеу үшін салмақ өлшегішке шалқасынан жатқызуға болады [3, 72 б.].

Рептилияларды зерттеу жұмыстарын әртүрлі бағытта жүргізуге болады. Негізгі бағыттардың бірі жануарды кезіктіру жерлері туралы мәліметтер жинау болып табылады. Әрбір кезіктіру туралы мәліметті жеке карточкаға жазып отырады. Сирек кездесетін түрлер немесе Қызыл кітапқа енген түрлер туралы мәліметтер ерекше

маңызға ие. Жүргізілген бақылау жөніндегі мәліметтердің барлығы бақылау күнделігіне жазылуы тиіс. Бақылау барысында жануардың морфологиясына аса мән беру керек.

Тасбақалардың басқа бауырыменжорғалаушылардан ажырататын басты белгісі – сауыты. Сауыттары өте берік, кейбір түрлерінің сауыты өз салмақтарынан екі жүз есе асатын ауыр салмаққа шыдай алатындай мықты болады. Сауыттары көпшілік жағдайда екі қабаттан тұрады; ішкі сүйекті және сыртқы кератинді. Сауыттың сүйекті қабағы пластинкалардан, ал мүйізді бөлігі тіз немесе тікендерден құралған. Сауыттарының ауырлыққа шыдамдылығы ішкі пластинкалар мен және сыртқы тікендерінің жиектерінің бір-біріне сәйкес келмеуіне байланысты. Сауыты арқа беті - карапакстан және құрсақ беті пластроннан тұрады.

Алғашқы сүйекті бөлігі сүйекті пластинкалардан құралған және олар қабырғамен және омыртқалармен бірігіп өскен. Ал екіншісі көптеген тасбақаларда кеуде, бұғана және құрсақ қабырғаларының бірігуінен түзілген. Сауыттың үсті симметриялы мүйізді қалқандармен, тек кейбіреулерінде: жұмсақ немесе терілі тасбақаларда ғана тығыз тері қапталған. Жас тасбақаның сауыты жұмсақ болады және ол өсе келе қатаяды.

Арқа қалқанында мойын, омыртқа, бүйір (қабырғалар) және бір қатар қалқан жиегі анық көрінеді. Ғылымға белгілі ертеректе тіршілік еткен сауыты толық қалыптасқан тасбақалардың *Proganochelys quenstedti* қалқаны екі қатармен орналасқан. Ал құрсақ бөлігінде тамақ аралық, тамақ, иық, кеуде құрсақ, жамбас, анальды, қолтықасты, шап және төменгі жиек аралық қалқандар болып жіктеледі. Қалқанның әрбір бөлігі өз алдына өседі. Егер тасбақа периодты түрде ұйқыға кететін болса, онда жылдық сақиналар пайда болады. Сауыттың алдыңғы және артқы жағында саңылаулар бар, одан тасбақаның басы, мойыны, құйрығы мен аяқтары сыртқа шығып тұрады [2, 130-138 бб.].

Сауытының формасы мен түрі тасбақаның тіршілік формасына байланысты әртүрлі болады: құрлық тасбақаларының сауыты биік, күмбез тәрізді, көбіне кедір-бұдырлы, тұщы су тасбақаларында аласа, жайпақтау және тегіс болса, ал теңіз тасбақаларының сауыты тамшы тәрізді формалы болып келеді.Тұшы су және теңіз тасбақаларының еркін қозғалу бетін ұлғайту үшін пластроны редукцияланған немесе қозғалмалы бөліктерге жіктелген. Редукцияға ұшыраған жайпақталған карапакстың орнын толтыру үшін оның соңғы бөлігінде бұдырлы төмпешіктер және "қатты қабырға" болуы мүмкін (сурет 1).

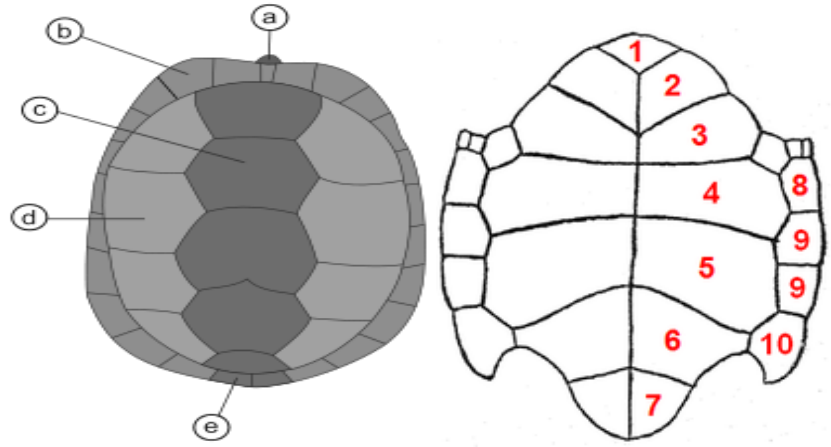

А. Б.

Сурет 1. Көптеген тасбақалардың карапаксы мен пластронының құрылысы.

А. *Тасбақа карапаксы.*Мүйізді қалқаны: a — мойын бөлігі; b — жиектері; c — омыртқалы бөлігі; d — қабырғалы бөлігі; e — құйрық бөлігі. Б. *Тасбақа пластрон.* Мүйізді қалқаны: 1 — мойын аралық; 2 — мойын; 3 — иық; 4 — кеуде; 5 — құрсақ; 6 — жамбас; 7 — анальды; 8 — қолтықасты; 9 — төменгі жиекті; 10 — шап бөлігі.

Testudines отрядының өкілдерін далалық және лабораториялық зерттеу барысында морфологиясына аса мән берген жөн. Жануардың жасын да карапакс сақиналарын санау арқылы анықтауға болатынын үйретіп, тапсырма ретінде беруге болады.

Амфибиялар мен рептилияларды маршруттық есепке алу әдістері. Маршруттарда санақ жүргізу кезінде салыстырмалы мәліметтерді алу үшін келесі талаптарды ұстанған жөн:

1. Санақ есептеу алаңдарында жүргізеді, сол жердегі өсімдік жамылғысына байланысты оның ені 1 метрден 5 метрге дейін жетеді. Тек жануар санын есептеп қоймай, аудан ұзындығын қатаң ұстаған маңызды. Жануарлардың санына байланысты маршрут ұзындығы бірнеше он метрден бірнеше километрге дейінгі аралықта болуы мүмкін.

2. Санауды ашық ауа-райы кезінде жүргізген дұрыс.

3. Маршрут бір мекендеу жерінде (биотопта) жасалынуы керек.

4. Санақты жануарлардың белсенділігі ең жоғары болатын уақытта жүргізілген маңызды. Тасбақалар жарық уақытта жақсы бақыланады.

Нақты мәліметтер алу үшін бір маршрутта тіркеуді бірнеше рет жүргізуге болады. Маршрут тіркеулерінің мәліметтерін аудан бірлігіне қатысты қайта есептейді (дана/га, дана/100 шаршы метр). Бұл жұмыстарды мектеп оқушыларымен не болмаса студенттермен ұйымдастыру аса қиындық тудырмайды және шығынды қажет етпейді. Бауырыменжорғалаушыларды, соның ішінде тасбақаларды бақылау өте қызықты жұмыс [4, 174 б.].

2015 жылдың сәуір-маусым айлары аралығындағы зерттеу барысында Батыс өңірінде кездесетін батпақ немесе Еуропалық тасбақаны азық түрі көп кездесетін батпақты-сулы, жай ағысты өзен сағаларының маңынан орташа жиелікті 400-450 метр арақашықтықтан Барбастау өзен маңынан жиі кездестірілді.

Далалық сараман уақытында 15 батпақ тасбақасы ауланып олардың морфологиялық өлшемдері алынды. Оның алтауы аналық даралар болса, тоғызы аталық даралар болып шықты. Ұсталған дараларды жалпы орташа салмағы 897 г құрады. Аналықтарының орташа салмағы 963 г болса, аталығының орташа салмағы 831 г. Батпақ тасбақаларының жынысына қарай аналық дараларында 132 г салмақ артық айырмашылығы анықталды. Бұдан аналық даралардың аталықтарына қарағанда ірі болатындығы дәлелденді.

Дене ұзындықтарының орташа көрсеткіші L.car.216; Lt. car. 133; Al.t. car..72.; L cd 36 сәйкес келді. Осыған орай ұсталған зерттеу объектілерінің орташа көлемді екендігі және карапакстағы сақиналарының санына байланысты орташа жасы 6-8 құрайтындығы анықталды. Карапакстарының ұсақ сары дақтары бар қара-қоңыр түсті болса, ал пластроны ашық қоңыр түсті. болды. Карапаксы мен пластрон арасындағы байланыс түрі де зерттелді және қаңқасының бөліктері туралы ақпараттар берілді.

Сәуір айының соңынан бастап және маусым айы бойы жүргізілген бақылау нәтижесінде Батпақ тасбақасының шағылысуы суда да, құрлықта да жүретіндігі байқалды. Жаппай шағылысу әдетте шағын тоғандарда жүрді және ымырт түсе жануарлардың белсенділігі артты. Оны судағы шумен ысқырық дыбыстардан да айқын естілді.

Батпақ тасбақасының топыраққа және құмға көмген жұмыртқалары суға жақын жағалауларлардан табылды. Жұмыртқалары көмілген шұңқыр құмыра тәрізді тереңдігі 10-17 см болса, ондағы жұмыртқалардың орташа саны 6-8 құрады.

Жұмыртқасы ізбестілі қабықпен қапталған, сопақша пішінді, ұзындығы 28-39 мм және ені 12-21 мм, салмағы 7-8 г болады. Жұмыртқаның инкубациялық кезеңі 60-110 күнді құрады. Жас тасбақалар тамыз айының ортасынан бастап, қыркүйек айының бірінші жартысында ғана ұяларынан жұмыртқаны жарып шығатыны белгілі. Жас тасбақалар түн мезгілінде шығып ай жарығына бағытталып жақын маңдағы сулы ортаны іздеп таба алатын инстинктке ие.

Жұмыртқадан шыққан тасбақалар бірден жер бетіне шықпайды, тіпті кейде мүлдем шықпай, керісінше тереңге қарай қазып, топырақ астында қысты өткізеді, тек келесі көктемде ғана белсенді тіршілігін бастауы мүмкін. Оны ортаның қолайсыз жағдайымен түсіндіруге болады. Жаңа шыққан жас тасбақалардың карапаксы әлсіз сарғыш дақтары бар қара түсті және олардың құрсағында сарыуыз қапшығы болады. Оны сарыуыз қапшығындағы қордың арқасында жас даралар су түбінде не топырақ астында қыстайды. Жас тасбақаның карапаксының ұзындығы 22-25 мм, салмағы шамамен 5 г болады. Тасбақалардың жынысы басқа бауырыменжорғалаушылар сияқты сыртқы орта температурасына тәуелді болады. Егер жұмыртқа + 30 С-та инкубацияланатын болса, аналық даралар, ал + 27 С-тан төмен болса, аталық жас тасбақалар дамиды [5, 117-156 бб.].

Тасбақалардың ұяларын түрлі жыртқыш жануарлар мен құстар бұзып, жұмыртқасын жейді, оны ұя маңындағы жұмыртқа қабықтары мен жас тасбақалардың карапаксы шашылып жатуынан байқауға болады. Батпақ тасбақасының негізгі жаулары: түлкі, жанат тәрізді ит, күзендер мен қарғалар болып табылады.

Ұсақ су қоймалары мен батпақтардың кебуі, су арнасының өзгеруінен, су қоймаларының өндірістік, ауылшаруашылық және тұрмыс қалдықтарымен ластануына байланысты Батпақ тасбақасының ареалының кему себебінен түр саны да азайып бара жатырған жануарлардың қатарына енгізуге болады. Түр санының азайғандығын балықшылардан алған сұраулардың нәтижесінен анықталды.

БҚО-да батпақ тасбақасының Барбастау, Деркул, Шаған, Жезбұға, Грачи 1, 2 және т.б. өзендері мен олардың сағаларынан кездестірілді. Осыған байланысты түрдің зоогеографиялық картасын сызу тапсырмасы орындалды.

Студенттерге далалық сараман уақытында *Testudines* отрядын зерттеу дағдысын осылайша қалыптастырып, зерттеушілік, өз бетінше ізденушілік қабілеттерін дамытуға болады.

Әдебиеттер:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану – Алматы: «Баспа» 2009. – 135 б.

2. Олжабекова К.Б., Есенжанов Б.Е. Омыртқалылар зоологиясы. 2 бөлім. – Алматы, 2007. – 138 б.

3. Руководство по изучению земноводных и пресмыкающихся. / Под ред. Н.Н. Щербак. – Киев: Наукова Думка, 1989. – 72 с.

4. Константинов В.М., Бутьев В.Т., Дерим-Оглу Е.Н., Жигарев И.А., Куприянова И.Ф., Михеев А.В., Резанов А.Г., Шаталова С.П. Позвоночные животные и наблюдения за ними в природе. – М.: Изд. центр «Академия», 1999. – 174 с.

5. Константинова В.М. Лабораторный практикум по зоологии позвоночних. – М.: Изд. центр «Академия», 2014. – 156 с.

Бисенгазиева А.С., Жароева А.Ғ., Утебалиева Б.Е.

Развитие полевых исследовательских навыков у студентов при изучении отряда Testudines во время учебной практики по зоологии позвоночных

Статья посвящена вопросу развития полевых исследовательских навыков у студентов в ходе учебной практики по зоологии позвоночных при изучении

особенностей морфологии болотной черепахи, распространенной на территории Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: *зоология позвоночных, навыки исследовательской работы, экспедиция, таксономия, болотная черепаха, карапакс, пластрон, морфологические измерения, учет.*

Bisengazieva A.S., Zharoeva A.G., Utebalieva B.E.

Field research skills of the students development in studying the order Testudines during educational practice on zoology of vertebrates

Features of research skills of the students development during educational practice on vetebrates zoology when studying characteristics of marsh turtle morphology extended to the territory of West Kazakhstan region are given in the article.

Keywords: *vetebrate zoology, skills of research work, expedition, taxonomy, marsh turtle, carapace, plastron, morphological measuring, account.*

***

УДК: 37.013:17(574)

Менешев Д.Г. – *старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана*
Хон Л.В. *– магистрант Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир хана*
E-mail: *lovik1@mail.ru*

РОЛЬ И МЕСТО ЭТНОЭКОЛОГИИ КАЗАХСТАНА В ВОСПИТАНИИ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ

Аннотация. *Этноэкология – это наука, изучающая взаимоотношения человека с окружающим миром и представления о нем в рамках традиционной культуры, а также влияние культурных установок на современные взаимоотношения с природой и окружающим миром в целом. В качестве направления в природоохранной деятельности этноэкология выявляет и пропагандирует традиции неразрушающего природопользования; выявляет культурно обусловленные причины природоразрушающего поведения человека и возможные методы коррекции. В качестве направления в педагогике этноэкология использует сбор и изучение информации о традиционной культуре для воспитания экоориентированного типа личности; изучает и использует опыт этнопедагогики.*

Ключевые слова: *природа, экология, традиция, история, воспитание, гуманизм.*

Техногенная цивилизация, динамичная и подвижная, вот уже несколько десятилетий находится в состоянии системного эколого-экономического кризиса. Многочисленные исследования его истоков и причин показывают, что культура технократического общества, связанная с количественным ростом потребления, исчерпала свои возможности и оказалась неспособной облегчить устойчивое будущее человечества.

Неоднократные попытки его разрешения с помощью технических и организационных средств не увенчались успехом. Осмысление этой проблемы дает основание полагать, что ее решение во многом предопределяется формированием новой культуры, стержнем которой является экологический императив: разрешено только то, что не нарушает природного равновесия. Жизнь в условиях накладываемых им ограничений связана со сменой мировоззренческих установок

общества, осознанием идей экоцентризма, необходимости жесткого регулирования, экономии и сознательного ограничения потребления. И это переводит проблему преодоления кризиса в область образования. Именно оно призвано взрастить экологически культурного человека, который сможет добровольно и осознанно принять образ жизни в рамках экологического императива, реализовать такие образцы деятельности и поведения, которые бы поддерживали стабильность природных биогеохимических циклов и социальных процессов.

Философское осмысление ситуации показывает, что эффективным средством формирования гуманистического отношения личности к природе является обращение к народным традициям, сложившимся веками. В народе испокон веков вырабатывался свой, самобытный нравственный уклад, своя духовная культура. У всех народов было много обычаев и традиций, облагораживающих жизнь трудящихся. Они проявлялись и в отношении к природе, в устном народном творчестве, и в удивительных народных ремеслах, и в красоте одежды, и в законах гостеприимства, и в добрых обычаях хорошего тона и правилах приличия [1].

Выдающиеся педагоги прошлого много внимания уделяли изучению педагогических воззрений народа и его педагогического опыта. Педагоги-классики полагали, что народная педагогика обогащает науку о воспитании, служит ее опорой и основой. Например, великий педагог Я.А. Коменский при обосновании принципа природосообразности учитывал народный опыт. Некоторые дидактические правила даны им в форме народных афоризмов, а в ряде случаев народные афоризмы составляют какой-то элемент дидактических положений. Показательно, что отец педагогической науки свою просветительскую деятельность начал как собиратель произведений устного творчества чешского народа, как исследователь его традиций и обычаев [2].

Народную педагогику К.Д. Ушинский считал одним из важнейших факторов, под влиянием которых складывалась отечественная педагогическая наука. Он высказал самое главное и самое важное для всей педагогической науки: «Народ имеет свою особую характеристическую систему воспитания... Только народное воспитание является живым органом в историческом процессе народного развития» [3].

Каждая нация и народность имеет свои традиции, сформированные веками, связанные с природной средой. Традиции – это исторически сложившиеся устойчивые и наиболее обобщённые нормы и принципы общественных отношений людей, передаваемые из поколения в поколение и охраняемые силой общественного мнения. Традиции также древни, как само человечество. Они носят исторический характер, ибо возникли и формировались в процессе трудовой и общественной деятельности людей, складывались не по желанию отдельных лиц и групп, а имели под собой объективную основу. Традиции возникали как закономерное явление общественного развития и играли огромную роль в организации усилий рода и племени в борьбе с силами природы, формировании лучших черт человеческой личности. Нарушение традиций в древние времена считалось недопустимым, и каралось неминуемым наказанием.

Эти традиции передаются с молоком матери из поколения в поколение. Традиции по охране природы являются в основном следствием связи данного народа с природной средой. Содержание национальных традиций формировалось веками, и в них имеются свои особенности в деле охраны природы, характерные для той или иной народности.

Образ жизни казахского народа был тесно связан с природой. Природа – среда обитания и существования человека. Традиция народа вести кочевой образ жизни способствовала лучшему пониманию явлений природы, помогала чувствовать их, учила сосуществовать, приспосабливаясь к ним. Народ, считая себя частью природы, хранил ее богатства как зеницу ока.

В художественном творчестве и эстетических ценностях казахского народа заложена большая историческая правда, сказанная им о самом себе. Иначе говоря, народное творчество – это образная история народа, в которой нашли отражение не только важнейшие исторические факты его жизни, но и его мысли, чаяния, стремления и заветные думы о своем настоящем и будущем.

Сказители не только выражают свои эстетические чувства, но и способствуют выработке определенных эстетических вкусов у слушателей, образно и эмоционально рассказывая о необыкновенных подвигах героев, воспевая красоту родной земли и преданность к ней, верность, искренность и т.д.

Огромную роль в формировании эстетических взглядов и вкусов казахского народа эпические произведения сыграли еще и потому, что описывается в них жизнь – в высшей степени простая, близкая к природе, характеры даются цельные. Все это было понятно и доступно широким народным массам.

Поэтическое наследие нашего народа содержит немало завораживающих картин красоты родной земли, ее безбрежных просторов, белоснежных громад альпийских гор, лазурных гладей озер… Степные барды-акыны сравнивали своих возлюбленных с пугливой ланью, их наряды – с переливающимся блеском павлиньих перьев, а их нежность – с мягкостью лебяжьего пуха.

Совершая исторический марафон из глубины веков до сегодняшнего дня можно проследить за эволюцией движения народа. Они убедительно доказывают неразрывность связи человеческой культуры с родной природой и гуманного отношения к ней.

Степь при ее красоте и богатстве в экологическом плане всегда была очень уязвима. Симптомы возможной эрозии и оскудения степи были хорошо известны кочевникам. Этот фактор учитывался при составлении маршрутов перекочевок. Все виды скота круглогодично находились на подножном корме, перегоняемые с места на место по мере скармливания и хаотичности, и подчинялись строго продуманной системе, заключающейся в том, что для каждого сезона года выделялись определенные территории, предназначенные для этой цели.

Система маршрутов перекочевок и распределения пастбищ по сезонам была очень рационально построена и учитывала климатические, растительные, водные и прочие условия. Нарушение этой системы допускались только в экстремальных случаях (война, эпидемия). Благодаря такому традиционному порядку стравливания пастбищ, каждое из них получило «отдых» в течение нескольких месяцев, что предотвращало разрушение почвенного покрова степи [4].

Забота о земле являлась святым делом. Кочевой уклад, скотоводческое хозяйство способствовали интенсивному развитию богатого устно-поэтического творчества, народной музыки и прикладного искусства, источником которой является природа [5].

Множество казахских пословиц и поговорок посвящены природе и ее составляющим: земле, воде, воздуху, а также взаимоотношению человека и природы.

Древние языческие представления оказали большое влияние, как на культуру казахского народа, так и на его отношение к окужающему миру, ощущение себя частью природы. В древности казахи верили, что у земли, гор, воды, ручьев, рек, озер, деревьев есть духи хранители, и если неуважительно относиться к природе, то можно разгневать духов.

Поклонение луне, ночи, воде, горам и огню способствовали пробуждению у человека чувства понимания могущественности природы, формировали национальное самосознание. Как и у других народностей, в традициях казахского народа придавалось важное значение особым природным явлениям, заповедникам и целебным источникам, природным памятникам, деревьям-гигантам, зверям и птицам. В текстах преданий, рассказов, сказок, песен рассказывалось об уважительном, бережном отношении к природе. В эволюции развития народа были отмечены

различного вида традиции в использовании древних природных заповедников. Это приручение диких зверей и птиц, постепенное культивирование растений. Вместо безразличия к природному фонду постепенно начали формироваться гуманные и благородные привычки. Народ, осваивая природные богатства для удовлетворения своих материальных благ, стал понимать и ценить их значимость. Стали развиваться традиции создания заповедных зон, защита птиц и зверей, сохранение лесного богатства.

В Казахстане есть много природных исторических памятников. Каменные статуи в Кокшетау, горы Заилийского Алатау и Алтая, возвышенности Устюрта, Мангистау и Улытау. Немало их и на просторах Бетпакдалы. Как итог поиска райского места предком народа Асаном Кайгы земля, превращенная в легенду, с гордостью называется землей Казахстана.

Устно-поэтическое творчество казахов исключительно богато и многообразно: эпос, песни, сказки, легенды, пословицы, поговорки народные афоризмы, крылатые выражения, загадки и т.д. Имена их создателей неизвестны. Появление пословиц и поговорок нельзя обозначить конкретной датой, они пришли к нам из глубины веков, народ их сочинял в любые периоды истории. Созданные столетия назад, процеженные через фильтры мудрости, получившие права на вечную жизнь, дошедшие до наших дней, казахские пословицы, поговорки, сказки не теряют своего значения, озаряют своим светом исторический путь нравственно-психологического развития народа.

Специалисты всех стран изучают этот интереснейший жанр устного творчества народа, и не могут полностью его разгадать. Поговорки и пословицы на казахском языке вошли в сокровищницу мировой культуры – они отражают не только самобытность и культурное наследие казахского народа, они впитали мудрость многовекового обогащения культурным опытом с другими народами и особенно с русским. В одном из казахских изречений сказано, что речь без пословицы, все равно что еда без соли. Не аппетитна и не очень приятна на вкус пища, в которую не положили соль, и разговор без поговорок и пословиц тоже не интересен. Вся казахская речь богата пословицами и поговорками, этот народ всегда уважал силу и мощь слова.

Поэтому они веками передавались из уст в уста и держатся в памяти и нынешнего поколения. Через этот жанр можно наблюдать периоды становления народа. Казахи во все времена уважают слово и считаются с его силой. Казахский народ показывал и показывает в устно-поэтическом слове свое отношение к жизни, рассказывает свою историю.

«История земли – это история народа», – говорится в казахской поговорке, подтверждая единство человеческой жизни и природы [6]. Благодаря простоте образа жизни казахи стали больше чем кто-либо «детьми» природы, наделившей их пытливым умом и любознательностью. Народ, который в прошлом не имел представления о существовании компаса, не пользовался часами, мог по солнцу, луне, движению светил ориентироваться на местности, определить днем и ночью точное время суток.

Напоминая о хозяйском отношении к земле, старшие говорили: «Где земля богата, там и народ богат» [6, с. 9]. Во многих пословицах и поговорках звучит призыв относиться к природе, как святыне: «Земля-мать, люди – ее дети», «Все земли хороши, а своя – всех лучше», «На Родине и воздух лекарство» [6, с. 18].

Одной из особенностей национального сознания является огромная любовь к природе. Заботливому отношению к ней, рачительному использованию ее богатства во все времена уделялось огромное внимание. В наши дни, в век научно-технического прогресса, когда покорение природы обществом идет быстрыми темпами мудрые мысли казахского народа особенно актуальны, например «На хорошей пашне хлеб растет, а плохой – сорняк», «Конь любит овес, а земля-навоз». В

ряде поговорок содержатся экологические советы: «Если одно дерево срубил, посади десять взамен», «На свежем воздухе долго быть – долгую жизнь прожить», «Без птиц озеро сирота, без людей земля сирота». А в иных даже достоинство и недостаток человека определяется в сравнении с компонентами природы: «Человек без мечты, что земля голая без леса», «Человек без друзей, что дерево без листьев» [6, с. 22-31].

Во многих поэмах, сказках, эпосах природа и ее явления входят в содержание как действующее лицо. Бескрайняя степь, суровая зима, знойное лето, безводные пустыни, табуны на пастбищах, жизнь пастуха – все это присутствуют в древней поэме Козы-Корпеш и Баян-Сулу. В результате правдивого отображения жизни поэма становится эстетическим идеалом народа. «Песнь о Козы-Корпеше и Баян-Сулу» – замечательный памятник быта кочевников, в нее были влиты все творческие соки, вся народная мудрость, его страсти, философия, идеалы».

Сказители не только выражают свои эстетические чувства, но и способствуют выработке определенных эстетических вкусов у слушателей, образно и эмоционально рассказывая о необыкновенных подвигах героев, воспевая красоту родной земли и преданность к ней, верность, искренность и т.д. Огромную роль в формировании эстетических взглядов и вкусов казахского народа эпические произведения сыграли еще и потому, что описывается в них жизнь – в высшей степени простая, близкая к природе, характеры даются цельные. Все это было понятно и доступно широким народным массам.

В казахской поэзии ярко отразилась живая наблюдательность и восприимчивость поэтической натуры народа – кочевника. Все замечательное, что есть в окружающей его жизни: перекочевку аула весной на летнее стойбище, степь, усеянную цветами, сочными высокими травами, лунный свет, освещающий белые юрты, утренний рассвет, заливающий первыми солнечными лучами степей».

Наиболее распространенным видом устно-поэтического творчества казахского народа является песня. Она сопровождает казаха повсюду. «Песня-царица слова» – гласит казахская пословица. Великий казахский поэт и просветитель Абай Кунанбаев говорил: «Что с песней казах открывает дверь в мир и она же является его вечным спутником в жизни». В песнях казахов отражалась вся жизнь – красота природы, привольные степи и высокие горы, приключения знаменитых батыров, эстетическое наслаждение окружающим миром. Песни прославляли прекрасное в человеке и человеческих отношениях – красоту, любовь, благородство, дружбу, преданность и т.д. прекрасные качества человека передаются с помощью сравнения с различного рода явлениями природы, драгоценностями, любимыми животными, птицами и т.д.

Большой популярностью всегда пользовались айтысы акынов поэтические состязания певцов-импровизаторов, которые по обыкновению собирали большое количество любителей народной поэзии. На айтысе с представителем противоположной стороны акын восхвалял свой род, аул, его людей, красоту и щедрость родной природы мгновенно слагая свои импровизации.

Некоторые обычаи и поверья казахов связаны с особым отношением к животным. Не на всякое дикое животное и не на всякую птицу можно было охотиться. Среди птиц наибольшим уважением пользовалась лебедь. Ее считали самой благородной птицей. Воспрещалось охотиться на них, трогать птенцов или кладку яиц. Не рекомендовалось охотиться на перелетных птиц, особенно весной, когда они возвращаются с юга.

Скот являлся основой существования, мерилом богатства, средством платежа и важнейшим товаром. Лошадей, овец и верблюдов они наделяли свойствами оберега – кие, и потому запрещалось бить их по голове, пинать ногами. Казахи, лаская своих младенцев, внуков не называли их имена, а часто обращались словами: «Мой жеребенок», «Мой верблюжонок», «Мой ягненок».

В казахской поэзии лев служит символом доблести, тигр – мужеством, орел – гордостью, слон – долготерпения, а бег быстроногого коня символизирует

скоротечность времени… Все идеальное сравнивалось с природой. Не случайно в казахских именах можно найти названия большинства животных и растений (Марал, Қарлығаш, Арстан, Ботагөз, Алма, Жусанбай...), имена связанные с небесными телами (Жұлдыз, Айнұр, Айсылу, Шолпан, Күнсылу...), с явлениями природы (Толқын, Таңатар, Сауле, Боранбай, Дауыл...), природными драгоценностями (Алтын, Күміс, Гауһар, Маржан...) и т.д.

Жизнь кочевников проходила в каждодневном общении с живой природой. Природно-климатические условия, традиционный способ хозяйствования способствовали установлению гармоничных взаимоотношений с окружающей средой. Преклоняясь перед стихией, они научились бережно, с пониманием относиться к земле, воде, флоре и фауне своего края, осознавая себя органической частью природы. С давних времен по неписанным, но неукоснительно соблюдавшимся законам, запрещалось ломать и без особой нужды рубить деревья. Рубка одиноко стоящего дерева приравнивалась к убийству человека. Взрослые своих детей с малых лет воспитывали не срывать первой весенней зелени, не разорять гнезда, не ломать деревья… Даже не созревшие овощи и фрукты срывать и портить раньше времени считалось «обал». Все это казахский народ осуществил не методом наказания, а самыми эффективными, простыми путями метода объяснения, различными способами агитации, поощрения, внушения, обучения, разучивания и т.д. В этих целях широко использовали сказки, пословицы и поговорки, загадки и скороговорки, ораторские речи и благословения, лирические и богатырские песни, легенды и притчи и др. жанры устного народного творчества. Это традиционное воспитание казахов ко всему живому.

С особым уважением казахи относились к воде. В условиях засушливого климата и острого дефицита питьевой воды каждый колодец был на строгом учете и имел свое название. Колодцы являлись важным ориентирными пунктами при перекочевке. Они служили тем центром, вокруг или вблизи которого обосновывались кочевье на летний или зимний период. Так, казахи для водопоя скота широко использовали кудуки (вырытые в земле колодцеобразные ямы). Проточной воды в засушливых степях не хватал, и кочевники с помощью кудуков добывали ее. Без кудука невозможно было обойтись в степной зоне. И человек, который, умел ее находить, всегда пользовался у народа большим уважением.

В сложившихся условиях эколого-экономического кризиса единственным выходом из создавшейся ситуации для цивилизации является принятие идеологии реального гуманизма, воспитание гуманистического отношения к природе. Сегодня во всем мире ведутся активные поиски новых систем образования и вариантов школ, удовлетворяющих современным цивилизационным потребностям и обеспечивающих формирование личности нового типа - личности с высокой общей и экологической культурой, глобальным мышлением и планетарным сознанием, способной адаптироваться к быстро меняющимся условиям нового тысячелетия и создавать своей деятельностью условия устойчивого развития цивилизации [7].

Познания родной природы, открытия к сожалению забытые обычаи, обряды, пробуждение интереса к устному поэтическому творчеству, прикладному искусству казахского народа, его истории, традициям степного кочевника, восхищение драгоценными жемчужинами народной мудрости, остроумием, душевной щедростью послужит мостиком для соединения прошлого с настоящим и является мощным средством нравственно-гуманного становления личности.

Отсюда мы вправе сказать: «Помни прошлое – тогда лучше будешь ценить настоящее». Человек, воспитанный в нравственном отношении, добивается и других необходимых качеств для дальнейшего совершенствования в жизни, в том числе по отношению к природе. Поэтому обязанность нынешнего поколения – поддерживать и сохранять те гуманные отношения к природе, которые были нам переданы через народные традиции и обычаи.

Основной чертой, отличающей личность, принявшую идеологию реального гуманизма и выбравшую для себя стратегию жизни в рамках экологического императива, является гуманистическое отношение к природе. Гуманистическое отношение**,** есть система моральных, мировоззренческих и деловых качеств личности, выражающихся в прагматичном, ответственном, бережном отношении к окружающей среде, реализуемых в экоцелесообразной деятельности и проявляющихся в сознательном соблюдении нравственных принципов и правовых норм, следовании экологическому императиву.

Гуманистическое отношение к природе становится условием развития личности и начинает ее характеризовать, не только регулирует отношение людей к ней, но и отношения между ними, так как в поступках, затрагивающих природу, всегда опосредованно скрыто отношение человека к людям, к судьбе родной земли.

Так под влиянием природы, на основе естественных богатств люди создают свою культуру. Она отражается в сознании людей, влияет на формирование чувств, его нравственности, входит всей своей сутью, всеми своими красками, звуками в мир. И мы вправе сказать: «Какова окружающая нас среда – такова во многом и наше самосознание».

В памяти казахского народа хранились глубокие впечатления, вынесенные им из родной природы. Для них характерна особая доброта: «Если встретишь человека, обрадуй его, может быть ты видишь его в последний раз», «При входе отворяют двери гостью сами хозяева, при выходе – ни за что», «Если бьют камнем, ответь угощением», - так звучат мудрые поговорки, как вывод тысячелетнего опыта. Они как памятники словесности передаются из поколения в поколение, являясь нравственным кодексом народа. Основная мораль большинства пословиц и поговорок такова: «Надо делать добро, и тебе добром воздастся» [6, с. 48]. Эти слова живут в сознании народа, благодаря природе родного края.

Значит, в казахском народе с древнейших времен бытует особое ответственное отношения к окружающей среде, дополненный и обработанный по требованию каждой эпохи. И сегодня в третьем тысячелетии, когда уже освоили космос, вошли в мировую информационную систему, вступили во всемирную торговую организацию, необходимо без определенного изменения продолжить преемственность нашего народа. Теперь же самой актуальной проблемой является воспитание молодого поколения на основе национальных традиций, сохраняя эту преемственность.

Литература:

1. *Волков Г.Н. Этнопедагогика: учеб. для сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М., 1999.*
2. *Коменский Я.А. Великая дидактика /.Избр. пед. соч. Т.I. – М., 1982. – 378 с.*
3. *Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – М.: «Педагогика», 1974. – 291 с.*
4. *Мургаева С.И. Природосберегающие традиции кочевых народов Прикаспия // Актуальные проблемы социально-экономического развития Прикаспийского региона в условиях инновационной экономики: Материалы Российско-Казахстанской Международной научно-практической конференции. – Элиста, 2012. – С.62-64.*
5. *Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1976. – 154 с.*
6. *Казахские пословицы и поговоркки / Сост. и пер. с каз. М.А. Аккозин. 2-е изд., исп. и доп. – Алма-Ата: Казахстан, 1985. – 154 с.*
7. *Игнатова В.А. Новые познавательные модели науки в содержании интегрированных учебных курсов, обеспечивающих реализацию проекта экологического образования // Разработка и реализация проектов и программ развития образовательных учреждений. – Тюмень, ТГУ, 1988. – С. 37.*

Менешев Д.Г., Хон Л.В.

ҚАЗАҚСТАН ЭТНОЭКОЛОГИЯСЫНЫҢ ТАБИҒАТҚА ГУМАНДЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Этноэкология – бұл адамның қоршаған ортамен өз ара қатынасын және дәстүрлі мәдениеттің жиегіндегі ол туралы түсінікті, сонымен қатар мәдениетті нұсқаулардың, тұтас алғанда тағатпен және қоршаған ортамен заманауи өз ара қатынасына әсерін зерттейтін ғылым. Этноэкология табиғатты қорғау әрекетіндегі бағыт ретінде, бұзбайтын табиғатты пайдалану салттарын анықтайды және насихаттайды; адамның табиғат тәртіптерінің мәдени шартты себептерін және мүмкін болатын түзету әдістерін анықтайды. Педагогикадағы бағыт ретінде этноэкологиялық тұлғаның эко – бағдарлы бейнесін тәрбиелеу үшін дәстүрлі мәдениет туралы ақпараттарды жинау және зерттеуді қолданады; этнопедагогика тәрбиесін зерттейді және қолданады.

Тірек сөздер: *табиғат, экология, дәстүр, тарих, тәрбие, гумандық.*

Meneshev D.G., Hon L.V.

THE ROLE AND THE PLACE OF KAZAKHSTANS ETHNOECOLOGY IN THE UPBRINGING OF HUMAN ATTITUDE TO THE NATURE

Ethnoecology – is the science that studies the relationship between human and environment and understanding of it as part of traditional culture and also the influence cultural attitudes to modern relationship with nature and environment as a whole. As direction in environmental activity ethnoecology identifies and promotes tradition nondestructive nature; identifies culturally conditioned nature-causes of human behavior and the possible methods of correction. As direction in pedagogy uses to collect and study information about the traditional culture of upbringing for ecooriented type of person; studying and using the experience of ethnopedagogy.

Keywords*: nature, ecology, tradition, history, upbringing, humanism.*

***

УДК: 37.01:78

Ворфоломеева О.В. *– старший преподаватель,*
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: *o.vorfolomeeva@yandex.kz*

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МОБИЛЬНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация*. Мы определили, что модель мобильной музыкальной информационно-образовательной среды является целостностью, представляющей из себя единый организм как совокупность внутренних элементов. В модели, на основе метода регуляции и обмена, нам удалось стабилизировать междисциплинарные противоречия. Междисциплинарные исследования и моделирование информационно-образовательной среды синтезирует педагогические, культурологические и социальные аспекты, систематизируют научные и методологические результаты, направленные на совершенствование теории и методики обучения. Рассматривая модель как саморазвивающуюся и саморегулирующуюся систему в её философском понимании, где части и целое выступают в аналогичных соотношениях с устройством мира, устройство мобильной музыкальной информационно-образовательной среды закономерно выражено нами как единство в многообразии.*

***Ключевые слова**: музыкальная информационно-образовательная среда; теоретическая модель; модель музыкальной образовательной среды; музыкальная среда; музыкальная педагогика.*

Разработка актуальной темы информационно-образовательной среды в контексте музыкальной педагогики выявила необходимость изучения научных трудов по теории и методике обучения музыканта-исполнителя, результатов практической деятельности педагогов-музыкантов, методик применения технических средств обучения и музыкальной коммуникации, фундаментальных трудов, посвященных характеристике систем, проблемам совершенствования образования в России, Казахстане, постсоветском и мировом пространстве. В этом же ряду труды по исследованию структуры и характеристик образовательных сред, информации, информационно-образовательной и научно-образовательной среды и образовательного пространства вуза, мобильной образовательной среды, мобильного обучения и академической мобильности. Междисциплинарные исследования информационно-образовательной среды синтезируют педагогические, культурологические и социальные аспекты, систематизируют научные и методологические результаты, направленные на совершенствование теории и методики обучения. Проведенный анализ показывает высокий уровень интереса ученых к проблемам изучения информационно-образовательной среды, однако приводит к выводу о недостаточной разработанности данной темы в контексте музыкального образования и музыкальной педагогики вуза искусств.

В данном исследовании проведена разработка теоретической модели мобильной музыкальной информационно-образовательной среды (ММИОС). Результаты исследований автора, предшествующие разработке теоретической модели ММИОС, позволяют нам использовать уже уточненное определение ММИОС. Музыкальная информационно-образовательная среда – это развивающаяся социально-историческая система, часть социокультурного пространства, сфера деятельности субъектов, источником развития которой выступает взаимодействие образовательных систем и ресурсов (факторов, условий, возможностей) формирования личности музыканта-исполнителя, совокупность средств сохранения, репродукции, передачи традиционных ценностей музыкальной культуры [1]. Исследования в области структуры образовательной среды характеризуются существенным разнообразием в подходах к трактовке данного понятия. Систематический анализ исследований, выполненных, например, Ю.А. Комаровой и Е.И. Бражник [2], позволяет позиционировать образовательную среду как «систему материальных, духовно-эстетических, эмоциональных и физических условий формирования личности, а также возможностей для ее развития, содержащихся в социальном и пространственно-предметном окружении». Данное определение может играть существенную роль в связи с применением этой трактовки для теоретической модели образовательной среды в контексте музыкальной педагогики и вуза искусств, где система духовно-эстетических, эмоциональных, материальных и физических условий формирования личности музыканта-исполнителя является основополагающей.

Разработка теоретической модели ММИОС проведена нами на методологической основе теории систем. Выделение нами

1) системного качества ММИОС;

2) динамичных, прочных и уравновешенных элементов ММИОС (субъекты, объекты, процессы);

3) совокупности внутренних элементов ММИОС;

4) фундаментального компонента (кода) ММИОС;

5) наличия внешних и внутренних свойств, выраженных границ системы;

6) характерных видов обмена;

7) системы регуляции;

8) функционирования данной системы в более крупных социально-исторических развивающихся системах;

позволило сделать вывод о том, что ММИОС является саморазвивающейся системой.

Разработка теоретической модели мобильной музыкальной информационно-образовательной среды (ММИОС) в качестве единого целого вызвала необходимость использования системных методов исследования. Системное качество «— это особое качественное состояние, которое нельзя рассматривать как простую сумму элементов. Целостной системе присуще множество связей, взаимодействий и отношений» [3]. Выделение системного качества ММИОС по классической схеме А.А. Богданова и Л. фон Берталанфи требует описания составляющих её элементов (субъектов, объектов и процессов системы в их взаимодействии). Так, субъектами системы ММИОС представлены обучающиеся, педагоги, музыканты-исполнители, ученые, теоретики, практики, деятели культуры и искусств, административный и вспомогательный персонал, включенный в образовательный процесс вуза искусств. Субъекты представлены как группами людей, так и персоналиями, выделенными по личным, социальным и профессиональным критериям. Объектами системы ММИОС представлены физические (материально-технические), информационные (все возможные носители образовательной информации, в том числе объекты культуры и искусства), организованные структуры, прямо или опосредованно включенные в систему музыкальной культуры и являющиеся частью более крупных систем (цивилизация, культура, социум, государство, наука, образование). Так как элементов ММИОС множество (мульти), это позволяет говорить о мульти-элементности системы ММИОС. Таким образом, ММИОС представлена качеством, дающим основание определения её как системы. Системным качеством ММИОС определена не просто сумма элементов, но более чем сумма [4]. ММИОС является целостностью, представляющую из себя единый организм как совокупность внутренних элементов. Элементы ММИОС будут носителями характерных отличительных свойств, которые могут быть выделены в отдельную сферу (целостную среду), главным образом, на основе музыкальной культуры, что позволяет нам позиционировать ММИОС как совокупность внутренних элементов, единый организм с выраженными границами.

Очевидно, что ММИОС содержит физические, биологические, социальные, информационные объекты, субъекты и процессы, которые одновременно являются частью уравновешенных и прочных оснований социально-исторических систем, динамичны, по общим свойствам достаточно прочны и уравновешены. Таким образом, объекты и субъекты в ММИОС, взаимодействуя с исторически развивающимися системами, имеют свойство динамичного уравновешенного развития. ММИОС, находясь в историческом процессе человеческой цивилизации, является частью более крупных систем, одновременно содержит меньшие по размеру системы и элементы. «Общественные взаимодействия и отношения носят над-индивидуальный, надличностный характер, то есть общество, это некоторая самостоятельная субстанция, которая по отношению к индивидам первична. Каждый индивид, рождаясь, застает определенную структуру связей и отношений и в процессе социализации включается в нее» [5].

Итак, мы можем сделать вывод, что *ММИОС- это самостоятельно развивающаяся мульти-элементная система, представленная не просто суммой элементов, но совокупностью внутренних элементов: динамичных, прочных, устойчивых, самостоятельно развивающихся субъектов, объектов и процессов в различных сочетаниях при их взаимодействии. ММИОС, находясь в историческом процессе человеческой цивилизации, является частью более крупных систем, одновременно содержит меньшие по размеру системы и элементы.* Части

(элементы) ММИОС будут носителями характерных отличительных свойств, которые могут быть выделены в отдельную сферу (целостную среду), совокупность отличительных свойств позволяют позиционировать ММИОС как единый организм с выраженными границами.

При определении фундаментальной основы ММИОС становится очевидным, что существование системы определяется её важнейшим, уникальным кодом. Этот уникальный код ММИОС будет отличительным при обмене с внешней средой. При его определении, мы выделяем общий компонент, который присутствует во всех элементах системы ММИОС, является неотъемлемой программой, кодом, фундаментом. Таким неотъемлемым фундаментальным компонентом ММИОС, присутствующим во всех её элементах, является музыкальная культура. Музыкальная культура традиционно представлена системой духовных, нравственных человеческих и информационных ценностей, где субъекты, объекты и процессы являются частью исторически развивающихся систем цивилизации: социума, истории, философии, религии, науки (в том числе педагогики, музыкознания, искусствоведения и др.) и искусства. Система ценностей музыкальной культуры является неотъемлемым основанием музыкального образования и музыкальной педагогики. Таким образом, это позволяет сделать вывод, что система ценностей музыкальной культуры является основанием системы ММИОС и её фундаментальным компонентом.

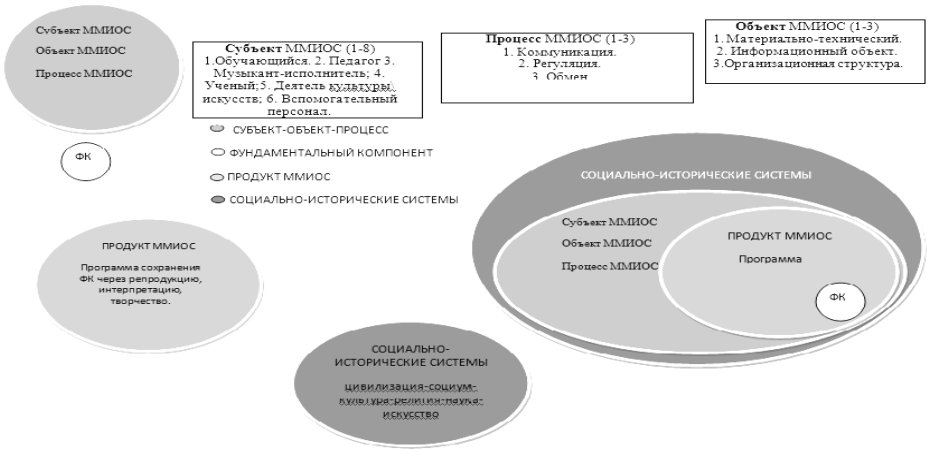

Рис 1. Элементы ММИОС: субъект-объект-процесс

Поскольку музыкальная информационно-образовательная среда содержит компоненты не только музыкальной культуры (фундаментальный компонент), но и информации, при расстановке приоритетов нам представляется важным обозначить её ценностные критерии. Необходимость данной расстановки вызвана сравнением восточной и западной модели развития общества. Так, в работах западных ученых (например, У.Мартин, вопреки жизненно важной духовно-нравственной ценностной ориентации (восточная модель), предпринята попытка выделить и сформулировать основные характеристики информационного пространства, где информация рассматривается как ключевой фактор развития. В современной науке западного направления информация (вопреки приоритету культуры), техно-фактор признается ключевым фактором социума, в том числе в системе образования (используются в самом широком значении, образует единое образовательное пространство в сети интернет). Здесь изменение качества жизни предусмотрено на основе прав человека о

безграничном доступе к информации. В качестве экономического фактора информация (не только полезная, но и наносящая вред) используется как основной ресурс, товар, источник. В интересах развития индивида в западном обществе происходит так называемое утверждение информационных ценностей через признание их ключевыми. Подобный порядок ценностных критериев информации с техно и экономическим приоритетом на самом деле подменяет систему исторически развивающихся ценностей с точки зрения духовности, нравственности, гуманности и целесообразности (восточная и евразийская модель), затрагивая глубинные основы общества и развития человека, напрямую связанные с основами культуры в целом, и музыкальной культуры в частности.

Итак, в основании ММИОС лежит фундаментальный компонент - система ценностей музыкальной культуры. Определение фундаментального компонента дает основание определения причины и цели существования и развития ММИОС как программы сохранения традиционных культурных ценностей, репродукции, творчества и интерпретации в стабильном, устойчивом, сбалансированном непрерывном развитии.

Рассматривая процесс регуляции элементов ММИОС, мы ставим целью научно обосновать вхождение новых элементов в систему. Это позволяет нам стабилизировать в том числе междисциплинарные противоречия (информационный и техно-аспект в музыкальном образовании, музыкальной педагогике, музыкальном искусстве).

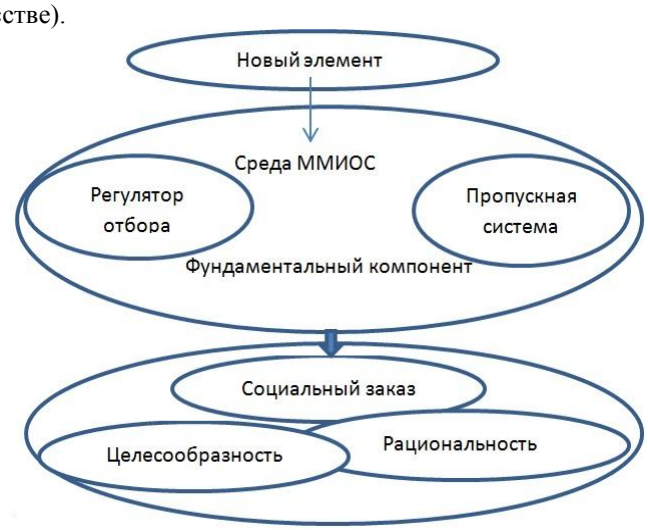

Рис 2. Регуляция в ММИОС

Так, например, внешние по отношению к ММИОС объекты, субъекты и процессы, обладающие определенными положительными к фундаментальному компоненту качествами, могут стать внутренними, пройти так называемый вступительный экзамен (этот принцип хорошо знаком музыкантам) (рис. 2). Информационные и техно-аспекты (электронные информационные ресурсы, средства коммуникации, новейшие технические средства обучения, которые обеспечивают подвижность, гибкость и динамичность процессов), проходя пропускную систему регуляции традиционной системы, в основании которой лежит фундаментальный компонент, включаются в процесс взаимодействия и становятся её полноправными элементами. Происходит усложнение связей между традиционной системой и её новыми компонентами. А значит, в процессе регуляции, обмена, репродукции, взаимодействия традиционных и новых элементов, информационный и техно-аспект не противоречит фундаментальному компоненту ММИОС. В результате, определяющими свойствами информационного и техно-аспекта в

ММИОС будут непротиворечивость, а значит, и рациональность. Динамичная, подвижная, гибкая (мобильная) коммуникация элементов системы происходит в той мере, которая определяется возможностью и необходимостью самой системы, выступает как один из инструментов решения профессиональных и учебных задач, несет в себе свойства и характеристики профессионально-ориентированной музыкальной информационно-образовательной среды, приводит к её новому качеству. Возникающее сочетание традиционного и нового качества ММИОС каждый раз будет обусловлено развитием информационных и техно-аспектов.

Музыкант-исполнитель как субъект учебного процесса, являясь элементом системы ММИОС, в процессе развития, обучения, совершенствования теоретических и исполнительских знаний и навыков приобретает качественно новые уровни, каждый новый уровень будет оказывать воздействие на предыдущий и преобразовывать его. Приобретая профессиональные качества, обучающийся становится активной частью (элементом) непрерывно развивающейся системы. Музыкант-исполнитель, являясь ключевым элементом системы, рассматривается нами через интегрированную личную, социальную и профессиональную характеристику. Этот аспект не ограничивается лишь рамками процесса обучения, но также рассматривает его профессиональную деятельность и самосовершенствование в течение всей жизни как итог.

ММИОС является не только средой обучения, зоной взаимодействия, развития и коммуникации музыканта-исполнителя, но и инструментом решения профессиональных и учебных задач, профессионально-ориентированной средой, содержащей фундаментальный компонент, как программу сохранения ценностей традиционной музыкальной культуры через репродукцию, интерпретацию, творчество. Эта программа обеспечивает стабильность системы ММИОС, где непрерывно взаимодействует традиционное и новое качество.

Таким образом, включение мобильного техно-аспекта в систему ММИОС преобразовывает традиционную музыкальную педагогику, поднимает ее на качественно новый уровень, оказывая воздействие на все элементы системы. Традиционная музыкальная педагогика, с системой ценностей музыкальной культуры, становится неким новым целым, с новыми свойствами и характеристиками взаимодействия внутри ММИОС и вовне её. Эти свойства непрерывно усложняют все виды «культурно-ценностного и социально-коммуникативного обмена» [5]. Непрерывно развивающаяся, открытая, мульти-элементная система ММИОС в свою очередь проявляет формирующие качества, становясь зоной взаимодействия, развития и коммуникации всех элементов системы. В таком взаимодействии и регуляции наиболее ярко проявляются свойства открытой системы ММИОС.

Обучающийся музыкант-исполнитель получает максимальную степень свободы (мобильность) выбора источников знаний, приобретает новое качество, поднимаясь на одну ступень с педагогом. Возникает равнозначная в функциональном отношении позиция обучающего и обучающегося, своего рода партнерские отношения педагога и студента. Обучение музыканта-исполнителя уже не ограничено пространственно-временными рамками контактной педагогики аудитории и ВУЗа искусств. Таким образом, традиционная музыкальная педагогика приобретает качество максимально расширенной мобильной коммуникации педагогической системы с тождественно мобильными академическими и социальными объектами и процессами ММИОС. С точки зрения музыкальной педагогики, мобильность может быть выражена нами через реакцию обучающегося музыканта-исполнителя на любую неожиданную учебную ситуацию, готовность нести личную ответственность в проблемных ситуациях, способность к критическому мышлению, оценку результатов собственной деятельности и деятельности субъектов ММИОС.

В Евразийском пространстве[1] функционирует музыкальная педагогика качественно нового уровня, происходит активное мобильное академическое, культурное и социальное взаимодействие объектов и процессов культур, цивилизаций и образовательных систем. Становится очевидным, что такое взаимодействие невозможно без техно-аспектов, средства коммуникации становятся одним из решающих факторов, инструментом общей совместной масштабной деятельности элементов ММИОС, максимального эффекта, целостности, общности, согласованности элементов ММИОС, направленных на благополучие, стабильность поддержание баланса между элементами внутри системы ММИОС, ее устойчивое функционирование в более крупных системах культуры и цивилизации. Рассматривая ММИОС как саморазвивающуюся и саморегулирующуюся систему в её философском понимании, где части и целое выступают в аналогичных соотношениях с устройством мира, устройство ММИОС закономерно может быть выражено нами как *единство в многообразии*. ММИОС, как сложную саморазвивающуюся систему, нельзя смоделировать с большой точностью, однако описание её структуры и происходящих процессов создает возможность для четкого понимания её современного состояния, а также позволяет выявить актуальные направления совершенствования условий обучения музыканта-исполнителя, определяет стратегию переднего края музыкальной педагогики.

Литература:

1. Ворфоломеева О.В. Определение информационно-образовательной среды в контексте музыкальной педагогики // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – №12(2). – С. 302-307. – http://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=35259. Дата обращения 15.01.2016 г.

2. Комарова Ю.А., Бражник Е.И. Векторы развития научно-образовательной среды в европейских университетах // Письма в Эмиссия. Оффлайн (The Emissia. Offline Letters): электронный научный журнал. – 2012.

3. Стёпин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность. –http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000249/index.shtml. Дата обращения 01.06.2015 г.

4. Стёпин В.С. История и философия науки: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. – М: Академический проект, 2011. – 200 с.

5. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций (2-е изд., перераб.и доп.). –М: Центр, 1999. – 160 с.

6. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – М.: ООО Издательство «АСТ», 2008. – 528 с.

Ворфоломеева О.В.

Ұялы музыкалық білім беру ортасын теоретикалық моделі

Біз ішкі компоненттерінің жиынтығы ретінде бір организм, ұялы музыка білім беру ортасын моделі тұтасекенін тапты. Моделін жылы реттеу және алмасунегізінде, біз пәнаралық қайшылықтарды тұрақ тандырабілдік. Пәнаралық зерттеулер мен ақпарат және білім беру ортасын модельдеу, білім беру, мәдени және әлеуметтік аспектілерін синтездейтін, оқытудың теориясы мен әдістерін жетілдіру, ғылыми-әдістемелік нәтижелерін жүйелеу.

Кілтсөздер: *музыкалық ақпараттық-білім беру ортасы, теориялық моделі, моделі музыкалық білім ортасы, музыкалық қоршаған орта, музыка педагогика.*

Vorfolomeyeva O.V.

Theoretical model of mobile music informational and educational environment

We found that the model of the mobile music educational environment is a holistic, it is a single organism as a totality of internal components. Objects and subjects in the mobile music educational environment interacting with historically developing systems have property of dynamic balanced development.

In the model, on the basis of the regulation, we have managed to stabilize the cross-cutting conflicts. Interdisciplinary studies and modeling of information and educational environment synthesizes the educational, cultural and social aspects, systematize scientific and methodological results, to improve the theory and methods of teaching. Considering MMIEE as the self-developing and self-regulating system in the philosophical aspects, where the parts and the whole are acting in the similar proportions to the device world, MMIEE system can be logically expressed as a unity in diversity.

Keywords: *musical educational environment; musical information and educational environment; the theoretical model; musical environment; musical pedagogy.*

***

ӘОЖ: 371.3:91

Искалиев Д.Ж. *– аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы БҚМУ*
Агалиева С.Е. *– М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
ҚуанышБ.Е. *– М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *svetlana.uralsk@gmail.com*

ТЮНЕН МОДЕЛІН (ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА) ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. *Мақалада экономикалық заңдылықтардың географиялық кеңістікте көрініс алуын бейнелейтін Тюнен моделін жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесі қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Тюнен моделі, Алонсо моделі, сабақ жоспары, ауыл шаруашылық, практикалық жұмыс, анкета, өзіндік жұмыс.*

И.Тюнен ұсынған ауыл шаруашылығының моделі әлемдік тәжірибеде 200 астам жыл бойы қолданылып, ауылшаруашылық жерлерін тиімді пайдалануда үлкен нәтижелерге алып келді. Қазіргі таңда, ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігінің күрт төмендеуіне байланысты Тюнен моделін пайдалану тәжірибесін қайта қалпына келтірудің қажеттілігі туындауда.

1826 жылы Мекленбурлік помещик Иоганн Генрих фон Тюнен «Изолированное государство» еңбегін жариялады. Тюнен модельді Германияның Балтық теңізінің жағалауындағы Мекленбург деген жерінде Теплов атты иелігінде ауылшаруашылық экономикасын орналастыруды тәжірибе жүзінде бақылау арқылы құрастырды. Модельдің мәні – нарықтың орталық бөлігінен алшақтаған сайын ауыл шаруашылық жерлерін пайдалану деңгейі өзгереді.

Тюненнің моделіне сай оқшау мемлекет бұл, құнарлығы бірдей бірыңғай тегіс жазықты жер. Ал қала бұл – оқшау мемлекет фермерлерінің барлық шығаратын өнімдерін сатып алып, пайдаланатын жалғыз нарық орталығы. Сонымен қатар, фермерлердің барлығы бірдей транспорт түрлерін пайдаланып, сапасы бірыңғай және қысқа жолдармен өнімдерді қалаға тасымалдайды.

Шаруашылықтың айналысатын түрлерінен басқа барлық жағдайлар бірдей болғандықтан, олардың орналасу қашықтығы модельде айқындалады. Фермер нарық

орталығына жақын орналасқан сайын, ол өз өнімене үлкен ақы алады. Яғни, жер телімінің құны орталықтан, қаладан, алшақ орналасқан сайын төмендейді.

Көрсетілген шарттарға сәйкес болған жағдайда, ауыл шаруашылық түрлері былай орналасады. Қалаға жақын аймақтарда бау - бақша егумен қарқынды айналысатын фермалар, кейін орман шаруашылығымен айналысатындар, одан әрі еңбекті көп қажет ететін өнімділігі жоғары болып табылатын сүт өндіру шаруашылығы орналасады. Бұл өнімнің бағасы өте жоғары және ол қалаға күнделікті тасымалдануы қажет. Қала жанында орналасқан сүт шаруашылығы мен бау –бақша өсірумен айналысатындар қалаға жақын орналасқандықтан үлкен пайда табады. Алайда бұл жер телімдерінің иелері қалаға жақын орналасқандықтан, жалгерлік құнын көп төлейді.

Тюнен моделінің негізінде 1964 жылы Уильям Алонсо қала мен оның төңірегіндегі жер нарығын үлгіге ала отырып, қалалық жер нарығында моделдің бейімделу үлгісін жасады.

Қалада жұмысшылар тығыз қоныстанғандықтан, оны «орталық іскерлік аудан» деп алады.Сондықтан да, Тюнен моделіндегідей жерді пайдалану барысында жер үшін бәсекелестік болады. Мысалы: тұрғын үйлер, дүкендер, кеңселер т.б. салу. Фирмалар мен үй шаруашылықтары қала орталығында орналасқандықтан, олардың жер теліміне төлейтін жалгерлік құны жоғары болады. Сонымен қатар, Алонсо тұрғындардың қала сыртына қоныстануын екі фактормен байланыстырды – ол, кірістердің өсуі мен көлік инфрақұрылымың жақсаруы. Кірістердің өсуін, жер учаскесінің мөлшеріне деген халық сұранысының өсуін, ал көлік шығындарының қысқаруы қала орталығына жақын өмір сүру ниетін азайтады деп түсіндірді. Сондықтан да, көлік инфрақұрылымын жақсарту қажеттілігін атап өтті. Осы моделін дамыту барысында Алонсо экономикалық географияға қала экономикасы деген жаңа бағытты алып келді

Зерттеудің мақсаты. География сабағында БҚО мысалға ала отырып Тюнен моделін пайдаланудың тиімді жолдарын ұсыну.

Зерттеудің міндеттері:

- Тюнен моделінің қысқаша тарихымен таныстырып, заңдылықтарын түсіндіру.
- Тюнен моделінің Батыс Қазақстан облысы мысалында практикалық қолданбалылығын анықтау.
- Студенттерге Орал қаласын мысалға ала отырып, Тюнен моделінің сұлбасын түсіндіру.

Біз "Тюнен моделін Орал қаласы мысалында қарастыру" тақырыбы бойынша сабақтың келесі сұлбасын ұсынамыз.

Сабақтың тақырыбы: Тюнен моделін Орал қаласы мысалында қарастыру.

Сабақтыңмақсаттары:

Білімділік: Тюнен моделін Орал қаласын мысалға ала отырып түсіндіру. Тюнен моделінің ауыл шаруашылығында алатын орны мен сұлбаның маңыздылығын анықтау.

Дамытушылық: Моделді қолдану аясын айқындап, есептеу жұмыстарын жүргізуді үйрету.

Тәрбиелік: Топта бірлесе отырып жұмыс істеуді және мұғаліммен бірге жаңа тақырып бойынша білім алуға бейімдеу.

Сабақтың типі: Жаңа білімді меңгеру сабағы.

Қолданылатын құралдар: интерактивті тақта, анкета, карта.

Жоспар:

I. Ұйымдастыру кезеңі.

II. Үй тапсырмасын тексеру.

III. Жаңа сабақты пысықтау.

IV. Қорытындылау, бағалау.

V. Үйге тапсырма.

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі:

а) сәлемдесу, студенттерді түгендеу, психологиялық дайындық.

б) сабаққа әзірлігін тексеру, оқу құралдарын дайындау.

II. Үй тапсырмасымен жұмыс.

III. Жаңа сабақты пысықтау.

a) Тюнен моделімен таныстыру.

b) Моделдің Орал қаласы мысалында тәжірибелік қолданбалылығын анықтау.

c) Нақты мәліметтер негізінде Орал қаласын мысалға ала отырып студенттермен бірге отырып Тюнен моделін құрастыру.

а) Тюнен моделімен таныстыру.

Тюнен моделі географияда қолданылған алғашқы модельдердің бірі. Ғылымда модельдеу әдісін қолдану сол ғылымның даму деңгейін көрсетеді, сондықтан да, география ғылымы қарапайым сипаттау, суреттеу, классификациялау әдістерінен күрделі математикалық талдауды қажет ететін модельдеуге көшуі, ғылымды теориялық-әдіснамалық тұрғыда дамытты. Тюнен ұсынған моделден соң, соған ұқсас Алонсо моделі пайда болды.

И.Тюненнің «Оқшауланған мемлекеті» Мекленбургтің XIX ғасырдағы ауыл шаруашылық құрылымын бейнелейді. Жерді пайдаланудың негізгі сызбанұсқасы 1 суретте көрсетілген. Сызбанұсқа ені әртүрлі тығыз шоғырланған зоналадан тұрады: алдымен жіңішке зона, бұл қарқынды орналасқан орман және ауылшаруашылық аймақтары, келесі жуан зоналар -бос жерлермен қоршалған, экстенсивті және жайылымды мал шаруашылығы. Кеңістіктік құрылымның нысанын түсіну үшін И.Тюненнің 6 негізгі тұжырымын қарастырайық:

1. Мемлекет басқа әлем бөліктерінен оқшауланған.
2. Аталған мемлекетте нарық орталығы болып табылатын жалғыз ірі қала бар.
3. Бұл қала құнарлығы бірдей және қатынауға ыңғайлы үлкен бірыңғай жазықтықта орналасқан. Сондықтан да,оның кез келген нүктесінің транспорттық және өндірістік шығымдары бірдей.
4. Қаланы ауылшаруашылық өнімдерімен фермерлер қамтамасыз етеді.
5. Барлық фермерлер өнімдерді қаланың орталық бөлігіне сапасы бірдей жол тораптарын пайдалану арқылы өздері тасымалдайды. Сондықта да, тасымалдау құны қашықтыққа тікелей пропорционалды болады.
6. Тұтынушылардың қажеттіліктерін ескеріп, шығарылатын өнім көлемін реттеп отыратын фермерлердің табысы барынша көбейеді.

И.Тюнен 6 қағиданы негізге ала отырып, қаланың ішіндегі жер бағасы сияқты, ауылдық жер телімдерінің құны орталық қаладан алшақтаған сайын төмендейтінін көрнекі бейнеледі [1, 162 б.].

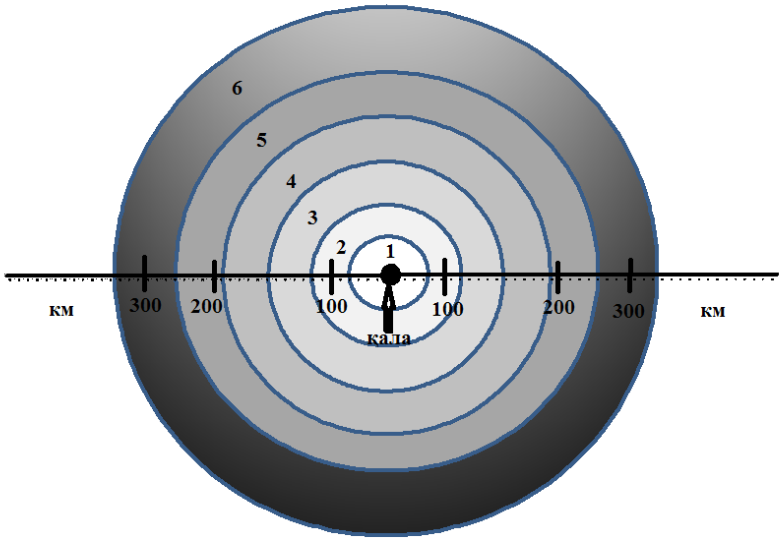

Сурет 1. Оқшауланған мемлекетті аймақтандыру [2, 167 б.]

1. Бау-бақша шаруашылығы 2. Орман шаруашылығы 3.Қарқынды егіншілік аймағы 4.Сүтті мал шаруашылығы 5. Экстенсивті астық шаруашылығы 6.Экстенсивті мал шаруашылығы

b) Моделдің Орал қаласы мысалында тәжірибелік қолданбалылығын анықтау.

Батыс Қазақстан облысына Тюнен моделін өзгертулерсіз жаппай қолдану барысында бірнеше мәселелерге келіп тоқталамыз. Себебі Тюнен өз еңбегінде белгілі бір табиғи ерекшеліктері бар оқшау мемлекетті мысалға алады. Яғни БҚО мен Тюненнің оқшау мемлекеті арасында бірнеше ұқсатықтары мен айырмашылықтары бар. Сол ұқсастықтары мен айырмашылықтарын студенттер сабақ барысында интерактивті тақтада ұсынылған сызбанұсқаны пайдалану арқылы айқындаулары қажет.

Ұқсастықтары:

- Тюнен моделінің оқшау мемлекетінде негізгі ірі тұтынушысы ретінде бір ғана қала бар. Батыс Қазақстан облысында да, ірі тұтыну орталығы – Орал қаласы.
- БҚО модельде ұсынылған мемлекеттей бірыңғай жазықты жерде орналасқан.
- Фермерлер екі жағдайда да өз тауарларын қалаға өздері жеткізеді.
- Тюнен моделіндегі қала мен Орал қаласына фермерлер өнімді сұранысқа сай, тұтынушыларды қажет ететін көлемін ғана алып келеді.

Айырмашылықтары:

- Тюнен моделінде мемлекет басқа әлемнен оқшауланған. Ал БҚО басқа аймақтармен, яғни облыстармен тығыз қарым қатынаста.
- Модельде аймақтың барлық территориясының топырағы құнарлы болып келеді. Ал біздің облысымыздың жерінің құнарлығы бірдей деңгейде емес. Яғни, солтүстіктен оңтүстікке қарай қуаңшылық артады.
- Тюненнің моделінде кез - келген аймақтан қалаға дейінгі жолдардың сапасы бірдей, яғни жақсы қамтамасыз етілгендіктен, барлық фермерлердің өнімді тасымалдауға кететін бағасы бірдей деп көрсетіледі. Біздің облысымызда фермерлердің әр аймақтардан қалаға қатынауы жол тораптарының әр түрлі

деңгейдегі сапасына байланысты, үлкен қиындықтарға алып келеді. Сондықтан да, қаладан алшақ орналасқан аймақтары өз өнімдерін алып келуге жоғары баға төлейді.

- БҚО аумағының орталығынан Жайық өзені ағып жатыр. Ал Тюненнің моделінде өзен - көлдер қарастырылмаған.

Тюнен моделіндегі оқшауланған мемлекетпен БҚО арасындағы ұқсастықтарымен айырмашылықтарын анықтау барысында,моделді Орал қаласына қолдану шектеулері ескерілді.

с) Нақты мәліметтер негізінде Орал қаласын мысалға ала отырып студенттермен бірге Тюнен моделін құрастыру.

Студенттерге қажетті мәліметтер ұсынылып, есептеу жұмыстарын жүргізуге тапсырма беріледі. БҚО үшін Тюнен моделін құруға көпжылдық орташа мәліметтер алуымыз қажет. Қала және облыс тұрғындарының азық-түлік ресурстарына қажеттілігін анықтау үшін, біз, негізгі тұтынысқа ие азық-түліктің физиологиялық нормасын қолданамыз. Бұл норма адам ағзасына керекті орташа тәуліктік қажеттілігін ескереді, ол біздің жағдайда 2800 ккал құрайды. Егер 2800 ккал-дан аз тамақтанса, адам ағзасы нашарлай бастайды. Бұл нормадан жылына бір адамға қажетті азық-түлік ресурстарының көлемін көруге болады [2, 166 б.].

Бүгінгі күнде Орал қаласының тұрғындары 230738 адам (2015 жылдың басы). Орал қаласының тұрғындарына тиісті, минималды азық-түлік ресурстарымен қамтамасыз етуге қажетті, азық-түлік ресурстарының санын анықтау үшін, бір адамның тұтынуындағы азық-түлік ресурстарының орташа жылдық нормасына Орал қаласы тұрғындарының санына көбейтуіміз керек.

И.Тюнен моделін жасау барысында, келесі амалдар орындалды:

1. БҚО жергілікті халқының жастық жыныстық және табиғат ерекшеліктеріне сәйкес келетін минималды тұтыну нормаларын негізге ала отырып, Орал қаласы тұрғындарының негізгі ауыл шаруашылық өнімдеріне қажеттіліктері анықталды.
2. Қажетті көлемдегі өнімді шығаруға қажетті ауыл шаруышылық жерлерінің көлемі мен жұмыс ресурстарының саны есептелінді.
3. Қаладан қашықтығымен ауылшаруашылық өнімдерінің тасымалдану деңгейін есеспке ала отырып,ауыл шаруашылық түрлері аймақтарға топтастырылды.
4. Алынған мәліметтердің негізінде И.Тюнен моделі құрастырылды.
5. Моделді түп нұсқаға жақындату әдістерін қолдану барысында БҚО ауыл шаруашылығы жерлерінің территориялық дифференциясының оптимальды сызба нұсқасы алынды.

Ауыл шаруашылық өнімдерінің түсімі мен малдың өнімділігінің көпжылдық орташа көрсеткіші мен аталған нормаларды есепке ала отырып, мал басының саны мен құрылымын егіншілік пен мал шаруашылығында еңбек ресурстарының санын және өнделіп жатқан жер көлемі есептелінді. Моделдің келесі кезеңінде азық көлемін алуға қажетті жер көлемі мен ауыл шаруашылығындағы еңбек ресурстарының санын анықтау болды. Қала орталығына тауарды тасымалдауға кететін жанармай көлемі мен транспортты оңдауға қажетті құралдарды және т.б. шығындарды есептей отырып, ауыл шаруашылық өнімдерінің өзіндік бағасы анықталды. Аталған ерекшеліктерді ескере отырып, қала тұрғындары мен ауылдық елді мекен халқына керекті азық - түлік түрлерінің минимальды көлемін есептеп, қажетті ауыл шаруашылық жерлерінің көлеміне өзгертулер енгізілді.

Алынған мәліметтерді ескере отырып, математикалық есептеу әдісінін қолдану арқылы ауылшаруашылық өнімдерінің түрлерін, өндіретін орындары мен ауылшаруашылық жерлерін пайдалану құрылымы анықталды. Облыс көлемінің масштабын доға түрінде бейнелеп, оның орталығына қала енгізіледі. Ал орталық нүктенің айналасына ауылшаруашылық өнім түрлерін өндіруде оптималды болып есептелетін, доға зоналары орналастырылды(2 сурет).Алынған модель, облыс жерлерінің көп бөлігіне сұраныс жоқтығын көрсетті. Кейін бірнеше кезеңдерден

өткеннен соң, яғни облыстың нақты контуры мен транспорттық желісі ескерілгеннен кейін, модель түпнұсқаға жақындатылды.

Кесте 1.

Орал қаласын ең төменгі азық-түлік ресурстарымен қамтамасыз етуге қажетті өнімдер

Өнім	**Бір адамға қажетті көлемі кг/жыл[1]**	**Орал қаласының қажеттілігі (кг, дана)[3]**	**Өнімнің БҚО орташа шығымдылығы (ц/га, дана, кг)[2]**	**Өнімді жеткілікті деңгейде өндіруге қажетті аумақтың ауданы (га)[3]**	**Өнімнің орташа құны кг/тг[2]**
Астық	245				
Жарма	9,1				
Бұршақ дақылдары	1,8				
Көкөністер	164,3				
Жеміс- жидектер	80,3				
Қант қызылшасы	188				
Өсімдік майы және одан дайындалған өнімдер	13,2				
Сүт және сүт өнімдері	362				
Ет және ет өнімдері	70				
Балық және балық өнімдері	13				
Жұмыртқа	243 дана				

1-деректер алдын - ала беріледі

2-статистикалық мәлімет көздері бойынша анықталады

3-тапсырманы орындау барысында есептеледі

Кестемен жұмыстану үшін студенттерге 2007 жылы өткізілген ауылшаруашылық санақ деректері, БҚО аудандары бойынша статистикалық жылнамалық, азық-түлік өнімдерінің нарықтық бағасы деректері қажет болады.

Аталған азық-түлік өнім түрлері [3, 83 б.] авторлары ұсынған келесі топтарға біріктіріледі:

1. Көкөніс, сүтті мал шаруашылығы мен құс шаруашылығы. 2. Қант қызылшасы, күнбағыс, бау-бақша өсіру аймағы. 3. Егіншілік аймағы. 4.Етті мал шаруашылығы. 5. Қой өсіру шаруашылығы.

Келесі кезеңде оқытушы мен студенттер ауылшаруашылық зоналардың ретін анықтау қажет.

Есептеулердің дұрыстығын тексеру үшін [3, 83б.] авторлары ұсынған төменде көрсетілген карта сұлбасын ұсынуға болады.

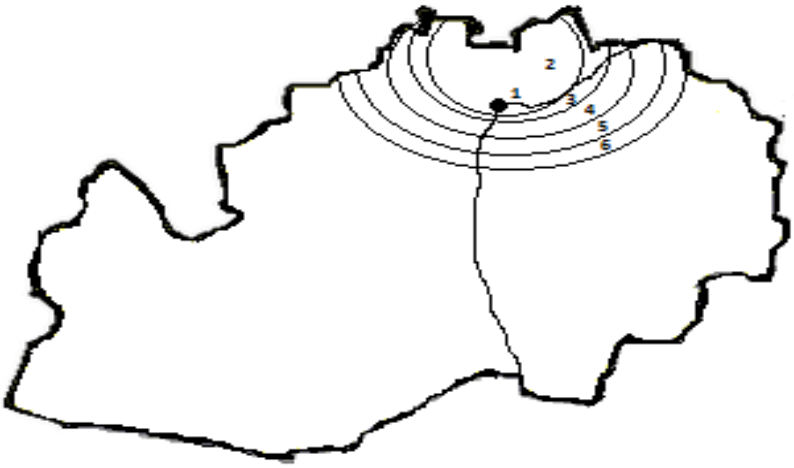

Сурет 2. Батыс Қазақстан облысына арналған Тюнен моделі (доға ретінде) [3, 83 б.].

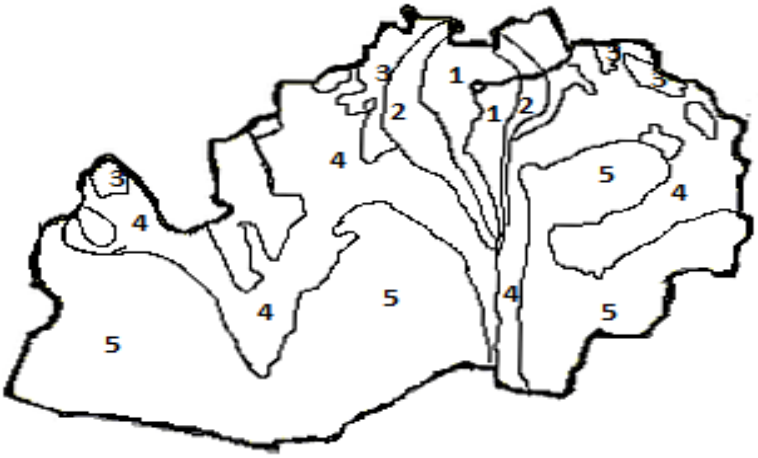

Сурет 3. Батыс Қазақстан облысына арналған Тюнен моделі [3, 83 б.].

1.Көкөніс, сүтті мал шаруашылығы мен құс шаруашылығы. 2.Қант қызылшасы, күнбағыс, бау-бақша өсіру аймағы. 3.Егіншілік аймағы. 4.Етті мал шаруашылығы. 5. Қой өсіру шаруашылығы.

V. Үйге тапсырма. Анкетаны пайдалану арқылы базардан немесе оқушылардың ауласына келетін сатушылардан ауылшаруашылық өнімдер қаладан қанша қашықтықта, қай жерде өндірілетінін және қаланың қай аумақтарында сататынын анықтауы қажет.

Анкета

1. Жынысы _____
2. Жасы _____
3. Шаруашылықтың қай түрімен айналысасыз:

Бау бақша өсірумен_____ Егіншілікпен_____ Мал шаруашылығымен_____

4. Өнімдерді қандай елді мекеннен алып келесіз? _____
5. Тауарды тасымалдау барысында көліктің қандай түрін пайдаланасыз:

Жеке_____ Қоғамдық_____

6. Өнімді қаладан қанша шақырым жерден алып келесіз:
_____

7. Өзініздің жеке жер теліміңіз бар ма, әлде жерді жалға алып отырсыз ба?
Иә_____ Жоқ_____

8. Тыңайтқыштарды пайдаланасыз ба:
Иә_____ Жоқ_____

9. Мал шаруашылығымен айналысатын болсаныз, малдың қандай түрін көп өсіресіз?

Кесте 2

Мал түрі	**1-5 бас**	**5-10 бас**	**10-15 бас**	**15 және одна да көп**
Ірі қара				
Жылқы				
Түйе				
Қой мен ешкі				
Шошқа				
Құс				

10. Өнімді шығару барысында қосымша еңбек күшін жалдайсыз ба?
Иә_____ Жоқ_____

11. Тауарды Орал қаласынан басқа қандай аймақтарда сатасыз?
Ауылда_____ Аудан орталығында_____ Облыстан тыс аймақтарда_____

12. Өнімді қаланың қандай аймақтарында сатасыз?

13. Тауарды үздіксіз сатумен айналысасыз ба?
Үздіксіз_____ Мезгілге байланысты: Күз_____ Қыс_____ Көктем_____ Жаз_____

Қорытынды. Модель- зерттеу барысында түпнұсқа объект туралы жаңа білім беріп, оның орнын алмастыратын объекттің материалдық және ойша ұсынылуы. Үлгілеу дегеніміз, үлгіні құру, зерттеу және пайдалану үрдісі. Ол абстракция, аналогия, гипотеза сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Үлгілеу барысы міндетті түрде абстракцияны құрастыру, аналогия бойынша ой тұжырымдау және ғылыми гипотезаларды құрылымдау үдерістерін қамтиды. Модельдеу бұл - объектілердің құбылыстарын, үдерістері мен жүйелерінмоделдерді құрастыру арқылы зерттейтін, ғылыми танымның негізгі әдісі болып табылады.

Тюнен моделін жоғары оқу орындарында оқытылуы студенттердің есептеу жұмысарын жүргізу арқылы кез-келген аймақтың ауылшаруашылығын зерттеп, өнеркәсіп орындарын тиімді орналастыру заңдылықтарымен таныстырады. Сонымен қатар, оларға картамен және статистиалық мәліметтермен жұмыс жасап, зерттелу аймағының картографиялық моделін жасауға үйретеді. Яғни, студенттердің білімділік, ізденушілік дағдыларын қалыптастырады.

Әдебиеттер:

1.Амельченко В.И. Использование модели И.Тюнена в прогнозировании размещения сельского хозяйства Западно-Казахстанской области // Регион и география: Тезисы докладов междунар научно-практ. конф. Ч. 1, Вып. 2. – Пермь, 1995. – С.162-163.

2.Гатауов Н.Х. Модель Тюнена для Западно–Казахстанской области // География в современном мире: Сборник научных статей6 посвященных 100 летию со дня рождения С.А. Ковалева и 65-летию Западно-Казахстанского географического общества. – Уральск: Издательский им. М.Утемисова, 2012. – С.166-167.

3.Амельченко В.И. Использование модели И.Тюнена для изучения сельского хозяйства Западно-Казахстанской области // География общества: Сборник географов. – Уральск: Издат. центр ЗКГУ им. М.Утемисова, 2008. – С. 83-84.

Искалиев Д.Ж., Агалиева С.Е., Қуаныш Б.Е.

Метод изучения модели Тюнена (на примере города Уральска) в высших учебных заведениях

В статье рассматривается методика изучения в высшей школе модели Тюнена, являющаяся наглядным примером работы экономических законов в географическом пространстве.

Ключевые слова: *Модель Тюнена, Модель Алонсо, поурочный план, сельскоехозяйство, практическая работа, анкета, самостоятельная работа.*

Iskaliyev D.Zh, Agaliyeva S.E., Kuanysh B.E.

Study method of Tunen model (Uralsk as an example) in universities

The article contains a study method of Tunen model in higher education institutions, which shows the functioning of economical laws in geographical environment.

Keywords: *Tunen model, Alonso model, class plan, agriculture, practical work, questionnaire, individual project.*

***

ӘОЖ: 81'373

Исакова С.С. *– филология ғылымдарының докторы, профессор,*
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: *sabira-i@yandex.ru*

ҚҰРЫЛЫСЫ ӘР ТҮРЛІ ТІЛДЕРДЕГІ ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE БЕЙНЕСІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ, ОРЫС, ФРАНЦУЗ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ БОЙЫНША)

Аннотация. *Мақалада құрылысы әр түрлі тілдердегі әке/отец/père бейнесінің семантикалық сипатына талдау жасалынады. Әке/отец/père бейнесінің қазақ, орыс, француз мақал-мәтелдеріндегі лингвомәдени өрісі қарастырылады. Мақалада топтастыру әдісі, түсініктеме әдісі, салғастырмалы-тарихи әдіс, лексикографиялық әдіс, когнитивті-лингвомәдениеттанымдық әдістер жиынтығы қолданылды. Тілдерді салғастырмалы зерттеу ұлттық менталитетті, ұлттық сананы, ұлттық көзқарасты және этнос мәдениетін терең түсінуге ықпал ететіндігі туралы тұжырымдар жасалады.*

Тірек сөздер: *Құрылысы әр түрлі тілдер, концепт, лингвомәдени өріс, ұлттық менталитет, ұлттық сана, салғастырмалы-тарихи әдіс.*

Соңғы жылдары тіл білімінде адам мен тілдің өзара байланысын басты назарға алатын антропоцентрлік парадигма өмірге келді. Аталған жаңа зерттеу бағыты бойынша құрылысы әр түрлі тілдердегі мақал-мәтелдерді салғастыра зерттеу өзекті болып отыр. Бұл тұрғыдан бірқатар ғылыми еңбектер жарық көрді. Мәселен, мақал-мәтелдердің тілдік табиғаты, олардың басқа тұрақты тіркестермен ұқсастықтары мен ерекшеліктері А.Байтұрсынов, Ш.Кеңесбаев, Б.Адамбаев, Ә.Қайдар, салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан А.Нұрмаханов, Э.Мұқышева, А.Донбаева, Д.Бегалы, К.Керімбекова, С.Исакова, т.б. жұмыстарында қарастырылған. Жалпы және орыс тіл білімінде В.Виноградов, Н.Амосова, М.Тагаев, Н.Шанский, Г.Пермяков, Л.Булаховский сынды ғалымдар нақты теориялық тұжырымдарымен белгілі. Зерттеу жұмыста қазақ, орыс, француз тілдерінің мақал-мәтелдеріндегі ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE бейнесін салғастыра зерттей отырып, олардың мазмұн межесіндегі ұқсастықтары мен ұлттық сипатын ашу. Аталған тілдік бірліктердің семантикалық құрамындағы ортақ тұстары мен ерекшеліктерін және олардың себеп-салдарларын айқындау мақсат етіледі.

Қазақ тілінде *әке, ата* бейнесіне қатысты мақал-мәтелдер жиі кездеседі.

Әке, ата сөздеріне байланысты мақал-мәтелдер, нақыл сөздер қатары:
Аталар сөзі – ақылдың кені (көзі) [1, 13 б.]; Ата үйім – алтын бесік, кірсем шықсам сипалар [1, 17 б.]; Ата-анаңды құрметтесең, сен де сондай игілік көресің [1, 21 б.]; Әке сөзі – оқ, шеше сөзі – боқ [1, 29 б.]; Әкесіз жетім – гүл жетім, шешесіз жетім – сұм жетім [1, 30 б.]; Байлықтың атасы – еңбек, анасы – жер [1, 32 б.]; Әке балаға қарыз, бала далаға қарыз [1, 30 б.]; Елің – ата, жерің – ана [1, 55 б.]; Жер байлықтың анасы болса, әкесі – еңбек [1, 73 б.]; Ата – балаға сыншы [2, 62 б.]; Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер [3, 152 б.]; Атадан жақсы ұл туса, ата жолын қуса игі, Баланды жұрт мақтаса, бәрінен де сол сүйгі [4, 64 б.]; Ата баласының ат меңіндей белгісі болады [5, 55 б.]; Бата баласы азарында – асық ойнайды [2, 62 б.]; Өзіңді көрген өлсе

өлсін, атаңды көрген өлмесін [2, 62 б.]; Әкесі құрдастың, баласы құрдас [2, 62 б.]; Әкенің жақсылығы жездедей-ақ [5, 55 б.]; Бала атадан батпан артық туады [5, 55 б.]; Баланың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге [2, 62 б.]; Атаның жаман ұлы малға ортақ, әрі үйлі жанға ортақ [2, 62 б.]; Атадан жақсы ұл туса, есіктегі басын төрге сүйрер, Атадан жаман ұл туса, төрдегі басын жерге сүйрер [2, 62 б.]; Ата – бәйтерек, бала – жапырақ [5, 55 б.]; Аталы ұл – қожалы құл [2, 62 б.]; Әкелі жетім – анық жетім, шешелі жетім – анық жетім [2, 62 б.]; Атасыз ұлдың аузы үлкен [2, 62 б.]; Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді, Атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді [3, 64 б.]; Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар Атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар [3, 64 б.]; Ата өліп бала қалса, мұратына жеткені, Бала өліп ата қалса, арманы іште кеткені [2, 62 б.]; Әке – асқар тау, ана – жағасындағы бұлақ, бала – жағасындағы құрақ [5, 127 б.]; «Ата» деген жігітті жаным десе болмас па [4, 64 б.]; Ата тұрып бала сөйлесе, шіркіндігі, аға тұрып іні сөйлесе, еркіндігі [4, 64 б.]; Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без [4, 64 б.]; Ата тілін алмаған ұлдан без, ана тілін алмаған қыздан без [4, 64 б.]; Ата тілін алмаған аман болып көп жүрмес [4, 64 б.]; Атаның көңілі балада, баланың көңілі далада [4, 64 б.]; Атаға қарап ұл тумас, анаға қарап қыз тумас [4, 64 б.]; Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі [5, 58 б.]; Атадан алтау туса да, басына түсер бір жалғыздық [4, 64 б.]; Әкенің қадірін балалы болғанда білерсің [5, 167 б.]; Әке – тірегің, ана – жүрегің; Әкеден асқан пірің жоқ, шешеден асқан нұрың жоқ; Ата-ана - өмірдегі қымбаты; Ата-ана – отбасының ажары; Ата-анасын қорғағанды тәңірі қолдайды, Ата-анасын қорлағанды тәңірі қарғайды; Ана – құдырет, табынарың, әке – дәулет, қара нарың; Ата сөзі – оқпен тең, ана сөзі – отпен тең; Ана тілің – ақ сүтің, ата дәстүр – сана құтың; Анаңның ақ сүтін ақта, бабаңның құтын сақта [6, 28 б.]; Әкелі болу – шын бақыт, оны ақтау – мың бақыт; Әкеге баланың алалығы жоқ [4, 64 б.]; Бір бала әкесіне жете туады, Бір бала әкесінен өте туады, Бір бала кері кете туады [4, 64 б.]; Баласы әкесіне үйретпес [4, 64 б.]; Атадан ұл қалса, өзі қалғаны, қыз қалса, ізі қалғаны [4, 64 б.]; Шешесін көріп, қызың ал, әкесін көріп қызың бер; Атасы басқа аттан түс; Аталы сөзді арсыз қайырады [5, 176 б.]; Атасы достың баласы дос; Қыз бала әкесіне жұлдыз, шешесіне – күн [1, 100 б.]; Мақал атасы – сөз, мата атасы – бөз [1, 105 б.]; Ықпалсыз болса ұлына ата сөзі, беделсіз болғаны ғой оның өзі [1, 144 б.]; Атасыз үй – батасыз, анасыз үй – панасыз; Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер [5, 30 б.]; Ата-анаң бар болсын, бала кезде жар болсын [5, 56 б.]; Аталы жетім – арсыз жетім, аналы жетім – ерке жетім [2, 62 б.]; Жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық; Әкені көріп ұл өсер, шешені көріп қыз өсер; Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға білмейді; Ананың ізін қыз басар, әкенің ізін ұл басар; Мақтаның анасы – жер, атасы – су; Ата өнері – балаға мұра; Сөз атасы – құлақ, жол атасы – тұяқ, су атасы – бұлақ [5, 44 б.]; Ақ қалпақты көрінсе, атекем менің демеймін бе, Ақ жаулықты көрінсе, енекем менің демеймін бе [5, 126 б.]; Жақсыдан жаман туған бала болса, Атаға үйде жатқан сөз келтірер (Шал ақын) [7, 102 б.]; Ата-ананың ақылы – қазулы қара жолмен тең (Д.Бабатайұлы) [7, 53 б.]; Атасынан ақыл алса, тентек ұл да жөнделер (М.Қашқари) [7, 63 б.]; Ата тұрып ұл сөйлесе – ер жеткені болар, Ана тұрып қыз сөйлесе – бойжеткені болар (Сырым Датұлы) [7, 65 б.]; Әкелі бала жау жүрек (Бұқар жырау) [7, 64 б.]; Атасының атын шығармаған жігерсіз ұлдың туғанынан тумағаны игі (Қорқыт ата) [8, 220 б.]; Асқар тауың – әкең қымбет, туып-өскен – елің қымбат (Қазыбек би) [7, 10 б.]; Атадан жақсы ұл туса, елдің туы болады, Атадан жаман ұл туса, соры болады[7, 10]; Әкесі ұрысса балаға – ол да достық, Баласы ұрысса әкеге – жараса ма?! (Абай) [8, 144 б.].

Орыс тіліндегі отец сөзі қатысқан мақал-мәтелдер, нақыл сөздер:

Все купишь, а отца и матери не купишь[9, 182 б.]; Птичьего молока хоть в сказке найдешь, а другого отца-матери и в сказке не найдешь [9, 182 б.]; Отец наказывает, отец и хвалит [9, 143 б.]; Про нашего батьку много молвы, да мало доброго [9, 143 б.]; На свете все найдешь, кроме отца и матери [9, 143 б.]; Отец рыбак

– и дети в воду смотрят [9, 143 б.]; Отец про походы, а мать про расходы [9, 143 б.]; Какого дерево, таков и клин, каков батька, таков и сын [9, 143 б.]; Прежде батьки в петлю не поспевай (не лезь, не суйся) [10, 33 б.]; Отец с сыном и сам царь не рассудит; Муж жене отец, жена мужу венец [10, 314 б.]; Отец сына не на худо учит; Не слушался отца и матери, послушайся теперь барабанной шкуры; На что отец, коли сам молодец; Не оставляй отца и матери на старости лет, и Бог тебя не оставит; Почитающий отца будет иметь радость от своих детей; Не тот отец, кто родил, а тот, кто вспоил, вскормил, да добру научил; Не женит отец – ин хоть словом потешит [11, 215 б.]; Не за отца отдать, а за молодца отдать [11, 215 б.]; Без отца – полсироты, а без матери и вся сирота [11, 216 б.]; Бел лицом, да худ отцом [11, 216 б.]; Блудный сын – ранняя могила отцу [11, 216 б.]; Бывает добрая овца и от беспутного отца [11, 216 б.]; В глупом сыне и отец не волен [11, 216 б.]; В дороге и отец сыну товарищ [11, 216 б.]; Дети отца бьют, на себя запас посут [11, 216 б.]; Деткипоспели – отца-мать до веку доспели [11, 217 б.]; Детки хороши – отцу-матери венец; худы – отцу матери конец [11, 217 б.]; Дитя хоть криво, до отцу-матери мило [11, 217 б.]; Дитя худенько, а отцу-матери миленько [11, 217 б.]; Дочь отцу-матери не корысть (не кормилица) [11, 217 б.]; Жаль батьки, да вести не погост [11, 217 б.]; Живы родители – почитай, померли – поминай! [11, 217 б.]; И от доброго отца родится бешена овца [11, 217 б.]; Масляная головка отцу-матери не кормилец [11, 218 б.]; Ненаказанный отец – бесчестие отцу [11, 218 б.]; Один отец, один и норовец [11, 219 б.]; От матушки оттопочки, от батюшки ошметочки – и то почти за подорочек [11, 219 б.]; Отец был Флор, а детки Петрович [11, 219 б.]; Отца и материна всю жизнь на хватит [11, 219 б.]; Отцов много, а мать одна [11, 219 б.]; Отцы ели клюкву, а у детей будет осколина на зубах [11, 219 б.]; Сын отца глупее – жалость, сын отца умнее – радость, а брат умнее – зависть [11, 219 б.]; У кого девка хороша? – У матки, У кого сын умен? - У батьки [11, 219 б.]; Кто родителей почитает, тот вовеки не погибает [11, 216 б.].

Француз тіліндегі мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер қатары:

Tel père tel fils (әкесі қандай болса, баласы сондай); Tel arbre tel fruit (ағашы қандай болса, жемісі сондай); Bon sang ne peut mentir (жақсы қан алдамайды); Celui est bien père qui nourrit (асырап баққан әке жақсы әке); Bonne terre à besoin de bon cultivaneur aussi bonne maison de bon administrateur (жақсы жер жақсы егіншіге, жақсы үй жақсы басшыға мұқтаж); Á père avare, fils prodigue (әкесі сараңның баласы сараң); Cet homme est père des difficultés - (қыңыр, қиын әке мағынасында); Il veut montrer á son père á faire des enfants (бала әкені үйретпес); Les pères ont mangé des raisins verts et les enfants ont eu mal aux dents (әкесінің күнәсін баласы тартады) [12, 477 б.]; De bon père et de bonne mère, ne sort enfant vicieux (жақсы әке-шешеден жаман бала тумас); De père amasseur, enfant gaspilleur (үнемшіл әкеден, мал шашқыш бала); De père saintelot enfant diablot (әулие әкеден шайтан бала); Des sept qualités d'un enfant, l'une vient toujours de son parrain (баланың жеті мінезінің бірі кіндік әкеден); Le bon père ne donnera pas chose mauvaise a son enfant (жақсы әке баласына жаман нәрсе бермейді); Le bon père peut deshériter son enfant (жақсы әке баласын мұрагерліктен қағуы мүмкін); Le feu fait du bien à la mère comme à l'enfant (жылу балаға да шешеге де жақсы); Le père trop gentil rend l'enfant trop hardi (өте ақылды әке баласын батыр қылар); Père gaigneur, enfant gaspilleur (мал тапқыш әкенің баласы, мал шашқыш болады); Quand l'enfant est baptise, les parrains et les marraines ne manquent pas; Quand l'enfant est baptise, les parrains ne manquent pas (баланы шоқындырғада кіндік әкелер мен кіндік шешелер қалмайды); Qui a père et mère est tousjours enfant (әке-шешесі бар адам үнемі бала); Un enfant qui cherche occasion de pleurer, se met a tirer la barbe a son pere (жылағысы келген бала, әкесінің сақалын тартады) [13].

Қазақ, орыс және француз тілдерінің мақал-мәтелдеріндегі *әке/отец/père* концептісін салғастыра зерттеу бірқатар қызық деректерді алуға мүмкіндік берді. Салғастырып отырған тілдердегі *әке/отец/père* бейнесінің семантикалық мазмұн

межесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Атап айтар болсақ, үш тілдегі мақал-мәтелдер, негізінен, әкенің отбасы тірегі, ұйтқысы, ұрпақ жалғастырушысы, отбасылық билік, ата-анаға қамқорлық, құрмет көрсету, әке тәрбиесі, әке мен баланың қатым-қатынасын, әке – балаға сыншы, баланың әке-шеше, әке-шешенің бала өмірінде алатын орны т.с.с. төмендегі 1-кестеде көрсетіледі:

1-кесте. ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE концептісінің мақал-мәтелдердегі мағыналық өрісі

ӘКЕ/ОТЕЦ/ PÈRE – отбасының тірегі, ұйтқысы, ұрпақ жалғастырушы; отбасының барлық жауапкершілігін көтеру		
Әке – асқар тау, ана – жағасындағы бұлақ, бала – жағасындағы құрақ; Әке – тірегің, ана – жүрегің; Ата-ана – отбасының ажары; Әкелі болу – шын бақыт, оны ақтау – мың бақыт; Әкеге баланың алалығы жоқ; Әке балаға қарыз, бала далаға қарыз; Ата – бәйтерек, бала – жапырақ; Аталы ұл – қожалы құл; Ата өліп бала қалса, мұратына жеткені, Бала өліп ата қалса, арманы іште кеткен; Атадан ұл қалса, өзі қалғаны, қыз қалса, ізі қалғаны; Атасы басқа аттан түс	Отец и мать – священные слова; Валяй, дети: отец в ответе	En (bon) père de famille
ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE – отбасылық тәртіп пен заңды сақтауға ықпал ететін билік, күш		
Әке сөзі – оқ, шеше сөзі – боқ; Ата тұрып бала сөйлесе, шіркіндігі, аға тұрып іні сөйлесе, еркіндігі; Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без; Ата тілін алмаған ұлдан без, ана тілін алмаған қыздан без; Ата тілін алмаған аман болып көп жүрмес; Әкеден асқан пірің жоқ, шешеден асқан нұрың жоқ; Ата сөзі – оқпен тең, ана сөзі – отпен тең; Ана тілің – ақ сүтің, ата дәстүр – сана құтың; Баласы әкесіне үйретпес; Ықпалсыз болса ұлына ата сөзі, беделсіз болғаны ғой оның өзі; Атасыз үй – батасыз, анасыз үй – панасыз; Ата-ананың ақылы – қазулы қара жолмен тең (Д.Бабатайұлы)	Отец рыбак – и дети в воду смотрят; Прежде батьки в петлю не поспевай (не лезь, не суйся); Муж жене отец, жена мужу венец; Для дитяти отец всегда сильнее всех	Celui est bien père qui nourrit; Nourriture passe nature; Bonne terre à besoin de bon cultivaneur aussi bonne maison de bon administrateur; L'exemple, c'est tout ce qu'un père puet faire pour ses enfants (Mot de Thomas Mann); Il veut montrer á son père á faire des enfants; Quand l'enfant est baptise, les parrains et les marraines ne manquent pas; Quand l'enfant est baptise, les parrains ne manquent pas

ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE – ата-ана жалғыз, оларды құрметтеу, қамқорлық жасау		
Ата-анаңды құрметтесең, сен де сондай игілік көресің; Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер; Әкенің қадірін балалы болғанда білерсің; Ата-ана – өмірдегі қымбатың; Ата-ана – отбасының ажары; Ата-анасын қорғағанды тәңірі қолдайды, Ата-анасын қорлағанды тәңірі қарғайды; Ана – құдырет, табынарың, әке – дәулет, қара нарың; Анаңның ақ сүтін ақта, бабаңның құтын сақта; Ата-анаң бар болсын, бала кезде жар болсын; Ақ қалпақты көрінсе, атекем менің демеймін бе, Ақ жаулықты көрінсе, енекем менің демеймін бе; Асқар тауың - әкең қымбат, туып-өскен – елің қымбат (Қазыбек би)	Все купишь, а отца и матери не купишь; Птичьего молока хоть в сказке найдешь, а другого отца-матери и в сказке не найдешь; На свете все найдешь, кроме отца и матери; Не оставляй отца и матери на старости лет, и Бог тебя не оставит; Почитающий отца будет иметь радость от своих детей; Дети отца бьют, на себя запас посут; Детки поспели – отца-мать до веку доспели; Живы родители – почитай, померли – поминай! Отца и материна всю жизнь на хватит; Кто родителей почитает, тот вовеки не погибает	Qui a père et mère est tousjours enfant
ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE – әкелік тәрбие негіздері, әкелік ақыл, қамқорлық, әке мен бала қарым-қатынасы		
Аталар сөзі – ақылдың кені (көзі); Ата үйім – алтын бесік, кірсем шықсам сипалар; Ата баласының ат меңіндей белгісі болады; Бата баласы азарында – асық ойнайды; Баланың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге; Атаның жаман ұлы малға ортақ, әрі үйлі жанға ортақ; Атадан жақсы ұл туса, есіктегі басын төрге сүйрер, Атадан жаман ұл туса, төрдегі басын жерге сүйрер; Атасыз ұлдың аузы үлкен; Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді, Атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді; Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар Атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар; «Ата» деген жігітті жаным десе болмас па; Атаның көңілі балада, баланың көңілі далада; Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі; Шешесін көріп, қызың ал,	Какого дерево, таков и клин, каков батька, таков и сын; Отец с сыном и сам царь не рассудит; Отец сына не на худо учит; Не слушался отца и матери, послушайся теперь барабанной шкуры; На что отец, коли сам молодец; В дороге и отец сыну товарищ; Детки хороши – отцу-матери венец; худы – отцу матери конец; Дочь отцу-матери не корысть (не кормилица); Масляная головка отцу-матери не кормилец; Сын отца глупее – жалость, сын отца умнее – радость, а брат умнее – зависть; У кого девка хороша? – У матки, У кого сын умен? - У батьки Яблочко от яблони недалеко падает; Дитя хоть криво, до отцу-матери мило; Дитя худенько, а отцу-матери миленько	Tel père tel fils, tel arbre tel fruit; Bon sang ne peut mentir;

әкесін көріп қызың бер; Аталы сөздің арсыз қайырады; Қыз бала әкесіне жұлдыз, шешесіне – күн; Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер; Жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық; Әкені көріп ұл өсер, шешені көріп қыз өсер; Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға білмейді; Ананың ізін қыз басар, әкенің ізін ұл басар; Ата өнері – балаға мұра; Атасынан ақыл алса, тентек ұл да жөнделер (М.Қашқари); Ата тұрып ұл сөйлесе – ер жеткені болар, Ана тұрып қыз сөйлесе – бойжеткені болар (Сырым Датұлы); Әкелі бала жау жүрек (Бұқар жырау)		
ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE – әкенің жақсы қасиеттерінің балаға туа берілмейтіндігі, оның тәлім-тәрбиемен, үлгі-өнегемен берілуі		
Бір бала әкесіне жете туады, Бір бала әкесінен өте туады, Бір бала кері кете туады; Атадан жақсы ұл туса, елдің туы болады, Атадан жаман ұл туса, соры болады; Атаға қарап ұл тумас, анаға қарап қыз тумас	Не тот отец, кто родил, а тот, кто вспоил, вскормил, да добру научил; Блудный сын – ранняя могила отцу; В глупом сыне и отец не волен; И от доброго отца родится бешена овца; Бывает добрая овца и от беспутного отца; Сын-то он мой, да ум-то у него свой	De père amasseur, enfant gaspilleur; De père saintelot enfant diablot; Des sept qualités d'un enfant, l'une vient toujours de son parrain; Père gaigneur, enfant gaspilleur
ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE – әкенің балаға көңілі толмауы, сын айтуы, жазалауы		
Әке- балаға сыншы; Әкесі ұрысса балаға – ол да достық, Баласы ұрысса әкеге – жараса ма?! (Абай)	Отец наказывает, отец и хвалит	Le bon père peut deshériter son enfant
ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE – әкенің жағымсыз бейнесі, отбасын тастап, өз баласын қабылдамаған әкелер бейнесі		
Әкенің жақындығы жездедей-ақ; Әкесіз жетім – гүл жетім, шешесіз жетім – сұм жетім	Про нашего батьку много молвы, да мало доброго; Бел лицом, да худ отцом; Бывает добрая овца и от беспутного отца; Ненаказанный отец – бесчестие отцу; Отцы ели клюкву, а у детей будет осколина на зубах; Отец про походы, а мать про расходы; Без отца – полсироты, а без матери и вся сирота; Отцов много, а мать одна	Á père avare, fils prodigue; Cet homme est père des difficultés; Il veut montrer á son père á faire des enfants; Les pères ont mange des raisins verts et les enfants ont eu mal aux dents; « Il n'y a qu'un aventurier au monde, et cela se voit très nottament dans le monde moderne : c'est le père de famille ». (Ch. Péguy); « L'avenir appartient aux

		bâtards ». (A. Gide); « On est toujours l'enfant de quelqu'un ». (Beaumarchais); « Ne pas savoir qui est son père, c'est ça qui guérit de la peur de lui ressembler ». (A.Gide);

Орыс тілінің мақал-мәтелдері көбіне ана мен баланың сүйіспеншілігін жоғары тұтып, әке мен шешенің махаббатының ара жігін айыруға бағытталған («Отцов много, а мать одна», «Материна дочь – отцу падчерица» т.с.с.). Қазақ тілінде әке мен шешенің балаға деген махаббатын салыстыра отырып, шешенің балаға деген қамқорлығын асыра бағалағаны байқалады (Әкенің жақындығы жездедей-ақ; Әкесіз жетім – гүл жетім, шешесіз жетім – сұм жетім). Француз тілінде ата-ананың балаға деген сүйіспеншілігін бөліп-жару байқалмайды. Қазақ және орыс тілді мақал-мәтелдерде баланың қалыптасуындағы *әке тұлғасы* анық бейнеленген («Әке - балаға сыншы», «Отец наказывает, отец и хвалит», «Отец рыбак – и дети в воду смотрят», «Какого дерево, таков и клин, каков батька, такого и сын»).

Қазақ тілінің мақал-мәтелдеріндегі *әкенің* ұлды, шешенің қызды тәрбиелеудегі рөлі анық көрінеді («Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Ата тілін алмаған ұлдан без, шеше тілін алмаған қыздан без», «Ата тұрып қыз сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без», «Анасын көріп қызын ал, әкесін көріп қызың бер», «Ананың ізін қыз басар, әкенің ізін ұл басар»). Бұдан біздің қазақ қоғамымызда бұрыннан қалыптасқан әке мектебі, ана мектебі болғандығын айтуымызға болады. Осы тұрғыдан келгенде орыс және француз ұлттарында жалпы әке мен шешенің бала тәрбиесіндегі рөлі, орны, ықпалы болғанымен, қазақ ұлты сияқты ұл тәрбиесіне әке жауапты, қыз тәрбиесіне шеше жауапты деп бөліп, аражігі ажыратылмағанын көруге болады. Бұған жоғарыда келтірілген тілдік деректер дәлел болады.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі бейнеленген *әкенің* рөлі жоғары, биік, асқақ («Елің – ата, жерің – ана», «Әке сөзі оқ, шеше сөзі – боқ», «Әке – асқар тау», «Ата – бәйтерек....», «Аталы сөзді арсыз қайырады», «....Әке – дәулет, қара нарын», «...Ата дәстүр – сана құтың», «Әкелі болу – шын бақыт, оны ақтау – мың бақыт»).

«Сонымен бірге, *әке* - балаға үлгі-өнеге, тәрбиеші, ұстаз. Бала ержетіп мал бағуға, елін салысуға жарасымен *әкесі* оны еңбекке баулиды, оған өзінің ата кәсібін үйретеді және баласының еңбегін, жұмысқа қабілетін байқайды». «Ата балаға сыншы», «Атасын көріп қызың бер», «Ата көрген оқ жонар» дейтін мақалдар соны көрсетеді» [14, 39-40 бб.].

Әкенің жағымсыз бейнесі салғастырылып отырған үш тілде де кездеседі. Бірақ қазақ тілінде бірде бір мақал не мәтел отбасын тастап, өз баласын қабылдамаған, қамқорлық жасамаған әкелер туралы кездеспеді. Бұл ежелгі қазақ қоғамында отбасы тәрбиесінің мықты, берік болғанын, қазағымыздың жетімін жылатпай, әкелік қамқорлық жасағанынан көруімізге болады. Керісінше орыс, француз лингвомәдени кеңістігінде мұндай мақал-мәтелдер саны көбірек екені анықталды.

ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE компонентті мақал-мәтелдерді құрылысы әр түрлі үш тілде салғастыра талдау нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасалды:

Үш тілге де тән сипаттар: қазақ, орыс, француз:

1. Отбасылық тәртіп, отбасылық заңды сақтау, ықпал ету, билік, күш.
2. Әкенің жақсы қасиеттерінің балаға туа берілмейтіндігі, оның тәлім-тәрбиемен, үлгі-өнегемен берілуі.
3. Әкенің балаға көңілі толмауы, сын айтуы, жазалауы.
4. Әкеден көргенді баланың қайталауы.

5. Әкенің жағымсыз бейнесі;

Екі тілге тән сипаттар:

қазақ, орыс:

1. Отбасының тірегі, ұйтқысы, ұрпақ жалғастырушы; отбасының барлық жауапкершілігін көтеру.

2. Ата-ана жалғыз, оларды құрметтеу, қамқорлық жасау.

3. Әкелік тәрбие негіздері, әкелік ақыл, қамқорлық, әке мен бала қарым-қатынасы.

орыс, француз:

Отбасын тастап, өз баласын қабылдамаған әкелер бейнесі.

Қорыта айтқанда, салғастырмалы зерттеу нәтижелері қазақ лингвомәдени өрісінде әке бейнесі жан-жақты, толық бейнеленгенін, орыс халқында әке бейнесі ата-ананы құрметтеу, қамқорлық жасау, әке тәрбиесі, әкелік ақыл, әке мен бала қарым-қатынасы рең деректерінде (коннотация) тереңірек бейнеленсе, әке бейнесінің рең деректері әлсіз сипатталған француз лингвомәдени өрісі екені анықталды.

Әдебиеттер:

1. «Ақылдың көзі» мақал-мәтелдер / Құраст. Қ.Саттаров. – Алматы: Жазушы, 1990. – 160 б.

2. Қазақтың мақал-мәтелдері / Құраст. А.Т. Смайлова. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2005. – 400 б.

3. Кішібайұлы С. Данасы бар елдің панасы бар. мақал-мәтелдер, нақылдар. – Алматы: Рауан, 1998. – 128 б.

4. Қазақтың мақал-мәтелдері / Құраст. А.Т. Смайлова – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2005. – 400 б.

5. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, Ана тілі, 1993. – 176 б.

6. Қазақ мақал-мәтелдер – Казахские пословицы и поговорки / Құраст. және ауд. М.Аққозин. – Алматы, 2000. – 212 б.

7. Ата-бабаларының даналық сөздері: оқушылар мен студенттерге арналған. – Ақтөбе, 2001. – 128 б.

8. Қазақтар. көпшілікке арналған 9 томдық анықтамалық: IV том. Асыл сөз – Мудрые изучения. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 367 б.

9. Русские народные пословицы и поговорки. – Алматы: ИД «Кочевники», 2003. – 280 с.

10. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – М.: Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2002. – 640 с.

11. Пословицы. Поговорки. Загадки / Сост., авт. предис. и комент. А.Н. Мартынова, В.В. Митрофанова. – М.: Современник, 1986. – 512 с.

12. Мурадова Л.А. Малый французско-русский фразеологический словарь. – М.: Рус. яз. –Медиа; Дрофа, 2009. – 662 с.

13. Blogger. – raf-proverbes.blogspot.ru/2009/. Пайдаланған уақыты: 01.01.2016 ж

14. Адамбаев Б. Халық даналығы. Алматы: Рауан, 1996. – 160 б.

Исакова С.С.

Семантическая характеристика образа әке/отец/père в разноструктурных языках (на материале пословиц и поговорок казахского, русского, французского языков)

В статье подвергнуты анализу семантические характеристики образа әке/отец/père в разноструктурных языках. Рассмотрены лингвокультурные поля образа әке/отец/père в пословицах и поговорках казахского, русского и французского языков. В статье были использованы следующие методы

исследования: объяснения и группировки, сравнительно-исторический, лексикографический, когнитивный и лингвокультурологический. Исследование языков в сравнительном отношении позволяют сделать выводы об особенностях национального видения и культуре этносов, видов национального сознания, глубинного понимания национального менталитета.

Ключевые слова: *разноструктурные языки, концепт, лингвокультурное поле, национальный менталитет, национальное сознание, сравнительно-исторический метод.*

Isakova S.S.

Semantic characteristics image әке/отец/père in different structure languages (based on proverbs and saynges of the Kazakh, Russian, French)

The article analyzed the characteristics of semantic image әке/отец/père in different structure languages. Considered lingvokulturnye field image әке/отец/père in proverbs and sayings of the Kazakh, Russian and French. The article used the following methods: explanations and groups, comparative historical, lexicographical, cognitive and ingvokulturologicheskij. Study languages in comparative terms, allow to draw conclusions about the peculiarities of national vision and culture of ethnic groups and types of national consciousness, a deep understanding of the national mentality.

Keywords: *different structure languages, concept, lingvokulturnaja field, national mentality, national consciousness, comparative-historical method.*

***

ӘОЖ: 811.512.122

Ержанова Ұ.Р. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Ашенова Р.Р. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *ranida_ashen@mail.ru*

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР ЖӘНЕ КІСІЛІК ҚАСИЕТ ӨЛШЕМДЕРІ

Аннотация. *Шешендік сөздердің мағынасын түсіну үшін олардың жасалуына негіз болған тіл танымдық, сөз жасамдық уәждерді білу маңызды. Мақалада қазақ халқының сөздік қорында кездесетін шешендік сөздерден мысалдар келтіріліп, тілдік құрылымын, сөзжасамын, лингвистикалық қырларын анықтауға бағытталған және адамгершілік мәселесіне жеке тоқталып, талдаулар жүргізілген.*

Тірек сөздер: *Шешендік сөздер, сөзжасамдық уәждер, тілдік құрылым, кісілік қасиет.*

Шешендік өнер тиісті адамгершілік өлшемдерін, кісілік қасиеттерді әр қоғам мүшесінің біліп, өмірдің түрлі жағдайларында, тұрмыс-тіршілікте жүйелі түрде пайдалануын мақсат тұтады. Шешеннің өз шығармашылық өнерінде көздейтін эстетикалық нысанасы осы мақсатқа негізделеді. Сонымен бірге шешендік өнер үлгілері әр қоғам мүшесіне белгілі кісілік қасиеттерді бойына сіңіріп, ойына тоқуды күнделікті өмірде сол қасиеттерді бұлжытпай басшылыққа алып, іс-тәжірибеде қолдануды және басқалар тарапынан да осының бәрінің орындауын қадағалауды міндеттеп, соны мақсат тұтатыны рас. Бұл ретте әр қоғам мүшесінің тиісті кісілік қасиеттерді бойына сіңіруге деген талпынысын, құлшынысын туғызудың қажеттігі, жұртты соған жұмылдырудың маңызы ерекше бағалы [1, 11 б.].

Қазақ шешендерінің сөздерінде адамгершілік, кісілік тағылымының адам мен қоғам арақатынасының барлық салаларының әсер-ықпалы арқылы жүзеге асатын күрделі процесс ретінде бағалануының маңызы зор. Бұл арақатынас ата-ана мен бала, адам мен адам, адам мен қоғам секілді бірнеше деңгейде қатар жүзеге асуы мүмкін. Оның үстіне шешендік сөздердің кісілік туралы тұжырымдалған қағидаларының бір сәттік, белгілі бір жалпы ұғым, жеке құбылыс мазмұнын ғана қамтып қоймай, халықтық маңызы мен мәні жоғары, бір күндік, бір сәттік емес, мәңгілік асыл қасиеттер мен оқиғаларға, құбылыстарға негіздеуінде де үлкен мән, азаматтық тұрғы, эстетикалық нысана бар [2, 25 б.].

Қазақ шешендерінің кісілік кемелдік, адамгершілік тұрғы туралы концептуалды ойлары олардың өмір сүрген дәуірінің, заманының мәдени-әлеуметтік, рухани болмысына, эстетикалық, этикалық тұрғысына сай қалыптасқан. Бұл бағыттағы ізденістер өте күрделі әрі тұтас арнаға ұласып жататын нақты іс-әрекеттерден, кісінің мінез-құлқын белгілейтін өзекті қағидалар жүйесінен бастау алады.

Торайғыр бидің сөзінде кісілік тағылым маңызды сипатымен ерекшеленеді:

Қара жерді жамандама –
Кіретұғын інің-ді.
Қауым жұртты жамандама –
Көп табады мініңді.
Білгендерді жамандама –
Басшы болар пірің-ді.
Өзің білмесең,
Білгендерден үйрен,
Қырымнан іздеп барсаң да,
Жалғыз ауыз білімді [3, 275 б.].

Жамандау, даттау тағылымы асқан кісінің ісі емес, кісіліктің де ісі емес. Ал ненің жақсы, ненің жаман екенін жете білмей тұрып, біреулерді немесе белгілі бір құбылыстарды жамандау – адамның кісілік негіздерінің жетіспеушілігінің көрінісі. Қара жерді, қауым жұртты, білгендерді жамандауға тыйым салу, одан сақтандырып отыру – шешендік сөздің, билер сөзінің басты көркемдік-тағылымдық міндеттерінің бірі. Торайғыр би мына сөзі арқылы айналасындағы жұртты кісілікке шақырып, кісіліктің көзі білімде жатқаны, қанша қиын, қанша алыс, қанша ауыр болса да “жалғыз ауыз білім” алу қажеттігі туралы салиқалы тұжырымға келеді. Бұл тұжырымда кісінің адамгершілік тұрғысының нәтижелілігі, кісілік биік қасиеттер біліммен, ақыл-ой байлығымен тығыз байланысты екендігі туралы үлкен идея жатыр.

Шешеннің әр сөзі, әр ойы мазмұны жағынан анық, айқын, түрі жағынан қарапайым, нақты әрі бейнелі. Қара жерді кіретұғын ін ретінде көрсету – ауыстырудың бір түрі. Кісінің әйтеуір бір қара жердің қойнына кіретінінде сөз жоқ. Бұ дүниеден қайтқан соң кісіге керегі – қара жер қойнынан тиетін “ін”. Шешеннің айтып отырған “іні” – кісінің көрі. Бұл екі сөздің орнын ауыстырып, бірінің орнына екіншісін қолдану шешеннің ойын ажарлап, ойлауының суреттілігін, бейнелілігін танытып тұр. Екінші, жағынан осындай анық, айқын мағыналы, әрі нақты, әрі бейнелі, суретті сөз кімнің де болса аптығын басып, сабасына түсіретіндей ғажайып күшке ие. Сөздің мәнін ұғатындай түсінігі бар кісі бұған бірден жауапкершілікпен қарап, артық қылық жасаудан, ағат мінез көрсетуден бірден тыйылады. Шешеннің сөзінің келесі бөліктері, ондағы әрбір тұжырымды ой, пікір туралы да осыны айтқан дұрыс. Оларда да кісіге ықпал-әсер етуші, кісінің ойы мен сезімін қатар билеуші зор көркемдік-тағылымдық мән бар.

Қазақ халқының шешендік ойының, әсіресе, кісілік саласындағы эстетикалық көзқарастарының дамуына Бөлтірік шешен зор еңбек сіңірді. Шешеннің бұл бағыттағы еңбегінің маңызы оның қазақ шешендік өнерінің дамуына сіңірген

еңбегімен пара-пар болмаса, одан еш кем емес. Бөлтірік шешеннің кісілік тағылым туралы идеялары ғана емес, жалпы қазақ шешендік өнерінің көркемдік-тағылымдық, қазақ шешендерінің эстетикалық көзқарастары әдебиеттану ғылымында күні бүгінге дейін зерттелмей келгені рас. Ұлттық тағылым көздерін, халық мәдениетінің, шешендік сөздердің адамгершілік негіздерін бүгінгі күн талаптарына сай зерттеудің ғылыми және практикалық маңызының жоғары екендігі ешқандай күмән тудырмайды.

Адамгершілік, кісілік қазақ шешендік өнерінің мағыналық өзегін құрып қана қоймайды, қазақ шешендерінің дүниетанымының, өмір құбылыстарын танып, көркемдік бағалау тұрғысының да бірден-бір асыл өзегі болып табылады.

Бөлтірік шешен – кісілік тағылым туралы ой толғаған өткен дәуірдегі қазақ шешендерінің ең ұлыларының бірі. Бөлтірік шешен “Орынсыз болса сөзің жау тартады”, “Бәрінен де сол дұрыс”, “Саңылауы жоқпен сабақтас болма”, “Әкең қапа болады”, “Жаның жеті жаманнан аман болсын”, “Өнерің мен өнегең азбасын”, “Балаға ақыл” және басқа да сөздерінде баланы, кісіні жаман әдеттен сақтандырып, жақсы әдетке талпындырып сөйлейді. Мысалға, “Орынсыз болса, сөзің жау тартады” деген сөзге назар аударып көрейік:

Кердең болса, аяғың жау тартады.
Кесірден болса, таяғың жау тартады.
Кіді болса, мінезің жау тартады.
Ірі болса, білегің жау тартады.
Міншіл болса, ақылың жау тартады.
Сыншыл болса, талабың жау тартады.
Жайсыз болса, жүрісің жау тартады.
Қамсыз болса, түр-түсің жау тартады.
Тойымсыз болса, көзің жау тартады.
Орынсыз болса, сөзің жау тартады [2, 97-98 бб.].

Шешеннің сөзінің өзегінде кісінің басын дауға салып, жауды шақыратын мінез-құлық пен қылықтар тобы жатыр. Оларды шешен өз ойынан ойлап таппай, халықтың дәстүрлі мәдениеті, байырғы адамгершілік нысана-тұрғысы мен өлшемдері, танымы негізінде даралап сипаттайды. Аяқтың кердең болуын, кісінің кердең-кердең басуын оның көңілінің толуының, мейманасы тасуының, мастануының сыртқы көрінісі ретінде бағалау дұрыс. Халық “Семіздікті қой көтереді”, “Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас” және басқа қанатты сөздердің түпкі мағынасы бақ пен дәулетті көтере алмай, көзін шел басқан, құдайын ұмытып, иманын жоғалта бастаған жандардың мінезін мінеумен сәйкес келеді. Шешеннің ойында “кердең болса”, кісінің “аяғының жау тартатындығы” ғана емес, балаға кердең басып, жау шақырмау туралы ескерту, сақтандыру жатыр. Ғибрат айтып қана қоймай, белгілі бір нақты сипаттағы мінез-құлықтан, қылықтан ескерту, солардан сақтандыру шешендік сөз өнерінің көркемдік-тағылымдық қызметінің нақты нәтижелілігін қамтамасыз етуге ықпалын тигізеді. Шешеннің көздегені де адамгершілік нысана-тұрғысының осындай нәтижелі сипат алуы. Шешен кісіге жау шақыратын жайсыз мінез-құлық пен қылықтарды белгілі бір жалпыландырған, жинақталған деңгейде толық қамтиды: кердең аяқ; кесірлі таяқ; кіді мінез; жуан білек; міншіл ақыл; сыншыл талап; жайсыз жүріс; қамсыз түр-түс; тойымсыз көз; орынсыз сөз. Халық: “Жау қайда деме, жар астында”, – деп орынды айтқан. Жаудың қайдан келерін, қандай жаудың келерін алдын ала болжап, біліп отыру мүмкін емес. Алайда жауды шақыратын, жауға алдыратын мінез-құлық пен қылықты жинақтап айтуға, даралап анықтауға болатынын Бөлтірік шешеннің сөзі толық көрсетіп отыр. Бұларды белгілі сипаттарына қарай бірнеше топқа бөлуге болдаы: 1) кісінің түр-түсіндегі бегілер мен нақты қылықтары; 2) кісінің мінез-құлқындағы ерекшеліктер; 3) кісінің ақыл-ой қызметінен туындайтын іс сипаттары. Аталған топтар жүйесінде

кісінің басына дау, жанына жау шақыратын құбылыстар, оқиғалар түгел қамтылған. Мұның өзі шешеннің адамгершілік идеялары мен кісілік тағылымға қатысты ой-пікірлерінің басты бір қырын, көркемдік жүйелі ойларының терең бір тағылымдық мәнін танытатын еді. Бір ғажабы, шешеннің биік көркемдік-эстетикалық нысанасына сай айтылған осы бір ғибратты сақтандыру шараларының өмірлік маңызы бүгінгі заман үшін де өте жоғары болып табылады. Талаптың тым сыншылдығы, ақылдың міншілдігі, мінездің кіділігі, көздің тойымсыздығы, сөздің орынсыздығы... – осының бәрі бүгінгі заман адамы үшін де орынсыз, оның сау басына сақина салатын, жоқ жерден жау шақыратын жайсыз қылықтар екені даусыз. Шешеннің кісілік тұрғы қалыптастыру мақсатында айтқан сөздерінің осыншалық өміршеңдігі, маңызы мен мәнінің жоғарылығы оның ұстанған азаматтық идеяларының, эстетикалық көзқарастарының тереңдігінен туындап жатса керек.

Күншілдік деген бар, содан сақтан,
Кекшілдік деген бар, содан сақтан.
Астамшылық деген бар, одан алыс жүр,
Сараңдық деген бар, одан қалыс жүр.
Қараулық деген бар, одан таза бол,
Бәлеқорлық деген бар, одан ада бол,
Ынсапсыздық деген бар, содан аман бол, –

дегенде де Бөлтірік шешен жоғарыдағы ойларын басқа қырынан басқа деңгейде, абстрактылы ұғымдар жүйесіне көшіріп, көркем баяндайды. Күншілдік, кекшілдік, астамшылық, сараңдық, қараулық, бәлеқорлық, ынсапсыздық – адамның мінезін бұзатын, оның адамгершілік болмысын жоятын дұшпан осылар еді. Кісіге дұшпан бұл қылықтардың залалы, кісі болғысы келетін жанның бұлардан қашық болуы туралы пікірлер құранда да көрініс тапқан. Қазақ әдебиетінің көне дәуірі нұсқаларында, орта ғасыр әдебиетінде де бұл мәселелерге ерекше орын берілген. Халық мәдениеті мен шешендік өнердің осындай байырғы дәуірден бері жалғасып, сұрыпталып, дәстүрге айналған бағалы, көркемдік және тағылымдық маңызы зор ұғымдары мен өлшемдеріне сүйене отырып, Бөлтірік шешен өз эстетикалық көзқарастарының тұтасқан жүйесін ұсынады. Қайсыбір тұстарда оның ойлары мен Абайдың идеялары да үндесіп жатады. Оның үстіне шешен аталған жағымсыз мінез-құлық нышандарының жалпы кісі бойында емес, өз баласының бойында болмауын көздеп сөйлеген. Соған қарамастан бұл сөздер басқалар үшін де ғибратты, өйткені шешен санап айтып отырған жаман қылықтар бір адамның ғана емес, барша жұрттың жауы, жалпы адамгершілік пен кісіліктің дұшпаны қатарына жатады. Сондықтан шешеннің көркемдік-тағылымдық ойлары да жалпылықтық мағынаға ие болып шыққан.

Шешендік өнерде кісінің жеке басының жау тартатындай кемшіліктері осылай сарапталғанда, оның жеке басынан тыс, айналасындағы жақындары мен тұтынатын заттарының, мал-мүлкінің жамандығынан пайда болатын жаулық та кеңінен көрсетіледі.

Жаман болса, жақын – жау,
Шайпау болса, қатын – жау,
Шабан болса, атың – жау,
Тартыншақ болса, түйең – жау,
Тебеген болса, биең – жау,
Күнде келсе, күйеу – жау,
Жымысқы болса, жиен – жау,
Тіл алмаса, ұлың – жау,
Арсыз болса, қызың – жау [4, 197 б.], –

деген Жанқұтты шешеннің сөзінде кісінің жақын айналасынан келетін жаулықтың сыры мен сипаты қатар айтылған. Бұл да өзінше жеке және маңызды

тақырып. Б. Адамбаев осы сөзге мазмұндық, идеялық талдау жасай келіп, мынадай пікір түйеді: “Бұл сөзден, біріншіден, халықтың бақылағыштығы байқалса, екіншіден, барлық нәрсені өзінің пайдасына қарап бағалайтын феодалдық қоғамның өзімшілдік көзқарасы көрінеді. Уақтылы ұзатылмаған баласын жауға санау – сөзсіз соның салқыны” [1, 70 б.].

Ахмет Байтұрсынов Қазыбек би айтқан бір сөзді Ыбырайұлы Шорман жинаған сөздердің ішінен алып баяндайды. Сөз желісінде Қаздауысты Қазыбек бидің жолдастарымен жолаушылап жүріп, бір үйге түстенгені баяндалады. Үйде отағасы жоқ екен. Әйел қонақтарын жақсылап күтеді. Әйелдің жақсылығын таныған би енді оның ерін көрмек болыпты. Жолдасы келеді. Ол бір қарапайым, жұпынылау кісі екен. Осыдан кейін Қазыбек қасындағы серіктеріне қарап, мына сөзді айтады:

Жігіттер, бұл сөзімнің мәнісі бар,
Мәнсіздің мәндіменен не ісі бар.
Құданың құдіретін қарап тұрсаң,
Жапалақ үйрек ілген бр ісі бар.

Үй иесінің әйелі Қазыбектің сөзінің мәнісін түсініп, сөз ретіне қарай былай депті:

Құдаеке, сөзіңіздің мәнісі бар,
Мәндінің мәнсізбенен көп ісі бар.
Жапалақ ілген құсын місе тұтпай,
Тағы да қоңыр қаздан дәмесі бар.

Сөзден сөз туады деген – осы. Әңгіме үй иесі келіншектің өз отбасына қатысты тұспалымен айтылған сөзді ақылмен аңдап, тұспалға тұспалмен жауап бере білуі туралы. Мұндай жауап сөз айту үшін кісінің ойы алғыр, ақылы бай, сөзге шешен болуы шарт. Әйел осы шарттардың бәрін де қанағаттандыратын сөз айтқан. Әйелден мұндай алғырлық пен тапқырлықты, ақылдылық пен шешендікті күтпеген жолаушы қатты разы болады. Сол разылық көңілден мынадай кісілік сөзін айтып салады:

Балаң жаман болса,
Көрінгеннің мазағы.
Атың жаман болса,
Шыбын жанның азабы.
Қатын жаман болса,
Бұ жалғанның тозағы.
Туған балаң жақсы болса,
Екі көздің шырағы.
Мінген атың жақсы болса,
Бұл дүниенің пырағы.
Алған жарың жақсы болса,
Мейманыңның тұрағы [1, 247-248 бб.].

Шешендер сөзге, сөйлеуге осынша зор мән береді. Оның көркемдік танымының, эстетикалық ойларының жүйесінде, адамгершілік үлгі беру мақсатында айтқан шешендік сөздерінде әдепті сөйлеуге ерекше орын беріледі. Адамгершіліктің асыл арқауын да ол сөйлеу әдебімен, тәрбиелі сөйлеумен сабақтастырады. Мұның өзі, белгілі дәрежеде, халықтың: “Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі”, “Басқа бәле тілден” және басқа осы секілді даналық пікірлермен де ұштасатыны рас. Скиф Анахарсистің: “Тіліңе, құлқыныңа, нәпсіңе ие бол” [5, 81 б.], – деген өиет сөзі де бұл ойдың көне замандағы бір көрінісі іспетті. Осы бағыттағы ғибратты, тағылымды көркемдік ойлар басқа данышпандардың еңбектерінде де мол [5, 81-82 бб.]. Бөлтірік шешен өзінің сөз хақындағы әдеби, эстетикалық ойларын олардан гөрі толық және жүйелі, шешендік өнер өнегесіне сай келістіріп толғайды. Бұл жерде шешендік өнердің поэтикасына тән басты ерекшеліктердің бірі ұғымдар мен ойлардың және олардың жүйесінің бір-біріне қарама-қарсы қойылуы, ол қарама-қарсылықтардың

көркемдік-эстетикалық болмысы мен қызметі ерекше маңызды. Сөз болып отырған қарама-қарсылықтар, негізінен, егіз болып келеді. Олар мынадай: 1) жаман сөз-жақсы сөз; 2) жаманға айтқан сөз-жақсыға айтқан сөз; 3) ойсыз сөз-ойлы сөз; 4) ойсызға айтқан сөз-ойлыға айтқан сөз; 5) айтылып қалған сөз-айтылмай қалған сөз. Шешен осы жұп қарама-қарсылықтардың әр сыңарына сипаттама, баға бере отырып, сөз туралы, сөйлеу туралы күрделі әдеби, эстетикалық тұжырымдар жүйесін жасайды. Сөйтіп сөзін түзеген шешен тыңдаушысын да түзу жолға, адамгершілік мұратқа бастайды.

Сөздің түйінделу тәсілі де көркемдік және шығармашылық ой мен ойлаудың байлығын, тереңдігін көрсетеді:

Сөйлемес жерді білсең,
Сөйлемес жерде сөйлемей қалуды білсең,
Бәрінен де сол дұрыс.
Олай болмаған жерде,
Қанша асыл деме –
Сөзіңнің алды, бұрыс,
Арты – ұрыс [2, 104 б.].

Халық: “Үндемеген үйдей бәледен құтылады”, – дейді. Онда үлкен шындық, үлкен тағылым, үлкен кісілік мән бар. Бірақ мұның мәнісін өз басынан өткен өмірлік тәжірибе арқылы тану бір басқа да, осы айтылған сөз арқылы ұғу бір басқа. Кейінгі жағдайда бұл сөздің мәнісін әркім дұрыс түсіне бермеуі мүмкін. Бөлтірік шешен өз сөзінің мағынасын бұдан гөрі нақты әрі затты, ұғымды да ұтымды баяндайды. Оның үстіне ол мүлде үндемеу керек деген ой ұсынбайды. Үндемес жерде үндемеу керек деген ой ұсынбайды. Үндемес жерде үндемеу туралы ой тастайды. Ал үндемес, сөйлемес жерді білу тағы әркімнің қолынан келе бермейді. Ол тіл шешетін, тіл аңғаратын, тіл танитын нәрсе емес. Үндемес, сөйлемес жерді білу – ақылдың қасиеті. Демек, шешен сөздің еркін тілге емес, ақылға, кісілік танымға билету қажет деп біледі. Сөйтіп шешен шешендік сөз негізін ақыл байлығымен, білім тереңдігімен байланыстырады. Бұдан шешеннің көркемдік-эстетикалық ойларының түрлі салалары өзара бір-бірімен сабақтасып жатқанын аңғару қиын емес.

Шешен енді бірде сөзді, ойды, істі өзара ұштастыра баяндап, ойының көркемдік-эстетикалық, әлеуметтік мәнін тереңдете түседі. “Ойың ақ болсын, сөзің ақ болсын, Ісің ақ болсын”,- деп, тілек қана айтып қоймай, тікелей талап қояды. Мұны аталы сөз, ғибрат деп қана қоймай, әрі эстетикалық, әрі этикалық талап ретінде қабылдау дұрыс. Сонымен қатар бұл талаптың мағыналық тұрғыдан толықтығын да атап көрсету керек. Егер осы үш талаптың бірі айтылмаса, онда сөздің де, ондағы ойдың да танымдық-тағылымдық, эстетикалық мәні әлсіреп қоя берер еді. Ой ақ болмаса, сөздің ақтығы мүмкін болмас еді. Керісінше, сөзі ақ болмайтын кісінің ойының ақтығы тағы қиын. Ал ісі ақ болмаған кісінің ойы мен сөзінің ақ болуы және мүмкін емес. Ой мен сөздің, істің бірдей ақ болуы ғана кісінің ақтығы, адалдығы туралы толық ұғым қалыптастырады. Шешен, осылайша, кісінің ақтығы, адалдығы туралы толық түсінік, толық ұғым қалыптастыратын құбылыстар тобын дәл тауып, өзінің көркемдік-эстетикалық ойының мағынасын тереңдетіп, тағылымдық қуатын арттыра түседі. Шешен мұнымен тоқтап қалмай, әрбір талабының мазмұнын түзетін сапалық қасиеттің бастау көзін, шығу тегін де анық көрсетеді:

Ойыңның ақ болмағы – арыңнан,
Сөзіңнің ақ болмағы – жаныңнан.
Ісіңнің ақ болмағы – ақылдан [2, 101 б.].

Арлылық, жанның тазалығы, ақылдылық – шешендік сөзден туатын ойлардың мазмұнын құрайтын басты категориялар қатарына жатады. Ой мен сөздің, істің ақтығы туралы да осыны айтуға тура келеді. Шешен сөзінде де бұл категориялар, олармен байланысты ұғымдар өзара сабақтасып қана қоймайды, өзара сабақтаса

отырып, сатылы түрде дамиды. Алғашқы үш ұғым кейінгі үш ұғымға ұласады. Бұдан шешеннің ұғымдар мен құбылыстардың арасындағы байланыс пен сабақтастықты жете анықтап, оларды логикалық заңдылықтар трғысынан дұрыс топтастырып, биік көркемдік деңгейде жинақтай білгенін байқауға болады. Мұның өзі шешеннің шығармашылық ойларының неғұрлым толық, терең әрі көркем ашылуын, анық та айқын сипат алуын қамтамасыз еткен. Өмірден түйген ойларының неғұрлым толық, терең, көркем өрнектелуі шешеннің басты эстетикалық және шығармашыық нысанасы болғанда, олардың анық, айқын, сұлу сипатталуы негізгі шығармашылық принцип жүйесіне ұласады.

Шешендік өнер жүйесінде жақсы мен жаман туралы ұғымдарға негізделген ойлардың маңызы аса зор. Мұндай ойлар мен көзқарастардың қай-қайсысының да жақсыға үйретіп, жаманнан жирентуді мақсат тұтатынында да сөз жоқ. Дегенмен жақсы мен жаманның парқын арнайы толғаған шешендік сөздерде шешеннің бұл бағыттағы идеялары айтарлықтай кең және көркем баяндалған. Оларда жақсы мен жаман бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар ретінде мейлінше түсінікті, ұғымға жеңіл, нақты әрі затты түрде сипатталады. Мысалы, мына сөздің жүйесін алып қарайық:

(1) Жақсы деген кісінің
Алды-арты бірдей жарық болар
Жақсы деген ісіңнің
Бас-аяғы бірдей анық болар.

(2) Жаман деген кісінің
Алды-арты бірдей жау болар.
Жаман деген ісіңнің
Бас-аяғы бірдей дау болар. [6, 19 б.].

Сөз бірнеше күрделі ұғымды қамтиды: а) жақсы деген кісі; ә) жақсы деген іс; б) жаман деген кісі; в) жаман деген іс. Шешен адамның, жалпы халықтың өмірі, тұмыс-тіршілігі үшін аса маңызды болып табылатын бірнеше асыл қасиеттерді таңдап алып, оларды әдеби-эстетикалық үлгіде түсіндіреді. Сөйтіп “жақсы кісі”, “жақсы іс”, “жаман кісі”, “жаман іс” туралы өмірлік маңызы зор пікір, ұғым қалыптастырады. Бұл ұғымдардың сөз жүйесінде баяндалуы бейнелі, суретті. Жақсы кісінің “алды-арты бірдей жарық” болуы – осындай бейнеліліктің, суреттіліктің белгісі. Мұндағы жарық күннің немесе шамның жарығы емес. Мұндағы жарықтың мәнісі бөлек. Онда жақсы кісінің жақсылығы өзгелерге жақсылық, игілік, ізгілік болып таралатыны туралы ой, астарлы мағына бар.

Өмір құбылыстарын бұлайша образды, бейнелі (метафоралық) күйде суреттеу арқылы сөзге ажар беріп қана қоймай, үлкен мән беру – шығармашылық ойлаудың, көркем жинақтаудың ең бір келісті көрінісі. Сөздің құрылым жүйесінде де шынайы поэтикалық сипат бар. Бірінші шумақтың мағыналық құрылымы екі түрлі ұғым арнасын қамтиды. Екі ұғым мағыналық сипаты жағынан бір-бірімен үндес (жақсы кісі – жақсы іс), екеуі де “жақсы”. Екінші шумақтың мағыналық құрылымы да екі түрлі ұғым арнасын қамтиды. Бірақ бұлар алдыңғы шумақтың мағыналық құрылымын түзетін екі түрлі ұғымға қарама-қарсы ұғымдар тобынан (жаман кісі – жаман іс) құрылады. Осылайша жақсы кісі мен жақсы іске, жаман кісі мен жаман іске сипаттама берілген соң, шешен былайша үзілді-кесілді талап қояды:

Жаман істі қостама,
Жаман кісіні бастама.
Жақсы істі тастама,
Жақсы кісіні жасқама... [2, 101 б.].

Сөзің бірінші бөлімінде (бастақы екі шумақ) белгілі бір құбылыстар, ұғымдар тобына сипаттама, түсінік, баға берілсе, мына бөлімде (беріліп отырған шумақ) сол сипаттама, түсінік, баға негізінде қойылған үзілді-кесілді талап, тыйым салу бар. Өмірде адам үшін бұл талаптың атқаратын қызметі зор. Өйткені бұл – кісілікке

қойылатын талап, жамандыққа салынатын тыйым. Шешеннің шығармашылық ойы мен ойлауының тереңдігі мен кеңдігін, өмірлік маңызы мен пайдасын сөздің келесі мағыналық бөлігінің мәнісі одан әрі арттыра түседі:

(1) Жаман істі қостасаң,
Қарың талады.
Жаман кісіні бастасаң,
Жағың талады.

(2) Жақсы істі тастасаң,
Өнерің азады.
Жақсы кісіні жасқасаң,
Өнегең азады [2, 101 б.].

Жоғарыда көрсетілген талапты, тыйымды бұзу осындай нәтижеге әкеліп соғады. Бұл жерде де шешен ойын бейнелі, көркемдік тұрғыда келісті жеткізген. Тағы да көркемдік бейнелеу тәсілі ретінде ауыстыру (метафора) ерекше қызмет атқарып тұр. “Қардың талуы”, “жақтың талуы” – түгелдей ауыспалы мағына береді. “Өнердің азуы”, “өнегенің азуы” да осындай мағынасымен құнды.

Сөз соңы былай бітеді:

(3) Қарың мен жағың талмасын
Өнерің мен өнегең азбасын [2, 101 б.].

Бұл – сөздің түйіні. Ілгеріде, сөздің басқа мағыналық бөліктерінде айтылған ойдың, көркемдік-эстетикалық толғаныстардың қорытындысы, “тобықтай түйіні” осы екі тармақ бата сөзде жинақталған. Екі тармақ тілек сөздің алғашқысы Сөздің төртінші (4) шумағында айтылған ойдан туындайды. Ал бұл шумақтағы (4) ой үшінші (3) шумақтың алғашқы екі тармағындағы ойдан шығады. Бұл ой сөздің екінші (2) шумағында берілген ойдан бастау алады. Екі тармақ тілек сөздің екінші тармағының туу тарихында да осындай бірнеше саты бар. Осының бәрі сөз мәтінінің құрамдас бөліктері арасында терең сабақтастық, белгілі бір тәртіпке, өлшемге бағынған байланыс барын көрсетеді. Бұл сабақтастық пен байланыстың белгілі бір тәртіпке, өлшемге бағындырылған күрделі жүйесі сөздің көркемдік-эстетикалық, поэтикалық табиғатын кемел дәрежеге көтерген. Мұның өзі, айналып келгенде, ондағы мазмұн мен мағынаның, эстетикалық ойдың бағалылығын, құндылығын өлшеусіз күшейткен факторлар қатарына жатады. Осы жолмен тыңдаушысының ойын қозғап, сезімін тербеп, бойын балқыта отырып, шешен өзінің басты мақсатына жетеді: тыңдаушысын өз дегеніне иландырады, көндіреді.

Бөлтірік шешен жақсы мен жаман, білімді мен надан туралы сөз толғай отырып, үлкен ғибрат, адамгершілік тәлім болатын идеялық ойлар түйеді. Балаға ғибрат болсын деген мақсатта айтылған мұндай сөздердің танымдық, көркемдік-тағылымдық маңызы үлкен. Бұл сөздер бір балаға емес, тұтас елге, бүкіл халыққа үлгі көрсетіп, кісілік кемелдікке шақыратын, адамгершілік байлыққа бастайтын идеялар ұсынады. Осы ретте шешеннің мына бір сөзіне көңіл аударып көрейік:

Жақсы мен жаманның парқын
Жаман емес, жақсы біледі,
Жаман нені біледі.
Кім жақсы болса, саған сол жақын.
Надан емес, білімді біледі,
Надан нені біледі.
Кім білімді болса, саған сол жақын [5, 180 б.].

Жақсы мен білімді туралы ойларын толғай келіп, шешен баласына жақсының, білімдінің ғана жақын бола алатынын ескертеді, жаман мен наданнан үміт күтуге болмайтынын аңғартады. Жаман мен наданнан баласын алыс ұстау мақсатында, оның ойында, жаман мен надан туралы қажетті ұғым қалыптастыру мақсатында шешен әлеуметтік-эстетикалық мәні үлкен даналық сөз айтады:

Жаманның көңілі лас,
Наданның көңілі нас.
Бірі тазармайды,
Бірі ағармайды [5, 180 б.].

Жаман мен надан туралы, олардың көкірек-көңілі туралы бұдан артық әсерлі, бұдан артық көрікті айту қиын. Өйткені мұнда көзбен көріп тұрғандай нақты шындық жатыр. Шындық құбылысты бұлайша шырайландырып, үлкен кісілік идеяның негізі етіп жинақтау – шешеннің сөз өнеріне жетік шеберлігі мен өмір сырына қанық даналығын бірдей білдіретін қасиет.

Ізбасты шешеннің мына сөзінде кісілік, кісілік қасиет туралы қазақ шешендерінің шығармпашылығына тән тақырыптық арна көркемдік жағынан келісті түрде таратылады:

Арғымақ аттың құйрығы –
Сатса – жібек, кессе – қыл.
Жақсы жігіт белгісі –
Түзде мырза, үйде құл [7, 79 б.].

Шешеннің сөзінің бірінші жартысы бір мағынаны білдіреді, екінші жартысы мүлде басқа ұғымды ұсынады. Шешеннің айтайын деп отырған негізгі ойы, ойының түйіні сөздің екінші жартысында көрініс тапқан. Алайда шешен сөзін осы деңгейде, осы құрылымда айтып қоя қоятын болса, онда оның ойының қуаты, көркемдік әсері айшықты ашылмаған болар еді. Тыңдаушы жұрт оның мәніне, идеяның өзегіне жете бойлай алмаған болар еді. Өйткені бұлай болғанда шешен тыңдаушыларын өз ойын қабылдауға алдын ала дайындамай, бірден айтып салған болып шығады. Шешендік өнерде бұлай жасауға болмайды. Бұлайша сөз айту шешеннің сөзінің көркемдік деңгейін түсіреді, өткірлігін жояды. Ізбасты шешеннің сөзінің бірінші бөлімі шешеннің негізгі ойына тікелей қатыссыз болғанмен, тыңдаушы жұртты сол ойды лайықты қабылдауға алдын ала дайындайды: тыңдаушылардың назарын өзіне аударады; олардың көңіліне жол табады. Осы ретте шешеннің қолданып отырған сөздері, ұсынып отырған ұғымдары барынша оңтайлы көркемдік қызмет атқарады. Өйткені дәстүрлі қазақ қоғамында арғымақ аттың орны да, қызметі де айрықша үлкен. Ол туралы айтылатын ойды да, сөзді де жұрт құлықсыз тыңдай алмайды. Оның үстіне арғымақ аттың құйрығының тұрмыстағы пайдасы да үлкен: сатса, жібек болады; кессе, қыл болады. Екеуінің де тұрмыстық мәні зор. Міне, осындай жайларды, сөз тыңдаушы халықтың тұрмыс-тіршілігі, өмірі үшін аса маңызды құбылыстарды суреттеу, олардың адам өмірі үшін пайдасын шеберлікпен суреттей отырып, шешен айтарлықтай маңызды шығармашылық қадам жасайды: тыңдаушы жұрттың назарын, ықыласын өзіне, өзінің сөзіне аударып алады. Сонан соң ғана жұртқа айтайын деген ойының желісіне көшеді. Соның нәтижесінде шешеннің тұтас сөзі, айтқан ойы тыңдаушы жұрттың көкейіне қона кетеді. Әрі айтылған сөздің бірінші бөлімі мен келесі бөлімі өзара үйлесіп, біріне екіншісі байланып, бір-бірімен сабақтасып, бірі екіншісін еске түсіріп, шақырып тұратын болады. Бұл – сөздің композициясына тән ерекше поэтикалық құндылық шешеннің көркемдік ойлауының шығармашылық даралығын танытады. [8, 18 б.].

Шешендік сөз түрлерін А. Байтұрсынов мынадай бес түрге бөлгені белгілі:

1)саясат шешен сөзі; 2)билік шешен сөзі; 3) қошемет шешен сөзі; 4) білімір шешен сөзі; 5) уағыз сөз [9, 222-223 бб.].

Б. Адамбаев шешендік сөздерді мазмұнына қарай үшке бөледі: а) шешендік арнау; ә) шешендік толғау; б) шешендік дау [9, 69 б.].

Бүгінгі күннің әдеби ойлары тұрғысынан алып қарағанда, шешендік сөздерді а) ділмәр сөз, ә) билік сөз, б) нақыл сөз деп едәуір жалпыландырып топтастырған орынды болмақ [9, 137 б.]. Қазақ шешендік сөздерінің байырғы үлгілеріне осы тұрғы

сәйкес келеді. Бұл тұрғыдан келгенде, ділмәр сөз тек афоризм ғана емес. Ділмәр сөздің аясы одан кеңірек. Жоғарыда айтылған сөздің алғашқы бөлімі ділмәр сөз талаптарына сай болғанда, кейінгі бөлімі нақыл сөз талаптарына сай келеді. Бұл – Қазыбек бидің белгілі ахуал аясында өмірдің бір шындық оқиғасынан алған ғибраты негізінде туған нақыл сөз. Онда кісілік қасиеттер, өмірдегі қадірлі құбылыстар ардақталады.

Кісілік, кісілік өлшемдері – өмірдің барлық саласын қамтитын күрделі құбылыс. Кісілік өлшемдерін, кісілік қасиеттерін шешендік сөздер жүйесінде көркем суреттеу аса күрделі шығармалық процесс. Бұл процесс барысында көздеген мақсатқа жету жолында ізденістер бірнеше нәтижеге қатар алып келуі мүмкін: 1) басты мақсатты нәтиже; 2) қосалқы нәтиже. Аталған нәтижелерге жету жолының сипаты түрліше. Олардың негізгілері мынадай: а) бірқалыпты; ә) аттамалы (секірмелі). Ақыл-ой мен ойлаудың қатысына орай бұл процесс нәтижелері тағы да іштей жіктеле түседі: а) саналы түрде жүзеге асатын процесс нәтижесі; ә) саналы бақылаусыз жүзеге асатын процесс нәтижесі. Бұл нәтижелер қандай болғанда да шешеннің шығармашылық ойы мен ойлау қызметінің нақты өмірлік тәжірибемен тығыз бірлігі арқылы ғана мүмкін болмақ. Шешендік өнерде жинақталған кісілік а) іс-қимылдағы, жүріс-тұрыстағы дағды ретінде, ә) санаға сіңген, ақыл-ойды байытқан білім мен білік ретінде қалыптасады. Шешендік сөз бұл ретте көркемдік-эстетикалық, мәдени-қозғаушы күш қызметін атқарады. [10, 112 б.].

Қазақ шешендерінің сөздерінде басты тақырыптық бағыттардың бірі кісілік қасиеттерге негізделеді. Кісілік қасиеттер, кісілік қасиет өлшемдері жайындағы терең толғаныстары мен шығармашылық тұжырымдар жүйесі арқылы шешендер қазақ сөз өнерінің мазмұн жағынан баюына, пішін, көркемдік түр жағынан кемелденуіне үлкен үлес қосты.

Әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 204 б.

2. Әлменұлы Б. Шешендік сөздер / Құраст., түсініктемелерін жазған Ж. Дәдебаев. – Алматы: Ғылым, 1993. – 144 б.

3. Сейфуллин С. Билер дәуірінің әдебиеті. – Қызылорда, 1932. – 129 б.

4. Төреқұлов Н. Даланың дара ділмарлары – Алматы: ЖШС "Қазақстан" баспа үйі, 2001. – 592 б.

5. Дәдебаев Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 180 б.

6. Ел аузынан. Шешендік сөздер / Құраст. Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. – Алматы: Жазушы, 1998. – 366 б.

7. Қазақтың шешендік сөздері /Құраст. Б. Адамбаев. – Алматы: Ана тілі, 1999. – 160 б.

8. Көпеев М.Ж. Қазақ билері // Жұлдыз. – 1992. – №8. – Б. 186-197.

9. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш / Байтұрсынов А. Шығармалары / Құраст.

Шәріпов Ә., Дәуітов С. – Алматы: Жазушы, 1989. – 298 б.

10. Мәметова Ә. Шешендік сөздер // Қазақ әдебиетінің тарихы. I т. – Алматы, 1945. – 285 б.

Ержанова У.Р., Ашенова Р.Р.

Аспекты гуманности и красноречие

В статье рассматриваются вопросы риторики, находчивости в красноречии. Даны научные выводы исследования, как определение ораторской речи с позиции этнолингвистики производится на основе исследования языковой мотивированности.

Ключевые слова: *ораторская речь, словообразование, лигвистический разбор, гуманизм.*

Erzhanova U.R., Ashenova R.R.

Aspects of humaneness and eloquence

The article deals with oratorical eloquence in speech. There are given scientific conclusions related to oratorical speech from the position of ethno-linguistics based on the language motivation. As well as the symbolic function of proverbs considered from the point of view of the expression plane and the content plane.

Keywords: *derivation, linguistic analysis, oratorical speech, humaneness.*

***

ӘОЖ: 821.512.122.32.09

Қадыров Ж.Т. – *филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті*
Жәмбек С.Н. – *филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті*
Ибраева А.Д. – *филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*
Мұхамеджанова Г.Т. – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доктаранты*
E-mail: *zhkadyrov_777@mail.ru*

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ

Аннотация. *Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың әдебиет мәселелері жөніндегі еңбектерінің құндылығына назар аударылып, оның ғылыми мұраларының зерттеуіндегі тарихилық ұғыммен байланысты мәселелер қарастырылады.*

Көркем әдебиеттегі тарихилық сапалықты, тарихи сабақтастықты, тарихи принципті, тарихи шындықты, тарихи көзқарасты, тарихи генеологиялық сыр-сипаттарды ашуда Шоқан Уәлихановтың пайымдаулары, ой-пікірлері сараланады.

Тірек сөздер: *тарихилық мәселесі, тарихилық сапалық, тарихилық, тарихи сабақтастық, тарихилық принцип, тарихи шындық, тарихилық көзқарас, тарихи генеологиялық сыр-сипат, тарихи аңыз, тарихи негіздер.*

Биыл қазақтың тұңғыш ғалымы, бүкіл еуразия халықтарының мақтанышы, «Құйрықты жұлдыздай жарық етіп сөнген» алаштың ардақты ұлы, біздің жерлесіміз, ағартушы, философ, этнограф, саяхатшы, тарихшы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 180 жыл толып отыр.

Шоқан Уәлиханов – XIX ғасырда қазақ даласында туған ағартушылық мәдениеттің талантты өкілдерінің бірегейі. Ғылым көкжиегінде өшпес із қалдырған мәңгі жарық жұлдыздар шыңында қазақ ұлтының абзал перзентінің этнография, философия, тарих, фольклор жайлы құнды-құнды еңбектері мен пікірлері ұлттың тұтас құндылығын бағалауға тұрарлық шығармалар қатарында.

Шоқан Шыңғысұлы саяхатшы болуды, соның ішінде Орта Азияны, Шығыс Түркістанды, Цин империясы елін аралап, зерттеуді армандады және сол мақсатына жетті де. 1855 жылы Орталық, Шығыс Қазақстанды, Жетісу мен Тарбағатайды

аралай келіп, қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтқаны тарихи ақиқат.

1856 жылы қырғыз елін зерттеу экспедициясына қатысып, қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарының тарихы, этнографиясы жайлы мәліметтер жинап, ауыз әдебиетінің нұсқаларын жазып алып, әлемдік және қазақ ғылымына орасан үлес қосты. Осы сапарларында «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы» атты т.б. еңбектерін жазып алып, жергілікті халықтардың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, әдет-ғұрпымен тұтасып жатқандығын дәлелдеді.

Мәдениет, әдебиет мәселелері жөнінде Шоқан Уәлиханов – сол кездің өзінде-ақ көп тың пікірлер айтқан сұңғыла ғалым. «Қазақ халық поэзиясының түрлері» атты зерттеу еңбегіне халықтың әдебиетін оның қоғамдық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыстыра қараған. Әсіресе, қазақ поэзиясының халықтық сипаттарын ерекшелеген, поэзияны халықтың рухани серігіне балаған.

Сонымен қатар қазақ пен араб поэзиясын салыстыра отырып та көркем тілмен нақышында суреттеген. Көшпелі халықтардағы өлеңді суырып салып айту өнерінің асқақтығына назар аударды. Қазақ поэзиясының жанр, түр, өлең құрылысын зерттей отырып, түркі-қазақтың ерекше өлең құрылысын, ерекшелігін еуропа, орыс ғалымдарын таныстыруды ойлаған.

Шоқанның ғылыми мұраларын әлемдік деңгейдегі белгілі ғалымдар А.И. Лёвшин, А.Гумбольд, Ж-П. Абель-Ремюз, Ю.Клапрот, Бартольд, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Н.Стрелкова сияқты ғылымның белгілі зерттеушілері мен кейінгі жылдардағы ғалымдар Н.Баяндин, О.Сұлтаньяев, Қ.Әбуев, Н.Қанафин, Ж.Бейсенбаев сияқты ізденушілеріміз көп жұмыс атқарды.

Әрбір ұлт әдебиетінің белгілі бір дәуірдегі көркем шығармасы белгілі бір дәуірдегі халықтық болмыс-тіршілігін, рухани жан-дүниесін, сол халықтың басынан өткен елеулі тарихи шындықтың іздерінен хабардар етсе керек. Осы нақтылы тарихи адамдар мен тарихи оқиғаларды бейнелеу ерекшелігінен әдебиеттегі тарихилық мәселелері айқындалады.

Әдебиеттегі тарихилық мәселесін сөз ету белгілі бір халықтың рухани кемелдену, болу, толу, өсу үдерісі, сол халықтың басынан кешкен шытырман, тар жол, тайғақ кешу, өрлі, ылдилы, талайлы тағдыры мен тарихи шарпысулар мен қақтығыстар, тайталасулар сырының сан алуан мәліметтеріне үңілтеді. Тыңдаушы мен оқырман көңілін толғандырады, тебірендіреді, қызықтырады. Тарихи зердені ерекше бір көркемдік тәсілмен таныстырады, байытады.

Тарихи таным, пайымды ұштайды. Осы жолда ол халқымыздың азаматтық тарихтағы басып өткен жолдарымен үндеседі, тоғысады.

Әдебиет – белгілі бір халық тарихының көркем шежіресі іспеттес. Тарихты бойына жинақтаған бұл көркем дүниелердің негізінде елеулі тарихи оқиғалар мен белгілі бір тарихи шындық жатары шындыққа қарым-қатынасы сияқты тарихилық мәселесінің әдебиеттану ғылымында қарастырыла бастағанына екі ғасырдан аса уақыт өтіпті [1, 149 б.].

Көркем әдебиеттегі тарихилық сапалық тұрғыдан алғанда ғылымдағы тарихилықтан ерекшелеу болып келеді.

«Ғылым белгілі бір дәуірдің тарихи даму заңдылықтарын тұжырымдармен өрнектесе, ал әдебиет сол тарихи құбылыстарға деген адам қатынасын – оның кісілік құлқы, әрекет-харекеті, таным дүниесіндегі өзгерістері арқылы көрсетеді. Басқаша айтқанда, «белгілі бір дәуірдің нақты тарихи мән-мазмұнын, оның қайталанбас келбеті мен ерекше бейнесін көркемдік әдіспен игеретініне назар аударуды талап етеді» [1]. Көркем әдебиттегі тарихилықтың біраз мәселесі өткен дәуірлердегі тарихи оқиғаларды, тарихта жасаған қайтаркерлердің іс-әрекетттерін өзек еткен тарихи жанрдағы шығармалармен байланыста қарастырылады. Бұл тарихи шығармалардың

көркемдік болмыс-бітімі, көркемдік шындықпен тарихи шындықтың тұтасып, кірігіп, нәзік орайласуы, жарасым табуы, көркем синтезделуі.

«Тарихилық әдеби шығарманың тарихи-әлеуметтік ортамен, белгілі бір халықтың мәдени тарихымен, салт-дәстүрімен, ырым-танымдарымен, ұлттық мінез. Ойлау ерекшеліктерімен аңсар, арманымен тамырлас құбылыс. Осынау «тарихилық» ұғымы суреткер дүниетанымының шартараптылығына, асқан білімдарлығына яки мынадай таным кезеңдерінің:

1). Өткенді (ретрогноз),

2). Бүгінгіні (презентогноз),

3). Болашақты (прогноз) жетік, жан-жақты меңгергеніне тікелей қатысты [2, 97 б.].

Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу саласындағы методикалық әдіс ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әрбір құбылысты тексеру мен бейнелеу жалпы тарихи процестің бір бөлшегі, яғни тарихи сабақтастық негізінде қалыптастырылуға тиіс.

Сонымен, тарихилық белгілі бір заманның нақты тарихи жағдайларын, қайталанбас келбеті мен өзіндік қасиеттерін, мән-мағынасын, болмысын, ұлтттық-тарихи және өмір шындығын, идеялық-танымдық тереңдігін көркемдік тұрғыдан жырлап, тарихтың көркемдік философиясын шеберлікпен жеткізу [3, 195 б.].

Осы тарихилық принципімен орайлас, тарихилық ұғымын нақтылайтын көркем шығармадағы тарихи шындық ұғымына тоқталсақ. «Тарихи шындық- өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркем шындық. Әдебиеттануда жоғарыда сөз болған тарихилық мәселелерін нақтылай келіп, әдебиетті танудағы ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов ұстанған тарихилық көзқарастарына ерекше тоқталып өтеміз.

Сан қырлы талант иесі, алуан салалы ғылымдардың білгірі Шоқан Уәлихановтың тамаша әдебиеттанушы – ғалым екендігін айта кетсек.

Белгілі Шоқантанушы ірі ғалым, білімпаз талант иесі академик Ә. Марғұлан Шоқан туралы: «Біраз еңбектерінде Уәлиханов тарихшы, этнограф қана емес, әдебиетші, публицист, тамаша сөз зергері екенін де танытады. Қазақтың халық поэзиясының теориясы және қырғыздың «Манасы» туралы аяқталмаған зерттеулері де ерекше назар аударады [4, 75 б.] – деп, жазады.

Шоқан жазған әдеби зерттеу еңбектер: «Қырғыз-қайсақтардың үлкен ордасына қарасты елдердің аңыз-әңгімелері», «Бұқардың Абылайды жоқтауы», «Абылай туралы жырлар», «18 ғасыр батырлары туралы тарихи әңгімелер», «Қазақ халық поэзиясының түрі туралы», «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар» - ғалымның әдебиетті танып, түсінудегі білімі мен білігін, орасан зор талантын айғақтайды. Бұл зерттеу еңбектерде қазақ, қырғыз әдебиетінің мәселелері егжей-тегжейлі сөз етілген.

Шоқанның әдеби-зерттеу еңбектерінің түрлік, мазмұндық сипаты жөнінде белгілі ғалым еңбегінде төмендегідей ой өрбітеді: «Шоқанның әдеби зерттеу еңбектері көлемі жағынан шағын, олар хат, мақала, очерк түрінде жазылған. Оның әдеби зерттеу еңбектерін үш топқа бөлуге болады. Олар:

а). Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері, ақындар, олардың шығармалары туралы мәлімет;

б). Қырғыз бен қазақ халықтарының ауыз әдебиеті туралы зерттеулер;

в). Қазақ пен қарғыз поэзиясының түрлері туралы теориялық зерттеулер» [5, 265 б.].

Шоқанның әдебиеттегі тарихилықты түсіну пайымын төмендегідей ой-пікірлерінен байқауға болады: «Бір халықтың этнографиясын түсіну үшін, сол елдің

тұрмысын, салтын жақсы көрсететін халықтық жырларды тексеру қажет екенін оқымыстылар көптен бері айтып келеді, халықтың өткен өмірін суреттейтін бай аңыз-әңгімелерін Солтүстік халықтары мен Орта Азия халықтары ерекше қымбат қазына санаған. Бұл аңыздар мен рулардың басынан өткен оқиғалары қарт адамдардың шежірелер мен шешендік сөздерді, эпостарды қасиеттеп естеріне берік сақтауы арқылы рудан-руға, елден елге тараған [6, 418 б.].

Кезінде Шоқан жалпы әдебиет нұсқалары, оның ішінде ауыз әдебиеті мұраларын молынан жинастырып, оларға түсініктеме беруінің үлкен мәні мен маңызы болған. Шоқан «Дала Иллиадасы» деп зор баға берген көршілес қырғыз халқының «Манас», «Сәметей» туралы дастандары көлемі жағынан дүние жүзінде теңдесі жоқ туындылар бола отырып, оқиға құру, адам образдарын жасау жағынан да бағалы да құнды эпостар болып табылады. Шоқан қырғыз халқының бұл эпостарын елдің өткен өмірінің сәулесі болуға жарарлық шығарма деп қарастырып, жоғары бағасын берген.

«Жазуы жоқ елдердің өткен тарихы мен салтын тануымыз үшін мұндай ұзақ желіге құрылған, күрделі эпостардың үлкен мәні үлгісінде көрсетпек болған» [7, 211 б.], - деп жазады профессор Қ. Жұмалиев.

Қырғыздың әйгілі эпосы «Манастың» қырғыз манасшыларының аузынан жазып алып, оның «Көкетай ханның ертегісі» деген ұзақтау бөлімін орысшаға аударған. Орыс, еуропаның мәдениетті қауымына «Манас» алғаш рет Шоқан арқылы таныс болған. Қазақ, қырғыз халықтарының осы сияқты жыр-дастандары, ертегі, аңыз, өлеңдерінің тарихи мәні туралы Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «Егер жұрттың айтуынша, Геродот жинаған Гомердің көркем өлеңдері мен аңыздарының аз да болса тарихи мәні бар десек, егер де өзгертіліп, мысал тәрізді болып кеткен аңыздардың негізіне оқиға, шындық жататын болса, қырғыздың ата-бабаларының өмір тұрмысын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алып, ол халықтың осы күнгі мінез-құлықтарымен салыстырсақ, ол аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек...» [4, 203 б.].

Қырғыз аңыз-ертегілерінің тарихи түп-төркіні, негіздері туралы пайымды ой-тұжырымдар жасайды білгір зерттеуші Шоқан.

«Орта Азияның барша көшпелі тайпалары сияқты Алатау қырғыздарының да семья естеліктері түрінде сақталып келген, өздерінің арғы ата-бабаларын, даңқты батырларының ерлік істерін баяндайтын талай-талай тарихи аңыздары мен ертегілері, поэзиялық хикаялары бар. Бұл аңыз-ертегілердің белгілі бір сындарлы жүйесі жоқ және көбінесе шындыққа жанаспайтын болғанымен, бәрін тұтас алғанда халықтың өткендегі өмірінің қысқаша тарихи суретін бейнелейді. Өздерінің батырлары мен халық арасындағы маңызды уақиғалар туралы аңыздарды жырға айналдырып келешек ұрпаққа ат басындағы естелік тәрізді айтып жеткізіп отыру барлық көшпелі тайпаларға тән сипат. Аңызшылардың ең құрметтілері сол аңыздарды аумай-төкпей жеткізушілер болып табылады» [4, 217 б.].

Аңыз-ертегілер, өлең-жырлардың тарихи генеологиялық сыр-сипаттарын ашудағы жоғарыдағы ой-пікірлердің маңызы ерекше. «Шоқан поэзияны тек көркемдік мұра ретінде ғана жоғары тағдараның шежіресі, оның басынан кешірген оқиғаларының шынайы елестері» [8, 33 б.], – деп те білді.

Ғалым тарихи аңыздармен қатар, эпостық жырларға көп назар аударған. Ноғайлы дәуіріндегі тарихи уақиғаларға байланысты туындаған эпостық жырларды көп жинап, зерттеген. Досы А.Н.Майковқа жазған хатында Шоқан мұны баса атап көрсеткен. Ғалымның пайымынша қазақ арасындағы осындай эпостық жырларда Алтын Орда қаһармандарының іс-әрекеттері ғана суреттеліп қоймайды, орда тарихына жаңа көзқарас танытады әрі орданың құлау себептерінің түп-төркінін де ашып береді.

Шоқан Уәлиханов қазақтың эпикалық жырларын Алтын Орда-ноғайлы дәуірімен байланыстырып, жырлардың генезисі осы дәуірлерде туған деген ғылыми тұжырымдар жасайды. Бұл тұрғыда әдебиеттанушы-ғалым М. Жолдасбеков: «Қазақтың эпостық жырлары Алтын Орда-ноғайлы тұсында туған еді деген пікір ұсынады Шоқан Уәлиханов. Әлбетте, бұл тұжырым кезінде үлкен жаңалық болғанымен, бүгінгі әдебиеттану ілімінің аталмыш мәселеге басқаша қарайтындығын да ескерте кеткен жөн» – деп, бүгінгі ғылымда бұл мәселе жаңаша көзқарастың да бар екендігін аңғартып өтеді [9, 294 б.].

Шоқан ноғайлы дәуірінде туған жырларды сөз еткенде ондағы тарихи тұлғалардың есіміне байланысты, тарихи негізі бар әңгіме-жырларға көбірек назар аударды. Бұл жерде Шоқан халқымыздың тарихи, эпостық нұсқаларын тек қана тарихқа қатысты тұрғысынан ғана бағалады деген сөз тумау керек. Ол осындай бай қазынаның көркемдік мән-маңызы мен құндылығына да ерекше зер салған. Мысалы «Ер Қосай» мен «Ер Көкше» жырларын көркемдік шеберлігі тұрғысынан бағалап: «Бұл жырдың тарих тұрғысынан қызықты ештеңесі жоқ. Бірақ жырдың өлеңдік жағы күшті, әуезді жыр оқиғасы басынан аяғына дейін тартымды» [4, 162 б.] – деп жазады.

Дей тұрсақ та Шоқан осы әңгіме-жырлардың тарихпен байланысы жағын бірінші орынға қойып, баса көңіл бөледі. Өзінің тарихилық көзқарастағы ұстанымдары арқылы байыпты да құнды байламдар жасайды. Ондағы нақты тарихи оқиғалардың мәніне үңіледі. Ел арасына кең тараған «Еркөкше мен Ерқосай» және «Орақ батыр» жырларына тоқталады. «Қазақтар арасында маған белгілі тағы екі жыр бар, оның бірі – «Еркөкше мен Ерқосай». Бұл жырда уақ руынан шыққан Еркөкше батыр мен оның баласы Ерқосай батырдың қуатты қыпшақ тайпасымен күресіндегі ерліктері суреттеледі. ...Жыр-дастан оқиғасының қызықты іс-әрекеттерімен алмасуы тыңдаушысын үнемі ширықтырып ынтықтырады да отырады, бір қызығы, шығарманың алғашқы бөліміндегі негізгі қаһарман ұрыста денесінде сау-тамтығы қалмай жараланып, қаза табады, демек жеңіледі. Оның баласы Ерқосай әкесінің өлімі үшін қыпшақтардан кек алады. Жыр-дастанның бұл бөлімі, ертедегі көшпелі ел жауынгерлерінің ұрыс жүргізудегі әдіс-айлаларын рет-ретімен ұғымды суреттеуімен қызғылықты» - дей келіп, Шоқан қазақ арасында өзіне белгілі екінші жыр оқиғаларына былайша сипаттама береді: «Ендігі бір жырдың аты «Орақ батыр». Бұл жырда Орақ батырдың басынан кешкен тағдыры әңгімеленеді. Орақ батыр қарауыл руынан, Ресейге жорыққа аттанады, орыстардың қолына түседі, тұтқында абақтыда 10 жыл отырады, содан соң үйленіп, балалы-шағалы болады, бірақ туған жерге, елге деген сағыныш маза бермейді, ақыры еліне оралады» [4, 162-163 бб.].

Ғалым бұл жырлардың біріншісін Көкшетау округіндегі Қойлы Атығай болысының тұрғыны Арыстанбай ақынның аузынан, ал екінші жырды қыпшақтар ішіндегі Ахмет Жантөрин сұлтанның қонысында тұратын кіші жүздік жырау, алшын Нұрымбайдың аузынан естігенін айтады.

Ноғайлы жырлары туралы Шоқан: «Ногайские предания относятся к концу XIY, к XY и XYI в.в. Предания эти имеют эпический характер и поются рифмованными стихами и поэтому принадлежат к области народной устной литературы. Они замечательны, как выражения народного духа, понятии, нравов, обычаев, образа жизни, замечательны также в филологическом отношении и не лишены исторического интереса» [4, 138 б.], – деп жазады. Бұл байламдардан ноғайлы жырларының тарихилық маңызына деген көзқарас байқалады.

Ноғайлы жырларының ішінде Шоқанның ерекше мән бере қараған жыры – «Едіге» жыры. «Едіге» жырының Алтын Орда тарихына қатысты нақты тарихи уақиғалардан өріс алғандығын байқаймыз. Оның тарихи негізі – Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен Ноғайлы биі Едігенің араздасып, жауласу тарихы.

«Алтын Орда билеушісі мен Едіге бидің араздасқан уақыты – Тоқтамыстың 1393 жылы Ягайлога Дон бойынан хатқа түсіртіп жіберген пәрмен-жарлығында 1391 жыл деп көрсетілген» [10, 13-14 бб.]. Ақсақ Темір мен Тоқтамыс қолдарының

шайқасқан мезгілін әртүрлі жазба деректер мен тарихи еңбектерге сүйеніп, осы тарихи оқиғаны сөз еткен қазақ ғалымдары Ш.Уәлиханов, Қ.Сәтбаев, М.Тынышбаев, С.Сейфуллин, Ә.Марғұлан, Р.Бердібаев 1391, 1395 жылдары Теріскей Кавказдағы Терек, Кубан өзендерінің бойында болған қанды шайқастармен байланыстырады.

«Едіге» жырының тарихи негіздеріне байланысты В.М. Жирмунский: «В основе эпических сказании об Идиге лежат исторические события, относящиеся к концу XIY – началу XY в., периоду усиливающегося политического распада Золотой Орды и утверждения на Востоке новой мировой державы Тимура (Тамерлана) с центром в Средней Азии» - деген пікір айтады.

Жырдың тарихи негізі жөнінде академик Р.Бердібай: «Едіге батыр» жыры тарихи аңыз негізінде құралғандықтан, оны сол дәуірдегі нақтылы тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайларды баяндайтын еңбектермен салыстыра қарау шындық пен аңыздың парқын айқындый түспек. Ал эпостың бас қаһарманы – Едігенің тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайларды баяндайтын еңбектермен салыстыра қарау шындық пен аңыздың парқын айқындай түспек. Ал эпостың бас қаһарманы – Едігенің тарихи аренаға шығу себептерін Алтын Орда, Ноғай Ордасы мемлекетінің тағдырынан алшақ алып қарау мүмкін емес. Сондықтан, Алтын Орда тарихы осы кезге дейін жан-жақты жазылмағаны белгілі» [11, 237 б.] – деп жазады.

Бізге құндылығы «Едіге» жырының тарихи негіздерін ғылымда алғаш талдап, саралап пікір айтқан да қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов еді.

«Едіге» жыры XIY ғасыр соңындағы оқиғаларға қатысып, бірақ XY ғасыр басында құрастырылған. Бұл жыр-дастандағы ескі сөздер мен сөз тіркестері құбылысынан байқалады. Ондай сөздер мен сөз тіркестері қазіргі тілде жоқ» [4, 163 б.] – дей келіп, жырдағы тарихи оқиғалардың XIY ғасырда өтіп, дастанның XY ғасырда пайда болғанын ғылыми түрде дәлелдеп көрсетеді. Жырдың бас қаһарманы Едігенің тарихи Едіге екендігін де алғаш дәлелдеп айтқан ғалым да Шоқан Уәлиханов еді. «Самый замечательный исторический джир киргизский – это «Идиге», тот самый Идиге, Эдеку, Идигей, о котором говорится в ярлыке Тохтамыша, тот самый бек, манап и темник, который разил Витовта при Ворскле и управлял ордой безотчетно при четырех ханах», - деп келіп, «Существование Идыге, несомненно, как существование Тохтамыш-хана и Тамерлана. Оно подтверждается не только народными преданиями, но и письменными фактами. Ибн-Арабшах говорит об Идиге, что он был одним из дъяволов Тамерлана. В хретоматии Халфина (изданной в Казани) находится родословная Идыге, составленная по преданиям казанских татар» - деп, жырдың тарихи негіздерінің астарлы беттерін ашады. Жырдағы жер-су атаулары, сол кезде өмір сүрген қаһармандардың түп-тегі, аты-жөндерін түгел келтіріп, ғылыми байламдар жасайды. Сөзімізді түйіндей келгенде, қазақтың біртуар ғалымы Шоқан Уәлиханов ноғайлы дәуірінде туған тарихи жырларды, жалпы қазақтың халықтық әдебиетін танып, бағалауда өзінің тарихилық принципін берік ұстанған зерделі зерттеуші, білікті ғалым екендігін әрдайым айғақтап отырған.

Асылы, Шоқаны бар ел – шоқтығы биік ел. Өйткені, ол – өз еліне шын берілген ардақты тұлға.

Әдебиетттер:

1. *Лессинг Б.Э. Гамбургская драматургия. – М-Л., 1936. – 291 б.*
2. *Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы, Ғылым, 2001. – 203 б.*
3. *Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы, Ана тілі, 1998. – 384 б.*
4. *Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, Жазушы, 1985. – 301 б.*
5. *Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы, Ана тілі, 1992. – 265 б.*
6. *Валиханов Ч.Ч. Соч., Т I. – Алматы, 1961. – 418 с.*

7. *Жұмалиев Қ. XYIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, Мектеп, 1967. – 237 б.*

8. *Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр. – Алматы, 1980. – 221 б.*

9. *Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы, Жазушы, 1990. – 352 б.*

10. *Ибатов А. XIY ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы, Ғылым, 1990. – 293 б.*

11. *Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.3. – Алматы, Қазығұрт, 2005. – 464 б.*

Кадыров Ж.Т., Жамбек С.Н., Ибраева А.Д., Мухамеджанова Г.Т.

Чокан Валиханов – ученый-исследователь устного народного творчества

В статье подчеркивается ценностность трудов Чокана Валиханова, посвященных проблемам литературы, рассматриваются проблемы, связанные с историзмом, его научным наследием.

Анализируется отношение Чокана Валиханова на историческую правдивость, историческую преемственность, исторический принцип, историческую действительность, историческое мировоззрение, исторические генеологические открытия, свойственные литературе.

Ключевые слова: *историческая проблема, историческая правдивость, историческая преемственность, исторический принцип, историческая действительность, историческое мировоззрение, исторические генеологические открытия, исторические мифы, историческая основа.*

Kadyrov Zh.T., Zhambek S.N., Ibraeva A.D., Mukhamedzhanova G.T.

Chokan Ualikhanov – folklore research scholar

The given paper aims to emphasize the significance of Chokan Ualikhanov's works dealing with the problems of literature, and to consider some topical issues related to historicism and Chokan's scientific heritage.

The paper also represents the scrutiny of Chokan Ualikhanov's views on the historical veracity and continuity, historical actuality and its principles, historical worldview and genealogical discoveries peculiar to literature.

Keywords: *historical issue, historical veracity, historical continuity, historical principle, historical actuality, historical worldview, historical genealogical discoveries, historical myths, and historical foundation.*

***

УДК: 82-312.9

Утегенова К.Т. – *кандидат педагогических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *karlyga@bk.ru*
Джиреншиева Г. – *магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *gulmura_75@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОСФЕРЫ ЖАНРА ФЭНТЕЗИ НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА Р. АСПРИНА

Аннотация. *Рассмотрена концептосфера романа Роберта Асприна «Еще один великолепный миф». На основе конкретных примеров раскрыты особенности концептосферы романа.*

Ключевые слова: *Концептуальная сфера, фэнтези, концепт, культура, язык, роман.*

Термин «концептосфера» введен Д.С. Лихачевым в работе «Концептосфера русского языка» (1993) по типу терминов В.И. Вернадского: ноосфера, биосфера и пр. [1, с. 280-287].

Применительно к духовной стороне жизни человека (культуре и языку) это понятие метафорично: сфера оформляет шарообразное пространство, в котором человек создает материальные и духовные культурные ценности, в том числе и языковыми средствами. Понятие концептосферы помогает понять, почему язык является не просто способом общения, но своеобразным концентратом культуры нации. В совокупности потенции, открываемые в словарном запасе отдельного человека, как и всего языка в целом, Д.С. Лихачев называет концептосферами.

Концептосфера национального языка тем богаче, чем богаче вся культура нации – ее литература, фольклор, наука, изобразительное искусство, она соотносима со всем историческим опытом нации и религией особенно.

Концептуальная сфера языка постоянно обогащается, если есть достойная его литература и культурный опыт. Поэтому особое значение в создании концептосферы принадлежит писателям и поэтам, носителям фольклора, отдельным профессиям и сословиям. В нее входят даже названия произведений, которые через свои значения порождают концепты, поэтому концептосфера языка – это в сущности концептосфера культуры. Богатство языка определяется не только богатством «словарного запаса» и грамматическими возможностями, но и богатством концептуального мира, концептуальной сферы, носителями которой является язык человека и его нации.

Для настоящей работы целесообразно сделать уточнение: в соответствии с теорией Д.С. Лихачева, под концептосферой художественного произведения понимается совокупность концептов этого произведения, обусловленная национальным, культурным и индивидуальным опытом его автора.

Способы обнаружения концептов и репрезентации их содержания составляют концептуальный анализ, в современной лингвистике существуют различные его методики. СЕ. Никитина обращает внимание на двусмысленность обозначения этого метода исследования: «…Само словосочетание „концептуальный анализ“… двусмысленно: оно может обозначать и анализ концептов, и определенный способ исследования, а именно анализ с помощью концептов или анализ, имеющий своими предельными единицами концепты, в отличие, например, от элементарных семантических признаков в компонентном анализе» [2, с. 117].

Е.С. Кубрякова отмечает различия и в самой процедуре концептуального анализа, и в арсенале исследовательских приемов, и в результатах исследований. Она справедливо утверждает следующее: «Концептуальный анализ – это отнюдь не какой-то определенный метод (способ, техника) экспликации концептов… соответствующие работы объединены некоторой относительно общей целью, а что касается путей ее достижения, то они оказываются разными» [3, с. 3].

В настоящей работе концепты выявляются и анализируются как элементы концептосферы произведений Асприна.

Для выделения и исследования концептов необходимо определить ключевые слова текста, обусловленные субъективно- художественным мировосприятием автора. Ключевые знаки художественного текста (иначе говоря, его концептосфера) создают и укрепляют структуру художественного теста, концентрируют внимание читателя и способствуют пониманию авторских интенций.

Для исследования романа Р. Асприна «Ещё один великолепный миф», как примера юмористического фэнтези, за основу была взята классификация жанровых

признаков фэнтези (которые включают духовно-содержательные, эстетические принципы, тематику и стиль), предложенная С.В. Шамякиной [4].

Первое, что характерно не только для исследуемого романа, но и для большинства фэнтезийных произведений - создание «Вторичного мира”, в нашем случае этот «вторичный мир» трактуется как параллельное измерение. Причем в исследуемом романе он противопоставляется не первичному миру объективной действительности, а такому же созданному автором вторичному миру, который по все признакам наиболее соотносится с реальным миром.

Писатель для своих измерений создает культурно-исторически-географический фон. Для него характерны заимствованные из реальных мифологических систем персонажи, например единороги, демоны, бесы: «Чтобы продемонстрировать тебе ценность контроля, я сейчас вызову демона, существо из другого мира» [5, с. 5]. В этом случае явно видно, что персонаж из созданного авторским воображением мира, сознает свою реальность, как действительную, противопоставляя её другому миру – «существо из другого мира» [5, с. 5].

Если обратиться к другой цитате, то там увидим: «Что? А, девол. Он не с Девы, он с Бесера. Бес. Разве Гаркин ничему тебя не научил?» [5, с. 9]. Здесь персонаж наглядно представляет многомирие.

«Это впечатление подкреплялось везшим его массивным единорогом, нагруженным доспехами и оружием» [5, с. 21]. Интересным является действительное противопоставление мира героев такому потустороннему миру, который и мы считаем «потусторонним», поскольку он наделен реальными характеристиками и населены такими персонажами, которых мы знаем.

Отдельно следует рассмотреть мир персонажей, которых можно охарактеризовать как полностью вымышленных: *«Однажды в лесу я оказался лицом к лицу со змеекошкой. В другой раз я столкнулся с паукомедведем»* [5, с. 6]. Следует отметить, что привычных нам названий фауны в романе вообще нет.

- *А из какого измерения происходишь ты?*

- *С Извра.*

- *Тогда получается, что ты извращенец?*

- *Нет. Тогда получается, что я изверг. А теперь заткнись!* [5, с. 30].

«Изверг» и «извращенец» можно считать вымышленными существами, так как в данном контексте это не только характеристика личности, а точнее не столько, сколько название расы параллельного измерения.

Р. Асприн не заострялся на детальной разработке исторических событий вымышленного мира. Упоминается лишь некоторые из эпизодов истории, ключевых для исторического развития всех данных измерений. «Но какой бы ни была причина, он помешался на том, что хочет править всеми измерениями. Он попробовал провернуть это раньше, но мы вовремя прослышали про это и наша компания собралась в бригаду, чтобы преподать ему урок хороших манер» [5, с. 14-15].

Также, упоминаются фрагменты истории отдельных измерений, но и они оказывают влияние на общий ход истории:

- *Ну, история никогда не была моей сильной стороной, но, насколько я могу судить, некогда все измерение Девы столкнулось с экономической разрухой. Страны страдали от напасти, оказавшей влияние на стихии. Рыба не могла жить в океанах, растения не могли произрастать в почве. Те растения, что произрастали были искаженными, изменившимися, ядовитыми для животных. Измерение было больше не в состоянии обеспечить жизнь своим гражданам.*

Я лежал, глядя на звезды, покуда Ааз продолжал свой рассказ.

- *Путешествия по измерениям, некогда легкомысленное времяпровождение, стали ключом к выживанию. Многие покинули Деву, эмигрировав поодиночке или*

группами. Их рассказы о своей бесплодной родине послужили прототипом представления многих религиозных групп о загробном мире для злых душ [5, с. 30].

Отдельные эпизоды истории того или иного измерения упоминаются на протяжении всей серии романов.

Сконструированная специфическая культура характерна для вторичного мира. Описание обрядов, ритуалов, магических действ: *«Но ведь это было невозможно! Гаркин всегда устанавливал… Я начал копаться в памяти и не мог вспомнить, установил ли Гаркин защитный полог, прежде чем приступить к работе. Нелепо. Осторожность была первым и самым важным делом, что вдолбил в меня Гаркин, и частью осторожности являлось установление защитного полога, который необходимо было установить перед работой»* [5, с. 5].

Ритуал построения защитного полога - основной в романе. Культура каждого мага начинается с умения его (полог) создать.

Полностью ритуал почти никогда не описывается: *«Он развел руки в стороны, и разом ожили пять свечей по углам пентаграммы и линии ее начали пылать жутким голубым светом. Несколько минут царила тишина, а затем он стал тихо и неразборчиво читать нараспев заклинание. Из жаровни появилась ниточка дыма, но не поднялась к потолку, а полилась на пол и начала образовывать небольшое облако, которое пульсировало и бурлило. Пение Гаркина сделалось еще громче, и облако выросло, потемнело. Жаровню уже почти не было видно, но там… в глубине облака… что-то приобретало очертания…»* [5, с. 6]. Часто автор описывает внешние действия, но опускает ментальную составляющую ритуала.

Иногда наоборот: *«Я уверенно сузил свою сосредоточенность и увидел перед своим мысленным взором, как в назначенной точке появился поблескивающий голубой свет. Не нарушая сосредоточенности, я провел пальцем над головой медленную дугу. За ним потянулся свет, протравливая в воздухе за собой пылающий голубой след. Когда он снова коснулся земли, или места, где как я чувствовал, должна быть земля, я снова провел пальцем, ведя свет по второй дуге защитной пентаграммы»* [5, с. 27]. Но самой сути магического действия, почему возникает волшебство - не распознать.

Нет однозначного указания на эпоху, в которой разворачивались события, но можно подумать, что в средние века. Намек на средневековый антураж: *«С миг рыцарь оставался озадаченным, но быстро собрался с силами»* [5, с. 23]. *«Но я все равно беспокоился. Всадник теперь появился в поле зрения. Это был высокий мускулистый мужчина, судя по виду, рыцарь. Это впечатление подкреплялось везшим его массивным единорогом, нагруженным доспехами и оружием»* [5, с. 21]. Следует отметить взаимопроникаемость элементов реального мира и вымышленного автором мира, сознаваемого, как реальный в романе.

Кроме того способ наказания соответствует средним векам*: «Поэтому, хоть я и знаю, что вам очень хотелось бы превратить эту парочку в кровавое месиво, мы не можем вам этого позволить. Они должны быть повешены в соответствии с законом»* [5, с. 54]. Да и степень гуманизма местных жителей соответствует эпохе Средневековья.

Как таковое описание художественного искусства отсутствует, но часто описываются ювелирные изделия, носящие конечно же свойства магических амулетов: «На шее рыцаря на ремешке висел грубый серебряный амулет, изображавший саламандру с одним глазом в центре лба» [5, с. 22]. Саламандра - единственное существо объективной нам реальности, которое встречается в романе.

Можно провести параллель с амулетами древней истории: *«Тот походил с виду на металлический прут примерно восьми дюймов длиной и двух дюймов в диаметре. По бокам у него имелись странные обозначения, а на конце - кнопка. - И_Скакун! - воскликнул Ааз. - Я уже много лет не видел ни одного из них»* [5, с. 61].

«На этот раз то, что он извлек, выглядело похожим на ручное зеркальце с каким-то диском на обратной стороне. Глядя в зеркало, он осторожно вертел пальцами диск» [5, с. 47]. Из примеров видно, что чаще всего они имеют форму круга плюс дополнительные символы.

Неотъемлемой частью вторичного мира фэнтезийных произведений являются выдуманные ценности, традиции, суеверия, приметы. *«Говорят, что, если ты заключил сделку с деволом, ты поступишь мудро, если пересчитаешь после пальцы… потом руки и ноги, а потом родственников»* [5, с. 30].

Но вымышленному миру свойственны и ценности реального мира: *«Ясно, - фыркнул Ааз. - Вот оно, малыш, приближается. Ценник. Я же говорил тебе, что они художники по части вымогательства»* [5, с. 48]. Желание снискать выгоду - одно из основных в вымышленном мире и в мире объективной действительности.

Из другой цитаты видим еще некоторые особенности душевной организации некоторых героев: *«Какая от этого разница, если они станут покойниками? Ситуационная этика или нет, но у меня желудок выворачивало наизнанку при мысли об убийстве стольких людей»* [5, с. 53]. Следует заметить, что и в нашем невыдуманном мире человеческая жизнь порой не имеет никакой ценности.

Социальное устройство: *«Они (бесы) - дешевые имитаторы. Их измерение, Бесер, расположено поблизости от Девы, и деволы так часто торговались с ними, что чуть не довели до банкротства своими неотразимыми «честными сделками». Чтобы остаться при своих, они принялись подражать деволам, пытаясь толкать диковинки по разным измерениям. Необразованному они могут показаться умными и могущественными; фактически они при случае пробуют сойти за деволов. Однако по сравнению с хозяевами они неумелые и некомпетентные эпигоны»* [5, с. 30]. Видно, социальный статус существ из разных измерений различный. Это характерно и реальному миру.

Разнится не только социальный статус, но и уровень научно-технического прогресса. *«Извр - самообеспечивающееся, неприветливое измерение. У нас возможно, и не самые лучшие бойцы, но они достаточно близки к этому, чтобы путешественники из других измерений поторопились уступить им место. Технология и магия существуют у нас бок о бок и переплелись друг с другом. В общем и целом это создает весьма мощный узелок»* [5, с. 41]. Пент, как измерение наиболее близкое реальности имеет самый низкий уровень как найки, так и техники.

Видно, что и в вымышленном мире у жителей есть права, обязанности и относительная необходимость соблюдать закон: *«Мы должны следовать закону так же, как и вы, а закон гласит, что только военные имеют право судить и карать горожан»* [5, с. 54]. *«Поэтому, хоть я и знаю, что вам очень хотелось бы превратить эту парочку в кровавое месиво, мы не можем вам этого позволить. Они должны быть повешены в соответствии с законом»* [5, с. 54]. *«Закон гласит, что им положено висеть, пока не сгниют!»* [5, с. 55].

Герои являются носителями своеобразного сленга:

Нижние Боги побери! - ахнул Брокхерст. - Извращенец! - ахнул Хиггенс [5, с. 32]. *«Ааз снова очутился на ногах, прожигая тело Гаркина взглядом. - Ух, этот недоношенный вомбатов сын!»* [5, с. 10]. Высказывания носят больше эмоциональный характер.

Для произведений фэнтези, как и для рассматриваемого романа характерно использование в произведении мифологических и сказочных персонажей из реальных сказок и мифов:

- А из какого измерения происходят гномы?

- Из Зоорика, - ответил он [5, с. 38].

- Глип! - сказал дракон, облизывая раздвоенным языком оба конца своих усов. Это привело меня в чувство. Дракон? Зачем мне дракон? [5, с. 66]. *«Боевой*

единорог - единорог Квигли, стоял в конюшне» [5, с. 85]. Но не следует путать сконструированную мифологическую систему (даже если в ней используются реальные персонажи), которая встречается только в фэнтези, с простым употреблением мифологических персонажей, которое кроме жанра фэнтези, используется также в иных жанрах - литературной сказке, мистике, романе ужасов, научной фантастике, магическом реализме, романтизме, иногда даже в реализме.

Для фэнтези характерны четыре типа главных героев: маг, воин, маг и воин одновременно, обычный человек. В выбранном романе можно наблюдать два типа: обычный человек, которому приходится (а в нашем случае - хочется тоже) обучаться на мага (Скив). Маг, потерявший магические силы, но сохранивший все теоретические знания (Ааз). Так же есть воин - Квингли, и профессиональный наемный убийца Тананда (Танда), но вряд ли их можно отнести к полноценным главным героям, хотя и роль им отведена значительная.

Произведениям фэнтези во многом свойственны идеализм и эстетизм. Герои - идеальные люди: красивые, сильные, смелые, умные, отличные маги и воины. Но в исследуемом романе не совсем так. Здесь идеальных героев нет. Каждый из них обладает набором как положительных, так и отрицательных качеств.

В фэнтези сильно влияние языческой мифологии с её понятием об отсутствии Абсолютного Добра и Абсолютного зла. В данном романе это тоже заметно: *«Я решил рискнуть задать вопрос: - Э… Извините, пожалуйста… - Да, малыш. - Э-э, вы ведь демон, не правда ли? - А? О, да, полагаю, ты можешь так считать. - Но тогда почему вы ведете себя не как демон? Тот бросил преисполненный отвращения взгляд, а затем обратил мученическим жестом глаза к небесам. - И все-то критикует. Вот что я тебе скажу, малыш. Ты был бы счастливее, если бы я перегрыз тебе горло?»* [5, с. 7]. Не сразу и не до конца понятно положительный герой или отрицательный. Часто это зависит от обстоятельств.

В фэнтези вообще, и в данном произведении в частности используются дополнительные языковые способы и средства. Например, создание оригинальных языков и вымышленных имен: *«Я готов был ответить, но тут на меня налетел прохожий. Глаза у него, или у нее, размещались вокруг головы, а вместо рук имелись щупальца. - Взклп! - произнесло оно, махнув щупальцем и двинулось дальше»* [5, с. 63]. *«- Газабкп! - прорычал голос за моей спиной»* [5, с. 65].

Смежность с реальностью. Невнимательность, доверчивость, если не сказать желание быть обманутыми: *«Ну, некоторые купили амулеты из-за своей доверчивости, остальные - шутки ради, а некоторые из нас потому…ну, потому, что их покупали остальные. Но мы все купили их, точно так же, как купились на вашу историю, что их нужно изготовлять индивидуально и что вам нужны деньги авансом»* [5, с. 52]. Материальные ценности для многих и в реальном мире являются определяющими: *«Мне пришло в голову, что вместо того, чтобы изучать магию, мне следовало бы посвятить свое время взятничеству и вымогательству. Они, кажется, срабатывали лучше». «Вы понимаете, сколько я могу потерять денег до заката? Никто не захочет есть там, где в суп могут окунуться пальцы ног трупа. Я уже потерял большинство из потока обедающих!»* [5, с. 55].

Для фэнтези характерны циклы произведений; исследуемый роман является частью сериала, где произведения связаны между собой сюжетно и являются прямым продолжением друг друга.

Фэнтези как литературное течение прежде всего относится к эпосу, и представлено по большей части в эпических жанрах. В нашем случае это роман.

Главный принцип, которым руководствуются авторы фэнтези - фантазия. Фантазия в фэнтези имеет гораздо больше значения, чем во всех остальных направлениях. Она является главным приёмом в создании произведения, главным критерием отбора художественных образов и средств.

Таким образом, особенностями концептосферы романа Роберта Асприна являются: вторичный мир, его культурно-исторически-географического фон, заимствованные из реальных мифологических систем персонажи, полностью вымышленные существа, исторические события вымышленного мира, сконструированная специфическая культура, социальное устройство, уровень научно-технического прогресса, своеобразный сленг героев, характерные типы главных героев.

Литература:

1. *Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: Антология / Ин-т народов России, Общество любителей российской словесности / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 280–287.*
2. *Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 117-123.*
3. *Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 26–34.*
4. *Шамякина С.В. Литература фэнтези: дифференциация понятия и жанровая характеристика. – Харьков, 2010. – 120 с.*
5. *Асприн Р. Другой отличный миф. Иначе это миф. Утверждение мифа. Сборник фантастики: том шестой. – Кишинев: Axul-Z, 1993. – 400 с.*

Утегенова К.Т., Джиреншиева Г.

Фэнтези жанры концептосферасының өзгешеліктері (Р. Асприна шығармашылығының мысалында)

Роберт Асприннның «Тағы бір тамаша миф» атты романының концептосферасы қарастырылған. Нақты мысалдар қолдана отырып, роман концептосферысының өзгешеліктері ашылған.

Тірек сөздер: *Концептуалды шеңбер, фэнтези, концепт, мәдениет, тіл, роман.*

Utegenova K.T. Dzhirenshieva G.

Kontseptosfera's features of the genre of the fantasy on the example of R. Asprin's creativity

It is considered a kontseptosfer of the novel of Robert Asprin "One more magnificent myth». On the basis of concrete examples features kontseptosfer of the novel are opened.

Keywords: *Conceptual sphere, fantasy, concept, culture, language, novel.*

***

ӘОЖ: 802/809-54(5к)

Алтаева А.К. *– филология ғылымдарының докторы, доцент, «Тұран» университеті*
E-mail: *ak.alma@mail.ru*

ШАРТ МӘНДІ ЖАРТЫЛАЙ ПРЕДИКАТИВТІ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация. *Қазақ тіл біліміндегі құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған еңбектерде шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдер жөнінде тек құрылымдық-семантикалық аспектіде және ауызекі сөйлеу синтаксисіне қатысты зерттеулерде ғана айтылып келген. Осымен байланысты бір ғана тілдік*

құрал – шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдер қазіргі қазақ тіл білімінде өзекті мәселе әрі кешенді зерттеудің нысаны болып отыр. Шарт мәнді сөйлемнің тілдік жүйеде потенциалды қызметтен нәтижелі қызметке ауысуы категориалдық жағдаят арқылы жүзеге асады. Кешенді зерттеу «мағынадан - формаға», «қызметтен - құралға» қарай жүргізілді.

Тірек сөздер: *шарттық тәуелді сөйлемдер, шарттық негіздеу сөйлемдері, объективтік шындық, субъективтік көзқарас, білу модальділігі, болжам модальділігі, эксплицитті жұмсалым, имплицитті жұмсалым.*

Шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдердің семантикалық сипатын беру үшін шарт мәнді жартылай предикативтік құрылымдардың мағыналық тұрғыдан ұйымдасуын назарға алған дұрыс. Осы түрғыдан қарағанда, оларды нақты шарт мәнді (собственно-условные ППК) және нақты емес шарт мәнді (несобственно-условные ППК) деп, оппозиция түрінде қарастырамыз. Сонда екі үлкен семантикалық топ қалыптасады: шарттық тәуелді және шарттық негіздеу сөйлемдері. Бұл терминдер осыған дейінгі еңбектерде де кездеседі. Атап айтқанда, «предметное условие; условное обоснование» [1, 11 б.], «ППК со значением причинной зависимости; ППК причинного обоснования» [2, 9 б.], «себептік тәуелді; себептік негіздеу сөйлемдері» [3, 10 б.]. Біз де осы терминдерді басшылыққа ала отырып, «шарттық тәуелді» және «шарттық негіздеу» терминдерін қолданамыз.

Шарттық тәуелді сөйлемдерде бағыныңқы предикативтік құрылым басыңқы предикативтік құрылымдағы ақпараттың шартын хабарлайды. Сөйлемнің бұл түрінде сөйлеушінің оқиға шартына қатысты көзқарасының болуы шарт емес. Яғни, шарттық тәуелді сөйлемдерде бір құбылыс екінші құбылыстың шарты болып келетін объективтік шындық басты семантикалық белгі болады. Мысалы: *Егер де сендер арланып, қастық етпейтін болсаңдар,* мен сендерді хан алдында құтқарып алам, – деді (Қазақ ертегілері). Сөйлемде сөйлеушінің шарты, талабы ғана айтылған. Демек, оған тек диктумдық қатынас тән болып тұр.

Жұмысқа бірігіп кіріскенде, мысалы, *соқа айдаса* – Андрей тұтқасын ұстады, *шөп үйсе* – төбесіне шықты, *бидай соқса* – веялканың құлағын айналдырды, *қапшық көтерсе* – түбін ұстатты (С. Мұқанов). Сөйлемде істің шарты мен нәтижесі ғана хабарланған, ал оған байланысты субъектінің көзқарасы айтылмайды. Демек, шарттық тәуелді сөйлемдердегі басты семантикалық меже – объективтік шындық.

Шарттық тәуелді сөйлемдердегі тағы бір ерекшелік: басыңқы компоненттегі нәтиже, құбылыспен бағыныңқы компоненттің шарты бір уақыттың бойында жүріп отырады. Мәселен, жоғарыда талданған сөйлемдегі уақыт үзіндісіне назар аударайық. *Егер де сендер арланып, қастық етпейтін болсаңдар,* мен сендерді хан алдында *құтқарып алам,* – деді. Амалдың шарты да, шарттың нәтижесі де ауыспалы келер шақпен берілген. Келесі мысал: Жұмысқа бірігіп кіріскенде, мысалы, соқа айдаса – Андрей тұтқасын ұстады, шөп үйсе – төбесіне шықты, бидай соқса – веялканың құлағын айналдырды, қапшық көтерсе – түбін ұстатты (С. Мұқанов). Шарт та, салдар да өткен шақтық формада берілген. Демек, шарттық тәуелді сөйлемдер шарттық негіздеу сөйлемдерінен шақтық локальділігі арқылы да ерекшеленеді.

Шарттық негіздеу сөйлемдерінде басыңқы предикативтік құрылымдағы ақпаратқа байланысты сөйлеушінің қорытқан ойы, болжамы, бағасы басты орынға шығады. Олай болса, шарттық негіздеу сөйлемдеріндегі басты семантикалық белгі – субъектінің көзқарасы болуының қажеттілігі. Мысалы: Ендігі қаупі біреу-ақ: *Жұмаш пен Әсем арасынан оқиға туып кетпесе болғаны* (Қ.Жұмаділов). Сөйлемге сұрақ қояр болсақ, модустық бөлікке қоямыз. Екінші компонентте сөйлеушінің күдікті пікірі берілген. Күндізден гөрі түндерді өте жақсы көріп шаттыққа бөленетінім сол: *түс болса да көре алу бақыты* (О. Бөкеев). Субъектінің қалауымен байланысты ойы

екінші компонентте айтылған. Сөйлемнің семантикасында объективтік шындықтан гөрі субъектінің ойы, көзқарасы басым түсіп тұр.

– Қызық екен!... *Біз сені Құрмановтың қарауына барды, енді өсетін шығар деп, жаңа бір биіктен күтіп жүрсек* (Қ.Жұмаділов). Сөйлемде диктум-модустық қатынас орнатылған. Қызық екен! – *диктум;* Біз сені Құрмановтың қарауына барды, енді өсетін шығар деп, жаңа бір биіктен күтіп жүрсек – *модус.* Олай болса, шарттық негіздеу сөйлемдерінде сөйлеушінің объективтік шындыққа қатысты көзқарасы басты семантикалық меже болады екен. Сонымен қатар, шарттық негіздеу сөйлемдерінде шарттық тәуелді сөйлемдердегідей, шақтық локальділіктің қатысы маңызды емес. Оның себебі сөйлеуші көзқарасының семантикалық үлесінің басым болуында.

Кейде құрмалас сөйлемдегі шарттың нәтижесі, салдары әрекеттің шартына жауап ретінде танылатын амал-әрекетті білдіріп, эмоционалдық реакцияны білдіретін сөйлемдер болып есептеледі. Мысалы: – Екеуің неге ұрыса бересіндер осы? *Сен жақсы болсаң, ол неге жаман болсын?* (Д. Исабеков). Кейде сөйлем бірыңғай эмоцияға құрылады: Енді сөйтіп Бәкен бүгін Раушанды арбасына салып алып, ел қыдырып барады. *Басқа жерге барса да бір сәрі-ау, «болыстың аулына бара жатыр!»* (Б. Майлин). Алдыңғы сөйлемнен наразылық байқалса, кейінгі сөйлемдегі сөйлеушінің сөзінен кекесін аңғарылады.

Шарттық тәуелді сөйлем мен шарттық негіздеу сөйлемдерінің семантикасына модальділіктің қатысы біркелкі болмайды. Айталық, *шарттық тәуелді* сөйлемдерге «*білу модальділігінің*» семантикалық компоненті тән болып келеді. Оның эксплицитті түрін біл сөзі бере алады. Бірімізбен-біріміз сөйлеспесек те, біріміздің ойлағанымызды екіншіміз біліп келеміз (Б. Майлин). Л.Л. Бабалованың сөзіне жүгінсек: «Басыңқы предикативтік сыңарда мойындау, мақсат семасы болған жағдайда «білу модальділігі» семантикалық компоненті анық байқалады» [4, 21 б.]. Келесі сөйлемге мойындау семасы тән: *Машановтың өзін де сырттай білгені болмаса, араласпаған адамы* (Қ.Жұмаділов).

Білу модальділігі имплицитті түрде де жұмсалады. Оны сөйлеуші сөзінің астарынан ұғынуға болады. Мысалы: Иосиф Татаевич. Қадырын білген адамға тамадалық та осал қызмет емес.

Гүлжан. *Қызықсаң, қидым саған.*

Иосиф Татаевич. Ойбай, о не дегенің, төреңізге құлдық, бас шұлғимыз да отырамыз (Қ. Мұхамеджанов). Сөйлеуші Гүлжанның сөзінен мынаны ұғуға болады: «*Тамадалық қызметті жек көрмейтініңді, тамада болуға қызығатыныңды білдім*».

Шарттық негіздеу сөйлемдеріне «*болжам модальділігінің*» семасы тән болып келеді. Оның құрылымдық ерекшеліктері – *секілді, сияқты, шығар* модальдік предикаттары мен *-са керек* предикаттық бірлігі. Әйткенмен о баста бір ұнатқан көңілі тез суи қоя ма, *бетіне тура қараса, Зейнештің еркі кететін секілді* (Б. Майлин). Ұлтуған оның бұл ұйғарымын бұрын да *талай естіп жүрсе керек: таңданған жоқ, қарсылық та білдірмеді* (Қ. Жұмаділов). Ол өтіп кетті. *Жаңағы ұрысқақ Бәтиқаның қасына барса керек,* сыпайы бірдеңе деп жатты (Ш. Құмарова). Бұл сөйлемдердің бәрінен сөйлеушінің амал-әрекетті жобалауы, топшылауы эксплицитті болжаммен берілген.

Болжам модальділігіне имплицитті түрде жұмсалу да тән болып келеді. Мысалы: Кешіріңіздер, сол «үстірт қабылдаудың себебі неде?» деп, *терең ойласаңыздар,* сонда сіздер бір ұйымға бірігуге шын мәнінде қарсы боласыздар («Айқын»). Сөйлем сырт қарағанда амал-әрекет туралы ақпаратты хабарлау болып көрінгенмен, сөйлеушінің сөзі түгел дерлік өзінің көзқарасын жеткізуге бағытталған. Яғни, сөйлеуші ұйымға бірігуге қарсы, айналасының да ұйымға бірігуді құптағанын қаламайды, алайда сөзін астарлап, жай ғана хабардар етіп жеткізген.

Қыстырма сөздердің қоса жұмсалуы субъектінің еркінен тыс болған салдарды, субъектінің күмәнін, болжамын білдіруге қатысады. Мысалы: *Ұмытпасам, бұдан*

табандатқан 14-15 жылдар бұрын болса керек: Қаржасбайдың аңыраған қонақ үйінде жиырмаға тарта баланы алқа қотан отырғызып, Мәжит қожаның азан-қазан қып оқытып жататыны (Ж. Аймауытов). *Ұмытпасам* қыстырма сөзі субъектінің әрекеттің мезгілін дәл айтуға күмәнді екенін жеткізіп тұр. Ал мына сөйлемдегі *не де болса* қыстырма сөзі субъектінің көзқарасын білдіріп тұр: Әй, *не де болса,* сол өсе келе толысатын, сұлу болатын шағыма тезірек жетсемші! Қайда, мен оған жеткенше де Қадіржанды біреу қағып әкетеді-ау! (Ш. Құмарова). Келесі сөйлемдегі субъектінің жеке пікірін білдіру үшін де қыстырма сөздер жұмсалған: *Біріншіден,* жұмысқа шын берілген, іскер адам ретінде көзге түссе, *екіншіден,* сол күні оны ешкім де іздемейді (Қ. Жұмаділов). *Амал жоқ* қыстырма сөзі субъектінің еркінен тыс болған әрекетті түсіндіру үшін жұмсалған: Қанша ойланса да, *амал жоқ,* бармасқа болмады, барды (Ж.Аймауытов).

Шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдердің актуалды мүшеленуі сол сөйлемнің шеңберінде ғана қаралмайды, оны одан гөрі әлдеқайда ауқымдырақ, контекст көлемінде талдап көрген дұрыс. Оның себебі: актуалды мүшеленудің сипатын ашу үшін сөйлемнің синтаксисінен мәтіннің синтаксисіне қарай бет бұру қажеттілігі туындайды. Бұл ойдың белгіліден белгісізге қарай жылжып отыратын динамикалық сипатымен байланысты. Тіл – мән, сөйлеу – құбылыс болса, бұл тұжырым құбылыстың ерекшеліктеріне көбірек жақын. Мәнге қарағанда құбылыс ауқымды әрі жылжымалы.

Сөйлеудегі сипатына қарай шарт бірыңғай шарт түрінде келе бермейді. Қарым-қатынас барысындағы сөйлеушінің мақсатын басты бағдарға алғанда, тілдік тұрғыдағы сөйлем предикатының морфологиялық тұлғасы негізгі мақсат болмайды, сөйлеу жағдаяты басты назарда болмақ. Шартты рай формасымен жұмсалған сөйлеу актісі ықпал етуші күштердің әсеріне қарай, тыңдаушы мен сөйлеушінің ниет етуі, қалауы, өтініші, ұсынысы, ескертуі, наразылығы, таңданысы т.б. түрінде жұмсалады. Бұндай сөйлеу актілерінің потенциалдық мүмкіндігін оның прагматикалық және коммуникативтік контексінің типтерін анықтай отырып біле аламыз. Айтылымда бұл модальділік арқылы байқалады. Модальділік сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінетін 4 түріне де (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) тән болып келеді.

Жанама сөйлеу актілерінде шартты рай формасының құрылымдық-мазмұндық үлесі шешуші рөл атқармайды. Бұл форма сол құрылым мен мазмұнның негізінде өзге мақсаттарда жұмсалады. Сөйлесім жағдаяты, сөйлесімге қатысушылармен қатар, тілдік емес (экстралингвистикалық факторлар) да маңызды болып келеді. Бұл – коммуниканттардың рөлдік қарым-қатынастары, жас ерекшеліктері, әлеуметтік-психологиялық ара қашықтықтары.

Эмоциялық пен модальділік – қатар жүретін ұғымдар. Кейде екі категорияның тығыз байланысы екеуінің арнайы грамматикалық формалары болуына қарамастан, бір лексика-грамматикалық бірліктер арқылы бір мезгілде беріліп жатады. Мысалы, жұрнақтар, модаль сөздер мен демеуліктер арқылы. Бұл, бір жағынан, екі категорияның өзара байланысынан болса, екінші жағынан, екеуі бір мезгілде қатар жұмсалуына қарамастан, алдымен бағалауыштық тұрғыда модальдік қатынас қабылдануы керек. Содан кейін ғана ақиқат болмыстағы құбылыстарға адам сезімінің көрінісі ретінде эмоциялық, экспрессивтік жұмсалады. Сол себепті олар қатар келгенмен, әр түрлі қабаттарда өтеді. Біз бұндай сөйлеу актілерін жағымды бағалауыштық экспрессивтер және жағымсыз бағалауыштық экспрессивтер деп екіге бөліп қараймыз. Жалпы бағалауыштықтың өзі тыңдаушыға әсер етуде прагматикалық қызмет атқара алуымен ерекшеленеді. Эмоция бағаның негізі болып табылады, басқаша айтқанда, бағалаудың негізінде эмоция жатыр. Эмоция когнитивтік қызметтен туындайды, себебі қоршаған ортаны, әлемді қабылдау, танып білу когнитивтік үдеріс, осы үдеріс барысында туындайды. Реакция жағымды-жағымсыз болады. Бағалауыштық экспрессивтер де сонымен байланысты сипатталады.

Сөйлеуші тыңдаушыға ақпаратты хабарлау барысында оған қатысты эмоциясын да қоса білдіреді. Эмоция-психикалық құбылыс. Оның тілде көрінуіне екі түрлі себеп бар деп көрсетеді орыс ғалымдары. Бірі-болмыстан алған әсерді білдіру, тыңдаушыға жеткізу болса, екіншісі – тыңдаушы немесе 3-жақты бір іске жұмылдыру үшін әсер ету. Р. Әмір эмоциялық форма интеллектілік мағына мен эмоциялық қатар жүретіндіктен, ол жай хабарлаушы баяндауыштарға да, бұйрық мағыналы баяндауыштарға да тән дейді. Интонациямен астасып келген жіктік формалы шартты рай баяндауыш пен одағай сөздің қатар қолданылуы айтылымға ерекше эмоциялық өң береді..

Тілде модальділік пен эмоциялық, экспрессивтіктің ара қатынасы нақтыланбаған. Кей зерттеушілер адамның ақиқат болмыстағы оқиға мен құбылыстарға эмоциялық, экспрессивтік қарым-қатынасын модальділіктің қатарында, екеуін бөлмей, бірге қарастырады. В.В. Виноградов сөйлеудегі бұл екі түрлі қабат адам санасындағы тығыз байланысына қарамастан, екі түрлі сипатта өтеді дейді. Ақиқатқа адамның сезім арқылы реакция білдіруі мен ақиқатқа қатысты пікірдің модальдік бағасын ажыратып қарау керектігі туралы айтады. Өзін қоршаған ақиқат, болмысқа өзінің көзқарасын білдіру үшін адам танымды эмоция арқылы қабылдайтыны рас. Алайда эмоциясыз оның ақиқатты іздеуі де мүмкін емес. Олай болса, эмоциялық пен модальділік қатар жүретін ұғымдар. Кейде екі категорияның тығыз байланысы екеуінің арнайы грамматикалық формалары болуына қарамастан, бір лексика-грамматикалық бірліктер арқылы бір мезгілде беріліп жатады. Мысалы, жұрнақтар, модаль сөздер мен демеуліктер арқылы. Бұл, бір жағынан, екі категорияның өзара байланысынан болса, екінші жағынан, екеуі бір мезгілде қатар жұмсалуына қарамастан, алдымен бағалауыштық тұрғыда модальдік қатынас қабылдануы керек. Содан кейін ғана ақиқат болмыстағы құбылыстарға адам сезімінің көрінісі ретінде эмоциялық, экспрессивтік жұмсалады. Сол себепті олар қатар келгенмен, әр түрлі қабаттарда өтеді.

Біз бұндай сөйлеу актілерін жағымды бағалауыштық экспрессивтер және жағымсыз бағалауыштық экспрессивтер деп екіге бөліп қараймыз. Жалпы бағалауыштықтың өзі тыңдаушыға әсер етуде прагматикалық қызмет атқара алуымен ерекшеленеді. Объектіге баға беру субъектіге байланысты, субъект объектінің сапасын, қасиеттерін, мінез-құлқын, іс-әрекетін қалай қабылдайды, берілетін баға соған байланысты болады. М. Монтень бұл туралы мынандай пікір айтқан: “Важно не только то, что мы видим, но и как мы его видим” [5, 348 б.]. Бұл пікір бағалау сөзін таңдаудың механизмін көрсетеді. Сөзбен біз тек заттар, нәрселер, құбылыстар мен адамның іс-әрекеттерін ғана білдіріп қоймаймыз, сонымен қатар сол заттар мен құбылыстарды, іс-әрекеттерді біз қалай қабылдайтындығымызды көрсетеміз.

Газет тіліндегі бағалауыштыққа қатысты еңбек жазған Қ. Есенованың ойы мынандай: «Бағалауыштық категориясы субъекті мен объектіні тығыз байланыстырып тұратын бағалаушы предикат қамтылатын күрделі құрылым ретінде анықталды. Осындағы бағалау субъектісі мәтінде эксплицитті және имплицитті түрде көрініп, контекстегі автордың прагматикалық ұстанымына байланысты қарастырылады. Бағалаудың өзі кесімді немесе салыстырмалы сипатта беріледі. Ол жағымды, жағымсыз және жанама түрде көрініс табады. Бұл үшеуінің қайсысына басымдық берілуі автордың аудиторияға және мақала кейіпкеріне әсер ету мақсатына байланысты болады» [6, 24-25 бб.].

Эмоция бағаның негізі болып табылады,басқаша айтқанда, бағалаудың негізінде эмоция жатыр. Эмоция когнитивтік қызметтен туындайды, себебі қоршаған ортаны, әлемді қабылдау, танып білу когнитивтік үдеріс, осы үдеріс барысында туындайды. Реакция жағымды-жағымсыз болады. Индивидтің қажет етушілігімен заттың шын болмысының сәйкес келуі, басқаша айтқанда, зат, құбылыс адамның қалағанындай болса, адамның қалауымен, қажет етушілігімен заттың шын болмысы

сай келмесе, онда адамда жағымсыз эмоционалдық реакция болады. Бұл эмоционалдық реакцияның екеуі де тілде көрініс табады.

Эмоцияның негізгі таза белгілері одағай болып табылады. Одағайлар лексиканың айтарлықтай ерекше қабатын құрайды. Оларда заттық-логикалық мән болмайды.

Тыңдаушыға жағымды әсер беру мақсатында жұмсалатын лепті сөйлемдердің сипаты мынандай болып келеді:

Шіркін сөзінің қатысуымен сөйлеушінің көксеген арманын білдіру мақсатында жұмсалады. Мысалы: *–Ух, шіркін, сондай семсерім боп мен де соғысқа барсам,* фашистерді тура бауша қияр едім, – деп тістенетін Есікбай. –Ал мен бар ғой, тек бастарынан ғана шабар едім, – дейтін Садық арман еткендей даусын соза сөйлеп, құшырланып. – Көк семсерді жарқ-жұрқ еткізіп келе жатқанымда, *алдымнан көкем шыға келсе... ой, керемет болар еді-ау, ә!*(С.Мұратбеков). Сөйлеушінің арманын тыңдаушыға айрықша етіп жеткізуде интонацияның рөлі зор. Оған келесі сөйлеу актісі куә бола алады: – *Ал мен болсам...* ең алдымен Сұлужанды биге үйретемін. Сұлужан нағыз профессионал балеринаша мінсіз билей алатын болады. Оған астана жұртшылығы алақанының ауырғанына қарамастан қол соғады. Сұлужан аты газетіңді кәдімгідей ерттеп мінеді әлі. *Алматы барсаң – Сұлужан! Москва барсаң – Сұлужан!..* Ал, сосын... Содан кейін Сұлужан екеуміз қосыламыз! (С. Шаймерденов).

Қолыма алып ашып кеп жіберсем, тәңір-ау, менің өз дәптерлерім (Ә. Нұршайықов). Одағай сөздер сөйлеушінің таңданысын жеткізуге қатысып тұр.

Субъектіге тән сапаны айтып тамсану мақсатында *мықты десе мықты* тәрізді құралған баяндауыштар да кездеседі. *Шұға десе Шұға, Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті еді-ақ... ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы, үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай* (Б. Майлин). Бауыржандай адамның қыбын тауып қызмет ету оңай іс емес-ау. *Оған қаншама күш, қайрат, сезімталдық керек десеңші. Берік десе берік, мықты десе мықтысың-ау, әйел заты,* деп ойладым ішімнен (Ә. Нұршайықов).

Жанама сөйлеу актілерінде жұмсалуына қарай *не, неге* сұрау есімдіктері сөйлеушінің құптамауын, қызығуын, мақтаныш сезімін білдіреді. Мысалы: Сұлужан. ...Танылмай жүрген Шаляпин шығарсың, кім біледі? Темір. *Танылған Ермек болсам да, жаман болмас еді-ау!* (С. Шаймерденов). Сөйлеуші Ермектей әнші болғысы келетінін жасырмайды. *Қолдан келсе, көңіл алаңсыз болғанға не жетсін* (Т. Ахтанов). Сөйлеуші тыңдаушыға өзінің көңілі ешбір алаңсыз жандарға қызығу сезімін жеткізеді. *Арпалыс сәтте алғы шепке келіп сүйікті командирі алғыс айтса, солдатқа одан қымбат не болушы еді!* Солдатқа сол сәттегі командирдің бір ауыз жылы сөзінен жоғары не награда болушы еді! (Ә. Нұршайықов). Прагматикалық мақсат сөйлеушінің мадақтау сезімін жеткізуіне жұмсалған.

Сөйлеушінің қуанышты сәтін әсірелеп жеткізуде де лепті сөйлемдерде шартты рай формасы кездеседі: *– Дүниеде құрығанда үйі құрысын, дүниесі құрысын. Он екі жыл тұрған үйшігіме қайтып баруға бармын. Тек қасымда Болатым болса жетті!* (С. Шаймерденов). Сонымен, *тыңдаушыға сөйлеушінің арманын, қуанышын, қызығушылығын, мадақтау сезімін, тамсануын, таңданысын білдіру мақсатында жұмсалатын сөйлеу актілері жағымды бағалауыштық экспрессивтер қатарына топтастырылады.*

Бағалауыш лексиканың мағынасы екі оксиологиялық полюсті “жақсы / жаманды” қарсы қоюға негізделеді. Демек, жоғарыда айтылған жағымды бағалауыштық экспрессивтерге қарсы мағынадағы *жағымсыз бағалауыштық экспрессивтердің* болуы да заңды. Мысалы: Ақбала сыртқа шығып, сері жігітті аттан түсірді. *Ал екеуінің қалай көріскенін көрсең...* Масқара-ай!.. Бетім-ай!.. О, жүзі қара!.. О, қара бет! (Ә. Нұрпейісов). Сөйлеуші тыңдаушыға әлдебір өрескел әрекетті құптамайтынын жеткізген.

Аянды ортаға алып, енді жайғасып отыра бергенімізде, есік ашылып сыртқа Бапайдың кемпірі шықты да:

– Үйбай, бетім-ай, бұ дүбірлеген не десем, мыналар екен ғой. Аулақ жүріңдер әрі, өй, өңшең топырлаған немелер!.. – деп қуып жіберді (С. Мұратбеков). Оқшау сөзбен келген лепті сөйлемнің алғашқы сыңары (*Үйбай, бетім-ай, бұ дүбірлеген не десем*) іс-жайды хабарласа, екінші сыңары (*мыналар екен ғой*) сөйлеушінің сол іс-жайға реакциясын білдіріп тұр. *Мыналар екен ғой* – сөйлеушінің әлдекімді жаратпай, қомсынуын танытады. Одан кейінгі айтылымнан (*өңшең топырлаған немелер*) тыңдаушының жас балалар екені түсінікті болады.

– Неғыл дейсің, жалаңаяқ келсе, маған десе неге өліп қалмайды! Сен сол үшін ұрыстың ба онымен? (Д. Исабеков). Бұнда сөйлеушінің наразылығы байқалады.

Демеуліктердің қосылуы сөйлеушінің тарапынан қомсынуды білдіру үшін жұмсалады. Мысалы: Енді сөйтіп Бәкен бүгін Раушанды арбасына салып алып, ел қыдырып барады. *Басқа жерге барса да бір сәрі-ау, «болыстың аулына бара жатыр!»* (Б. Майлин). – Ақбаланы айтам-ау... Күйеуінің көзі тірісінде, тапа-тал түсте жігіт күтіп алып... *Сонда, ол сорлы еркектің кәдесіне жараса екен-ау!* (Ә. Нұрпейісов). Лексика-грамматикалық тұрғыдан *-ау* демеулігі болжалдық, күшейткіш, мақұлдау, қолдау мәндерін үстейтіні белгілі. Бұл демеуліктің қомсыну мәнінде жұмсалғаны тыңдаушының сөйлеуді бағалауымен, қалай қабылдауымен де байланысты. Жоғарыдағы айтылымдар белгілі бір контексте, белгілі бір тілдік жағдаятта және мәдени ортада тиісті ұғымды білдіріп тұр. Онсыз бұл айтылымдар коммуникативтік ұғым бере алмайды. Алдыңғы контекст арқылы сөйлеуші (жазушы) Бәкеннің әйелін арбаға салып алып, болыс аулына бара жатқанына сол ортаның жағымсыз баға бергенін жеткізген. Тыңдаушы (оқушы) сөйлеудің мақсатын жазбай түсінеді. Оның себебі – сол ортаның сөйлеушіге де, тыңдаушыға да ортақ, екеуінің де өскен ортасы болуымен байланысты. Ал екінші контекстен тыңдаушы Ақбаланың айы-күні жетіп отырған некелі әйел екенін тез ұғынады.

Сонымен, сөйлеушінің *қынжылуын, әрекетті құптамауын, қомсынуын, наразылық білдіруін т.б. білдіріп жұмсалатын сөйлеу актілері айтылымдағы жағымсыз бағалауыштық экспрессивтердің* үлгісі болады. Тыңдаушыға қандай да бір ақпаратты жеткізуімен емес, оның эмоциясына әсер етуіне негізделген бағалауыштығымен, экспрессивтілігімен құнды.

Экспрессивтік мәнді білдіретін тілдік құралдар әрбір ұлт тілінің өз табиғатына байланысты қалыптасады. Тілдің өмірмен, жеке адамның және сол ұлттың психологиясымен байланысы бағалау мәнінде айқын көрінеді. Баға тек сөйлеушінің жеке көзқарасын, пікірін, талғамын ғана білдірмейді, сөйлеушінің ұлтының ой-пікірін көрсетеді. Баға және ұлттық сана, ұлттық дүние бейнесі сөйлеу актісінің коммуникативтік мақсатымен тығыз байланысты.

Шарт мәнді жартылай предикативтік құрылымдар семантикасына қарай шарттық тәуелді және шарттық негіздеу сөйлемдері болып екі топқа бөлінеді. Шарттық тәуелді сөйлемдерде бір құбылыс екінші құбылыстың шарты болып келетін объективтік шындық басты семантикалық белгі болады. Шарттық тәуелді сөйлемдердегі тағы бір ерекшелік: басыңқы компоненттегі нәтиже, құбылыспен бағыныңқы компоненттің шарты бір уақыттың бойында жүріп отырады. Бұл сөйлемдерге диктумдық қатынас тән болып келеді. Шарттық негіздеу сөйлемдеріндегі басты семантикалық белгі – субъектінің көзқарасы болуының қажеттілігі. Шарттық негіздеу сөйлемдерінде шарттық тәуелді сөйлемдердегідей, шақтық локальділіктің қатысы маңызды емес. Оның себебі сөйлеуші көзқарасының семантикалық үлесінің басым болуында. Бұл сөйлемдерде диктум-модустық қатынас орнайды.

Шарт мәнді сөйлемдер эмоционалдық реакцияны білдіретін сөйлемдер түрінде де жұмсалады. Бұл сөйлемдерге модальділіктің қатысуы біркелкі болмайды. Шарттық тәуелді сөйлемдерде білу модальділігінің семантикалық үлесі болса,

шарттық негіздеу сөйлемдерінде болжам модальділігінің семантикалық үлесі басым болады. Модальділік эксплицитті түрде де, имплицитті түрде де жұмсала береді. Субъектінің амал-әрекетке көзқарасын таныту үшін жұмсалуда қыстырма сөздердің де үлесі бар.

Әдебиеттер:

1. Теремова Р.М. Функционально-грамматическая типология конструкций обусловленности в современном русском языке / Автореф. дис. д-ра филол. наук. – Ленинград, 1988. – 50 с.

2. Алина Г.М. Каузальные отношения в системе русского и казахского языков / Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 137 с.

3. Төлеуова М.М. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі / Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2002. – 148 б.

4. Бабалова Л.Л. Семантические разновидности причинных и условных предложений в современном русском языке: автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1974. – 25 с.

5. Монтень М. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1988. – 410 с.

6. Есенова Қ. Қазақ медиамәтінінің прагматикалық аспектісі / Филол.ғыл.докт.дисс. – Алматы, 2009. – 300 б.

Алтаева А.К.

Семантика полупредикативных конструкций с условным значением

В трудах казахского языкознания, посвященных синтаксису сложного предложения, о предложениях, образованных с помощью формы условного наклонения, говорится лишь в общих понятиях, проблемы, касающиеся этой формы, рассматриваются только в структурно-семантическом аспекте и в исследованиях, относящихся синтаксису диалогической речи. В связи с этим только одно языковое средство – предложения, образованные с помощью формы условного наклонения, будучи специальным объектом для комплексного исследования, являются насущной проблемой в современном казахском языкознании. Причиной осуществления перехода условного предложения в языковой среде от потенциальной функции к результативной функции является категориальная ситуация. Комплексное исследование было проведено в форме «от значения - к форме», « от функции - к средству».

Ключевые слова: *предложения со значением условной зависимости, предложения условного обоснования, объективная действительность, субъективное мнение, модальность знания, модальность предположения, эксплицитное применение, имплицитное применение.*

Altayeva A.K.

Semantica of half-predicative designs with conditional meaning

In the works of Kazakh linguistics dedicated to the syntax of complicated sentence, sentences formed with the help of conditional mood form, are mentioned only in common conceptions, problems dealing with this form are considered only in structure-significant aspects and in researches related to the syntax of dialogue speech. However, in this works sentences formed with the help of conditional mood have not been researched specially. In accordance with this only one linguistic mean – sentences formed with the help of conditional mood forms being the special object for complex research are urgent problem in modern Kazakh linguistics. The reason of realization of transmission conditional sentence in linguistic sphere from potensial functions to resultive funstions are situational category. The complex research were held in the form of "from meaning-to form", "from function-to means", during the whole examination of function situative category in linguistic system determined as the base of maltistaged structure "condition", in speech as functional-semantic base of the modality.

Keywords: *sentences with conditional addiction, conditional justification sentences, outness, subjective opinion, modality of knowledge, modality assumptions, explicit use, implicit use.*

***

УДК: 81'367.622:81'37

Жигалин Н.С. *– кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М. Утемисова*
Седова Е.А. *– магистрант ЗКГУ им. М. Утемисова*
E-mail: *E_l_e_n_a9@inbox.ru*

СУБСТАНТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С СЕМАНТИКОЙ СОСТОЯНИЯ

Аннотация. *В данной статье на основе фактического языкового материала выделяются и характеризуются предложения с предикатом - существительным, содержащим семантику состояния.*

Проанализированы структурные схемы субстантивных предложений со значением состояния, определены случаи их реализации. Выявлена и обоснована необходимость учитывать при анализе семантики предикативной основы предложения грамматические значения, которые характерны для разных минимальных структурных схем, входящие в номинативный минимум грамматические значения форм слов, их лексическое наполнение.

В результате можно сгруппировать конструкции, построенные по минимальным структурным схемам, в семантические разряды.

Ключевые слова: *компонент предложения, номинатив, падежная форма, предикативная основа предложения, семантическая структура предложения, синтаксическое значение, субстантив, субъект, состояние.*

В современном синтаксисе русского языка все больше внимания стало уделяться структуре и семантике предложения. В 60-70-е годы прошлого века языковеды стремились изучить вопрос о смысловых характеристиках предложения, до этого ограничивались только грамматическими категориями, четко противопоставляя лексическое и грамматическое значение.

Уже в то время имелся ряд факторов, впоследствии способствовавших научному признанию нового направления в изучении предложения, закрепленному в «Русской грамматике» [1, с. 10]. Основными факторами считались: более тесное взаимопроникновение лингвистики и логики, позволяющее предположить логическое обоснование зависимости содержания предложения от его формальных и структурных компонентов, понимание каждого предложения как определенного знака языка, со значением, присущим только ему. Большее внимание в связи с этим стали уделять элементам речи, их более логичной постановке как основной цели исследования на данном уровне.

В начале 70-х годов Н.Ю. Шведова предложила качественно новый подход к данной проблеме. Она сопоставила грамматические и синтаксические категории и определила семантическую структуру как «его информативное содержание, представленное в абстрагированном виде, закрепленное в языковой системе соотношение типизированных элементов смысла» [2, с. 461].

Это определение опирается на общие для многих языков абстрактные обобщения смысла, которые можно объективно выделить, а также специфические семантические структуры, закрепленные в системе каждого отдельного языка. Н.Ю. Шведова в разделе «Семантическая структура простого предложения», написанное для Грамматики-80, называет семантической структурой предложения

«его абстрактное языковое значение, представляющее собой отношение семантических компонентов, формируемых взаимным действием грамматических и лексических значений членов предложения» [1, с. 124].

Хотя это «взаимное действие» полностью еще не исследовано, участие в формировании общего смысла лексического значения каждого компонента в их разных комбинациях бесспорно.

Можно сказать, что семантическая структура складывается из центральных и второстепенных единиц, но опустить второстепенные единицы без урона для семантической и грамматической структуры невозможно.

В числе первых, кто начал выявлять и исследовать факторы, определяющие значение предложения, была В.А. Белошапкова. Семантическую структуру предложения она трактует как «обобщенное типовое информативное содержание, свойственное не одному отдельному предложению как единице речи, а обширному классу однородных предложений» [3, с. 117]. Исходя из этого определения ряд предложений, несмотря на различия их лексического содержания и выражаемого им конкретного информативного наполнения, могут иметь общее типовое значение.

Исследуя семантическую структуру предложения и В.А. Белошапкова, и Н.Ю. Шведова стремятся установить обусловленность абстрактных значений ряда предложений общим грамматическим значением каждой структурной схемы.

Формальная устроенность предложений определяется соответствием их тому или иному отвлеченному образцу - структурной схеме.

Н.Ю. Шведова объединила суждения многих лингвистов о структурной схеме. Структурная схема рассматривается как отвлеченный образец, состоящий из минимума компонентов, необходимых для формирования предложения. О.И. Москальская [4, с. 18], Н.Ю. Шведова [1, с. 84], В.А. Белошапкова [3, с. 85], Г.А. Золотова [5, с. 192] единодушны в общем понимании моделей предложения как абстрактной схемы.

При определении семантической структуры предложения исходят из следующих положений:

1) под семантической структурой предложения необходимо понимать смысл, связанный с вещественным, номинативным и с информативным содержанием предложения;

2) такое понимание подразумевает обобщение данной стороны предложения;

3) это понимание предполагает тесную связь формальной организации предложения с лексическим наполнением его компонентов.

Семантика предложения организуется его предикативным центром, и прежде всего значением сказуемого или главного члена односоставного предложения. Она создается формой слова, занимающей позицию предиката, и ее лексическим наполнением [6, с. 18]. Так, в двусоставных предложениях со сказуемым-прилагательным Небо темно-синее; Полынь горькая - субъект характеризуется по свойству, качеству, а в предложениях той же структуры Положение на фронте критическое; Состояние раненого тяжелое - передается значение состояния. Предложения с предикативным наречием в качестве главного члена всегда содержат семантику состояния: В классе шумно; Мишке холодно зимой…(А. Барто).

Следовательно, структурные схемы предложения по смысловой организации можно распределить по двум группам:

1) структурные схемы, сказуемое или главный член которых представлен формой слова, формирующей семантику предложения независимо от её лексического наполнения: Тихо вокруг; На работе им довольны; И скучно, и грустно, и некому руку подать (М.Ю. Лермонтов) - предложения подобной структуры всегда имеют значение бессубъектного или субъектного состояния. Всё - таки какое счастье

побывать за границей (А.П. Чехов) - при любом лексическом наполнении сказуемое содержит оценку, квалификацию субъекта - отвлеченно представленного действия;

2) структурные схемы, семантика которых связана с лексическим наполнением формы слова, занимающей позицию сказуемого или главного члена односоставного предложения. Так, предложения с подлежащим и сказуемым, выраженными существительными в именительном падеже, в зависимости от лексического наполнения могут нести:

а) признаковую характеристику по свойству, качеству: Белокопытов был очень милый малый, балагур, весельчак…(Д.Н. Мамин-Сибиряк); Сердитый на вид, он был добряк (=добрый) в душе (А.А. Фадеев);

б) идентификацию: Человек этот был Хаджи Мурат (Л. Толстой);

в) оценку: А эта девушка на пути – большое счастье (А.Н. Толстой). В этот ряд входят и структурные схемы со сказуемым, выраженным существительными в косвенных падежах (субстантивные предложения).

Падежная форма имени всегда является носителем конкретной системы значений. Такие значения выступают как взаимодействующие, взаимосвязанные. Так, значения определительного, или субъектного, или объектного значения у падежной формы слова обычно взаимосвязано с наличием предикативного признака. Субстантивные двусоставные предложения со сказуемым-существительным в косвенном падеже представляют одной структурной схемой - N_1 – N_2…, объединяющей четыре беспредложные формы и более 35 форм с асемантическими союзами, каждая из которых обладает целым рядом синтаксических значений. Поэтому семантика предложений, построенных по данной структурной схеме, довольно широка и разнообразна. Они могут содержать предикативную характеристику субъекта по свойству, качеству, состоянию, по месту, времени, цели, причине, количеству, мере и др. Это обусловлено тем, что все синтаксические формы косвенных падежей являются омонимичными и способны нести разные синтаксические значения. Их семантика конкретизируется лексическим значением слова.

Так, форма родительного падежа с предлогом с выражает предикативный признак по месту: Яблоки – с Дона; времени: Занятия - с утра; по причине, основанию: Плач её – не то с горя, не то с радости; состоянию: Он, небось, с похмелья.

Синтаксема под + творительный падеж в позиции сказуемого может характеризовать субъект по месту: Доукомплектовка под Щиграми будет (А. Иванов); Вожжи в руках, да воз под горою (Посл.); Вахромеев оказался под сиденьем заряжающего (А. Иванов); по состоянию: У тебя ладья под угрозой (А. Фадеев); Только рига осенью была под толстой соломенной крышей, а сейчас сверкала под заходящим солнцем голыми ребрами стропил (А. Иванов).

Предложения с субстантивным предикатом - существительным в косвенных падежах с предлогами являются одними из наиболее продуктивных, развивающихся аналитических способов передачи семантики состояния лица, предмета в современном русском языке. Различные падежные формы, как с предлогом, так и без соединения с предлогом используются одинаково часто. Предлог образует падежные значения в сочетании с падежной формой. При этом очень заметны расхождения между падежными формами с непервообразными и первообразными предлогами: совокупность различных значений падежей с непервообразными предлогами обычно меньше, данные падежи могут выступать как однозначные, при этом их значение опираются на семантику предлога. В отличие от падежей с непервообразными предлогами, падежи с первообразными предлогами многозначны, их семантика часто определяется, не опираясь на значение предлога [7, с. 116].

Значение состояния предмета, лица или ситуации по отсутствию чего-либо выражается сочетанием предлога без и имени существительного в форме родительного падежа (без работы, без сознания, без крыши, без окон, без оружия, без дождей, без света, без тепла и т п.). Оно может определяться:

а) физическим состоянием лица: А ежели Семка не убитый был, а без сознания всего, раненый… и в плен теперь угнанный – не прощу себе! (А. Иванов); Помнишь, он тогда, в двадцать седьмом, уже был без руки? (А. Фадеев); И хоть муж твой без обеих ног, да ведь живой (А. Иванов);

б) социальной сферой: Она осталась без мужа; Здесь были люди из города и из станиц и хуторов, задержанные… за то, что они без документов, и просто за то, что они люди (А. Фадеев);

в) окружающей средой: Лето было без дождей; Зима в этом году без снега;

г) признаком как условием существования субъекта: Холода, значит, должны скоро подступить, а он без шубы еще (А. Иванов); Без директора пока завод (А. Иванов); Тарелки, правда, были без инвентарных номеров, но зато с надписью «Красная Армия» (Б. Васильев); Весь /городок/ в грязи, без топлива, без света (А. Фадеев); …Дорога и город без дров (Н. Островский).

Возможна реализация таких предложений с полузнаменательными глаголами: Этак, братцы мои, без хлебушка останемся (А. Иванов); Основной счётчик остаётся без изменений (А. Ю. Савинков); Леля, в прошлом машинистка, недавно разошлась со своим мужем, пьяницей и хулиганом, и сидела без работы (Н. Островский); К утру он уже валялся без памяти, пожираемый тифозным жаром…(М. Шолохов); Но всё же при умелом маневрировании пернатые хищники не оставались без добычи (В. Арсеньев); После урагана многие жители остались без крова.

Форма творительного падежа с предлогом под в качестве сказуемого обозначает состояние субъекта:

а) по внешней ситуации: А Шульга остался один на улице, под жарким солнцем (А. Фадеев); И все так в природе под солнцем (А. Иванов); Два дня Вешенская была под усиленным артиллерийским обстрелом (М. Шолохов);

б) по физическому или эмоциональному состоянию (под наркозом, под гипнозом, под влиянием, под впечатлением и т.п.): Я бы позвал тебя гулять, да ты теперь под влиянием прозы (И. Тургенев); Больной ещё под наркозом; Он был под хмелем (Н. Островский); Он был еще под влиянием встречи с Лизой (Н. Островский);

в) по социальной сфере, зависимости (под охраной, под наблюдением, под опекой, под присмотром и т.п.): ... Ведь паренёк под твоей опекой? (Н. Островский); … Борискин Сергей Александрович… в плену и под оккупацией не был (В. Богомолов); Николаев и Сенцов в этот час были в городе,… под нашим наблюдением (В. Богомолов); Квартира была давно уже под подозрением (М. Булгаков); Весь Крым был под белыми (К. Паустовский); …Близлежащие села и деревушки были фактически под их контролем (А. Иванов); Транспорты и мотобаржи под конвоем тральщиков и миноносцев (В. Пикуль).

Сказуемое может иметь в своем составе вспомогательный глагол: Это означало, что колючий забор постоянно находится под током высокого напряжения (А. Иванов); Все находились под впечатлением гибели Овода (Н. Островский); Места ожидания для гражданских пассажиров, перроны и пристанционные территории находились под круглосуточным наблюдением транспортной милиции и отделений госбезопасности (В. Богомолов); Дома бы его никто не тронул, остался бы под присмотром Аглаи (П. Проскурин).

Форма родительного падежа с предлогом вне характеризует физическое состояние лица или предмета: В конце концов я снова пришел в себя и, хотя долго еще лежал с закаченными к небу глазами, однако был уже вне опасности (В.

Каверин); Жизнь остальных вне опасности (Н. Островский); Самолет был уже вне досягаемости ракет; Эсминец вне видимости; Он вне подозрений.

Сочетание вне себя обозначает эмоциональное состояние лица: Она была вне себя (А. Константинов).

Синтаксическая форма в + предложный падеж наиболее продуктивна и универсальна в выражении семантики состояния субъекта и передаёт её в ряде разновидностей.

В позиции сказуемого эта синтаксема характеризует субъект-лицо со стороны физического или эмоционального состояния, которое передаётся отвлеченными существительными с семой состояния (обморок, кома, тревога, печаль, отчаяние, горе, изумление, бешенство, умиление, досада и т.п.): Он был в обмороке (В. Катаев); Раненый был в сознании; Он в беспамятстве (Н. Островский); Целый день Дерсу был в каком-то мрачном настроении (В. Арсеньев); Со своей стороны, Алексей был в восхищении… (А. Пушкин); Он полюбил ее с первого взгляда и был в полном отчаянии, когда в половине девятого ее стали уводить домой (В. Катаев); Дерсу в опасности (В. Арсеньев).

Состояние субъекта (лица или предмета) может передаваться через его внутреннее фазисное развитие, временное положение (в разгаре, в кризисе, в застое, в упадке, в цвету, в инее, в росе, в тумане и т.п.): Прилив был в полном разгаре (В. Арсеньев); Сейчас утренник, мороз в три градуса, а вишня вся в цвету (А. Чехов); И небо в тучах, как в пуху (Б. Пастернак); Но, по слухам, переправа через Донец у Белокалитвенской была в наших руках… (А. Фадеев); Весь лес был в воде (В. Арсеньев); Одна сторона реки была освещена, другая в тени (В. Арсеньев); Болезнь в ремиссии.

Состояние, связанное с социальной сферой, зависимостью, отношениями с другими лицами выражают формы типа в плену, в рабстве, в окружении, в осаде, в нужде, в солдатах, в батраках, в ссоре, в сговоре, в переписке, в отставке и т.п.: …Только сейчас понял, что он в плену (В. Пикуль); Мы с испокон веку у земли да в солдатах (П. Проскурин); Но это вовсе не обозначало, что они в ссоре (В. Катаев); Наши любовники были в переписке… (А. Пушкин); Два дня мы были в перестрелке (М. Лермонтов); Наш бывший командир давно уже в отставке.

Отглагольные существительные в форме в + предложный падеж характеризуют субъект состоянием движения или действия, занятия: Тетя Даша была в отъезде… (В. Каверин); Всегда она была в хлопотах (В. Вересаев); Даже на работе мы душой в полете; Сын все время в командировках; Ты целый день в кругу старшин, в пирах, разъездах…(А. Пушкин).

Предложения подобной структуры могут реализоваться с полузнаменательными глаголами: … Пекарев остался на некоторое время в полной тишине и одиночестве, ни о чем не думая и ничего не предпринимая… (П. Проскурин); А матрос, как на грех, лежал в забытьи…(В. Катаев); …В убытке не останешься (П. Проскурин); С левой стороны ещё и теперь сохранилось длинное торфяное болото, но и оно уже находится в периоде усыхания (В. Арсеньев); Там, где прошли немцы, почти весь урожай оставался в крестцах, редко в скирдах и чаще на корню (П. Проскурин).

Сочетание предлога на с предложным падежом также способно выражать семантику состояния субъекта в многообразии оттенков. Эта форма может характеризовать:

а) лицо по его эмоциональному, физическому состоянию (на нервах, на подъёме, на пределе и т.п.): Молчалин на ногах давно! (А. Грибоедов); Моральный дух солдат на подъёме;

б) лицо по социально обусловленному состоянию (на посту, на дежурстве, на военном положении, на свободе, на иждивении, на пенсии и т.п.): Мать и сын теперь

на воле (А. Пушкин); Он до сих пор на иждивении родителей; Отец уже давно на пенсии;

в) предмет, явление по фазе его развития, существования, функциональному положению (на исходе, на подъеме, на грани исчезновения, на ремонте, на излете, на пределе, на перепутье, на краю, на грани, на ходу, на запоре, на замке и т.п.): День был уже на исходе…В настоящее время Аскольдский питомник на краю гибели… Сколько раз он выручал меня в то время, когда сам находился на краю гибели! (В. Арсеньев); Предприятие на грани банкротства; Страна на грани гражданской войны; Птица была на взлете, когда он выстрелил; К началу сева вся техника была на ходу, в хорошем состоянии; Решётки-то на замках (М. Булгаков).

Структурная схема номинативных предложений, прежде всего, в широком смысле передает значение существования. Выполняя функцию предиката, существительное в именительном/творительном падеже может характеризовать среду, пространство обозначаемым состоянием, в котором происходят события: Эх, дороги…Пыль да туман, холода, тревоги да степной бурьян (Л. Ошанин); Мороз и солнце; день чудесный! (А. Пушкин); А вокруг - буйное молодое веселье… Затерявшиеся в песках несколько казенных строений. Коновязь, колодец, глиняный дувал, будка с часовым, сложенная из почерневших бревен вышка… А посреди двора - хмурый командир эскадрона (Б. Васильев).

В номинативных предложениях при выражении состояния может указываться лицо, на которое оно распространяется: По мнению дедушки, у матроса – обыкновенная, не слишком даже сильная горячка (В. Катаев); У нас в дому большие недостатки (С. Есенин); У мальчика температура, тошнота и рвота.

При анализе семантики предикативной основы предложения необходимо учитывать грамматические значения, которые характерны для разных минимальных структурных схем, входящие в номинативный минимум грамматические значения форм слов, их лексическое наполнение. Исходя из этого, можно сгруппировать конструкции, построенные по минимальным структурным схемам, в семантические разряды.

Литература:

1. *Русская грамматика // Под ред. Шведовой Н.Ю. Т. II. – М., 1980. – 712 с.*
2. *Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения. – В кн.: Славянское языкознание. – М., 1973. – 653 с.*
3. *Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977. – 248 с.*
4. *Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.,1974. – 174 с.*
5. *Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – 352 с.*
6. *Жигалин Н.С. Синтаксис современного русского языка. – Уральск, 2013. – 148 с.*
7. *Жигалин Н.С. Предлоги в синтаксических формах. – Уральск // Вестник ЗКГУ, 2001. – №3. – С. 145-148.*

Жигалин Н.С., Седова Е.А.

Жағдайды білдіретін субстантивті сөйлемдер

Бұл мақалада тілдік материалдар негізінде семантикалық қалыпты білдіретін предикаты зат есімнен болған сөйлемдер сипатталады.

Жағдай мағынасын білдіретін зат есім мәнді (субтантивтік) сөйлемдердің құрылымдық сызбалары талданып, олардың қолдану жағдайлары анықталған. Сөйлемнің предикаттық негізінің семантикасын талдау кезінде грамматикалық мағанысын ескеру керектігі дәлелдеп анықталды. Сонымен қатар номинативтік минимумға кіретін сөз түрінің грамматикалық мағынасын да ескеру керек.

Нәтижесінде минималды құрылымдық сызбалары негізінде жасалған конструкцияларды семантикалық топтарға бөлуге болады.

Тірек сөздер: *Жағдай, номинатив, пән, сөйлемнің компоненті, септіктің пішіні, сөйлемнің предикаттық негізі, сөйлемнің семантикалық құрылымы, синтаксистік мағына, субстантив.*

Zhigalin N.S., Sedova E.A.

Substantive sentences, containing semantics of a state

Sentences with a predicate-subject, containing semantics of a state, are characterized on the basis of the current language material in the present article.

Analyzed block diagrams identified the implementation of the semantics of the state of substantive sentences. And revealed the necessity to take into account when analyzing the semantics of predicative basis of a sentence grammatical meanings, which are characteristic for different minimum block diagrams included in the nominative of the minimum grammatical forms of words and their lexical content.

As a result, it is possible to classify the structure, based on a minimum block diagram in the semantic level.

Keywords: *component ,nominative, case form, predicative basis of the sentence, semantic structure of the sentence, syntactic meaning, substantiv, subject, condition.*

***

ӘОЖ: 82-31 (574)

Абдешов Б.М. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Х.Досмұхамедов атындағы Атыру мемлекеттік университеті*
Туғанбаева М.С. *– Х.Досмұхамедов атындағы Атыру мемлекеттік университетінің магистранты*
E-mail: *b.abdeshev@mail.ru*

ТАРИХИ ДЕРЕКТІҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аннотация. *Мақалада кеңес дәуірінде жазылған қазақ және қырғыз тарихи романдарына шолу жасалып, өткен тарихтың көркем шығармадағы көрінісі зерттелген.*

Тірек сөздер: *тарихи дерек, патша өкіметі, Ресей отаршылдығы, тап күресі.*

Тарихи өткенді бейнелеудегі басты нәрсе – әр жазушының төл халқының ұлттық мінез-құлқын, бұрынғы дәуірдің рухын шынайы суреттеп, тарихи ұлы оқиғалардың қайшылықтарына терең бойлауы болып табылады. Салыстырмалы әдебиеттану шеңберінде, тарихы мен тілі ұқсас, географиялық орналасуы жағынан бір-біріне жақын елдердің әдебиеттері арасындағы байланысты, өзара ықпалды, ұқсас сюжеттік оқиғаларды зерттеу бүгінгі күні де өте маңызды. Бұл тұрғыда әртүлі ел жазушыларының шығармаларындағы суреттелетін ортақ дәуір, ұқсас сюжеттер, көркем бейнелердің жақындығы маңызды роль атқарады. Қазақ және қырғыз әдебиетінде оқырмандардың жүрегінен орын алған, олардың санасына өткен өмір тәжірибесімен әсер еткен тарихи тақырыптағы шығармалардың өзіндік ерекшеліктерімен қатар біршама ортақ, үндес белгілері де айқын аңғарылады. Өткен замандағы тап күресі, баққұмарлық қақтығыстар, діни наным-сенім, көршілес елдердің отарлау саясаты міне, бұл мәселелер Орта Азия әдебиетіндегі тарихи романдардың көбіне тән негізгі сарын деп айтуға болады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, қырғыз жазушысы Төлеген Қасымбековтың «Сынған қылыш» романының қазақ қаламгерлерінің тарихи прозасымен елеулі үндестігі бар екені айқын танылады.

Романның идеялық бағдары мен оқиғалық өрілімі кейіпкерлер мінездемесі осы айтылғанды дәлелдейді. Тарихи тақырыпқа алғаш қалам тартқан қырғыз елінің көрнекті жазушысы Төлеген Қасымбеков 1931 жылы дүниеге келген. Оның тырнақалды туындысы «Жылқышының ұлы» атты әңгімесі қырғыз мемлекеттік университетінде білім алып жүрген кезінде жарық көрді. Кейін жарияланған «Адам болғым келеді», «Жетім» атты повестері оқырманның ыстық ықыласына бөленіп, әдеби сында оң көзқараста бағаланған. Қырғыз әдеиеттанушы-ғалымдарының айтуынша, Т.Қасымбековтың 1966 жылы жарық көрген «Сынған қылыш» шығармасы – қырғыз әдебиетіндегі алғашқы тарихи романдардың бірі. «Сынған қылыш» романының бірінші, екінші, үшінші бөлімдері 1966 жылы жарыққа шықты. Кейін толықтырылып 1971 жылы қайта жарық көрген соң, 1973 жылы орыс тіліне аударылып басылған. Сонымен бірге жазушы Ілия Жақанов аталған романды қазақ тіліне аударып, шығарма 1981 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрді. Яғни қазақ оқырмандары да бұл қырғыз тарихи романымен етене таныс. Профессор Ж.Дәдебаев «Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты монографиясында М.Мағауинның «Аласапыран» мен Т.Қасымбековтың «Сынған қылыш» романдарындағы халықтың дәстүрлі мәдениетінің әдеби шығармада көрініс табуын, көркем шығарманың поэтикалық құрылымында тарихи, этнографиялық, фольклорлық және әдеби материалдардың атқаратын танымдық қызметін салыстыра зерделейді [1]. Жалпы, көршілес өзбек, қырғыз, түркімен, тәжік, қарақалпақ тағы басқа елдердің тарихи романдарын салыстыра зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымында сирек ұшырасады. Онда да қысқаша ғана сипаттама беріліп, тек кейбір эпизодтар ғана салыстырыла қарастырылған. Мұндай зерттеулер қатарында Р.Бердібай, Ж.Дәдебаев, Т.Сыдықов тағы басқалардың еңбектері атауға болады.

«Сынған қылыш» романындағы оқиғалар 1842-1876 жылдар арасын қамтиды. Бұл тарихи шығармада XIX ғасырдың ортасы мен II жартысындағы қырғыздардың тұрмысы, Қоқан хандығы мен Қырғыз еліндегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай, орыс патшалығының отарлау мақсатындағы саясаты төңірегіндегі оқиғалар сөз болады. Романдағы кейіпкерлердің барлығы және олар қатысқан оқиғалардың дені тарихта болған. Шығармадағы оқиғалардың көпшілігі Нүзіп, Әлімқұл, Бекназар, Әбіл би, Әлімбек, Ысқақ, Шерәлі, Құдярхан, Әбдірахман, Черняев, Скобелев төңірегінде өрбиді. Тарихтан белгілі он тоғызыншы ғасырдың орта шенінде Ұлыбритания әлемге өз билігін жүргізуге күшін салып, Үндістанды өзіне толық қаратып, Ауғанстанға, Иранға, Түркістанға бақылау орнатуға қолы жетті. Сонымен бірге Түркістанға келуді жоспар қылған. Сол арқылы Шығыстан Ресейге соққы беру басты мақсаттары болған. Ал, Ресей болса Түркістанға бұрын жетуге барынша күш салды. Тарихшы-ғалым Н.Г.Аполлованың: «Орыс үкіметі - өзінің құбылмалы бодандарының дипломатиялық байланыстарын бақылай отырып, олардың басқа бодандыққа ауысу мүмкіндіктерін барлық амалдармен болғызбауға тырысты» [2, 94 б.], – деген байламы осы кезеңнің тынысын дәл танытады. Бұл айтылған мәселеге қатысты Ресейдің қырғыздарға деген ұстанымы романда барынша жан-жақты, нанымды суреттеледі. Ресей өкіметі ең алдымен жергілікті хандарға арқа сүйеді, оларды өз халқына қарсы айдап салды. Құдияр ханға да «Мәртебелі» деген титул беріп, гауһар жұлдызы бар 1-дәрежелі Станислав орденін жайдан-жай сыйға тартқан жоқ. Ханға патша өкіметі өз елінің наразылығын, көтерілісін басуға сенім артты. Осылайша Ресей өкіметі елдегі жергілікті беделді адамдарға тарту-таралғы жасап, оларды өз мақсат-мүдделеріне оңай көндіре білген. Мысалы, Ә.Кекілбаевтың «Үркерінде» Ресейдің отаршылдық саясаты Тевкелевтің іс-әркетінен айқын көрінеді. Романнан үзінді келтірсек: « - Айтпақшы, сұлтан, мен осы сіздің иығыңызға ештеңе жаппаған сияқтымын. Сәл кідіре тұрыңызшы. Барып сандығын ашып, ішінен ір бума көк шұға алып шықты. – Мынадан шапан тігіп киерсіз. Амандық болса, сыбағаңыз әлі алда. Тек осылай бізге де тілдес, құлақтас болғайсыз. Ел арасына көп жүріп-тұрасыз. Мына жұрттың ақ патшаға пиғылы қалай аунап тұр екен. Біле жүрерсіз.

«Бұл бір оңынан оралған шаруа болды», – деп ойлады Тевкелев, кімге қандай сый-сияпат таратқанын тіркейтін журналға «Нияз сұлтанға 12 сом 05 тиын» деп жазып жатып» [3, 371 б.]. Осындай Ресей империясының қитұрқы саясатын І.Есенберлиннің тарихи эпопеясында орыс генералы Неплюевтің іс-әректінен де көреміз. «Жанталаста» Неплюевтің Жәнібек батырға тархан атағы берілгенде, қазақтар туралы айтқан мынадай сөзі бар: «Бала секілді, бұлардың қуануы да, ренжуі де оп-оңай. Мұндай елді басқару қиынға түспейді. Егер біреуді мерт еткің келсе, өзгеден де оның дәрежесін жоғары көтере қойсаң болғаны». Елдегі би-батырларды, бай-манаптарды алдап-арбап, өз мақсатарын жүзге асырумен бірге, «Сынған қылыш» романында Ресей өкіметінің отарлаушылық жолындағы әректтері Скобелев бастаған жазалаушы отрядтың айуандық істері арқылы да ашық көрінеді. Осы отрядтағы штабс-капитан казак Кривоносовтың «Санкт-Петербургские ведомости» газетінің редакторы Марвинге жазған хатында: «Міне, бұл жақтағы жағдай осылай, Марвин, мырза, бірақ мұны газетіңізге жариялап жібермеңіз, мен Дүние лигасының көзіне жабайы жыртқыш боп көрініп қап жүрмейін. Менің ұстаған бағытым осы. Азияда елді қырып салмай шатақ тыйылмайды, соққы қаншалықты күшті болса дұшпан соншалықты басылады» деп жазады. І.Есенберлин романында Горшаков, Скобелев сияқты патша генералдары түрлі мінез-құлықта суреттеледі. Олар да қолдарында билік болса бүкіл қазақты құртуға әзір. «Қаhарда» бұл кейіпкерлер орыс халқының өкілі емес патша өкіметінің қолшоқпарлары ретінде суреттелген. Т.Қасымбеков романында халық өкілдері: ақ жүрек Құлкиши, диқан Тәңірберді, саятшы Сарыбай, оның інісі Мадыл, ақылгөй, дана ақсақал Әлмәмбет, заман тынысын, ел тұрмысын жырлап жүрген қалендерге дейін әрқайсысының жеке-жеке характерлері сомдалған. Романда жұт кезіндегі елді жайлаған аштық, елдің ауыр тұрмысы саятшы Сарыбай басына түскен ауыртпалықтан анық көрінеді. Романда халық тұрмыс-тіршілігін көрсететін суреттер, халықтың салт-санасы, әдет-ғұрыптары – көш және оны шығарып салу, құда түсу және келін түсіру, әртүрлі тойлар, ас беру, жаназа шығару, жоқтау айту, бәйге, саятшылық сияқты көптеген ұлттық дәстүр әдемі суреттелген. Романдағы табиғат суреттері мен портреттік мінездемелерден, драмалық диалогтардан – жазушының халық тілінің бай ою-өрнектерін, поэтикалық бейнелілігін жетік меңгергенін көреміз. Шығармадағы мақал-мәтелдер мен теңеулер, шешендік толғау сөздер де ерекше бір эстетикалық қызмет қылып тұр. Романды оқи отыра, жазушының тарихи деректі молынан пайдаланғанын көреміз. Романның бірінші бөліміндегі оқиғалар, мысалы орыс жерлерімен қақтығыс, елдегі дүрбелең бесінші бөлімде тереңірек суреттелген. Мұнда Ысқақ бастаған көтерілісті басып-жаншып, жазықсыз елді қырып-жоюдағы патша өкіметінің генералы Скобелевтің іс-әрекеті арқылы оқиға қоюлана түседі. Еркіндікті, елдің тыныштығын сақтауды мақсат еткен Ысқақ бастаған көтеріліс жеңіле бастаған тұста оның тамырын біржола құрту үшін генерал Скобелев «Қысқы экспедиция» деген атпен әскерін жинақтап, тыныш жатқан ауылдарды жаппай қырғынға ұшыратады. Генералдың әскерін бастаушы, жол көрсетуші болып Құдярханның ұлы Насиридин жүреді. Романда Наймандардың қыстағын бірінші болып өртеп, оларға шабуылды бастаған да Насиридин еді. Үлкен тартысқа, шыншыл оқиғаларға құрылғандығы, кейіпкерлер мінезінің екшеліп, типтендіріліп берілуі жағынан «Сынған қылыш» – тек қырғыз әдебиетінің ғана емес, бүкіл Орта Азия халықтары әдебиетінің тартымды туындыларының бірі. Бұл шығармада да адалдық пен зұлымдық арасындағы ежелден келе жатқан толассыз шайқастың нақты тарихи ситуацияларға негізделген бір үзігін көреміз. Мысалы, шығармада Генерал Скобелевтың тапсырмасы бойынша оның жендеттері өлмелі бір шалды тірі қалдырып, ауылдағы барлық адамды түгел қырады. Адамдары қырылған, өртелген ауылда жалғыз шалды тірі қалдырып оны қинауда нағыз жауыздықтың бір түрі ретінде, орыс әскерлерінің қаныпезерлігі суреттеледі. Одан кейін Маасы ауылын қырады. Ауылдағы алды он үш арты сегіз жастардағы үш бала қаша бергенде, оларды каратель Кривоносов артынан қуып, ата бастағанда,

көріп тұрған ориенталист шыдамай генералға: « - Михаил Дмитриевич, - деп сөз бастады ориенталист, қабағы салыңқы, - бұл не боп кетті өзі, қорғансыз елді қырып-жою, жас балаларды қуып жүріп ату, бұл тегі тәрбие көрген, цивилизация көрген адамның қылар ісі емес еді. ...Жас баланы ібілсіндей қуып жүріп ату не деген сұмдық? Казак Кривоносов жауапқа тартылсын, Михаил Дмитриевич... Әйтпесе...» – деп, булыға тоқтады, соңғы сөзі жалынышты шыққандай болды. Генерал Скобелев салқын ғана күлген боп:

- Не деп отырсыз құрметті Иван Васильевич? Россияның еркіне бас игісі келмеген, көнгісі келмеген бір жабайы азияттың жазасын бергені үшін бе? Казак крест тағып жүруге арзиды, Иван Васильевич! Сіз келісесіз бе, осыған?

- Жоқ, келіспеймін, – деп ориенталист ақырын күбірлеп, жүзін үйріп әкетті. – Тұрғылықты ел не дейді, бұған? Көзін тігіп отырған Европа не дейді?» [4, 494 б.]. Бұл эпизодта екі түрлі көзқарастағы орыс адамдарының пікірі айқын аңғарылады. Ал қырғыз ауылдарын шабуға, өзі бастап, генералға жол көрсетіп, орыс еліне берілгендігін дәлелдеп жүрген Насіреддин бейнесі де романда ашық көрсетіледі. «Сыртта әлгінде жанынан ұзын пышақ шыққан жігітті солдаттар, Насіреддиннің әулекілері қамшымен, шомбылмен сабап жатқан-ды. Жігіт тістеніп қыңқ етпеді. Ақ шашты кемпір шырылдап, қайта-қайта үстіне түсе қалды. Зып! Зып! Әулекі жігіттер мен солдаттар алма-кезек құлаштап, тынымсыз сабай берді. Кемпірдің етегі жасқа толды. – Құлыным, құлыным, сенің осы күніңді көрем деппе ем! – деп шашын жайып сап аңырады. Жігіт шамырқанып, - Апа... Апа... Қарама маған... Алып кетіңдерші апамды... – деп ышқына ыңырсыды. Солқылдап үн салып жыламаса да, бірақ аппақ сақалынан көз жасы сорғалап тұрған шал, қой дегендей кемпірге ишарат білдірді. Бір уақытта жігіт есінен танды. Үн-түнсіз былық етпей жатты. Солдаттар оны дырылдата сүйреп апарып, талдың бұтағына аса салды. Жігіт бір-ақ рет тұяқ серпуге жарады да, тұмсығынан ілген жолбарыс терісіндей ұзыннан салбырады да қалды. Унтер-офицер күліп, қылышымен шалбарының ышқырын қырқып жіберді де, шалбары сыпырылып жігіттің аяғының басына ілініп, бар әбиірі көрініп қалды. Солдаттар мен әулекі жігіттер қарқылдап кеп күлді. Қасқыр жарға қамаған қойдай дірілдеп тұрған жұрт жерге қарады. – Көріңдер! Бізге қол көтерген, ұлы патшаға қол көтерген, міне, осындай күйге ұшырайды! Көріп алыңдар... – деп айқайлап тұрды Насіреддин» [4, 497 б.]. Өз еліне қарсы Насіреддин сияқты алаяқтардың жантүршігерлік қастандығын, мұндайлардың қашанда адал қауымның қас жауы болып қала беретіндігін жазушы шынайы жеткізе білген. Жазушы Т.Қасымбеков өткен замандағы тап қайшылығын, үстем қауым өкілдерінің нысапсыз баққұмарлығын, тыюсыз зорлығын, мансап үлесін, өз қара бастары үшін, қасиетті, киелі, қымбат дегеннің барлығын құрбандыққа шалатындығын Әбіл би, Әбдірахман, Құдярхан, Насіреддин бек сияқты бейнелер арқылы ашып көрсетеді. Романда мынадай бір қызық эпизод бар. Полковник Машин Наманган қаласынан Нарынға қарай үш жүз әскерімен келе жатып, Әбіл биге кездеседі. Әбіл би тілмаш арқылы оған орыс халқына берілгендігін, өз үйіне қонаққа шақырып сый-құрмет көрсететінін жеткізеді. Машин қонақ болып кетуді жөн көреді. Дастарқан басында Машин арақ құйып, оны Әбіл биге ұсынады. Әбіл: «Ұлы төрем, деді боп-боз боп, әрең үн қатты, - біздің құдайымыз арақ ішуге рұқсат етпейді... Кешіргейсіз, ұлы төрем... Тілмаш аударды. Полковник Машин мырс етіп миығынан күліп, көк маржандай тұп-тұнық көзі күлімдеп: – Ал, біздің құдай сіздермен бірге тегі бірге отырғанды мақұл көрмейді. Біз міне, бірге отырмыз ғой?! – деп тықсырды. Тілмаш аударды. Әбіл не істерін білмей, амалсыздан жымиып, қып-қызыл боп отырып қалды. «Е, бір құдай, өзің кешіргейсің! «Патшаң кәпір болса да, әміріне құлдық ет, ақсақтың ақырын күт» дейді ғұламаларың, е, құдай...» деп кесені қолына алып, тамсанды да тартып салды. Жүзбасылар қарқылдап күліп жіберді. – Міне, мәселе басқа енді! – деп полковник Машин де күлді. - Өзі арақты ашырқанбастан мейірлене ішті. Сусынға келгенде қалың әскер қымызға тартынбай-ақ кірісті. «Во! Ғажап қымыз!» десіп тамсанып ішіп

жатты бәрі. Әбіл шынында да қайран қалды: – Е, мұсылман ноғай, - деді ақырын, - бұлар да қымызды біледі екен ғой, ә? Құйып жатыр ғой қылқылдатып! – Жылқы етін жемейді, сүтін де ішпейді. Көніп кеткен, әншейін. Бүкіл қазақ даласынан өтіп келеді ғой. Көніп кеткен, әншейін... – деп түсіндірді тілмаш, арақтан көзінің үсті күлдіреп қызарып отырып. – Бәріне көнеді, бәріне көндіреді. Сонысымен қиын бұлар...» [4, 543 б.]. Осы эпизодқа жақын көрініс М.Мағауиннің «Аласапыран» романында да бар. «Шарап әуелі Сейтекке ұсынылған. Бөлмей ішу керек, үй иесіне жаманшылық ойлаған адам ғана шашалатыны ескертілген. Сейтек тостағанды қос қолдай ұстап, сусап келгендей құныға бас қойған. Тамағы бүлкілдеп, екі-үш жұтты да, кенет құсынған түйедей, қақалып, шашалып, аузындағысын жан-жағына бүркіне жөтеліп қоя берген. – Ниетің – харам! – деді воевода. Келесі кезек Қадырғалидікі еді. Бек әуелі сұлтанға, одан соң Сейтекке қарады да, не болса да ақырына дейін шыдайын деген оймен созылған ыдысты алған. Асықпай аузына апарып, ернін тигізіп дәмін алды да, қымыз ішкендей, баппен сораптай бастады. Бөлмей, шашалмай ішіп бітті. Бірақ болған сәтте, бұрын ішіп үйренбеген ішімдіктен жеркеніп, болмашы тыжырынған.

- Сен һәм харам! – деді воевода, саусақпен көзге шұқығандай нұқып. – Енді сен іш, Салтан, - деген сосын, тістене сөйлеп.

- Маған жарлық берер – сен емес! Меймандос үйден сыйлы қонақ қалағанын ішеді! – деді ОразМұхамед.

- Сен екі мәрте – харам! – деді воевода ащы жымиып» [5, 222 б.]. Аталған туындылардағы оқиғалардың суреттелуінде уақыт айырмашылығы бар. Десек те қос романда жазушылар патшалық Ресейдің отаршылдық мақсатындағы іс-әрекеттерін, олардың жоғары шендегі қолшоқпарларының барша жұртты өздерінен төмен санайтын астамшылық мінез-құлықтарын шебер жеткізген. «Аласапырандағы» Сібір ханы Сейтек те «Сынған қылыштағы» Әбіл би де патшалықтың сойылын соғушылар ғана емес, олар өз қара бастарының қамын ойлап, солардың арқасында ел билеуді мақсат етеді. Олардың бар іс әрекеттеріне бас шұлғи, яғни патшадан қолдау тапса, өздерінің де беделінің де арта түсеріне сенімді. Бір-біріне ұқсас екі кейіпкердің мінез-құлықтары осы бір шағын көрініс таныла түседі. Қос романдағы аталған кейіпкерлердің ішкі ойы, мақсат-мүдделері, іс-қимылдары біріне бірі өте жақын. Бұл кейіпкерлер І.Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Қараөткелдің аға сұлтаны болған Қоңырқұлжа Құдаймендин бейнесін де еске түсіреді. Аға сұлтан Құдаймендин де Омбы генерал-губернаторының сеніміне кіріп, елді күшпен, айламен бағындырып отырған. «Сынған қылыштағы» Әбіл би де орыс шенеуніктерінің іс-әрекеттерін өз мүддесіне пайдаланып, елді уысынан шығармай билеп төстейді. Тіпті Машиннің қолынан «патшаның жарлығымен орыс әкімшілігінің тапсырмасымен елді билеу құқығы берілген», - деген қағаз жаздырып алады. Шығарма мансап жолының көп жағдайда арамзалық, кісәпірлікпен ұштасып жатқанын ұқтырады, «қулық асырып» басқалардың сыбағасына сұқтану, елін сату, қомағайлық, нысапсыздық түбі ойран болатынын тарих тағылымы етіп ұсынады. Романда орыс патшалығының қырғыз елін қырып-жойып та, алдап та, өздеріне жақын бай-манаптарды пайдаланып та, яғни барлық амал-тәсілдерді қолданып өздеріне қаратып алғандығы сөз болады. Сонымен қатар, орыс отаршылдығына дейін қырғыз елінің салт-дәстүрі, тұрмысы қандай болды деген сауалға да романның өн бойынан жауап табамыз. Бұдан автордың қырғыз тарихын жетік меңгергендігінің куәсі боламыз. Романның екінші бөлімі қырғыз елінің 1842 жылдардағы тұрмысын суреттеуге арналған. Бұл бөлімде Нүзіптің, Шерәлі, Шадының, Мұсылманқұлдың, Әбдірахманың, Алманбет төңірегіндегі оқиғалар суреттеліп, негізінен ордадағы билікке талас баяндалады. Әсіресе Нүзіп пен Мұсылманқұлдың бейнелері романда әдемі көрініс тапқан. Мысалы, Нүзіптің бейнесін «өткір пышақтың ұшындай тік көздері» деп, оның қатыгездігін суреттейді. Шерәліні хан көтергенде, Нүзіп бір кемпірдің он бес жасар жалғыз ұлын садақаға шалмақ болады. Кемпір шырылдап келіп ұлын құшақтап

алғанда, Нүзіптің «өткір пышақтың ұшындай тік көзі» билердің қатарында тұрған Әбілге қадалады. Қатыгездігі Нүзіптен кем емес, Әбіл жүзбасы өзінің қарамағындағы Ашарды құрбандыққа шалуға береді. Міне, бұл көріністен Нүзіптің де, Әбілдің де мейірімсіз істері көзге бірден түседі. Шерәлінің хандық таққа отыру рәсімінде адам құрбандыққа шалынып, қан төгіледі. Хан айналасындағылар құрбандыққа адам шалып, ханның қылышын, ханды көтеруге арналған ақ киізді де адам қанымен бояйды. Шерәлінің хандық дәуірі осылайша қан төгумен басталады. Халықтың ертедегі хан сайлау дағдысы туралы еңбектер мен мұрағат деректерінде көптеген мәліметтер кездеседі. А.Левшин, П.Карпини, Вельяминов-Зернов, И.Заседателев, И.Бичурин және басқа ғалымдар түркі, манғол халықтарының хан сайлау рәсімі туралы мол мәліметтер қалдырған. Мұрағат деректерінде Абылайдың, Уәлидің хан сайлауы туралы материлдар бар. Аталған еңбектердің ешқайсысында да хан сайлау рәсімінде адам құрбандыққа шалынбайды. Т.Қасымбеков шығармасындағы хан сайлауы кезіндегі қан төгілу туралы Ж.Дәдебаев: «...Т.Қасымбеков өз шығармасында Шерәлінің хан сайлануын тарих шындығына сай суреттемейді деуге болмайды. Екінші жағынан, Нүзіп пен Мұсылманқұл бастаған қалың топ Шерәліні хан көтеріп қана қоймайды, Қоқан ханы Ибрагим Хайалға қарсы жорыққа шығады. Адамды құрбандыққа шалудың түп негізі осы кейінгі жағдаймен тікелей байланысты болуы мүмкін. Ерте дәуір шындығы туралы тарихи-әдеби шежіреде жау жарағын дайындап жорыққа шығарда, соғыс құдайына құрбандыққа жеті жасар жас баланың шалынғаны жайында бір хабар айтылады. Романда Шерәліні хан көтеру мен жорық, соғыс жолына шығу өзара сабақтас, бір тарихи мезгіл мен мекен аясында өткендіктен, соғыс құдайына арналған құрбандық хан көтеру рәсіміне де қатысты болып шығады» [1, 105 б.], - деп сипаттама береді. Хан сайлауы кезіндегі жазықсыз төгілген қанға ел жуандары міз бақпайды. Қайта олардың түсінігінде басқа да символдық мазмұн бар. Адам қанын төгіп, қанды Шерәлінің астындағы ақ киізге төгіп, қылышына жаққанда, оның маңындағылар хан жауларының да қаны осылай төгілуін тілейді. Адам қанын жазықсыз төккен қаныпезерлер өз әрекеттерін осылайша ырымдайды. Жазушы көне наным-сенімнің жұрнағын билік басындағылардың өз пайдаларына жұмсап отырғандығын сынға алған. Алайда романдағы басқада хан сайланулар ежелгі салт бойынша өткенін көреміз. Мысалы: «Ел Ботақора қыстағында Ысқақты ежелгі салт жөнімен ақ киізге салып хан көтерді» [4, 396 б.], «Бұл күрестің ұйымдастырушылары тағы да сол Әлімбек датқа мен Әлімқұл болатын. Олар бас көтерген мирасқорлардың бәрін қиратып, 1863 жылдың жазында Мала ханнан қалған он екі жасар Сұлтансейітті ақ киізге салып, көтеріп хан деп жариялады» [4, 152 б.]. Сонымен бірге романда Әжібай датқа әңгімесінде Нарботаның тұңғыш ұлы Әлімді 1216 жылы ақ киізге отырғызып хан сайланғаны туралы да айтылады. Ал, автор романдағы Шерәлінің хан сайлануындағы адамның құрбандыққа шалынуын, елдегі қантөгіс оқиғаларды, алда болар үлкен соғысты тұспалдап жеткізуді мақсат етсе керек. Көздеген мақсаты билік болған Нүзіп Шерәліні хан көтерген соң оның оң қолы болып, Қоқан хандығын билеу ісіне араласа бастайды. Ал, қазақ тарихи романдарында хан сайлау рәсімі белгілі қалыптасқан дәстүр бойынша өтеді. Атап айтсақ, М.Мағауиннің «Аласапыран» романында Ораз-Мұхамедті хан сайлау рәсімінде барлық этногрфиялық деректер толық сақталған. Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романында Болатты ақ киізге көтерсе, І.Есенберлиннің тарихи трилогияларында Абылайды боз биенің сүтіне шомылдырады. Қазақ романдарында болашақ ханды ақ киізге салып көтеріп, қақпақыл жасау, киімдерін шешіп хан киімін кигізу, ханды қақпақыл жасаған киізді, оның шешіп тастаған киімін жұрттың таласып-тармасып бөліп алуы, ханды ақ киізден түсіріп атқа мінгізу, одан таққа отырғызу, боз биенің сүтіне шомылдыру – бәрі де халықтың әдет-ғұрып заңының, салт-дәстүрінің ережелеріне сай суреттеледі. Романның кейбір эпизодтарында аз да болсын өздеріне лайық образдармен көрінген: Қамбар, Сарнер, Шердатка, Алмамбет, Қара бай, Науман паңсат, генерал Вейнберг, Фон Кауфман, Әбділдабек, Атақұл, Момын және

тағы басқа кейіпкерлер бар. Романның соңғы басылымында бірінші тарау «Хан Орда» деп аталса, екінші тарау «Ерегес» деп аталған. Автор тарихи оқиғаларды өз шығармасында нақты көрсетумен қатар, кей тұстарда жазушылық қиялға да беріледі. Дегенмен суреткер тарихи деректі қолдануда да, қиялға ерік берер сәтте де өте сергек. «Сынған қылышта» дәуір ауаны бұрмаланбаған. «Қоқан билеушілері құлатылғаннан кейін, қыпшақтар тұсында әуелі Шерәлі ханды, алатау қырғыздарының қосшы руынан шыққан, бір кезде Медетәлі марқұммен ашына-жай болған әйелдің баласын, әйтеуір көрер көзге қара болсын деп хан тағына отырғызады. Бұқаралық билеп-төстеушілер: Шолақ деген атпен танылған Мұсылманқұл мен Нұрмамбет паруанашы мемлкетті өздері басқарып хандарды таққа өздері тағайындап, өздері құлатып отырған. Шерәліні өлтіріп, орнына Есенқұл датқаны қояды. Қыпшақтар небәрі жеті жыл ғана билеп отырған 1851 жылы қыпшақтардың билігі мүлдем құриды. Қоқан хандығының тағына Есенқұлдың інісі Құдияр отырады. Осынау кезеңдердің бүкіл өн бойында сол төңіректе көшіп-қонып жүрген рулардан толық зекет, ал бұғы мен сарыбағыштардан жылқы зекетін жинау ісі тегі тоқталған емес» [6, 256 б.], – деген Шоқан Уалиханов дерегіндегі барлық оқиға романда көрініс тапқан. Мысалы Медетәлі марқұммен ашына жай болған әйелдің баласының хан болуы романда Әжібай датқа әңгімесінде айтылады. Жалпы Ш.Уәлиханов дерегіндегі оқиғалар мен романдағы оқиғалар бір-бірінен алшақ кетпейді. Бұл да роман тарихилылығын дәлелдей түсер нақты мәлімет. Қырғыз тарих романдарын оқи отыра байқағанымыз, бұл салада үздіксіз ізденістер мен елеулі жемістер бар екендігіне көз жеткіземіз. Қазақ және қырғыз фольклоры мен жазба әдебиетіне енген аса үлкен тақырып – Ресеймен қарым-қатынас, тарихи тағдырластық. Бұл тақырып екі ел әдебиетінде сонау XVIII ғасырдағы ақын-жыраулар туындыларында көрініс бере бастаса, одан бергі кезеңдерде бірте-бірте қомақтылана түскенін көреміз. Қырғыз әдебиетіндегі тарихи романдардағы қамтылған оқиғаларға, көтерілген мәселелерге, кейіпкерлер бейнесіне, жанрлық ізденістерге шолу жасағанда, соны сипаттағы көркемдік-идеялық жетістіктерді молынан көреміз. Кеңестік дәуірде дүниеге келген романдардағы – тарихи деректің дәлдігі, олардың сұрыпталуы, кейіпкерлердің даралануы, идеялық-эстетикалық нысанасы – жалпы маңызы жағынан Орта Азия әдебиетіндегі тарихи роман жанрының қомақты орны айқындала түседі. Жазушы Т.Қасымбеков мұрағаттық деректерге, тарихи-этнографиялық, фольклорлық материалдарға сүйене отырып, өткен заманның тарихи шындығын, тынысын, сипатын төл халқының тарихы шеңберінде көркем туындыға айналдырған.

Әдебиеттер:

1. *Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.*
2. *Аполлова Н. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVII – начале XIX. вв. – М., 1960. – 94 с.*
3. *Кекілбаев Ә. Үркер: Роман. – Алматы: Жазушы, 1981. – 584 б.*
4. *Қасымбеков Т. Сынған қылыш / Аударған І.Жақанов. – Алматы: Жазушы, 1981. – 556 б.*
5. *Мағауин М. Аласапыран: Тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 1988. – 830 б.*
6. *Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.*

Абдешов Б.М., Туганбаева М.С.

Картина исторического факта в художественных произведениях

В статье представлен обзор казахских и кыргызских исторических романов советского периода и проанализированы исследования, проведенные в этом аспекте.

Ключевые слова: *исторический факт, царское правительство, Российский колониализм, восстание классов.*

Abdeshev B.M., Tuganbaeva M.S.

View of historical fact in literature

This article describes the historical novels of the Kazakh and Kyrgyz history during the Soviet period as well as researches of the historicall summary in the literary work.

***Keywords**: historical fact, kingship, Russian colony, class conflict.*

***

УДК: 82(574)

***Абуханова А.Г.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
***Ташенова Г.Ж.** – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
***E-mail:** tashenova82@mail.ru*

КОНЦЕПТ РОДИНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ АВТОРОВ

***Аннотация.** В данной статье авторы, на основе философского взгляда Суржанской Ю.В. о концепте, раскрывают национальный характер концепта Родина и один из уровней бытия концепта – авторский текст. На основе анализа произведений казахских поэтов о Родине авторами показано, как индивидуальные концепты поэтов становятся коллективным достоянием и входят в казахскую национальную культуру, обогащая и укрепляя ее.*

***Ключевые слова:** Концепт Родина, авторский текст, национальный характер, уровень бытия концепта.*

В данной статье раскрывается национальный характер концепта РОДИНА и один из уровней бытия концепта – авторский текст.

Материалом для анализа послужили произведения Аманжолова Қ., Хакимжановой М., Орманова Г., Макатаева М., Нажимеденова Ж. и Назарбаева Н., Сариева Ш.

Исследованием термина «концепт», прочно утвердившегося в современной лингвистике, плодотворно занимаются представители разных гуманитарных дисциплин. Существует несколько определений данного термина.

Слово концепт вошло в научный дискурс Западной Европы в период Средневековья (XI-XIIвв.), когда у философов возник спор о природе и онтологическом статусе универсалий, которые, по утверждению Воркачева С.Г., и «поныне в западноевропейской парадигме гуманитарных наук называют концептами» [1,с.11].

В России как термин лингвистики антропоцентрической направленности концепт впервые появился в статье Аскольдова-Алексеева С.А., напечатанной в сборнике «Русская речь» в 1928г. И лишь с начала 90-х гг.XXв. стал наиболее активно употребляться в научной литературе.

За последние 20 лет понятие концепт весьма актуализовалось и получило новое осмысление в трудах таких ученых, как Арутюнова Н.Д. [2], Бабушкин А.П. [3],Болдырев Н.Н. [4], Вежбицкая А. [5], Воркачев С.Г. [6], Красных В.В. [7], Карасик В.И. [8], Кубрякова Е.С. [9], Маслова В.А. [10], Слышкин Г.Г. [11], Степанов Ю.С. [12], Стернин И.А. [13], Попова З.Д. [14], Прохоров Ю.Е. [15], Телия В.Н. [16], Фрумкина Р.М. [17], Сулейменова Э.Д. [18], Суржанская Ю.В. [19].

В ходе интенсивного развития когнитивных психолингвистических и лингвокультурологических исследований возникло множество частично

пересекающихся и взаимодополняющих определений концепта, что связано, по мнению Масловой В.А.[10, с.34], с одной стороны, с определенной произвольностью его употребления и размытостью границ данного термина, а с другой стороны, с тем, что он обладает сложной, многомерной структурой, включающей, помимо понятийной основы, социо-психо-культурную часть, которая не столько мыслится носителем языка, сколь переживается им.

Так, например, представители лингвокогнитивного направления Красных В.В., Кубрякова Е.С., Болдырев Н.Н., Попова З.Д., Стернин И.А. рассматривают концепт как «единицу ментальных или психических ресурсов человеческого сознания» [9, с.90]. Попова З.Д. и Стернин И.А. в работе «Язык и национальное сознание»пишут о том, что концепты – «это мыслительные картинки, которые представляют когнитивные структуры, репрезентирующие внешние характеристики предметов окружающей действительности – их цветовую палитру, конкретную конфигурацию, другие внешние признаки» [14, с.18].

Психолингвистическое направление представляет Залевская А.А., которая пишет, что «концепт по своей природе является невербальным образованием, базу для которого составляет набор одновременно реконструируемых сенсорных и моторных репрезентаций» [21,с.35].

Лингвокультурологическое направление (Воркачев С.Г., Карасик В.И., Воробьев В.В., Маслова В.А., Слышкин Г.Г., Телия В.Н.) исследует концепт как феномен ментального мира человека, отмеченный лингвокультурной спецификой и имеющий ценностную составляющую.

Представитель культурологического направления Степанов Ю.С. дает следующее определение концепта: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» - сам входит в культуру. А в некоторых случаях и влияет на нее» [12, с.40-41].

Лингвистическое направление рассматривает различные способы вербализации концепта в языке и речевой деятельности человека, благодаря чему концепт в большей степени остается областью исследований именно лингвистических наук. Как отмечает Болдырев Н.Н, «языковые значения передают лишь некоторую часть наших знаний о мире. Основная же доля этих знаний хранится в нашем сознании в виде сложных мыслительных структур, которые и называют концептами разной степени сложности и абстрактности, в содержание которых могут включаться новые характеристики. Эти характеристики, в свою очередь, будут требовать новых форм вербализации» [4, с.25].

Возможность более глубокого раскрытия сущности феномена «концепт» дает изучение концепта не только с точек зрения лингвиста, но и когнитолога, психолога, культуролога и философа.

Абуханова А.Г. в своей работе «Актуализация концептосферы «МАТЕРИНСТВО» в произведениях казахских поэтов» отмечает вклад философа Суржанской Ю.В. в разработку теории концепта [22, с.28].

Так философ Ю.В. Суржанская рассматривает концепт как философское понятие. Концепт, по ее мнению, «включает в себя индивидуальный опыт, личные ассоциации, представления, воспоминания. Он не имеет строгой структуры, как понятие» [19, с.74].

Философское понимание концепта, по Ю.В.Суржанской, состоит в том, что «концепт является фундаментальной и исходной формой человеческого мышления, имеющей в своей основе как когнитивный, так и перцептивный опыт».

Суржанская Ю.В. утверждает, что в мышлении ребенка мы не найдем понятий, он мыслит только концептами. Концепты – это естественная форма нашего мышления, врожденная. И лишь в процессе обучения мышление становится

понятийным, понятийная форма является приобретенной по своему характеру, нас ей обучают в различных образовательных учреждениях.

За концептом стоит не опыт вообще, а конкретный индивидуальный опыт, опыт конкретного человека. Концепты не только мыслятся, но и переживаются. Концепт субъективен, индивидуален, его структура расплывчата [19, с.74].

Суржанская Ю.В. считает, что в сознании человека находятся так называемые индивидуальные концепты.

Индивидуальный концепт тесным образом связан с мыслительной и речевой деятельностью конкретного индивида, непосредственно опирается на его опыт, эмоции и мыслительный аппарат. Их влияние на концепт носит структурный характер: восприятие и эмоциональный опыт, осмысление этого опыта индивидом постоянно преобразовывают концепт, дополняя и расширяя его, вплоть до образования нового концепта. Поскольку человек не может не мыслить, не чувствовать, не переживать, с одной стороны, то концепт в любой момент человеческого существования может измениться. Поэтому концепт – это динамичное образование. С другой стороны, любой опыт индивида – это всегда личный опыт. И поэтому индивидуальный концепт всегда будет носить субъективный характер. Индивидуальные концепты не могут быть согласованными для определенного сообщества, поскольку по природе своей они связаны с индивидуальным опытом, личностными смыслами и ориентирами. Индивидуальный концепт меняется постоянно под влиянием любой информации, поступающей в сознание индивида, и особенно влияют на концепт эмоциональные переживания индивида. Эмоции могут полностью трансформировать индивидуальный концепт, дополнить его ярким ассоциативным рядом, оценочными суждениями и т.д. [20, 87-88].

В своей работе «Индивидуальные и культурные концепты: общее и различное» [20]. Ю.В. Суржанская описывает и культурные концепты.

Культурный концепт содержит в себе ряд ценностных эмоционально окрашенных установок, которые сформировались в данной культуре на протяжении определенного периода времени. Культурный концепт, сформировавшись в определенный момент времени, исторически изменяется, но не так быстро, как индивидуальный концепт. Если изменения происходят, то временной промежуток столь удлинен, что проследить это не всегда возможно даже на протяжении нескольких поколений. И изменения эти чаще всего связаны с появлением новых культурных концептов, социальными и экономическими процессами, которые меняют сам язык этноса [20, 87-88].

Весьма важным для изучения концептов является наблюдение Суржанской Ю.В. о том, что «концепт существует на четырех уровнях: сознание – авторский текст – текст интерпретатора – коллективное сознание» [19, с.76-77].

По мнению Суржанской Ю.В., первый уровень бытия концепта – это индивидуальное сознание человека. В сознании человека находятся так называемые индивидуальные концепты. Индивидуальные концепты субъективны, динамичны, изменчивы, формируются через усвоение языка и через личный познавательный и эмоциональный опыт, находятся в сознании индивида. Индивидуальные концепты описаны быть не могут, поскольку содержат личностные ассоциации и смыслы. Концептосфера личности – это его индивидуальные концепты.

Второй уровень бытия концепта – авторский текст. Индивид может попытаться выразить свой индивидуальный концепт в тексте. Это будет уже не тот же самый концепт, которым оперирует сам индивид, поскольку полностью выразить в слове индивидуальный концепт невозможно, есть составляющие, которые можно только пережить. При этом авторский концепт будет нести значимую для индивида информацию, его личностные смыслы. Авторский концепт существует в текстах философов, ученых и поэтов. По авторскому концепту можно попытаться воссоздать картину мира писателя или поэта, и в этом случае концепт переходит на новый

уровень бытия, а именно в текст интерпретатора. Интерпретатор, изучая авторский концепт и пытаясь реконструировать его, в любом случае создает свой концепт, который будет отличен от оригинального концепта.

Четвертый и последний уровень существования концепта – это коллективное сознание. На этом уровне существуют авторские и интерпретаторские концепты, которые стали коллективными. Коллективные концепты или культурные концепты обладают культурной общностью, объективностью, формируются в истории народа, через закрепление опыта народа и хранятся в самом языке, в языковом коллективном сознании. Культурные концепты создаются на базе индивидуальных концептов, например писателями или поэтами [19, с.76-77].

Рассмотрим идею о разноуровневом существовании концепта Родина на материале текста песни «Атамекен»Сариева Ш.[23].

Используя метод лексикографического исследования, который является одним из основных, по мнению МасловойВ.И., при описании концепта, мы получили следующие данные [10, с.58].

В «Казахском толковом словаре» дается следующее определение понятия Родина:Атамекен. Ата-бабадан ұрпаққа мұра болып қалған ежелгі құтты қоныс, мекен [24, с.67].

Отан зат. Туған жер, ел-жұрт. Отан қорғау ісі. Отан соғысы – отанды қорғау үшін әділетті соғыс [24, с.424].

В «Словаре синонимов казахского языка» дается следующее определение данного понятия:

Атамекен,отан,ел,туған жер, ата қоныс.

Ата-бабадан ұрпаққа мирас болып қалған ежелгі құтты мекен,туған ел,өскен жер.

Сарыарқа сағындырдың атамекен,
Сары дала анам едің құшағын кең
(Қ. Аманжолов).
Тудым, өстім Отан үшін.
Отанымды сүйе білем.
Отан үшін – қуат күшім,
Отан үшін күйе білем
(М. Хакімжанова).
Қуатым сенсің ел – ана.
Құшағың жылы, лебің нұр.
Қашан да саған мен бала.
Қартайтпас сірә мені бұл
(Ғ.Орманов).

Туған жерімнің бусанған топырағымен мен де көктем сайын нұрлана түскен сияқтымын (Б. Қожабеков).

Туған анам сияқты
Орманды ата қонысым.
Бала күнгі мекенім,
Жоғалдың ба, әлде солмысың
(Қ. Аманжолов) [25, с.89].

Из данных словарей нами получены следующие слова, репрезентирующие концепт Родина в казахском языке: атамекен, отан, ел, туған жер, ата қоныс, ата-баба, ұрпақ, мирас, құшақ, ел ана, қуат, леп, нұр, бала күнгі мекен, топырақ.

Перейдем к анализу второго уровня бытия концептов – авторским текстам.

В жизни любого человека Родина ассоциируется с местом, где он родился и вырос, где живут его родные и близкие. Для казаха это прежде всего степь.

Бескрайняя казахская степь описывается во многих произведениях казахских авторов. Знаменитый поэт Қ. Аманжолов, в честь которого названа одна из

центральных улиц г.Уральска, написавший стихотворение «Сарыарқа», внес свой вклад в описание данного концепта.Аманжолов К. называет Родину «Сарыарқа» и утверждает, что она является матерью, распростершую над ними свои широкие объятия.

Сарыарқа сағындырдың атамекен,
Сар дала анам едің, құшағың кең.
Тұсыңнан тоқтай алмай барам өтіп,
Артта – сен, алда – майдан қайтсемекен?[26, с.91].

Национальный характер концепта Родина ярко прослеживается в творчестве Сариева Ш., известного казахстанского поэта-песенника, заслуженного деятеля Казахстана. Поэт всенародно любим, его песни поются уже более 20 лет.

В песне «Атамекен», написанной в 1982году, Сариев Ш. пишет о Родине как о бескрайней казахской степи, восхищается ею.

Кең ДАЛАМ!
Қазағымның даласындай![23].

Наша Родина - это, по мнению Сариева, бескрайняя степь, широкая как душа казахского народа, его сокровище.Слово «степь» является ключевым и входит в ядро казахского концепта Родина.

Далее автор восхваляет Родину с помощью домбры.

ДОМБЫРАМ!
Қолға алайын, жырлайын [23].

Домбра – традиционный музыкальный инструмент казахов, который является уникальным достоянием казахского народа, его национальным символом.В казахской картине мира домбра - инструмент, оберегающий от плохого, обладающий силой.

В казахском языке имеется выражение «көзімнің қарасы»- зрачок глаз – самое дорогое для казахов. Неудивительно, что великий казахский поэт Абай написал стихотворение«Көзімнің қарасы».

Используя это словосочетание (Көзімнің қарасындай), Сариев Ш.,автор анализируемого нами выше стихотворения, говорит о связи поколений.

Можно отметить ассоциативную связь: родная степь-тоска по родимому краю.

Сапарда!
Сағынышым сен менің,
Сағындым сені-ай, Атамекен-ай![23].

Автор называет степь свидетелем всех поколений казахского народа.

Дүние-ай сырларындай
Өзің куә өмірде,
Кімдер-ай! [23].

МакатаевМ. в своем стихотворении «Отан туралы» использует целый ряд слов и словосочетаний, вербализующих концепт «Родина»:түн (ночь), күн (день), ағынды өзен (река), асқар тау (горы), гүл (цветок), тіл (язык), үн (звук), жәндік (насекомое).

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем,
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем,
Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,
Бәрі маған: «Отан!» деп сыбырлаған!
Жаным менің,
Кеудемді жарып шық та,
Бозторғайы бол оның шырылдаған!
Отан!
Отан!
Бәрінен биік екен.

Мен оны мәңгілікке сүйіп өтем.
Отанды сүймеуің де күйік екен,
Отанды сүйгенің де күйік екен [27].

Проведенный нами анализ демонстрирует специфические национальные черты концепта Родина, присущие казахскому народу. Индивидуальные концепты поэтов становятся на наших глазах коллективным достоянием и входят в казахскую национальную культуру, обогащая и укрепляя ее.

Литература:

1. ВоркачевС.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании //Филологические науки. – 2001. – № 1 – С. 64-73.

2. Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие. Сравнение и идентификация. –М.: ИН РАН, 1990. – 225с.

3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж, гос.ун-та, 1996. – 86с.

4. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова // Методические проблемы когнитивной лингвистики: научн. изд. / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 25-36.

5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. –М.: Наука, 2001.–228с.

6. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. – Краснодар, 2002. – 142с.

7. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002.–284с.

8. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: Сб.науч.тр. ВГПУ, ПМПУ. – Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996.– С.12-18.

9. Кубрякова Е.С. Концепт // Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкратц Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – С.90-94

10. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика: уч. пособ. для студ. высш. учеб. завед. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

11. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты / Монография. – Волгоград: Перемена, 2004. – 340 с.

12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования.– М.: Школа Языки русской культуры 1997.–824 с.

13. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта//Методические проблемы когнитивной лингвистики:научн. изд. / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 58-65.

14. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальное сознание: 3-е изд. перераб. и доп. – Воронеж: Истоки, 2007. – 61 с.

15. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М.: ИРЯ им. А.С.Пушкина, 2004. – 204 с.

16. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира/ Роль человеческого фактора в языке: Язык и картины мира /Под ред. Б. А. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.

17. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: учеб для студ. высш. уч. заведений. – М.: издат. центр «Академия», 2001. – 320 с.

18. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.

19. Суржанская Ю.В. Концепт как философское понятие//Философия. Социология. Политология. –2011. – №2 (14). – С. 70-78.

20. Суржанская Ю.В. Индивидуальные и культурные концепты: общее и различное //Язык и культура. – 2011. – №3 (15). – С. 87-93

21. Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методические проблемы когнитивной лингвистики: научн. изд. / Под ред. И. А. Стернина. –Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 36-39.

22. Абуханова А.Г., Утегалиева Б.Б. Актуализация концептосферы «Материнство» в произведениях казахских поэтов» // V-Махамбетские чтения. – Уральск, 2013. –С.28-31.

23. Сариев Ш. Атамекен. –/Otvet.mail.ru/question/172004670. Дата обращения: 15.01.2016 г.

24. Бұралқұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008. – 968 б.

25. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Под ред.С. Бизакова.– Алматы, 2005. – 948 б.

26. Аманжолов Қ. Дариға, сол қыз.Өлең – жырлар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 212б.

27. Макатаев М. Отан туралы. Стихи о Родине, О Казахстане, об Алматы– Отан туралы.–/Kz.-en.ru/pub/kazakhskij-jazyk. Дата обращения: 15.01.2016 г.

28. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: антология / Под ред. В.Н. Нерознака. – М., 1997. – С. 267 -280.

29. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы).– М.:РУДН, 1997.– 331 с.

30. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Язык, мышление и сознание// Русский язык за рубежом. – 1994. – № 1. – С. 25-33.

31. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация.– М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

32. Казахско-русский словарь /Под ред. Р.Г. Сыздыковой, К.Ш. Хусаин. – Алматы: Дайк-пресс, 2001. –1008 с.

33. Нажимеденов Ж., Назарбаев Н. Қазақстан Республикасының Ән ұраны.– Уполномоченный по правам человека в Республике Казахстан.–Gimn.kz. Дата обращения: 20.01.2016 г.

Абуханова А.Г., Ташенова Г.Ж.

Қазақ авторлардың шығармаларындағы Отан концептісі

Мақалада авторлар Ю.В.Суржанскаяның концепт туралы философиялық көз қарасын саралай отырып Отан концептісінің ұлттық сипатын және болмыстың деңгейлерінін бірін – авторлық мәтінің туралы талқылайды. Қазақ поэттерінің шығармаларын саралай отырып ақындардың жеке концептілері ұжымдық игілігі болуын және қазақ ұлттық мәдениетін байытатынын көрсетеді.

Тірек сөздер: *Отан концептісі, авторлық мәтін, ұлттық сипаты, концептің болмыстың деңгейі.*

Abukhanova A.G., TashenovaG.Zh.

The concept of Motherland in Kazakh poets' works

On the basis ofY.Surzhanskaya's philosophical view the authors reveal the national character of the concept Motherland and one of the concept existence level – the author's text. On the basis of analysis of Kazakh poets' works the authors show how individual concepts of poets become collective property and are included into Kazakh national culture, enriching and consolidating it.

Keywords: *concept Motherland, author's text, national character, the concept estate level.*

***

ӘОЖ: 82-31 (574)

Сұлтанғалиева Р.Б. *– филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Мұханбетова Ж.Ө. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*
E-mail: *r.sultangalieva@mail.ru*

С. ЕЛУБАЙДЫҢ «ЖАЛҒАН ДҮНИЕ» РОМАНЫНЫҢ МАЗМҰНДЫҚ ӨРІСІ МЕН ИДЕЯЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚОҒАМ БЕЙНЕСІ МЕН ҰЛТ БОЛМЫСЫ

Аннотация. *Бұл мақалада шығармалары арқылы өмірлік тәжірибелерімен қатар деректі материалдарды өнегесі мол көркемдік шындыққа айналдырған жазушылардың бірі Смағұл Елубайдың «Жалған дүние» романының негізгі көтерген проблемасы, тақырыптық ерекшеліктері, көркем прозадағы кейіпкердің ішкі жан сезімін беру тәсілдері талданады. Тоқырау заманындағы шырғалаңға тап болған қоғам бейнесін, рухани азғындаған заман көріністерін суреттеу ерекшеліктерін талдау арқылы, жазушының қазақ көркем прозасындағы өзіндік алатын орнына, көркемдік-идеялық жаңашыл ізденістеріне көз жеткізіледі. Шығарманың өн бойында шебер, әрі шынайы сомдалған Едіге, Хансұлу, Түгелхан сынды кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі жан-дүниесі, болмысы айқындалады.*

Тірек сөздер: *көркем проза,тоқырау кезеңі, рухани азғындау, ұлттық болмыс, тарихи шындық, көркемдік шешім.*

«Тарихты керек етпейтін адамдар, болашаққада еш пайда бере алмайды»-деген сөз бар. Өткеннің тәжірибесін білмей, жаңаны жасауға болмайтындығы да айқын. Осы тұрғыда, айтылмаған ақиқатты, жазылмаған тарихи шындықты шығармаларына арқау етіп, кейінгі ұрпақтың жан-дүниесіне жеткізе білуді мақсат тұтқан, өзіндік жазушылық үнімен, ұлт тарихының қилы кезең көріністерін, ұлттық болмысты, ұлттық кейіпкерді шебер сомдауымендараланып, қазақ көркем прозасына көркемдік-идеялық жаңашылдық әкелгенқаламы үшкір қаламгерлердің бірі – Смағұл Елубай.

Смағұл Елубай халқымыздың кеңестік дәуірде бастан кешкен қиын кезеңдерін,ашаршылыққа ұшыраған халықтың хал-ахуалын, асыра сілтеп, ел ішін әуре-сарсаңға салған ел басқарып отырғандардың қылықтарын, пасықтығын әшкере етіп, небір зұлмат күндерді, аласапыран түндерді басынан кешіп, қиындықтың сан түрін көрсе де,туған еліне деген сүйіспеншіліктерін, атақонысқа деген қимастық сезімдерін жоғалтпаған халықтың мұң-мұқтажын қамтыған «Ақ боз үй», «Мінәжат» романдарын өзінің арман-мақсатын ел тілегімен ұштастыра отырып жазады. Осы романдардың жалғасы ретінде, «тоқырау заманы» кезеңіне арналған, ХХ ғасырдың 80 жылдарындағы қоғамға жат құбылыстар өршіген, ел шырғалаңға түскен, халық рухани азғындаған заманды ашына суреттеген «Жалған дүние» романын жарыққа шығарады. Жазушының бұл еңбектеріне ұлы академик, жазушы Зейнолла Қабдолов: «Талантқа ең керегі екі нәрсе: еңбек және батылдық. Смағұл Елубаевта осының екеуі де түгел тұтас... Смағұл аз жылдар ішінде үш роман жазды. Бұлар – күн демей, түн демей, ұзақ сарылған үлкен еңбектің жемістері. Ал батылдыққа келсек, үш роман да («Ақ боз үй», «Мінәжат», «Жалған дүние») қаламгердің қайсар батылдығынан, керек десеңіз, тіпті, батырлығынан туған. Алғашқы екі шығарма кеңес кезіндегі қазақ атаулыны шыбынша қырып кеткен аштыққа, қуғын-сүргінге, ату-асуға арналған. Тоталитаризм тұсында бұл тақырыпқа бару біздің жазушылардың ішінде, жас та болса, тек Смағұлдың ғана қолынан келді. Николай Гаврилович Чернышевский жазушыдан оның шығармаларында суреттелген өмір құбылыстарына «үкім

шығаруды» талап еткен, «Жалған дүниеде» сол талап бұлжымай орындалған. Бұл – кешегі өткен қатыгез жүйеге шығарылған қатал үкім»[1] - деп баға береді.

«Жалған дүние»туындысы жөнінде қарымды қаламгер Смағұл Елубай: «Содан кейін тағы сол ауылдың дамыған социализм деп аталған Брежнев заманындағы, яғни тоқырау жылдарындағы ақ жаулықты аналар мен ақ сақалды қарияларға дейін арақ ішіп, той тойлайтын елдің бір рухани азғындаған, діннен безген кезі туралы кітап жазылды. Мектептер жабылып, ұлттық дәстүрлерден ажырап, халқымыз түгелдей орыстануға бет бұрған 80-ші жылдардағы рухани тоқырау туралы шетелде Азаттық радиосында жұмыстың арасында жүріп жазған үшінші кітабым «Жалған дүние» деп аталды. Бұл 2000 жылы жарыққа шықты» [2] - дейді бір сұхбатында.

Жазушы бұл романында өткен ғасырдың отызыншы-қырқыншы жылдарында ашаршылықты, зорлық, зобаланды басынан кешкен қарапайым халықтың ұрпақтарының сексенінші жылдардағы жай-күйінен хабардар етеді. «Ақ боз үй», «Мінәжат» романдарында асқан шеберлікпен суреттелгенАққұм ауылының тұрғыны, кезінде ақ боз үйде сыланып бой жеткен, Пахраддин байдың қызы Хансұлу, «Жалған дүние» романында жасы жетпіске жетіп, самайын ақ шалған, қарақаттай жанарын мұң торлаған кәрі бейне. Хансұлудың Құдай қосқан қосағы, бұрынғы коммунист, кінәсіз Шеге Қаспақов 1944 жылы «халық жауы» болып үшінші рет ұсталған кезде, балалары Түгелханы он үште, Үміті сегізде еді.

«Шеге кетерде артында қалған қос қарашығы бүгінде өсті, өнді, жетілді. Түгелхан астына машина мінген, бала-шағасымен сонау Алматыда тұратын дардай бастық. Тірі жесір Хансұлудың баласы сондай үлкен дәрежеге жетті. Жалғыз-ақ Үмітінің бағы жанбады. Байғұстың бас қосқаны араққа салынып, өзін де, өзгені де, қажытып жүріп, ақыры, өз мойнына өзі жіп салып, асылып өлді. Бұндай сұмдықты кім көрген?! Адамның өз-өзіне қол жұмсауы дегенді о заман да бұ заман кім естіген?! Бүгінде осы бір ғана, алақандай Аққұмның өзінде, ойлап қараса, Тоқтасын сияқты үш бала өз-өзіне қол жұмсапты» [3, 405 б.]. Бұл да халықтың рухани азғындыққа ұшыраған заманының бір көрінісі. Адамның өзгеге емес, өз-өзіне қастандық жасауының айқын бір дәлелі.

«Тоқтасын, бір қызығы, ішсе де құлап жату дегенді білмейтін. Ішсе болды «екі иығын жұлып жеп», жан-жағына ұрынып, құтырынып кететін. Адамға күш бермейтін. Мастығы тарқаса болды, әп-әдемі, тымпиған, ұялшақ қара бала. Құдай-ай, осы «жынды суды» кім ойлап тапты екен деп, үйде отырып Хансұлу күйінеді. Қалай күйінбесін?! Осы алақандай ауылда еркек кіндіктің арақ дегенде өлімін сатпайтыны жоқ. Тірліктері жұмыстан кейін бір үйге жиналып алып арақ ішу. Карта ойнау. Бұл өмірде өзге талап қалмағандай»[3,425б.]. Осы алақандай ауылда шайқалған шаңырақтардың,қиылған тағдырлардың, үзілген үміттердің де көбісі тентек судың кесірінен болып жатқандығы айқын көрінеді.

Тоқтасынның қазасы алдында орын алған мына бір оқиға Аққұм ауылының жантүршігерлік аңызына айналып кеткен еді. Түс кезінде Тоқтасын мен Үміттің тілі енді ғана былдырлап шығып жүрген кішкентай Бөпенайы «әже-әжелеп» балапанша шырылдап Хансұлуға барады. Хансұлудың жүрегі бір жағдайдың болғанын сезіп, Үмітінің үйіне қарай зымырай жөнеледі. Іштен қызының ыңырсыған үнін естіп, жүрегі аузына тығылған Хансұлу терезеге үңілсе, көзі қанталап кеткен Тоқтасынды, аяқ қолы байлаулы, ауызы сүлгімен тығындалған, түсі көгеріп, жаны жоқтай былқ-сылқ болып жатқан Үмітін көреді. Тоқтасын есікті теуіп ашып, тұра қашады, сол кеткеннен келесі күні Тоқтасынның мәйіті ғана оралады. Осы бір оқиғадан рухани тоқырауға ұшыраған заманда өзімен қоса отбасын құртып жіберуде еш ойланбаған, санасы уланған азаматты байқаймыз. Бұл – Тоқтасынның отбасындағы ғана жағдай емес, сол кездегі көптеген отбасылардың негізгі проблемасы.

Хансұлу Шегеден айырылғалы небір сұрапыл күндерді басынан өткізсе де, жесірдің басына түскен талай қиыншылыққа мойымай, көзінің ағы мен қарасындай Түгелханы мен Үмітін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өсіреді.

Ендігі уақытта өлімнен де қорықпай, алдымнан шыққан Шегеме қос қызығымның қандай боп ер жеткенін айтам-ау деп жүрген кезде, Хансұлудың осы ойының быт-шытын шығарған тағы бір оқиға орын алады.

«Сонау түстік түс ауыл алдындағы сары жазықты көлденең кесіп өтіп, қайыстай созылған «Алматы - Қарағанды» тас жолының бері жағында ауылға қарай бейуақта біреу келе жатты, жалғыз шошайып. Қолында – шабаданы. Жолаушы сол Хансұлудың үйін тура бетке алып келеді. Аулада, тас ошақ маңында, қазанда қайнаған сүтті сапырып Хансұлу тұрған. Жүрегі су ете түсті. «Әй, мынау Түгелхан ғой!» деп. «Әй, ол бүйтіп ауылға жаяу келмейтін еді ғой! Бастық баласы ылғи есік пен төрдей «Волга» мініп келуші еді ғой!»... Сөйтсе, дәл өзі! Түгелхан! Қолында – шабадан»[3, 404 б.]. Жасы елуге таяған, бастық болғалы бері қысы-жазы иығынан костюмі, мойынынан галстугі түспеген Түгелханының мына күйі Хансұлудың ішін қан жылатады. «Бұ жолы... Бұ жолы соның біреуі де жоқ. Үстінде шолақ, жеңсіз боз жейде. Шалбары да мыж-мыж тәрізді... Түгелхан ішіп алыпты»[3, 404 б.]. Хансұлу мен Үміт, өздеріне, жырақта жүрген немерелеріне «тірек болар азамат» деп арқа сүйеп отырған, Түгелханының басына мұндай дәурен туады деп ойламаған еді.

Үйіне оралған сәттен бастап, Түгелхан неше түрлі жат қылықтарды шығара бастайды. Ішкі бөлмеге жасырынып алып, арақ сұрап анасы мен қарындасының мазасын қашырады, кеш түсе сала жалғыз өзі дала шарлап, қаңғып кететінді шығарады, қауын-қарбыз егетін Югай атты кәрістің егінжайындағы «бичтерге» қосылып жұмыс істеп, кешкісін сол жерде ащы суға қанып алып, әлдекімдермен жаға жыртысып үйіне қайтады.

Хансұлудың көкірегі қарс айырылады, өмірден өтіп жатсам, «артымдағы азын-аулақ ұрпағыма қорған болар» деп жүрген азаматының, арқа сүйер, пана болар ерінің қор болған түрін көріп, сонау жылдардағы Голощекин басқарған Қазақстан Коммунистер партиясының көрсеткен қысымынан, ашаршылық жылдарындағы бұратылған күндерден, одан кейінгі соғыс жылдарындағы сұрапыл түндерден қинала күресіп, енді ғана тоқшылық көріп, тыныш дәуренді сүрмек болып жатқан кезде шаңырағының шайқалып, ортасына түскелі тұрғанына қайғырады.

Қаламгер шығармадағы бас қаһармандарына өткен күндерін ойға оралтып, бастан кешкен кезеңдеріне шегініс жасату арқылы, оқырманның ішкі сезіміне әсер етуді көздеген.

Хансұлу көзін жұмып, өткенге ой жүгіртсе болды, сонау көшпелі ауыл көрінісі, сәби шағы көз алдына келе қалады, тұрса есінен, жатса түсінен кетпейтін сол бір балалық шағының жанға жайлы, жақсы мекені көзіне оттай басылады. Аспанмен таласқан хан сарайындай ақ боз үйі, кең ақ орданың оң жағында миық күлкісі шуақ шашып, кербездене қараған шешесі Сырға, үй төрінде сабырлы, иман жүзді, мол денелі, өздері пайғамбардай көретін көкесі Пахраддин отырғандай сезімге бөленеді. Жұрттың бәрі «ашаршылық» деген ойдан аулақ, «кәмпеске» дегенді білмеген, «қуғын-сүргін» дегенді әлі көрмеген заманды көз алдына елестетеді.

Осылайша тәтті түс құшағында жатқан Хансұлудың ойын бөліп, баяғы Бұлыш мерген мен Балқия сұлудан қалған жалғыз тұяқ, өзі «Палуан» деп атайтын жазушы қайнысы Едіге келеді. Шығармадағы бас қаһарман ретінде көрінетін Едігенің сонау бала кезінен Хансұлуға қорған болар азамат, қолғабысын тигізер жәрдемші болғандығына жазушының «Мінәжат» романынан көз жеткізуге болады. «Ер-азаматтар майданға аттанып, Хансұлу тәрізді жас келіншектердің бәрі малға шыққан. Малға шықпағандарын жан-жаққа қара жұмысқа айдап жатыр. Еңбекке жарап қалған балаларды да мектептен алып, жұмысқа салып жатыр. Бір отар колхоз малы мойнында: өлтірсең, жоғалтсаң – сотталасың. Өстіп шыбын жанын шүберекке түйіп жүргенде, көмекке осы бала Едіге келді. Қалай қуанбасын Хансұлу. Арқасын тауға сүйегендей болып қалды»[4, 161 б.]. Ал бүгінде жазушы қайнысы 4-5 жылдан бері баяғы қазақ қырылған ашаршылық туралы деректер жинап, кітап жазып жүрген еді. Сол бір сұрапыл заманның сұсты күндері, халықтың ауыр тұрмысы, ашаршылықтың

зардабы жайлы сол заманды көзбен көрген Хансұлу секілді көненің көздерімен сыр шертісіп, айтқан әңгімелерінен керектісін көкейге тоқып, жазып алып отырады.

Құлын-тайдай тебісіп бала кезден қатар өскен Түгелханның басына түскен мына бір қиын жағдайға Едіге де сенгісі келмейді, тап болған сәтсіздіктің себебін білгісі келіп, Түгелханды әңгімеге тартады. Түгелхан да өзі мүлтіксіз сенген Едігеге өз мұңын ақтарып салады.

«Осы... айдың басында... Табан астынан командировкаға жүретін болдым. Мәскеуге. Үйден жиналып шығып, бала-шағаммен қоштасып, кештетіп аэропортқа келсем, самолетім бір жарым сағатқа кешігіп тұр. Болған жағдайды хабарлай салайыншы деп, «телефон-автоматтан үйдің нөмірін тердім. Телефон үйге түсті. Бірақ линияда екі адам сөйлесіп тұр. Бірі – Аида. Екіншісі – бір бөгде еркек... – Кешкі сағат тоғыздан кешікпеспіз,- деді майда қоңыр еркек дауысы. Сонда барып таныдым. Тастан Арыновичтің дауысы. Өзіміздің кәдімгі, Республикалық басқармамыздың бастығы – Тастан Арынович! Мені Мәскеуге жіберіп отырған да сол...» [3, 417 б.]. Отауынан алысқа ұзап шығар-шықпастан,белден бір-ақ аттап, өзгемен емес, алдында жайылып жастық, иіліп төсек болып жүрген өзінің бастығымен көңіл жарастырып отырған әйелінің бұл қылығы Түгелханның қанын басына шығарады.Бұл оқиғадан соң іші алай-дүлей болған Түгелханның әлгілер жолығамыз деп келіскен жағалауларына барып абыройлары айрандай төгілген шақтарын көзбен көруден басқа амалы қалмайды. Бар жағдайға куә болғанТүгелханның іші қан жылайды, зығырданы қайнайды, әлем қапырық күйге еніп тұншыға жаздайды.

Еш ойланбастан әйелімен ажырасатындығы туралы арыз жазып сотқа тапсырады, Аида тарапынан да еш қарсылық болмайды. Олар ажырасқан бойда Түгелханның жұмысына ҚМҰҚБ-дан (қоғам меншігін ұрлауға қарсы бөлім) екі жігіт келіп,жұмысынан жалған болса да кінәрат тауып, ісін сотқа беретін болып, ақырында жұмысынан шығарып тынады.

«Со күннің ертесіне Тастан Арынович бұйрыққа қол қойды. Жұмыстан шығарды. Соның арасынша баяғы екі жылпос жылт етіп тағы жетіп келді. Құлқындарын түсіне қойдым. Әрқайсысының көмейіне бір-бір мыңнан тықтым. Олар істі жапты. Сотқа бермейтін болды» [3, 417 б.] - деп аяқтайды әңгімесін Түгелхан. Орын алып отырған бұл оқиғадан қазіргі заманда кең етек алып, өзекті проблемаға айналған парақорлықтың да бір ұшқынын байқаймыз.

Романда орын алған келесі бір оқиға, романның өн бойында өріліп,ерке, наз қылығы мен тік мінезін қатар, үйлесімді ұстай білген, керемет сомдалған образ, жалпақ елге «кербез келіншек» деген аты шыққан, иманды, өмір сергелдеңіне қаймықпай қарсы тұрып, қиындықпен бел шеше күресе білген батыл әрі батыр ана Хансұлудың бақилық сапарға аттануы еді.

Хансұлудың таңға жақын көзі ілініп кетіп, түсінде қалада студент болып жүрген Бөпенайын көреді. Қаланың қарақұрым халық жиналған бір алаңында жастар қатысқан ойын-сауық өтіп жатады. Солардың арасынан өрімтал жастармен қол ұстаса дөңгелене билеп жүрген Бөпенайын көргенде Хансұлудың жүрегі жарылардай қуанады. Бірақ қуанышы ұзаққа созылмайды. Ойын-сауық құрып жатқан жастар салтанатының әп сәтте тас-талқаны шығады. Қарулы топ әлгі жастарды шетінен ұстап, қолдарын қайырып, сүйрелеп әлдеқайда әкетіп жатады. Хансұлудың екі көзі Бөпенайында, жаны мұрнының ұшына тығылып тұрған кезінде екі милиция қызының екі қолтығынан шап беріп ұстап алып, дырылдатып сүйрей жөнеледі. Қызының «әже!!!» деп шырқыраған үні естілген кезде, Хансұлу ышқына ұмтылады.«Екі қолын ербеңдетіп алға созған қалпы, төсегінен жартылай шығып барып «дүрс» етіп етпетінен түсті. Сол-ақ екен, көз алды лап етіп аппақ жалын шашты. Не болып, не қойғанын түсіне алмады. Жаны балдай шырын ләззат күйін татқандай болды. Ащы ішектей шұбатылған қараңғы қуысқа зымырап түсіп алып, өзінің бір шоқ сәулеге айналып ағып бара жатқанын байқады» [3, 445 б.]. Осылайша, ауру-сырқат, қайғы-

қасірет мүжіп, кеміріп, әбден ит жыртқан терідей тозығы жеткен байғұс денесі тыныштық тауып, жаны тазарып, әдемі сезімге бөленеді.

«Шыбын жаны шымшықша құлдырап, азат кеңістікті бойлай ұшып, әуелеп барады. Жер бетінің бұйығы таң қараңғысын артқа салған шыбын жан, қырмызы шапақ керелеген таңғажайып нұр мұхитын парлап кезеді. Бұрын-соңды болмаған бір мамыражай ләззат күй кешеді. Рас, бұндай жеңілдікті, бұндай жан толған шаттықты Хансұлу Хансұлу болғалы Жер бетінде бастан кешкен емес» [3, 446 б.]. Көп ұзамай Хансұлудың ақ кебінге оранған мәйіті жерге беріледі. Сөйтіп, Хансұлудай кербез жанның да өмір сапарының соңғы нүктесі қойылады.

Жазушы романды әрі қарай Едіге мен Өктем үннің диалогы арқылы өрбітеді. Едіге осы бір қым-қуыт тіршіліктен көңілі қалып, өмірден түңіліп кеткен еді. Оның ойына орыс жазушысы Леонид Андреевтың жазғаны оралады: «...Лағнет деймін... пешенеме жазылған ырзық, саған! Мен өмірге келген күн... мен өмірден өтер күн... сені қарғыс атсын! Мен кешкен өмір... сен де бүкіл қуаныш-ренішіңмен... қарғыс атсын! Тағдыр! Сен берген сыбағаңның бәрін жиып-теріп бетіңе былш еткізіп ұрдым, тағдыр!» [3, 463 б.]. Осылайша тағдырға өкпе айтып отырған Едігенің әп сәтте тынысы тарылып, аузыменен ауа қармап, ауаның құдіретін сонда ғана түсініп, өмірдің маңызды екендігін біле қояды.

«Осы арада Өктем үн сөз алады. – Ие, Едіге! Сен... әлгінде ғана Жаратқан Иеңнің өзіңе берген жалғыз сыйы – өмірге топырақ шаштың! Енді бұның қалай, араға минут салмай жатып құбылғаның?! Азғана ауа жұта алмай қалғанда тірлік үшін соншалықты аласұрғаның! Аузыңды бақадай ашып, бір жұтым ауаға сонша зар болғаның! Бір жұтым ауадан асқан байлық жоқ екен деп пәлсапа соққаның. Сол ауаны ғой сен... өмір бойы емін-еркін жұтумен келесің!!! Осы сыйы үшін-ақ сен Тәңірге мың тәубе етпейсің бе?!» [3, 464 б.].

«Өлім келмей тұрып өмірдің қадірін біліңдер»- демей ме?! Едігеге айту арқылы барша адамзатқа Өктем үннің де жеткізгісі келіп тұрғаны осы бір ой. Өктем үн одан сайын күшейе түсіп, Едігенің жасаған қателіктерін бетіне басады.

«Біріншіден, Жаратқан Ие қанша сый берсе де, олардың біріне де қанағат қылмадың. Егер қанағат етіп, барға шүкіршілік етсең, өмірден еш түңілмес едің, «қағанағың қарқ, сағанағың сарқ» жүрер едің» -деп тілдейді.

«Екіншіден, сен емес пе ең, беті жылтыр қыз-келіншек көрсең қырғидай тиетін! Әлі күнге дейін сұлу ұрғашы көрсең, сұқтана қаласың. Сол махаббат жырларыңның біреуін ғана, соңғы кейіпкерін Назыкенді еске алайықшы» - дейді Өктем үн, «... түзу борбай, тар шалбар киген қызды бірден ұнаттың. Екі беті бал-бұл жанып тұрған, жиырманың о жақ, бұ жағындағы уыз жас қыздың қолдан құйғандай құлын мүсіні, иығына түскен келте мойыл шашы, түзу борбайы, тар блузка-жеңсізінің өңірін толтыра тіреп тұрған толық қос алмасы, биязы сөйлеп, баппен қозғалған жүріс-тұрысы, қысқасы, бар болмысы сені көрген жерден бір-ақ баурап алды». Үйінде Құдай қосқан қосағы бола тұра, жас арудың қылығына мас болған, отбасын, балаларын ұмытқан Едігенің бұл қылығын Өктем үн ызалана сынайды. Алматының қақ ортасындағы «Алматы» қонақ үйінің 8-ші қабатының бір бөлмесінде болған оқиғаны есіне түсіреді, бұл жолғы кездесулері де бір-бірін сағына қауышқан жандардың қуаныш-қызығы мол, ыстық та ынтық құшақ, аймаласулармен басталғанын, Назыкеннің бойына бала біткені туралы айтқан суыт жаңалығын, Едігенің жағы қарысқандай дыбыс шығармай үнсіз қалғанын, сол кездегі пасықтығын бетіне басады. «Есуас! Ләззатын алғанда жақсысың бұл тірліктің, енді оның зәрін жұтудан неге қашасың?! Жұт! Жұт енді у мен зәрді!!!» [3, 488 б.] – деп Өктем үн зірк-зірк етті. Едігенің баланы алдыртуың керек, болашағыңды ойлауың, басың жас кезінде үй болуың керек дегендерін құлаққа да ілмейді Назыкен. Тұрмыс құрғысы келмейтіндігін, жалғыз өзі баласымен бірге өмір сүргісі келетіндігін айтып бағады, бірақ оның арты не боларын өзі де болжай алмайды.

«Өмірге ризамын!-дейді Өктем үн. Менде бәрі бар. Қызмет те бар. Абырой да бар. Ақша да жетеді. Ел тыныш. Жұрт аман. Не керек осыдан артық?! Мен кешегі соғысты бастан кешкен ұрпақ өкілімін. Жоқшылық, жетім-жесірлік дегенді біз де көрудей-ақ көргенбіз. Ал, енді бүгін төңірегіңе айналып қарашы! Әр үйде бір-бір машина. Апта сайын той. Ата-бабамыз армандаумен өткен «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» осы емес пе?! Мен сол үшін разымын өміріме» [3, 508 б.]. Едіге ызаға булығады, халықтың түбіне жеткен «ішкенге мәз, жегенге тоқ» болып жүрген Өктем үн секілділер екендігін айтады, кімнің қолында тары болса, соның артында қыт-қыттап жүретін тауыққа ұқсатады, құрдымға кетіп бара жатқан қазақтың тілі мен дінінежанашырлық етер азаматтың жоғына қынжылады. Осылайша елінің болашағын, ұрпағының келешегін ойлап жан ауыртқан Едігенің де дәм-тұзының таусылар уақыты жақындап қалған еді.

«Кете берді Едіге. Осы кеткені кеткен. Кейін қайтпақ емес. Біржола кетеді. Мына заман, мына қоғам, мына тозақ тірліктен өстіп, қашып құтылады. Қашып барады Едіге... Жоғалады. Сөйтіп, тағы бір Жер бетіндегі проблема бітеді. Сталиннің айтқаны келсін. «Адам бар ма – проблема бар, адам жоқ па – проблема да жоқ» деген... Едігемен ұстасқан, Едігемен тістескен заман!!! Кер заман!!! Мен жеңілдім. Сен жеңдің. Мен жалғыз да, сен – көпсің. Сен қал! Мен кеттім! Қарамды батырдым. Қош..... Дүниеден осылай өтті Едіге» [3, 511 б.].

Жазушы Смағұл Елубайдың бұл романындаXX ғасырдың 80 жылдарындағы қоғамға жат іс-әрекеттер белең алған заманда рухани тоқырауға ұшыраған, жаппай шырғалаңға түскен,рухани азғындаған халық өмірі шынайы суреттеледі. Автор тоқырау кезеңінің дүрбелең құбылыстарын өз романында реалистік сипатта шынайылықпен бейнелеп, оқырманның жан-дүниесіне жеткізе білуді көздесе, жазушының «Жалған дүние» романы қаламгердің алға қойған осы бірмақсатын толық орындап шыққандығы айқын. «Смағұл Елубаевтың «Жалған дүниесі» - тек психологиялық пландағы емес, философиялық сипаты да көрініп тұрған, заманауи көркем ойдың өзгерістеріне ілесе білген роман» [5, 130 б.].

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З.. Мақалада: Ж.Шыныбеков. «Ақ боз үй» // Алматы ақшамы. 2015 жыл. 27 қаңтар.

2. С.Елубайдың Азаттық радиосына берген сұхбаты. – www.azattyq.org. Пайдаланған уақыты: 05.01.2016 ж.

3. Жалған дүние. Кітапта: С.Елубай. Ақ боз үй: Роман-трилогия. – Алматы: Атамұра, 2008. – 520 б.

4. Елубай С.. Мінәжат: роман – Алматы: «Шабыт», 1993. – 347 б.

5. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011жж.). – Алматы: «Арда», 2011. – 640 б.

Султангалиева Р.Б.,Муханбетова Ж.У.

Обширное содержание и художественно-идейные особенности в романе Смагула Елубая "Жалган дуние" ("Бренный мир")

В этой статье представлены не только факты из жизни писателя, но и творческий подход, проблемы того времени, сюжетные особенности развитие главного персонажа все это рассказывается в романе С.Елубая "Жалган дуние" ("Бренный мир"). Общество которое потерпело крах, духовность все эти аспекты автор показывает с особым мастерством. Такие персонажи как Едиге, Ханслу, Тугелхан они показывают всю сущность человеческих отношений.

Ключевые слова: *художественная проза, застойные времена, аморальность, национальный калорит, историческая правда, художественное заключение.*

Sultangalyeva R.B., Mukhanbetova Zh.U.

Extensive content and artistic ideological features in the novel ofSmagulElubay "Zhalganduniye" ("Mortal world")

In this article not only facts represent,but there're creativity, problems of that time,plot features, development of main character,that's all are told in the novel of S.Elubay "Zhalganduniye"("Mortal world").Society which was collapsed,spirituality,all these aspects author tell with special skills. Such characters Edige,Khansulu,Tugelkhanshow essence of humans relationships.

Keywords: *fiction, stagnant time, immorality, national calories, historical truth, artistic conclusion.*

***

УДК: 78.024.54

Донскова Г.А. – *кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Литвинова Т.С. – *магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *tatka_lit@mail.ru*

СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРАГМАТИКИ

Аннотация. *В данной статье синтаксические конструкции рекламного текста в телевизионной рекламе на российских и казахстанских телеканалах рассматриваются с точки зрения прагматики. Анализируются основные синтаксические конструкции, используемые в современной рекламе.*

Ключевые слова: *синтаксические конструкции, прагматика, прагматическое воздействие.*

Реклама – это социально-психологическое явление. В современном мире, особенно в мире активно развивающегося бизнеса, реклама оказывает очень сильное воздействие на потребителя, так как на каждого покупателя ежедневно обрушивается большое количество информации. В психологическом плане следствием влияния рекламы являются специфические для потребителя проявления в эмоциях, переживаниях, поведении и мыслях потенциального покупателя.

По мнению корифея российской рекламы О.А. Феофанова, «психология дает основные параметры для разработки рекламных концепций..., которые включают психологические аспекты мотивации поведения потенциального покупателя, психологию восприятия слова или зрительного образа, закономерности формирования целенаправленных ассоциаций и т.д.» [1, с. 59].

Цель рекламы – внушить потенциальному покупателю мысль о том, что данный товар или услуга ему действительно жизненно необходима. Все делается для того, чтобы человек сознательно или бессознательно захотел овладеть товаром или воспользовался услугой.

Рекламный текст выполняет также ряд прагматических задач, основными из которых являются следующие: привлечение внимания; подготовка потенциального потребителя к восприятию рекламного текста; демонстрация качества рекламируемого предмета потребления.

Прагматика (от греч. pragma, род.п. pragmatos - дело, действие) – область исследований в семиотике и языкознании, в которой изучается функционирование языковых знаков в речи.

Прагматическая функция рекламного текста состоит в том, чтобы побудить адресата, т.е потенциального покупателя к ответной реакции – приобретению каких-либо товаров или услуг.

Термин «прагматика» введён в конце 30-х гг. 20 в. Ч. У. Моррисом как название одного из разделов семиотики, которую он разделил на семантику, изучающую отношение знаков к объектам, синтактику – раздел о межзнаковых отношениях, и прагматику, исследующую отношение к знакам говорящих [2, с. 390].

В данной статье мы рассмотрим с точки зрения прагматики синтаксические конструкции рекламного текста.

Большую роль в создании запоминающегося рекламного объявления играет синтаксис. Изучение роли синтаксических единиц в создании рекламного образа представляет особенный интерес. В современных рекламных текстах встречаются различные виды синтаксических конструкций. С их помощью выражаются мысли и чувства, передается авторская интонация и настроение, а также отношение к описываемому и изображаемому.

Итак, рассмотрим варианты использования синтаксических конструкций.

В рекламе широко используются все виды односоставных предложений. *Односоставные предложения* в рекламных текстах используют для осведомления о рекламируемом товаре или услуге, а также для побуждения потребителя к действию приобрести товар или услугу. Предикативную основу односоставных предложений составляет один главный член, наличие же второго главного члена структурно не предусмотрено. В соответствии со структурными признаками односоставные предложения делятся на предложения глагольного типа и предложения именного типа. Рассмотрим каждые из них.

Односоставные предложения глагольного типа:

Определенно-личные предложения – это «предложения, в которых глагольные формы выражают действие самого говорящего (1-е лицо) или собеседника (2-е лицо). На определенное лицо указывают личные окончания глагола, поэтому при них личные местоимения *я, ты, мы, вы* могут не употребляться». В предложениях с глаголом 1-го и 2-го лица часто отпадает необходимость во втором главном члене предложения – подлежащем [3, с. 21-72].

Приведем примеры употребления определенно-личных предложений в рекламе на телевидении:

«*Не терпите* головную боль. *Избавьтесь* от нее. МИГ и голова не болит!» (7.11.14, 22^{30} «РенТВ»);

«Релиф. *Начните* лечение геморроя сейчас» (6.12.13, 13^{23} «ТВЦ»);

«*Берешь* одну капсулу, *бросаешь* ее прямо в барабан и сверху *кладешь* грязную одежду» (2.03.13, 20^{25} «РенТВ»)

Неопределенно-личные предложения, в учебнике А.М.Пешковского - «разновидность односоставных предложений, в которой главный член выражен глагольной формой 3-го лица, множественного числа. Неопределенно-личные предложения употребляются в русском языке в тех случаях, когда важно само действие, а его конкретный производитель неизвестен или не существен для говорящего» [4, с. 371].

Исходя из анализируемого материала, замечено, что данный вид односоставных предложений встречается в рекламе нечасто:

«*Расклеились* от гриппа и простуд?» (2.11.13, 20^{22} «РенТВ»);

«*Облегчают* расчесывание и *ухаживают*, как бальзам» (9.10.14, 22^{03} «Евразия»);

«Приходишь домой, а тебе *радуются*» (15.11.13, 00^{12} «ТВЦ»);

«РАСО - Нам *доверяют*, потому что мы платим за чужие ошибки (14.11.15, 23^{56} «НТВ»);

«Москитол. Потому и *не кусают*» (14.07.13, 22^{53} «Россия»);

«АЛИ КАПС. Тобой *восхищаются*!» (14.11.14, 21[35] «Россия»)

Обобщенно-личными предложениями называются «предложения, главный член которых выражен формами глагола, обозначающими такое действие, которое относится к *любому* лицу, в которых действующее лицо мыслится обобщенно. Ср.: Слезами горю *не поможешь* (посл.). Век *живи*, век *учись* (посл.). Значение обобщенности обычно рассматривают как частный случай более широкого значения неопределенности деятеля» [5, с. 97].

Безличные предложения – это членимые односоставные предложения, в которых семантический субъект действия (состояния) реален или не реален, но всегда не выражен в виде подлежащего, актуализация предикативного признака происходит за счет лексического значения главного члена и его безличной формы, а также возможности употребления дополнения с субъектным значением. Примеры употребления безличных предложений в рекламе:

«*Выращено*, а не просто *произведено*» (7.11.13, 17[22] «ТВ-3»);

«*Подтверждено* клиническими исследованиями» (13.11.13, 23[25] «РенТВ»)

К предложениям именного типа относятся н*оминативные предложения. Номинативные предложения* достаточно часто используются рекламодателями. Напомним классическое определение номинативного предложения, данное в словаре лингвистических терминов под редакцией Д.Э. Розенталя: «Номинативное предложение – это односоставное предложение, *главный член которого, обозначающий наличие, существование предмета или явления* в настоящем или вне времени, выражен именем существительным, личным местоимением, субстантивированной частью речи, имеющими форму именительного падежа, а также количественно-именным сочетанием, господствующее слово которого стоит в именительном падеже» (курсив наш) [6, с. 137].

В рекламе номинативные предложения используются для того, чтобы подчеркнуть уникальность и качество рекламируемого товара. Приведем пример из текста телевизионной рекламы:

«Газпром. Национальное достояние!» (29.10.14, 20[39] «РенТВ»);

«Kitekat. Еда энергичных кошек» (4.11.13, 17[14]«ТВЦ»);

«Braun. Качество. Надежность. Дизайн» (8.02.13, 18[22]«НТВ»);

«Коркунов. Секрет хорошего вкуса» (5.11.15, 20[32] «ТВЦ»)

Проанализировав рекламные тексты, мы пришли к выводу, что в рекламе чаще всего используются номинативные предложения и определенно-личные предложения. На наш взгляд, это объясняется тем, что номинативные предложения информируют нас о новом предмете или услуге, а определенно-личные предложения побуждают потребителя приобрести данный товар или услугу.

Вопросно-ответная конструкция представляет собой «монологическое высказывание, в котором говорящий задает вопрос и сам дает на него ответ. Целью такого высказывания является подчеркнутое выделение темы путем превращения ее в самостоятельное предложение», - данное определение мы находим в учебном пособии Лавровой А.А. [7, с. 22].

Вопросно-ответные конструкции создают непринужденность изложения в рекламе. С помощью данного приема как бы предугадываются вопросы читателя, часто рекламист-текстовик выносит их в заголовок и сам же дает обстоятельный ответ. Например:

«Как в 50 выглядеть на 35? Применяйте таблетки и крем Циклин с фитоэстрогенами» (20.10.13, 13[03] «Россия»);

«Насморк? Трудно дышать? Вам нужна помощь! Попробуйте Ринофлуимуцил» (6.10.15, 16[24] «НТВ»);

«Проблемы со здоровьем? Врач-гомеопат поможет их решить!» (2.05.14, 15[34] «ТНТ»);

«Предпочитаете таблетки при простуде и гриппе? Вся сила Терафлю теперь в одной таблетке!» (14.05.14, 18[55] «НТВ»)

Антитеза (греч.. antithesis - противоположение). Стилистическая фигура, служащая для усиления выразительности речи путем резкого противопоставления понятий, мыслей, образов [6, с. 18].

Прием антитезы довольно часто используется в рекламных заголовках и слоганах. Одна из функций использования антитезы в рекламе – помочь выделить фирму или марку продукции среди ее конкурентов. Контраст может быть создан как на информационной основе, так и чисто риторическим путем, он может быть подан в явном виде или только подразумеваться – в любом случае такие фразы обладают большим воздействующим потенциалом:

«Avon. *Мы* создаем инновации – *ты* украшаешь этот мир!»(6.10.13, 17[17] «ТВЦ»);

«Релиф. *Мягкое* решение *острых* проблем» (7.09.15, 13[23] «ТВЦ»);

«Ты – *женщина*, а *не посудомойка.* Finish» (3.11.13, 15[37]«ТВЦ»)

Очень часто антитеза проявляется в глагольных формах:

«Работа, над собой *не всегда заметна,* но *всегда заметен* результат!» (26.04.14, 15[22] «ТНТ»);

«Тирет *приходит* – засоры *уходят*» (26.04.14, 22[35] «1Канал Россия»)

Одна из функций применения антитезы в рекламе – помочь выделить фирму или марку среди ее конкурентов.

Прием градации. В литературной энциклопедии под редакцией В.М. Фриче и А.В. Луначарского предлагается следующее толкование термина: *«градация* – это расположение ряда выражений, относящихся к одному предмету, в последовательном порядке повышающейся (климакс) или понижающейся (антиклимакс) смысловой или эмоциональной значимости членов ряда [8, с. 138].

Как правило, в рекламном тексте в основном используется восходящая (повышающаяся) градация, с ее помощью рекламодатель представляет вниманию потенциальных потребителей качество своего товара или услуги по нарастающей:

«Это был *самый романтичный поцелуй. Самый сладкий поцелуй* в моей жизни. *Самый страстный.* Eclipse. Делает поцелуй незабываемым» (5.11.14, 18[21]«НТВ»)

Приведем пример понижающейся (антиклимакс) смысловой градации:

«Есть *много френдов*, но лучший *друг один*. Есть *много зданий*, но *мой дом один.* Есть *много танцев*, но *лунная походка одна.* Есть *много девушек*, но *любимая одна.* Есть *много копий*, но *бигмак один.* Макдональдс» (13.03.15, 18[21]«1Канал Россия»)

В основном градация в рекламе проявляется в глаголах:

«Боль *подчиняет, подавляет, сковывает*. Пенталгин» (15.12.13, 00[13] «ТВЦ»);

«*Ищи* упаковку с эмблемой акции, *собирай* коды, *получай* призы и шанс выиграть миллион!» (6.10.14, 18[16] «ТВ-3»);

«Еще час назад жена жаловалась на боль. Она не могла *ходить, бегать, прыгать»* (1.11.13, 19[22] «ТВ-3»)

Таким образом, каждым предложением с помощью градации, копирайтер усиливает интерес читателя к предмету рекламы.

Императивы – наиболее часто используемое средство в телевизионной рекламе. «Императив (лат.imperatives – повелительный):

1. книжн. Безусловное, настоятельное требование, повеление.
2. грамм. Повелительное наклонение, глагол в форме императива [9, с. 628].

В русском языке императивность выражается глаголами повелительного наклонения. Повелительное наклонение выражает волю говорящего, его просьбу, приказ, побуждение к действию, в нашем случае к покупке товара:

«Чтобы в доме всегда ощущалась свежесть, *используйте* Airwick Freshmatic. Просто *установите* сменный баллон в держатель и *выберите* интенсивность распыления. *Используйте* Airwick Freshmatic!» (17.06.15, 21^{42} «ТВЦ»)

В рекламе, ориентированной на детей и молодежь, императивы часто используются в функции градации:

«*Ищи* в продуктах Loco-moco переводки с животными и карту Казахстана. *Собери* карту с животными, *загрузи* на сайт и *получи* в подарок рюкзак путешественника. Loco-moco. *Расти* счастливым, *кушай* хорошо!» (4.10.13, 22^{53} «Евразия»)

Анализируя фактический материал, мы сделали вывод, что наиболее встречаемыми формами императива в рекламном тексте являются формы 2-го лица единственного и множественного числа. Так, например, в рекламе, ориентированной на молодежную аудиторию, чаще всего употребляется форма 2-го лица единственного числа, т.е. форма «ты», а не «вы». Благодаря данной форме копирайтером достигается неофициальность, интимность сообщаемого, что, конечно же, подталкивает реципиента к совершению покупки. Приведем пример из рекламного текста:

«Колдрекс МаксГрипп. *Перехитри* простуду, *верни* ясность ума! (20.10.13, 13^{01} «Россия»);

«*Зажги* огонь в своем сердце вместе с Coca-Cola! Coca-Cola – *вливайся*!» (6.10.14, 17^{40} «НТВ»)

Императивы 2-го лица множественного числа, как правило, звучат в рекламе, ориентированной на более зрелую аудиторию. В этом случае императив звучит уже не как приказ, а как предложение приобрести товар или услугу. Данной формой императива подчеркивается социальная роль потенциальных покупателей:

«*Укрепляйте* волосы умным шампунем Чистая Линия» (6.10.15, 17^{19} «Звезда»);

«Майонез Мечта Хозяйки. *Добавьте* в блюдо волшебства!» (12.01.14, 13^{00} «Евразия»)

Данная форма императива используется в рекламе и для того, чтобы подчеркнуть изящество, роскошь товара и утонченный вкус того, кто его приобретает:

«*Прикоснитесь* к миру королевской роскоши с новым Vernel Royal» (13.11.15, 23^{24} «РенТВ»);

«Новый Vernel Супер Комфорт. *Насладитесь* комфортом» (14.11.14, 21^{35} «Россия»);

«*Поддайтесь* шоколадному искушению, ванильному соблазну и клубничному удовольствию!» (6.10.13, 17^{19} «Звезда»)

Императивы в форме 3-го лица, единственного и множественного лица на сегодняшний день активно задействованы в рекламе:

«*Пусть* кефир Food Master, который содержит натуральные витамины и минералы, *станет* естественной здоровой привычкой для всей вашей семьи» (9.10.13, 21^{34} «Евразия»);

«*Пусть* машина *служит* долго. Calgon» (4.11.13, 18^{10}«НТВ»);

«Danissimo. И *пусть* весь мир *подождет*» (2.11.14, 11^{20} «НТВ»)

Многочисленные формы повелительного наклонение позволяют рекламодателю выразить повеление с большей или меньшей степенью категоричности.

Анализ рекламного текста выявил следующие эмоционально-окрашенные императивы: *чувствуйте, общайтесь, окутайте, окружите, вдохновляете, удивляй, наслаждайся, сияй, удивляй, воплощай, управляй* и т.д. Также нередко встречается лексика с отрицательной эмоциональной окраской:

«АЦЦ. *Попрощайтесь* с мокротой!» (4.04.14, 17^{10}«ТВЦ»);

«*Не терпите* головную боль. *Избавьтесь* от нее» (7.11.15, 22^{30} «РенТВ»)

Подводя итог вышесказанному, делаем вывод, что императив довольно популярен в телевизионной рекламе. Однако не следует забывать, что частое употребление императива вызывает реакцию отторжения содержания текста.

Для достижения большего эффекта в рекламе часто прибегают к использованию *повторения ключевого слова, группы слов, предложений.* Данный прием способен придавать динамику и ритм рекламному объявлению. В рекламном сообщении можно выделить фигуры прибавления, убавления, фигуры размещения и перестановки.

Фигуры прибавления в рекламе передают стабильность и устойчивость эмоционального фона. Данные фигуры речи включают в себя повторы с симметричным расположением повторяющихся компонентов.

Анафора – единоначатие, т.е это стилистический прием повторения букв, слов, целых словосочетаний в начале предложения. Очень часто используется в рекламе. Приведем примеры:

«*Пенталгин* - это уникальная комбинация 5ти точно подобранных компонентов.

Пенталгин способен помочь при самых разных видах боли.

Пенталгин - марка №1 среди других анальгетиков!» (6.10.13, 17^{20} «Звезда»)

Подчеркивая важные моменты, анафора придает рекламному тексту выразительность и остроту.

«*Простамол***.** Принимайте по одной капсуле в день.
Простамол создан для борьбы с симптомами простатита и аденомы простаты. И помогает вернуться к полноценной жизни!
Простамол. Просто будь мужчиной!» (1.11.14, 15^{12} «НТВ»)

Цель анафоры – демонстрация уверенного эмоционального настроя.

Эпифора – прием повторения слов, фраз, словосочетаний в конце предложения:

«Как же мне героем стать? - *Бондюэль!*
И откуда силы взять? - *Бондюэль!*
Быть легким на подъём - *Бондюэль!*
Здоровым, день за днем - *Бондюэль!*» (3.11.13, 13^{12}«Россия»)

Эпифора также, как и анафора, передает уверенность речи:

«В сезон простуды и гриппа мы лечимся малиновым варением…конечно, если уже приняли *Арбидол.* Все средства хороши, если принять *Арбидол»* (6.10.13 17^{11} «НТВ»)

Рекламодатели используют ее для того, чтобы проявить настойчивость, но в то же время, эта фигура речи, не успевает стать навязчивой, а производит впечатление искреннего совета.

Фигуры убавления. Данный прием основывается на пропуске речевых единиц. Фигуры убавления в рекламе используются в целях придания тексту энергичности, решимости.

Эллипсис. Данным термином лингвисты называют намеренный пропуск слов внутри предложения. Приведем пример из рекламного текста:

«Кто куда, а я в Сберкассу» (4.11.13, 17^{14}«ТВЦ»)

Бессоюзие или аси́ндетон – это стилистическая фигура, в которой союзы, соединяющие предложение, опущены. Данная фигура используется копирайтерами в целях нагнетания экспрессии, она придает рекламе выразительность, динамичность, темп.

«У каждой хозяйки десятки секретов:
Салатов, пюре, запеканок, омлетов.
С брокколи, рукколой, тмином и кинзой,
Камамбером, рокфором, чедрой, брынзой,

С уксусом, с солью, с молотым перцем.
С любовью, душой и от чистого сердца,
С мясом, без мяса, с начинкой и без, –
Сотни рецептов – один майонез!
Майонез «3 желания» (9.10.13, 21[32] «Евразия»)

Фигуры перестановки, т.е. нарушения привычного порядка следования элементов. Фигуры подобного рода демонстрируют нестабильность, колебание, какие-либо изменения.

Инверсия – нарушение обычного порядка слов в предложении. Данный стилистический прием позволяет сделать рекламу необычной, нестандартной:

«Каждое утро мы вместе варим новую кашу Быстров» (1.11.13, 13[11] «НТВ»);

«На левую палочку карамель и шоколад наливались вертикально, а на правую – сверху вниз» (2.02.15, 20[22] «РенТВ»);

«Ваш восторг обеспечим!» (8.05.14, 19[15] «НТВ»).

Прагматическим центром рекламной коммуникации в большинстве случаев выступает директив. Директивная интенция может быть определена как «стремление одного из коммуникантов оказать на собеседника, адресата такое воздействие, которое могло бы побудить последнего совершить определенные действия, исполнения которых первый из коммуникантов, отправитель, желает по тем или иным причинам» [10, с. 152-156].

Основная цель рекламы выражена в директивах – побудить целевую аудиторию приобрести тот или иной товар. Использование в рекламных текстах синтаксических конструкций направлено на реализацию коммуникативной стратегии рекламодателя. Итоговой целью рекламодателя является рост популярности его продукта и увеличение продаж.

Рассмотрение рекламного синтаксиса с точки зрения прагматики приобретает особую значимость для современной науки.

Литература:

1. *Феофанов. О.А. Реклама: новые технологии в России. – М.: Питер, – 2000. – 896 с.*
2. *Большой энциклопедический словарь: языкознание / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – 685 с.*
3. *Осипова Э.Н., Полякова Г.В. Об изучении односоставных глагольно-личных предложений в средней школе // Вопросы теории и методики русского языка и литературы: Сб. статей. Вып. I. – Архангельск, 1972. – С. 122-126*
4. *Русский синтаксис в научном освещении. - 8-е изд., доп. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.*
5. *Пипченко Н.М. Современный русский язык: Синтаксис словосочетания и простого предложения. – Минск: БГУ, 2008. – 196 с.*
6. *Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителя. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.*
7. *Лаврова А.А. структурно-семантические особенности трансполированных конструкций в политической речи (на материале предвыборных теледебатов в США) // Язык. Речь. Речевая деятельность: Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 10. – Нижний Новгород: Нижнегородский государственный лингвистический университет им. Н.А. Добролюбова, 2008. – С. 117-123.*
8. *Литературная энциклопедия. Советская энциклопедия, Художественная литература. / Под ред. В.М. Фриче, А.В. Луначарского. – В 11 т. – М.: Изд. Коммунистической академии, 1929-1939. – 768 с.*

9. *Большой толковый словарь русского языка. Под ред. Кузнецова С.А. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.*

10. *Иванова Е.С. Стилистические и функциональные особенности рекламной коммуникации в Интернете // Образование и сервис: теоретические и практические аспекты: материалы научно-практической конференции. 21-22 мая 2010 года / Рос. гос. ун-т туризма и сервиса. Калинингр. фил. – Калининград: АКСИ-ОС, 2010. – С. 152-156.*

Донскова Г.А., Литвинова Т.С.

Прагматикалық тұрғыдағы жарнамалық мәтіннің синтаксистік конструкциялары

Берілген мақалада ресейлік және қазақстандық телеканалдарынның телевизиондық жарнамасындағы жарнамалық мәтінің синтаксистік конструкциялары прагматикалық тұрғыдан қарастырылған. Қазіргі жарнамада қолданатын негізгі синтаксистік конструкциялар талданған.

Тірек сөздер: *синтаксистік конструкциялар, прагматика, прагматикалық ықпал.*

Donskova G.A., Litvinova T.S.

Syntactic constructions of advertising texts in terms of pragmatics

This article considers the syntactic constructions of the advertising text in television advertising on the Russian and Kazakh TV channels from the perspective of pragmatics. It analyzes basic syntax used in modern advertising.

Keywords: *syntax, pragmatics, pragmatic effects.*

***

ӘОЖ: 821.512.122.32.09

Абикенов М.Т. – *филология ғылымдарының кандидаты,*
Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік педагогикалық институты
Карипжанова Г.Т. *– филология ғылымдарының кандидаты, профессор,*
С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Қадыров Ж.Т. – *филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,*
М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СӨЗ-СИМВОЛДАР ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация. *Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы сөз-символдар қатарына жататын ай, күн, жұлдыз сөздерінің қолданысының мәні қарастырылады. «Ай», «Күн», «Жұлдыз» концептілеріндегі ұлттық көзқарастың сипаты көрсетіледі. Ай, күн, жұлдыздың мифологиялық моделі астрономиялық көзқарастардың негізінде бейнеленеді. Халық танымында ай, күн, жұлдыз, сұлулық, ізгілік, махаббат нышандары ретінде танылып, М. Жүсіп шығармаларында авторлық көзқарас негізінде көрініс табады.*

Тірек сөздер: *сөз-символ, символдық мән, концепті, мифологиялық таным, мифологиялық мағына, модель, ассоциациялық өріс.*

Ақынның суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстың бір түрі – оқиғаның сырын тұспалдап ашатын, ишарамен білдіретін – сөз-символдарды шеберлікен қиыстыра жұмсау. Ақын поэзиясындағы сөз-символдар көркем мәтіннің идеялық мазмұнын арқалап, ойды астарлап жеткізеді. Символ – сөздің мағынасы кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін көлемінде ғана танылады. Сөз-символдар көп мағыналы болып келеді. Сондықтан сөз-символдың символдық мағынасын кейде шығарманы толық оқығанда ғана түсіне аламыз. Ақын сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты көздейді. Сөз-символ поэзияның бейнелілігін арттыруда маңызды. Символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді. Қазақ халқында қоршаған орта символдық мәнге толы. Мысалы, Мәшhүр Жүсіп поэзиясындағы сөз-символдар қатарына ай, күн, жұлдызды жатқыза аламыз. Жалпы олар құдіретті саналған. Ертеде халық ол жерге жарық, жылу беруші ғана емес жақсылық әкелетін құдіретті күш деп санаған, сондықтан оның мейірімін өзіне аудару үшін табынып, құрбандық шалған. Т.Жанұзақов: «Ай ертеден, көне заманнан-ақ әдемілік пен сұлулық-көркемдік символы болған, оған жұрт табынған, қасиет тұтқан. Ежелгі түркі тайпаларының аспанды, ай мен күнді «қасиетті», «құдіретті», «тәңірі» санап, оларға табынғаны тарихтан белгілі [1, 31 б.]. Академик Ә.Марғұлан «Қорқыт ата күйші» еңбегінде ерте заманда қазақ пен маңғол халықтарына ортақ символ сөздердің мағынасын келтіреді:

1) Күн – махаббат, әділет, ғашықтықтың белгісі. «Күнім» деу махаббаттың, сәби тазалықтың күшті түрі саналған.

2) Ай – сұлулық, сана ишарасы болған.

3) Жұлдыз – мереке, ойын-сауық, жастықтың белгісі болған» [2, 46 б.].

«Сұлулықтың, сұлу қыздың бейнесін халық поэзиясында күн, ай, таң, нұр образымен беру қалыптасқан дәстүр», - дей келе, Р.Сыздықова Дулат ақынның

Қараса көз тойғандай
Топты ортадан ойғандай
Бұтағына шынардың
Күнді әкеп іліп қойғандай,
Сәндісің, жаным, сәндісің!-

деген өлең жолдарын өзінше өрнек, «мұнда да сәнділік, сұлулық образы күн арқылы берілген», – деп көрсетеді [3, 80 б.]. Жоғарыда ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, біз күннің – ізгілік, айдың – сұлулық, жұлдыздың – қуаныш, береке, символы болған деп есептейміз. Қазақ халқының таным түсініктерін астрономиялық көзқарастарда бейнеленуі, оның тілдік көрінісі мифтік баяндар қазақтардың астрономиялық көзқарастарының негізі болып табылады. Олар қай жұлдыз қай уақытта пайда болғандығын түсіндіреді.

Жұлдыздардың қазақ дүниетанымында рөлі маңызды, мәнісі аса зор. Қазақтардың өмір сүру тәсілі жұлдыздардың бағытымен, аспанға шығатын уақытымен сәйкестенген. Көшпелі қазақтар үшін түздегі нақты нысана аспан жұлдыздары. Сол жұлдыздарға қарап түн мезгілін, ай, жыл уақытын айнытпай айта алған. Олар жылдың, айдың, түннің қай мезгілінде қандай жұлдыз болатынын байқап, айтып отырған. Жылқы баққан, қой күзеткен малшылар жұлдыздарға қарап кезектескен. Жұлдыздарға қазақтар атты да өз тұрмысына, көшпелі мал шаруашылығына қарай ұқсатып қойған. «Темірқазық», «Ақ боз ат», «Көк боз ат» т.б. қазақтар үшін «Темірқазық» түнде жол жүргенде бет алысын бағдарлайтын астрономиялық компасы болуымен қатар, астрономиялық сағат та болады. Темірқазыққа қарап, қазақтар уақыт мөлшерін айырған.

Жұлдызды қазақ дүниетанымының кілтті ұғымы деп қарастыруға болады. Себебі бұл ментальды-мәдени жасалымы қазақтардың ұлттық мәдениетінің іргетасы болған құндылықтық бағдарларды, көзқарастарды жүзеге асырады. Мысалдар

арқылы саралап көретін болсақ, қазақ фольклорында, әсіресе, жұлдыздарға байланысты аңыз сюжеттер кең орын алады.

«Ай» да қазақ танымында ерекше орын алатын, аспан денелерінің ішінде ерекше назар аударып, түсініктеріне ай құпиясын ашуға ұмтылыстары ғасырлар бойы жинақталған ауыз әдебиеті үлгілерінен де, қазақ халқының теңеулерінен, мақал-мәтел, фразеологизмдерінен де байқаймыз. Әлем халқы ежелден-ақ уақыт өлшемін Аймен, Күнмен белгілеген. Айға байланысты уақыт өлшемдері, ауа-райын болжаулары, салт-дәстүр, ырым-сенім, мақал-мәтелдері көп. Ай – нәзіктіктің, сұлулықтың символы. Халқымыз ажарлы ару қыздарды «*Он төртінде туған айдай», «Ай десе – аузы, күн десе – көзі бар»,* – деп суреттейді.

«Күн», «Ай», «Жұлдыз» лексемаларының символдық мағынасы ақын-жазушылар шығармаларынан да көрінеді. Мысалы, Мәшhүр Жүсіпте халықтың мифтік дүниетаным, наным-сенімдерінің, астрономиялық көзқарастарының тілдегі бейнелері сипатталады. Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы «күн», «ай», «жұлдыз» концептілері шаманизм, ислам мәдениетіне дейінгі яғни тәңірлік дәуірдегі және ислам дәуіріндегі ұлттық көзқарастың сипатын танытады.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларынан халықтың мифтік дүниетаным, наным-сенімдерінің, астрономиялық көзқарастарының тілдегі бейнелері көрініс тапқан. Тіл – мифологиялық танымның көзі. Тілде мифологиялық жүйенің әртүрлі моделдері бейнеленеді. Сөздің мифологиялық мағынасы тұрақты тіркестерде, идиомдарда бейнелі түрде түсіндіріледі. Ол қазақ халқының дүниетанымының негізін қалайды. Ай, күн, жұлдыздың мифологиялық моделі Мәшhүр Жүсіп шығармаларында кездеседі.

Мешкей жоқ, көріп тұрсаң Күн мен Айдан,
Жақсылық, бойдан шықпас, келер қайдан?!
Міне, сол құтылудың бір хайласы-
Дүниеге адамдарға тисе пайдаң! [4, 191 б.]
Тілімді алсаң, әне, алмасаң да
Бұл сөзді нансаң да, айттым, нанбасаң да!
Баруың Тәңір алдына Күннен жарық,
Ентелеп өз еркіңмен бармасаң да! [4, 183 б.].

«Ай» концептісі көркем дискурс шеңберінде әрбір нақты семантикалық-психологиялық, эмоционалдық-эстетикалық түрде жүзеге асуы тұлғаның тілдік санасының ерекшелігімен айқындалады. Ақын поэзиясында «Ай» мен «Күн» өзінің жаны бар, көзі бар тек тілі жоқ деп танылады.

Ай басын қосар екен қай күн бізбен?!
Телеграмма, телефоным көзге-көзбен!
Айда – бас бар, ауыз бен тіл болар ма?
Өз тілің өзіңе жау ел (зіл) бола ма?

Қазақ халқының алғашқы сенімдері шаман дінімен байланысты. Ол дін көк аспанға, айға, күнге, суға, жерге, ата-бабалар рухына сыйынады. Мысалы, «Күнің болайын», «Айың болайын», «Күнің оңынан тусын», «Айды аспанға шығарды» т.б. бейнеленген. Шартты түрде алғанда сөздің ассоциациялық өрісінде сол нысан туралы адам санасындағы түсінік, ұғым жиынтығы көрініс табады. Ассоциациялық өріс тіл қолданушы ортаның тілдік бірліктердің мағынасын тілдік қолданыста, жалпы қабылдаудағы түсініктерге негізделеді. «Күн» концептісі Мәшhүр Жүсіп шығармаларында білім, біліктілік деген мағынада да жұмсалғандығын көреміз. Мысалы, «Нанайын ба?!» деген шығармасында күнді жарық бейне ретінде алады.

Қараңғы түннің жарық таңы атар ма?
Күннің қызу сәулесі оятар ма?!

Ақын күн сәулесін бейбіт өмір, тыныштық бола ма деген ойды меңзеу үшін қолданғандығын өлеңді толық оқығанда аңғарамыз.

Көңілі – тар, көзі соқыр – сұм заманда,
Тұйғындар торғай құрлы құны жоқтан
Қор болды-ау уқаланып құр табанда!

Қолда бар дүниенің қадірін білмеу жайын айтса, залымдар түн бүркенген күн шыққанын ұнатар ма деп қынжылады. Тіл әлеуметтік құбылыс болғандықтан, ол тілдік ортамен және де жеке адамның танымымен байланысты. Мысалы, ақын:

Телміріп Ай бетіне қарауменен.
Онан басқа нәрседен көзім тайды.
Ай аспанда, мен жерде болдым құмар,
Құмарлықпен емеспін көзді жұмар
Түн болса, ұйқым қашқан соң, ұйықтататын –
Кітап қарап, ақтарып, тақтым тұмар
Анда-санда көрініп қалады Ай,
Ай көрінсе болады көңілім жай [4, 189 б.], *– дейді.*

Ақын ғашық көзбен қараса, ай басқадай, ал қарапайым көңілмен қарағандағы айдың өзгеше болып көрінуі арқылы ғашықтық көзі кемшілікті көре алмайды деген халық ұғымын береді.

...Шығармаймын сыртыма, біледі ішім –
Айдың көңілі, қалты жоқ, анық менде
Анық байқап қарасаң, Айда жүз бар,
Кәдуілгі адамдай екі көз бар.
Тіл мен ауыз бар-жоғы есеп емес
Көңілден-көңілдерге тілсіз сөз бар.
Екі көңіл арасы – қара жол-ды
Күндіз-түн қатынасады оңды-солды
Болған үшін басында мұң менен зар
Бір күн қылдай жіңішке, бір күн толды.
Мұнда отырып мен толсам, Ай солады.
Екі басы иіліп жай болады.
...Ай толып аспандағы шараланып,
Көркейер он төртінен толған Айдай.

Адамды қоршаған шынайы болмыс нысандары өзара байланыста, үйлесімде немесе өзгешелікке құрылған. Осы байланыстарды бақылаушы да, танушы да, зерттеуші де, бағалаушы да ең алдымен адам болғандықтан, олардың көрінісі тілде бейнеленеді. Осы ретте, адам санасының, ойының ең бір күрделі процесі ретінде метафоралы ойлау қабілетін айтуға болады. Адам көңілінің биіктігі көрініс табады. Қолға түспейтін дүниеге құмартуы, ұмтылуы, ғашық болуы. Қолынан келмейтін дүниенің сырын түсінуге, армандауға адам баласының құмар болуы бейнелеген. Ал төмендегі шумақта ақын қолдан келмеске бос ұмтылғаннан пайда жоқтығы жөнінде философиялық ой түйіндейді.

...Бұлт бар өркеш-өркеш мұнарланған
Көңіл бар көктегі Айға құмарланған
Меңдей бұлт, көрінбей бетін басса,
Түлкідей бүркіт алған, жұмарланған.
Не түсер, көктегі Айды, алғанменен
Шын болмас, айланбан, жалғанменен
Күдер үзіп, түңілу жоқ қой менде
Ала алмай оны тағы қалғанменен
Телмірдім тек күн батыс Айға қарап
Мен Айға телмірмеймін жайға қарап.
Асық ойнап пай салам, Ай болсаң да,
Алатұғын отырмын айға қарап.

Қазақ халқының білімділігінің астрономиялық көзқарастарда бейнеленуі және оның тілдік көрінісі – қазақтардың ежелгі танымының белгісі.

Аспанда: Күн күректеп, Ай айырлап,
Алмастан ешбір дамыл ол байырлап
Бидайдай желге ұшырып өміріңді,
Екеуі тауысуда, біл байымдап!
Ойласам, осы бір сөз дұрыс екен,
Деп айтпас миы бар жан: «Бұрыс екен!»
Бірі – күндіз, біреуі түнде жортқан-
Ай менен күн – өмірдің ұрысы екен.

Жұлдыздардың қазақ дүниетанымындағы рөлі маңызды, мәнісі зор болған. Көшпелі қазақтар үшін түздегі нақты нысана аспан жұлдыздары. Сол жұлдыздарға қарап түн мезгілін, түннің қай мезгілінде, қандай жұлдыз пайда болатындығын байқап, айтып отырған. Олар жылдың, айдың, түннің, қай мезгілінде уақытты айнытпай айта алған. «Жұлдыз» концептісін қазақ дүниетанымының кілтті ұғымы деп қарастыруға болады. Себебі, бұл ментальды-мәдени жасалым қазақтардың ұлттық мәдениетінің іргетасы болған құндылықтық бағдарларды, көзқарастарды жүзеге асырады.

«Жұлдыз» концептісінің құрылымы күрделі:

Аспан биік болғанда Жер - аласа,
Таулар зор, дариялар мол – көз қараса
Ай мен Күндей жарық, ***жұлдыздар*** *көп*
Жаралған бәрі оңды боп бір тамаша.

Берілген шумақта ақын жұлдыз ұғымын тура мағынасында қолданған. Бұл компонент «жұлдыз» сөзінің мағыналарын айқындайды: жұлдыз, ақпа, метеор т.б.

Күн шықты, жұлдыз біткен өртке күйді,
Күймесе, қайда кетті, не жау тиді.
Жел қатайды, еңсе бір көтерілді,
Ғайыптан бір қыз келіп беттен сүйді.

Ақын шығармаларында да жұлдыз концептісі белгілі ұғымдардың көрінісі ретінде жұмсалғандығын аңғарамыз.

Сонда жарлық түсірді Көк пен Жерге:

-Тауға қаһар, алдыма кел,-деп-бірге,
-Ай, Күн, Жұлдыз, ағаш, шөп,-шашбауыңмен
Ажарланып, көркейіп кір,-деп түрге!
Ерік, ықтияр өзіңде, көкпенен жер,
Ай мен күн, бұл кеңеске сенде кір
Тау мен тас, шалқып жатқан дария сулар,
Көрермін алаламай бәріңді бір.
...Сейсенбі, сәрсенбі күн көкті қылды
Құдіретпен қылған ісін неше бөлді.
Көкті жерге пар қылып үйлестіріп,
Ай мен күн жұлдыздардан перде құрды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «күн», «ай», «жұлдыз» концептілері шаманизм, ислам мәдениетіне дейінгі яғни тәңірлік дәуірдегі сипатын білдірген. Жер жаһанды жаратушы жұлдыздарды әсемдік үшін жаратты деген ұғымды аңғартады. Ишарат өлеңдерінде ақын ай мен күнді көргенімен ешнәрседен хабарсыз, қараңғылықта қалған, яғни оқып-тоқымаған жан туралы тұспалдап отыр. Күн мен айды көргенімен қараңғылықта қалғандықтан қолдан келері жоқ дүниені меңзеп отыр. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағыдай күн мен ай, жұлдыздың қазақ әдебиетінен де символдық мәнін көреміз. Мысалы, ақын-жырау шығармаларын қарастырсақ, аталған сөздердің символ ретінде қолданғандығын бірден аңғаруға болады.

Нұрыңнпан нұр алып,
Аспанда жарық ай,
Келеді қозғалып,
Жақындап бері қарай
Күн батып жоғалды

Ақын сұлулықты, махаббатты, сүйіспеншілікті білдіруде халық ұғымындағы қалыптасқан танымға (күн, ай, жұлдыз – сұлулық символы) басқаша жағдайды қолданған. Яғни әлемдегі барлық құбылыс сұлуға таңдана қарайды. Сүйгеніне деген терең сүйіспеншілік, шексіз махаббатты білдіруді Мағжан өлеңдерінен оқимыз.

Келші, көзім, күн бетіңді көрейін
Сүйші, сәулем, тұншығып мен өлейін
Жет, жұлдызым, жылжып қана жібектей.
Жұлдызды – жүзік,
Айды алқа ғып берейін!

Ай, күн, жұлдыз ғашықтық сезім күйлерін ғана емес, барша адам атауларының бір-біріне деген сүйіспеншілігін көрсетеді.

Б.Күлеевте:

Сен хорсың, періштемсің, алламсың сен,
Мен үшін сенің көркің тәңірмен тең.
Көркің күн, жүзің жарқын, ажарың ай,
Тізе бүктім, «тәңірі» дедім алдында мен.
Жүрсең – жер, күлгенде – көк сүйінеді,
Ағаш-шөп сәжде қылып иіледі.
Аспанның ажарлысы Ай менен күн.
Көркіңді көріп таң боп күйінеді.
Алдыңан әлдеқашан бұлт қашқан,
Құлдықта қол құсырып жер мен аспан.
Айнадай ай жүзіннің ажарынан.
Ұялып жұлдыз біткен бетін басқан.

Демек, *ай мен күн* – өмір өзегі – биік махаббат, терең сүйіспеншілік, асқан сұлулық символы болса, *жұлдызды аспан* – қос ғашықтың махаббатының куәсі. Қазақ халқы ай, күн, жұлдыз сөздерінің символдық белгісіне байланысты: а*йдай сұлу, жаңа туған айдай, ай қабақ, он төртінде туған айдай* десе, күнге байланысты *күндей көрік, күндей нұрлы, күндей балқу* т.б. кейде ай мен күнді қосарлана қолданып, мінсіз әдемілікті меңзейді: *ай десе аузы, күн десе көзі, айдай мінсіз* т.б.

Қазақ халқы үшін күн – мәңгілік өмірдің символы.

Оңынан айым, күнім туып сол жақтан,
Алашыма айнадай сәуле бере ме?

Халық тілінде күн сөзінің символдық мәніне қатысты төмендегідей тұрақты тіркестер бар: *күн көру, күнелту, күні туды, күні таусылды, күні жақындады, күні өшті, күні біттті* т.б.

О, менің тірлігім, қуатым!
Неге сен батасың шуақ-күн?
Сақшысы бол-дағы өмірімнің
Төбемде мәңгілік тұр көріп.
Батпа сен!
Бермеші түнге ерік!
Төбемнен ұзама жүз қадам,
Жылыта бер денемді мұздаған,
Зәредей сәулеңді мен сенің
Некелі жарымдай қызғанам.

Сонымен, аспан шырақтары – Күн, Ай, Жұлдыз халық танымында сұлулық, ізгілік, махаббат нышандары ретінде танылып, тіл жүйесінде өз өрнегін салған.

«Дойбының ойыны» өлеңінде Мәшһүр Жүсіп ойын туралы айтып отырған сияқты көрінгенмен, өмірді тұспалдап отыр. Өмірде сараң болма, сараң болсаң, халықтан байлығыңды тығып, тарылсаң бәрі босқа қалады деген ойды тышқанның інге тыққаны ертең мысыққа ұсталып, жем болса, тыққан, жиған тергенінің босқа қалатындығын айту арқылы жомарт болуды меңзейді. «Ай» болсаң да, «Күн» болсаң да мәңгі жарқырап тұра алмайсың, олар да батады деген философиялық түйін тастайды.

Бір жарық түн басынан таң атады,
Мейлің – Ай, мейлің Күн бол, – бір батады
Дарияның толқынындай дүние жүзі
Толқында тауып тыныштық кім жатады?
Астыңа – жер, үстіңе көкті жайды:
«Күндіз Күнді көр-деумен, түн болса, Айды!»
Мұның бәрін бекерге жаратқан жоқ,
Білмей қалсаң, мойныңа бұл бір пайды!
Дойбының тақтайындай қылды көкті,
Ай мен Күн, жұлдыздан – тасын тікті.
«Күндіз, түнмен ұтысып, ойнап қал!»-деп,
Күн де бес жылда бір айды артты жүкті.
Өзге ойынның бұл ойын басы болды,
Ойнай мұны білмеген – ғасы болды.
Жыл да – он-екі ай болғанда, ай да он екі,
Жиырма төрт дойбының тасы болды.
Өзің қимай, ала алмай, құр(ы) қаласың қаласың(қалсаң құры)
«Бермеді!» [4, 199 б.], *– деп, Құдайға жұқтырма кір.*

Өзің мақсатыңа қол жеткізбесең, біреуді кінәлап, қаралама деген ойды тұжырымдайды. Еңбектен, талмай еңбек ет, бірақ құр жинай бермей халыққа де көмектес деген ой тұспалмен берілген. Тышқанның талмай күні-түні еңбектенгені мысыққа ұсталған күні жер астында қалатындығы арқылы жиған тергеніңді аясаң, көпке септігің тимесе ол да босқа қалады деген ой астарлап берілген.

Ін қазып, үйден-үйге жаса тесік,
Тар болсын, кіре алмастай, кедейге есік.
Жалғыз тал шөп көрінсе, тастамай жи,
«Болды-деп, – заман жайы әлденешік?!»

Сараңдықты мысқылдап тұр. Ақын ешкімнің қолы жетпестей жина тер, дүние жи деп тұрған тәрізді. Сол еңбегіңді аяп, кедейге көмектеспесең, босқа қалады деген ой мына жолдарда аңғарылады:

Қалады жер астында жиған дүниең,
Бас салса, бір тесіктен, аңдап мысық.

Енді бірде ақын жылан бол, алтын жый, күміс жый көңілің тоқ болады дейді. Бірақ бұл жерде де сатира бар, өткір шенеу бар. Өзінен өзі аяп қалтақтаған өмірден өз орнын табуы екі талай. Сараң болмай әр нәрсені жомарттықпен шешкен адам өмірден өз орнын табады деген ой беріледі. Яғни, әр нәрсені дойбы ойнағандай өмірде де тарылмай, ойланып, ақылмен шешу керек деген тұжырым бар. Өмір дойбының ойны сияқты, надан болмай, сараң болмай, тасты ұтқызса да жеңіске қол жеткізуге болады деген тұжырым арқылы, өмірдегі құбылысты бейнелейді.

Әдебиеттер:

1. Джанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка / Автореф. док. филологич. наук. – Алматы, 1976. – 100 с.

2. Маргулан А. Из истории городов и строительство исскуство древнего каз. – Алматы, 1950. – 237 б.

3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 272 б.

4. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы Шығармалары. 1-том. – Павлодар, 2010. – 310 б.

Абикенов М.Т., Карипжанова Г.Т., Кадыров Ж.Т.

Использование слов-символов в произведениях Машхур Жусипа

В данной статье рассматривается значимость слов месяц, солнце, звезда, которые в поэзии Машхур Жусипа используются как слова-символы. В концепте «Месяц», «Солнце», «Звезда» отражается национальный колорит. Мифологическая модель месяца, солнца, звезды описывается на основе астрономического контекста. В народе понятия месяц, солнце, звезда используются как символ красоты, вежливости и любви, а в прозведениях М.Жусипа выражено авторское видение этих понятий.

Ключевые слова: *слово-символ, символическое значение, концепт, мифологическое видение, мифологическое значение, модель, ассоциациативное понимание.*

Abikenov M.T., Karipzhanova G.T., Kadyrov Zh.T.

Application of symbol words in Mashkhur Zhussip's works

The given article deals with the scrutiny of the significance of such lexical units as "the moon", "the sun", and "the star" that are used in Mashkhur Zhussip's poetry as symbol words. The concepts "the moon", "the sun" and "the star" reflect some national peculiarities. The mythological models of the given concepts are constructed on the basis of the astronomic context. It is a popular belief that these notions are generally applied to signify the symbolic semantic particularities of beauty, politeness and love. Thus, in M. Zhussip's works these concepts are chiefly viewed from the author's unique standpoint that is closely connected with the general national comprehension of figurative language.

Keywords: *symbol word, symbolic meaning, concept, mythological visualization, mythological meaning, model, associative comprehension.*

***

УДК: 82- 3(574)

Умарова Г.С. – *кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова*
Ыбраева Р. *– магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *umarova_1959@mail.ru*

«ЖЕНСКАЯ ТЕМА» В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация*. В настоящей статье авторами проделана попытка раскрыть историю отражения «женской темы» в казахской литературе.*

Ключевые слова: *образ женщины, предмет восхищения, разочарования, внутренний мир, психологизм.*

«Женская тема» в истории казахской литературы берет свое начало еще с фольклора, с произведений социально-бытового эпоса, лироэпических поэм «Козы-Корпеш и Баян-Слу», «КызЖибек» и др. Это связано с изображением личностного начала, изображения частной жизни героя, выдвижения на первый план любовной коллизии, с любовно-приключенческими сюжетами.

Впервые образы женщин в казахской письменной литературе появились в связи с отражением в литературе самого сущностного в жизни человека, прежде

всего, отражением экзистенциальных парадигм, поиском ответов на самые существенные для культуры вопросы, в начале XX столетия.

Понятие «экзистенциальная парадигма» вводится в литературоведение российским исследователем Г.А. Белой. Применительно к эстетике слова, к художественному отображению и изучению жизни, по мнению казахстанского литературоведа А.С. Исмаковой, введение этой категории представляется необходимым и оправданным.

Экзистенциальная парадигма – это сумма самых существенных для культуры вопросов и ответов: что такое жизнь, что такое смерть, что такое государство, что такое власть, что такое любовь, что такое дружба, что такое свобода, что такое личность и все, что входит в круг экзистенциальных проблем человека [1, с. 15].

С «женской темой», тесно связанной с вопросами разносторонней сущности любви между мужчиной и женщиной, как отражение экзистенциальной парадигмы, читатель знакомится в казахской поэзии, начиная с произведений Абая Кунанбаева (1845 –1904). Одним из таких произведений стало широко известное всему казахскому читателю стихотворение «Көзімнің қарасы»/ «Свет моих очей», впоследствии ставшее классическим музыкальным произведением.

С любовной лирикой, отражающей женский образ как предмет восхищения, воспевания ее красоты, как виновницы печали и горести лирического героя, читатель впоследствии знакомится через поэзию С.Торайгырова, М.Жумабаева, С.Сейфуллина и др.

К образу женщины, к решению социального вопроса о ее свободе в соответствии с идеологией государства казахская проза наиболее активно начала обращаться в начале двадцатого века. Таким первым прозаическим произведением оказался роман С.Кубеева (1878 – 1956) «Калым» (1913). Произведение Кубеева было оценено как значительное явление в истории формирования казахской художественной прозы. Публикация романа была воспринята как одно из наиболее выдающихся событий в культурной жизни казахского народа, «журнал «Айкап» отмечает роман в числе наиболее значительных событий года». Герои этого романа – Кожаш и Гайша– стали любимыми персонажами молодых читателей. По словам М.Ауэзова, «казахский читатель буквально зачитывался первыми романами типа «Калыма», ценя в них правдивое отображение запросов современности».

Героиня романа, юная Гайша, которую отец пытается выдать замуж старому, состоятельному Турлыгулу, стремится отстоять свое женское счастье с любимым Кожашем.Гайша и Кожаш – люди нового времени, новых взглядов на жизнь, хотя они типичные аульные жители, ничем примечательным не выделяющиеся. Благодаря целеустремленности молодой девушке удалось остаться с любимым избранником.

Особенность романа С.Кубеева в счастливом финале, чего прежде не было, это новое явление в казахской литературе.

Роман «Калым» литературовед Ш.Елеукенов относит к бытовому роману, в то же время, замечает, что в нем «отмечается ярко выраженный отпечаток фольклора, из недр которого они вышли. Роман С.Кубеева пронизан теми же мотивами, что и лирические поэмы «Козы-Корпеш и Баян-Слу», «КызЖибек», «Айман-Шолпан». Это были мотивы любви, борьбы за личное счастье. Парень и девушка любят друг друга. А «злой дух» мешает им соединиться. … Уже между романом «Калым» и лирико-бытовыми поэмами обнаруживается существенная разница. Прозаическое повествование опускает героев на почву реальной жизни, что является признаком жанра романа [2, с. 14].

Просветительско-демократическую направленность произведения «Калым» подчеркнул исследователь З.Бисенгали [3, с. 174-180]. И то же время он относит роман «Калым» в число лучших образцов художественной прозы начала XX века.

Своеобразен образ женщины в лирическом романе С.Торайгырова (1893 – 1920) «Камар-Слу» (1914). Стихотворный роман «Красавица Камар» назван именем

главной героини. Она получает благодаря родителям прекрасное в казахском обществе того времени домашнее образование. Камар-Слу пытается отстоять свое право выбора любимого человека в качестве спутника жизни.

Анализируя образ Камар-Слу, З.К. Бисенгали отмечает, что «столь ярко женского образа казахская проза начала XX столетия не знала» [3, с. 181-190]. Характер героини романа Торайгырова раскрывается через письма влюбленных Камар и Ахметом, людей образованных, представителей зарождающейся национальной интеллигенции.

Героиня романа – не жертва косных феодальных обычаев, а борец, который вступает в схватку с силами тьмы и готов биться до конца, – считает Бисенгали. Образ Камар – замечательное достижение писателя. Образ героини дан в динамике, в развитии: она не сразу вступает в борьбу за свое счастье. Сначала девушка пытается скрыть свои чувства. Когда записку Ахмета перехватывают, ею овладевает страх. И лишь тогда, когда в дело вмешивается Жорга-Нурым, она, наконец, осознает, что ей ничего не остается, как вступить в открытую схватку. Борьба за личное счастье героини перерастает в борьбу против всей системы косных и жестоких старых обычаев, мешающих женщине обрести личное счастье. Камар в этой борьбе гибнет, но гибнет не как жертва, а как непримиримый борец, воля которого не сломлена.

Автор психологически мотивирует взаимоотношения своих персонажей, углубляясь в отображение духовного мира героев. Это и описание состояния Ахмета и Камар при встрече на тое (свадьбе), и описание волнений, чувств, когда Камар получает записку от любимого, но, к сожалению, такие удачные эпизоды в романе единичны. Это обусловлено не недоработкой автора, а тем уровнем развития, на котором в то время находилась казахская проза.

Если образы женщин в произведениях «Калым» и «Камар-Слу», появившихся в 10-е годы XX века, трактовались авторами с позиции их социальной принадлежности, решая проблему униженного положения казахской женщины, то в 20-30-е годы образы казахских женщин, их поступки, характеры отражают постепенное усложнение показа человеческой личности. Такими изображают своих героинь в художественных произведениях Мыржакып Дулатов, Шакарим Кудайбердиев, Жусупбек Аймауытов, Магжан Жумабаев, Мухтар Ауэзов. Художественная литература понимается этими авторами в качестве особого познания реальности, а не придатка идеологии.

Художественная проза Дулатова, Кудайбердиева, Аймауытова, Жумабаева и Ауэзова, явили миру, по утверждению А.Исмаковой, уроки высокой человеческой морали [4, с. 117.]. Не все произведения указанных выше авторов были известны читателям почти до 80-х годов XX века из-за того, что все они, кроме М.О. Ауэзова, чудом уцелевшего, были репрессированы и их произведения запрещались публиковать.

В связи с этим,лишь в конце XX века появились следующие исследования литературоведов: Ш.Сатпаевой – о личности и наследии Ш.Кудайбердиева, С.Кирабаева о творчестве Ж.Ауймауытова, Ш.Р. Елеукенова о поэтическом мире М.Жумабаева, Р.Нургалиева об общественно-эстетическом контексте возвращенной литературы [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Судьбу униженной казахской женщины М.Дулатов поставил в центр казахской прозы, социального романа «Бахытсыз Жамал» (1910), а не социально-бытового и не любовно-приключенческого произведения.

Герои М.Дулатова, Ж.Аймауытова – сложные личности, но часто они кажутся духовно слабее своих предшественников. Очевидно, дело тут не в самих чертах, а в том, что коренным образом изменился тип взаимоотношений с миром. Теперь герои (и героини – Г.У.) прозы 20-х годов чаще пребывают внутри себя, взаимодействуя не с чужим, а со своим миром. И это разный мир [4, с. 119].

Сюжет романа «Бахытсыз Жамал» на первый взгляд кажется традиционным для казахской прозы тех лет. М.Дулатов через рассказ о судьбе девушки Жамал (не бедной, не падчерицы, как в сказке) впервые совершил поворот к частной жизни, к показу конкретного случая из довольно тогда драматической жизни казахской женщины.

Именно женская тема помогает автору создать новое психологическое произведение, ранее не присущее казахской литературе. Событийный уровень произведения динамичен: детство и юность героини, долгожданного первенца немолодых уже, состоятельных супругов, проходило обычно: окруженная любовью дочь получает определенное по тем временам обучение первоначальной грамоте. Но обстоятельства сложились так, что отец вынужден отдать ее замуж за невежественного байского сына Жумана. Почти сказочный сюжет осложнен появлением молодого учителя Гали и взаимной любовью между ним и Жамал. Далее следует их побег, короткое счастье вдали от родных. Но внезапно от болезни умирает молодой муж. Жамал, растерянная горем, по решению старейшин переходит к несостоявшемуся, но засватавшему ее прежде, жениху Жуману. Восстанавливается первоначальный порядок событий. Привыкшая жить в гармонии со своим внутренним миром, Жамал не может смириться с отношением к ней оскорбленного мужа. Мысли свои доверяет она письмам-обращениям к Гали – как в книгах, прочитанных ею еще в девичестве (не случайно автор на полстраницы перечисляет их список). После очередных побоев мужа, Жамал уходит из дома в зимнюю буранную ночь. Наутро ее замерзшее тело находят случайные путники, которые и явились первыми рассказчиками этой трагедии.

Внутренний мир героини автор раскрывает через диалоги, в письмах-посланиях, в монологе-обращении Жамал к жизни. Интеллектуальный уровень развития героини подчеркивается рассказом о владении ею письмом и грамотой, чем очень раздражала первую жену Жумана. Не по возрасту горьки размышления Жамал о своей участи, она не стонет, не плачет, а размышляет.

Слова Жамал у могилы возлюбленного напоминают эпос, когда события приостанавливаются, чтобы передать драматический монолог.

Внутреннее состояние героини, похожей на обреченное животное, которое переходит из рук в руки, как во время барымты – угона, повествователь характеризует, используя сравнение. Такое сравнение ранее отсутствовало в казахской прозе.

Причины обреченности Жамал мотивируются автором посредством изображения поступков отца по отношению к дочери и через доведенную до автоматизма систему унижения женщины в том обществе.

Судьба Жамал не судьба бедной золушки или обделенной умом и красотой несчастной жертвы обстоятельств. Образ Жамал позволяет Дулатову изобразить судьбу традиционной казахской молодежи, имеющей и знания, и ум, и благосостояние, но лишенной права на устройство своей судьбы. Этим автор поставил на обсуждение серьезную проблему социального неравенства – униженного и бесправного положения женщины. М.Дулатов, с его обостренным чувством гражданской ответственности за все происходящее, не мог не возмутиться столь инертным и бездушным отношением к человеческой личности.

Женская тема, связанная с трагической судьбой несчастной молодой девушки, отражает не только проблемы женской участи в казахском обществе. Дулатов, кроме этой стороны женской темы, в своем романе поднимает глубоко философскую, экзистенциальную проблему о праве личности на духовную свободу. Доказательством тому предсмертные слова Жамал, ее обращение-прощание с Гали – это монолог, по психологической силе напоминающий классическую гамлетовскую ситуацию: быть или не быть духовной внутренней свободе человеческой личности, придавленной социально.

Дулатов, драматизируя события, накаляет ситуацию до предела, как бы проверяя своих героев на нравственную прочность: сколько в каждом из них веры в себя, веры в добро, веры во Всевышнего. В конце концов, он убеждает читателя в том, что в такой трагедии виноват не Всевышний, а сами люди, их инертность и бездушие, их псевдомораль, допускающая сначала моральную, потом и физическую расправу над безвинными людьми.

«Қараңғыда қалдым мен, шамшырақ сөнген заманда»/ «Осталась я во тьме, в темные времена», – последние слова Жамал дают точную характеристику эпохи, в которой типичными были подобные трагические события.

Женской теме посвящены произведения одного из ярких представителей творческой школы Абая ШакаримаКудайбердиева (1858 – 1931): поэмы «Калкаман – Мамыр» (1912), «Енлик – Кебек» (1912), «Лейла и Меджнун» (1923), «Нартайлак – Айслу» (1929); прозаическое произведение «Адил и Мария». Кудайбердиеву, вслед за Абаем, было важно исследование сознания нового лирического героя, стремящегося к нравственному и духовному самосовершенствованию. Поэтому не удивительно, подчеркивает Исмакова, что в лирике поэта нет социальной дифференциации богатых и бедных, для него существенны общечеловеческие пороки и общечеловеческие ценности, т.е., говоря современным языком, поэту интересны рассмотрение экзистенциальных парадигм.

Исследование экзистенциальных парадигм, попытка решить проблемы сложных взаимоотношений личности и общества приводит Кудайбердиева к стихотворному переводу повести «Дубровский» Пушкина на казахский язык. Шакариму был близок бунтарский дух повести русского классика, сопротивление личности установившимся социальным догмам общества.

Осмысление Кудайбердиевым проблемы бытия и места человека в нем, в своем творчестве в целом, и в указанных выше произведениях, в частности, происходит и в силу обращенности автора к творческому наследию своего еще одного духовного наставника, каким он считал Л.Н. Толстого. Русский писатель, которому было посвящено стихотворение Шакарима, близок поэту не только творчеством, но и жизненными поступками, поиском и утверждением человеческих ценностей и философским отношением к религии.

Герои, героини поэм Шакарима часто конкретные исторические личности. Но историческая фабула оживает в его поэмах: автор поэм часто представляет слово самим персонажам, приближая этим их проблемы к себе и читателям, показывая драматизм происходящих событий. Трагедия влюбленных убеждает читателя в виновности общества черед человеком. Поэт выявляет уродливость социальных устоев того времени, которая является губительной для нормальной человеческой жизни (конфликт между личностью и религиозными догмами в «Калкаман – Мамыре», личности и родовых традиций в «Енлик – Кебек»).

Герои поэм, каждый по-своему, стремятся к справедливому исходу событий. В «Калкаман – Мамыре» повествуется о трагической любви Мамыр и юноши Калкаман, которые находятся в дальней родственной связи. Но их соединению противостоят родовые запреты. В финале Калкаман навсегда покидает свой род, который примирился с убийством его возлюбленной, но и его самого готов принести в жертву основам шариата. В поэме осуждается мораль, бесчеловечность в обесценивании человеческой жизни, самой высшей ценности, дарованной свыше.

Герои поэм Шакарима ни положительные, ни отрицательные персонажи, каждый из них имеет свой голос, осмысливает по-своему происходящее. События в «Енлик – Кебек» схожи с поэмой в «Калкаман – Мамыре». Но любовная драма осложнена социально. Раздор из-за земли между родами Тобыкты и Матай как бы предопределяет трагический исход событий. Любви ни в чем не повинных героев противостоят социальная жестокость, система сложившихся до них общественных

отношений. Перед читателем не фабула легенды о трагической любви Енлик и Кебек, а сложный внутренний мир героев, их переживания и чувства.

Женская тема, тесно связанная с любовной тематикой, с очередной трагической историей двух влюбленных, уже звучавшая в поэмах Кудабердыева, с особенной остротой звучит в самом крупном прозаическом произведений писателя «Әділ и Мария»/«Адил и Мария». Предполагается, что произведение написано в 1925 году, впервые опубликовано только в 1988 году. В подзаголовке автором к произведению автором внесено название «Қайғылы роман»/ «Трагический роман». За внешним событием – трагической судьбой влюбленных – автором раскрываются их чувства и переживания, психологизм казахов начала XX века.

Перед читателем не только старые бытовые картины аула, но и психология людей, их разная реакция на те, или иные действия, порой ими самими невозможно объяснить эти поступки.

Как в любом любовном романе, здесь тоже присутствует любовный треугольник: между юной Марией и Адилом стоит отвергнутый девушкой сын волостного Еркимбек, который, оклеветав, отправляет Адиля в ссылку. По аулу распространяется слух о гибели Адиля, у Марии рождается сын Касим, Еркимбек продолжает свои домогательства. В финале события развиваются быстро, как в сказке: объявляется из мертвых Адил, Еркимбек решает покончить с непокорившейся ему женщиной: убивает и Марию, и Адиля. Происходит это не как в сказке, в вполне реальной жизни. Так распадается любовный треугольник, в котором одерживает победу отвергнутый Еркимбек.

В традиционном сюжете писатель сумел реализовать философское осмысление жизни. Мария и Адил в начале и в финале совершено разные люди, успевают не только физически пережить события одного года, но и эмоционально пережить радости, печали и горе.

Более тонкое психологическое состояние женщины удалось изобразить, передать на страницах одноименного с героиней романа «Акбилек» (1928) ЖусупбекуАймауытову (1889 – 1931). Роман был частично опубликован в 1927-1928 годах в журнале «Равенство женщин». Сюжетную канву романа, по словам исследователя А.Исмаковой, можно назвать «хождением по мукам» казахской женщины. Суть не в движении сюжета, а во внутреннем духовном возвышении героини. Героиня в начале романа растеряна: на ее глазах белогвардейские солдаты убивают ее мать, от нее отказывается любимый ею Бекболатом из-за того, что ее увели эти солдаты; офицеры поиздевались над ней, в итоге ею в ужасе обнаруживается беременность; она ждет появления нежеланного ребенка. На последних страницах произведения Акбилекпредстает как натура цельная, осмысливающая, живущая в собственном мире, в своем сознании.

Герои, и в том числе главная героиня Акбилек, интересуют писателя как особые точки восприятия мира, и на себя самого. При этом важна оценивающая позиция человека по отношению к себе самому и по отношению к окружающей действительности. Так, улучшение внешних событий не всегда влечет за собой улучшение внутреннее. После побега с рук белогвардейцев Акбилек спешит и торопится к отчему дому. Но чем ближе он был, тем грустнее ее мысли, тем длиннее ее монологи. На две страницы протянут внутренний монолог героини, в процессе размышления по-новому осознающей свое новое положение. Из разговоров окружающих она узнает, что виновником всех ее бед является Мукаш. Но теперь ей все это безразлично. Вспоминая интимную близость с русским офицером, теперь она начинает стыдиться. И это было новое для нее чувство. Отчаяние, слезы опозоренной, «испорченной русскими», обесчещенной Акбилек, вызывает сочувствие у повествователя, уверенного в поддержке читателя.

Повествователь освещает не действия героини, а ее самосознание. Аймауытову важно не то, кем его герой, героиня является в быту (дочь, офицер, интеллигент,

коммунист). Ему важно постичь, чем этот мир является для героя, героини и кем он/она является для себя самого. Поэтому для Акбилек важно ее нынешнее положение, ее девичий позор, пережить который ей предстоит. Повествователь изображает ее сознание, ее внутренние мысли, запутавшиеся, но, не переставая, разрастающиеся. Как это и есть в самой жизни.

Растущему, меняющемуся в пространстве произведения сознанию Акбилек противостоит объективный мир – мир других равноправных с ним сознаний ее бывшего жениха Бекболата, ее снохи Уркии, русского офицера и др.

В романе главной героиней пережиты, выстраданы драматические ситуации, выпавшие на еще детскую неокрепшую душу; в муках рожден нежеланный ребенок и оставлен старухе, принявшей роды. Позже выясняется, что ребенка усыновила бездетная сноха героини Уркия. В ауле отца, женившегося вновь на другой женщине, Акбилек прошла через «суд» жителей аула, у которых уже сложилась определенная система ценностей.

Благодаря поддержке брата и снохи, Акбилек удалось уехать в город, получить образование, испытать увлечение к комиссару Акбале, который разочаровывается в ней, узнав о ее прошлом. Он же искал идеальную, нетронутую девушку. Один из слушателей истории мытарств Акбилек, Балташ поражается тому, как девушке удалось после всего пережитого сохранить в себе человечность, не озлобиться на окружающих. Читатель наблюдает, как между Акбилек и Балташ зарождается духовное единство, постепенно переходящее в дружескую привязанность и любовь.

Взгляды и мысли повзрослевшей героини читатель замечает в сцене, когда по дороге в родной аул, она с супругом Балташем, встречается с когда-то отказавшегося от нее Бекболата. Акбилек начинает жалеть этого человека, оказавшись свидетельницей его грубых отношений с женой. Теперь Акбилек прошлое кажется мелким и приземленным. Встретившись с прошлым, она понимает свое освобождение от прежних бед.

Счастливую возлюбленную и состоявшуюся личность беспокоит только одна дума о брошенном ею ребенке. И лишь, когда Уркия открывает Акбилек свою тайну, героиня облегченно вздыхает, испытывая столь трудное счастье, обретенное в муках, и радость освобождения от содеянного греха. Чувство вины за ребенка все время висело тяжелым грузом в душе героини.

Через образ женщины в романе «Акбилек» М.Дулатовым исследуется этико-психологический параллелизм, уровни добра как изучение поведения человека. Для писателя добро – это нравственная чистота и любовь к людям, – пишет профессор А.С. Исмакова.

Образы женщин по-иному исследуются Аймауытовым в повести «Вина Кунекей» (1928), в пьесах «Рабига», «Канапия и Шарбану».

Осмысление «женской темы» с другого ракурса, с позиции права женщины быть матерью, нашло отражение в казахской литературе 20-30-х годов, в потрясающем своим психологизмом рассказе-новелле «Вина Шолпан» М.Жумабаева (1893 – 1938) и в рассказах этих лет начинающего творческий путь М.Ауэзова.

В рассказах «Судьба беззащитных» (1922), «Просвещенный гражданин» (1923), «Сирота», «Кто виноват?», «Женитьба», «Обидчивая девушка», «В тени прошлого», «Красавица в трауре» (1925); в циклах рассказов «Степные картины» и «Степные рассказы» (1922-1923) Ауэзовым представлены совершенно неожиданные вариации в раскрытии психологии женщины – девушки – девочки – подростка.

Таким образом, «женская тема» в истории казахской литературы берет свое начало еще в фольклоре, с произведений социально-бытового эпоса, лироэпических поэм «Козы-Корпеш и Баян-Слу», «Кыз Жибек»; развивается в поэзии Абая Кунанбаева в конце XIX века и с начала XX века в прозаических произведениях С.Кубеева С.Торайгырова, затем в прозе и поэзии М.Дулатова, Ш.Кудайбердиева, С.Сейфуллина, М.Жумабаева, М.Ауэзова и др.

Впервые образы женщин в казахской письменной литературе появились в связи с отражением в литературе самого сущностного в жизни человека, прежде всего, отражением экзистенциальных парадигм, поиском ответов на самые существенные для культуры вопросы, в начале XX столетия.

С «женской темой», тесно связанной с вопросами разносторонней сущности любви между мужчиной и женщиной, как отражение экзистенциальной парадигмы, читатель знакомится в казахской поэзии, начиная с произведений Абая Кунанбаева.

С любовной лирикой, отражающей женский образ как предмет восхищения, воспевания ее красоты, как виновницы печали и горести лирического героя, читатель впоследствии знакомится через поэзию С.Торайгырова, М.Жумабаева, С.Сейфуллинаи др.

Образы женщин униженных, проблемы в их судьбе которых освещены с позиции идеологии, изображены в романах «Калым» С.Кубеева и «Камар-Слу»/ «Красавица Камар» С.Торайгырова; внутренний мир, психология женщин находят отражение в художественной прозе «Бахытсыз Жамал» / «Несчастная Жамал» М.Дулатова, «Әділ и Мария»/«Адил и Мария» Ш.Кудайбердыива, «Акбилек» Ж.Аймауытова, «Вина Шолпан» М.Жумабаева и в рассказах 20-х годов М.Ауэзова.

Литература:

1. *Белая Г.А. История литературы в контексте современной русской теоретической мысли // Вопросы литературы. – 1996. – № 5, 6.*
2. *Елеукенов Ш.Р. Казахский роман и современность. – Алма-Аты: Жазушы, – 1968. – 219 с.*
3. *Бисенгали З. Казахская проза начала XX века. – Алматы: Қазақ ун-ті. – 2000. – 218 с.*
4. *Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым. – 1998. – 392 с.*
5. *Сатпаева Ш.К. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы – 1993. – 116 б.*
6. *Қирабаев С.С. Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы. – 1993. – 182 с.*
7. *Қирабаев С.С. Белые пятна в литературе. – Алматы. – 1995. – 288 с.*
8. *Елеукенов Ш.Р. Мағжан. Творческая биография. – Алматы: Білім. – 1995. – 59 с.*
9. *Елеукенов Ш.Р. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын. – 1997. – 366 с.*
10. *Нургалиев Р.Әуэзов және алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух. – Алматы. – 1997. – 436 с.*

Умарова Г.С., Ыбраева Р.

Қазақ әдебиетіндегі әйел тақырыбы

Бұл мақалада авторлар қазақ әдебиетіндегі әйел тақырыбын тарихи қалыптасуын және оның дамуын ашуға тырысады.

***Тірек сөздер**: әйел образы, таң қалдыратын, өкіндіретін нәрсе, іш әлемі.*

Umarova G.S., Ibraeva R.

"Women's Theme" in Kazakh literature

In this article the authors have done an attempt to reveal the history of reflection "women's themes" in the Kazakh literature.

***Keywords:** the image of the woman, the subject of admiration, frustration; inner peace, psychology.*

***

ӘОЖ: 808.1; 82.08

Керімбекова Б.Д. *– филология ғылымдарының кандидаты,*
Сулейман Демирель университеті
E-mail: *muza_bayan@mail.ru*
Сейілхан Х. *– Сулейман Демирель университетінің магистранты*
E-mail: *khorlan_s@mail.ru*

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПЕН ТҮРІК АҚЫНЫ АХМЕТ АРИФ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОРТАҚ МОТИВТЕР МЕН ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аннотация. *Мақала қазақ ақыны Мұқағали мен түрік ақыны Ахмет Ариф поэзиясындағы ортақ мотивтер мен танымдық ерекшеліктерді анықтауға арналады. Қазақ-түрік ақындарына тән өзіндік ерекшеліктерге назар аударылады. Олардың түбі бір түркі ақындары ретінде үндестік, ортақтықтарымен қатар әрқайсысының поэзиясына тән дәстүрлі ерекшеліктері көрсетіледі. Қазақ-түрік поэзиядағы мәдени-рухани, заттық кодтарды айқындауға талпыныстар жасалады. Түрік ақыны Ахмет Арифтің абақты жырлары мен М. Мақатаевтың емхана жырлары, хаттары салыстырыла сөз болады.*

Тірек сөздер: *Қазақ-түрік поэзиясы, ортақ мотив, рухани-мәдени код, танымдық ерекшеліктер.*

Белгілі бір ұлттың өркениеттегі өрісі басқа ұлттар мен ұлыстар арасындағы мәдени-әдеби қарым-қатыныстар, рухани алмасулар барысында айқындалмақ. Қазақ әдебиетіндегі қазақ-түрік әдеби байланыстары туралы ұлттық әдебиеттануымызда әркелкі деңгейде бірталай еңбектердің жазылғаны, жарық көргені мәлім. Алайда, жекелеген авторлар мұрасын қатар алып, салыстыра отырып, ортақ мотивтерді айқындаған еңбектер жоқтың қасы. Қазақ-түрік әдебиетінде айрықша орын алған ақындарымыздың шығармашылықтарын терең талдау, жекелеген көркемдік құбылыстардың тарихи-эстетикалық маңызы мен ықпалын тану үшін нақты мысалдарды жіліктеу мен жүйелеу, сол арқылы тарихи-әдеби үдерістің ұлттық танымға әсерін анықтау қажет. Демек, Мұқағали мен Ахмет Ариф поэзиясының ағымдастығы мен өзгешеліктерін тарихи поэтика заңдылықтары негізінде қарастыру – аса өзекті мәселе.

Әрбір ұлттың поэзиясынан оның тек-тамырын, тарихын, танымын, интеллектуалдық деңгейін көреміз. Поэзия – әрбір ұлттың генетикалық коды (кілті). Ақын өз ұлтының перзенті ретінде өмірді өзінің дербес ассоциациялары арқылы бейнелейді. Оларды бір-бірінен ерекшелейтін де осы шығармашылық репертуарларының әртүрлілігі. Бір авторда тұрақты байқалатын сипат – оның авторлық коды. Сондай-ақ, қаламгердің туындысынан сол ұлтқа тән мәдени-рухани кодтар аңғарылып жатады.

Ғылыми анықтамаларға сүйенсек, Мәдени код – белгілі бір деңгейде «құлыпталған» мәдениетті танытуға мүмкіндігі мол ақпараттар. Мәдени код ұғымының астарында «белгілі бір ұлттың ата-бабаларынан жалғасып келе жатқан мәдениетін танытатын кілт» деген ұғым жатыр. Оның халықтың танымын, қалыптасқан ойлау жүйесін, қағидаларын түсіндіруге шамасы жетеді. Кейде мәдени кодты ұлттық менталитетпен де баламалып жүрміз.

...«Мен жырламаймын, Сырласамын. Сыры бар замандаспен мұндасамын», – деп деп жырлаған ақын Мұқағали – қазақ ақындарының ішіндегі ең көп оқылатын ақын. Мұқағалидың шығармашылық тағдыры оңай болмағанын, тірісінде жалғыздықты да, тұрмыс таршылығын да тартқанынан көзі қарақты оқырман

хабардар. Ол туралы ақынның естеліктерінде, күнделіктері мен хаттарында жазылған.

Мұқағали сынды өмірі аңызға толы ақынның бірі – түрік ақыны Ахмет Ариф. Мұқағалиға ақындық бақ тірісінде емес, өмірден өткен соң қонғаны сияқты, Ахмет Ариф те тірісінде өз бағасын алмады. Оған ақынның саяси көзқарастары себеп болды. Тіпті әлі күнге дейін кейбір зерттеушілер ақынды теріс бағыттағы ақындар санатына жатқызып, оның өлеңдерін зерттеуге ықылас таныта бермейді. Түрік халқының рухани сырласына айналған Ахмет Арифтің де өмір жолы Мұқағали ақын сынды қиын да шытырман.

Түрік ақыны Ахмет Ариф – көзі тірісінде жалғаз ғана жыр кітабы жарық көрген, алайда сол кітабы Түркияда 60 рет қайта басылған ақын. Жеке өміріндегі түрлі оқиғалар жанына жүк болса керек, ақын 1990 жылы 2 маусым күні Анкарада үйінде жүрек талмасынан көз жұмады.

Екі елдің әдебиеті арқылы ол елдердің мәдениетін, тарихын, болмысын танитынымыз анық. Қазақ-түрік ақындары поэзиясын ондағы мәдени кодтарды заттық код, рухани код жекелей қарау, олардың поэзиясындағы лакуналарды табу арқылы тереңірек түсіне аламыз. Солардың бірі – заттық кодтар.

Түрік поэзиясында, оның ішінде А. Арифтің біз қарастырған өлеңдерінде «Қына», «Шәй» сөздері заттық код ретінде назарымызды аударды. Мұндай кодтар тағы да болуы мүмкін. Мәселен, «Unutamadiğim» атты өлеңінде Ахмет Ариф:

Açardın,
Yalnızlığımda
Mavi ve yeşil,
Açardın.
Tavşan kanı, kınalı – berrak... [1, 14 б.].

Ашар ең,
Жалғыздығымды.
Көк , жасыл етіп
Жайнатып.
Қоянның қаны, <u>қыналы- айқын...</u> (аударған Х.С.).

Қына (хна) – түрік халқының танымындағы киелі заттардың бірі. Оны алыс сапарға атанатын, өз босағасынан аттап ұзатылатын қыздардың қолдарына жағады немесе қынамен сурет салады. Оның мәнісі – сол қына сынды сіңіп кету, өзін сол барған жеріне құрбандық ету дегенге саяды.

Hamravat suyu dondu,
Diclede dört parmak buz,
Biz kuyudan işliyoruz kaba - kaçağa,
Çayı, kardan demliyoruz.

Хамраат суы төнеді,
Төрт бармақ бірдей үсіді.
Құдық қазып әлімізше,
Шайды қардан демдедік, –деген ақынның «Diyarbekir kalesinden notlar ve Adilos bebenin ninnesi» («Диярбекир қорғанындағы жазбалар және Адилош бөпенің әжесі») атты өлеңінде «шәй», «шәй ішу» деген сөздер жиі кездеседі. Мұндағы түрік мәдениетіндегі шәй ішудің тек қана шөл басу ғана емес, әңгіме-сұхбат құрудың бір себебі екендігі ақын өлеңдерінен анық көрінеді.

Мұқағали ақын жырларынан жиі кездесетін рухани кодтар: «Дос», «Жеңге», «Қарасаз», «Муза» болса, түрік ақыны А. Ариф өлеңдеріндегі жиі кездесетін рухани код – сүйіктісі Лейла. Бұған ақынның «Hasretinden prangalar eskittim» («Сағынышта тозған бұғаулар») өлеңі дәлел:

Seni, anlatabilmek seni.
İyi çocuklara, kahramanlara.
Seni, anlatabilmek seni,
Nam ussuza, haldan bilmez,
Kahpe yalana.

...Kurt uyur, kuş uyur, zindan uyurdu.
Dışarda gürül - gürül akan bir dünya...
Bir ben uyumadım,
Kaç leylim bahar,
Hasretinden prangalar eskittim.
Saçlarına kan gülleri takayım,
Bir o yana,
Bir bu yana... [1, 16 б.].

Сені, сені айту.
Жақсы балаларға, батырларға да.
Сені, сені айту.
Ұятты білмес, намыссыздармен
Ала аяққа да.

...Қасқыр ұйықтар, құс ұйықтар, зындан мүлгір
Сыртта күйбің дүние аққан гүріл...
Тек мен ғана ұйықтамадым,
Ләйлім, қанша көктемде,
Сағыныштан бұлғауларды тоздырдым.
Шаштарыңа қан гүлдерін тағайын.
Бірін о жағына,
Бірін бұл жағына (аударған Б. Керімбекова).

Көп жағдайда өзге ұлттың поэзиясы бізге түсініксіздеу, көркемдігі кемдеу көрініп жатады. Бұл түсінікті жайт. Өйткені, «Әр елдің мәдениетінде сол ұлттың өзіне ғана ұғынықты болатын, өзге ұлт өкілдеріне интерпретациялап жеткізбесе, түсініксіз болатын ұғым-түсініктер болады. Ғылым тілінде мұны «лакуна» [2, 146 б.]. деп атайды. Ахмет Арифтің поэзиясы да лакунаға бай. Сондай-ақ, қазақ өлеңі ұйқасқа негізделген себепті, біз өлеңнің ұйқасына ерекше мән береміз. Бір буыны кем болса, қазақ өлеңі олқы тартып шыға келеді. Ал түрік поэзиясы көбіне аруз өлшемімен жазылатындықтан, ұйқас, буын дәлдігі алдыңғы орында емес. Түрік ақындары үшін бастысы– ақын философиясы.

Мұқағали ақын қазақтың салт-дәстүрлерінің поэзиясындағы тұтас галереясын жасады деуге де толық негіз бар. Мұқағали жырлары – қазақи болмыс тіршілігіміздің, атадан балаға дарып келе жатқан асыл салт-дәстүріміздің де айнасы бола білді. Сол себепті ақын поэзиясында қазаққа ғана түсінікті болар сөздер кездеседі. Мысалы:

Бұл жерге сен болмасан, келмес едім.
Кіндігімді байлаған қазығым-ай,
...Сен болмасаң, бұл маңды көрмес едім.
Жат көзімен қарайды адамдарың,
Жақын тартар құрбы да таба алмадым.
Жас отаудың есігін ашып қалып,
...Жасыра алмай, ініңнің отауынан,
Ыстық маған атаның шаңырағы ...

...Әже, сен бірге жүрсің меніменен,
Өліге мен өзіңді телімегем.
Ақ кимешек киген бір кемпір көрсем,
Ақ кимешек астынан сені көрем...

...Махаңдар жоқ,

Махаңдардың сарқыты –_Мұқағали Мақатаев бар мұнда! [3, 117 б.] , – деген үзінділердегі «кіндігін байлаған», «отау», «қара шаңырақ», «ақ кимешек», «Махаңдар сарқыты» сияқты сөздер қазақтан басқа ұлт өкілдері үшін лакуна. Егер мұны түрік тіліне аударсақ, түрік оқырманының осы жырларды дәл қазақтай тебіреніп оқымасы анық.

Сол сияқты түрік ақыны Ахмет Ариф өлеңдеріндегі ұлттық лакуна ретінде мына бір жолды назарларыңызға ұсынамыз:

"Akşam Erken iner Mapushaneye" («Абақтыға қараңғылық ерте түседі») өлеңіндегі лакуна:

Aynı korkunç sevdadadır
Gökte bulut, dalda kaysı.
Başlar koymağa hapislik.
Karanlık can sıkıntısı...

"Kürdün Gelini"ni söyler maltada biri...

Бір қорқыныш сүйгендерде
Көкте бұлт, ағашта өрік.
Қапас күндер басталады,
Қараңғылық жан кеміртіп
«Күрдтің келіні» салар бірі Мальтада....(аударған Б. К.).

Мұндағы «Күрдтің келіні» деп отырғаны түріктерге кеңінен таныс ән. Мұны өзге тілге аударғанда қосымша түсініктеме бермесе, оқырманға ұғынықсыз болады. демек, бір елдің поэзиясын тану дегеніміз – оның бүкіл дүниетанымын тану деген сөз. Ахмет Арифтің 1955 жылдың 6 қыркүйек күні жазылған хатында «Күрдтің келіні» атты роман жазғанын айтады. «Күрдтің келіні» деген роман жаздым. Байқасым тым трагедия. Жырттым, тастадым. Жаңадан бір дүние жазам» дейді.

Қазақ-түрік ақындарының өлеңдерін салыстыра қарағанда ерекше назар аудатрқан мәселенің бірі – суреткердің шығармашылық қабілетіне оның өскен, қоршаған ортасының белгілі бір мөлшерде әсері болатындығы. Мұны Поэзиядағы детерминизм ретінде қарастырып көрдік. «Детерминизм (лат.determinare – анықтаймын) дегеніміз – тұрмыс құбылыстарының жалпыға ортақ себепті-салдарлы анықтылығы жәніндегі ілім. Детерминизм идеясы ежелгі дүниеде пайда болып, одан бергі барлық жаратылыстанулық-ғылыми және философиялық оймен бірге келеді» [4, 201 б.].

Мұқағали поэзиясында Тау, Тас, Хантәңірі, Дала сөздері түрлі контексте қолданыста өте жиі кездеседі. Ал, Ахмет Ариф поэзиясында Теңіз, Қала, Көше, Балкон сөздері көптеп қолданылған. Әрине, Мұқағали қазақтың кең даласында еркін өсіп, Хантәңірдей биікке ұмтылған ақын болса, Ахмет Ариф қала мәдениетіне жастайынан қанық, қалалар мен көшелерде балалығы өткен ақын. Олай болса, ақынның көргені, сезінгені, жұтқан ауасына дейін өлеңінен аңғарылмауы мүмкін емес.

Бір әңгіме қозғашы ауыл жайлы,
Бұдан артық рахат табылмайды.
Бұлдырасын өткен күн сағымдай бір,

Бір әңгіме қозғашы ауыл жайлы, – деген Мұқағалидың «Ауыл түні», «Айхай, далам», «Ауыл жатыр той жасап», «Қайран, Қарасазым-ай», т.б. өлеңдерінде дала баласы, дала жоқшысы, дала перзенті ретінде сөйлейді.

Ахмет Ариф поэзиясында қала, көше, балкон, асфальт, тротуар, т.б. сынды қала тіршілігін аңғартатын сөздер түрлі образдық, симфолдық мәнде қолданысқа ие болған. Атап айтсақ, «Karanfil sokagi» («Қалампыр көшесі») өлеңінде ақын:

...Kavuşmak ilmindeyiz bütün fasıllar
Ray, asfalt, şose, makadam
Benim sarp yolum, patikam
Toros, Anti-toros ve âsi Fırat

Қауышпақ бүтіндер бөлінген,
Рельс, асфальт, шоссе, тротуар.
Мен салған сара жол, сүрлеуім
Торос, Анти-торос һәм дауылды Фырат, – деп далада кездесе бермейтін, қалаға тән құбылыстардың ұсақ-түйегіне дейін мән бере суреттеген.

... Dumanlı havayı kurt sevsin
Asfalttan yürüsün Aralık,
Sevmem, netameli aydır.

Тұманды ауаны бөрі- ақ сүйсін
Асфальтте жүрсін желтоқсан,
Сүймеймін осы бір қатерлі айды... (Аударған: Б. К.), – деген осы бір жолдарда да Ахмет Ариф жолдың жәй ғана жол емес, асфальт екендігіне екпін түсіріп тұр. Бұл да ұлттық ойлаудағы детерминизм әсерін байқатса керек.

Ахмет Арифтің алғаш қазақ даласында «Sevdan beni» атты өлеңін Жұмекен Нәжімеденов «Сенің махаббатың» деп орыс тілінен сатылы аударма жасаған екен.

Terketmedi sevdan beni,
Açkaldım, susuzkaldım,
Hayın karanlıktı gece,
Can garip, can suskun,
Can paramparça...
Veelleri m kelepçede,
Tütünsüz, uykusuzkaldım,
Terketmedisevdanbeni…

Маған деген махаббатың суымады,
Көрдім көпті,
Таусылмапты татар дәмім, суым әлі.
Түн емес еді-түнек еді,
Соны ойласам әлі күнге көз-тамырым суырады.
Аяқтағы бұлғауымды кім батыл боп сындырады?
Жатсам-ұйқым, тартсам шылым жөн еді онда,
Сол бір түні , сол бір қара зобаланда.
Аман қалдым мен одан да,
Әлі күнге аман келем,
Сақтап жүрген сенің осы
Махаббатың маған деген» [5, 298 б.].

Ахмет Ариф те қазақтың Мұқағили ақыны сияқты өлеңдерінен өмірбаяны анық көрініп тұратын ақындардың бірі. 1947 жылдың күзінде Ахмед Ариф жоғары білім алу үшін Анкараға келеді. Тіл және тарих география факультетінің пәлсапа бөліміне түседі. 1949 жылдан бастап Ахмед Арифтің өлеңдері университет ішінде, студенттер арасында қолдан-қолға тез тарады. Алайда, ақынға «солшыл» деген ат

тағылып, абақтыға жабылады. Ақынмен бірге Анкара, Стамбулдан 184 кісі тұтқындалады. Барлығы 38 ай түрмеде отырған Ахмед Ариф, 1954 жылы бостандыкқа шығады» [6, 4 б.]. Содан болса керек, Ахметтің көп өлеңдерінде торығу, зарығу секілді пессимистік ноталар басым.

Ахмет Арифтің тұтқындалғандықтан кейінгі өлеңдерінен өзін шын мәніндегі құқысыз тұтқын сезіну байқалады. Сөздің қолданыстары өзгереді. «Қанішер», «соқыр», «сарышаян», «атом бомбасы» деген сөздерді көп қолданады. Осы жылдары жазылған өлеңдерінде «түрме» тақырыбындағы «Абақты жырлар» циклы дүниеге келген. "Akşam Erken iner Mapushaneye" («Абақтыға қараңғылық ерте түседі») өлеңінде түрме қабырғасындағы жағдай, ұйықтар алдындағы жалғыздық, әр түрлі ауыр ойлар, ғаріптік халі суреттеледі.

Түрік ақыны Ахмет Арифтің шығармашылығына түрме белгілі бір дәрежеде ықпал етсе, қазақ ақыны Мұқағали ақынның көптеген өлеңдері аурухана төсегінде жатып жазылғаны мәлім. Мұқағали ақынның «Емхана жырлар циклы» жеке зерттеуді қажет етеді. Себебі, ақынның жаны мен тәні қоса дертті болған кездер ақын қаламына алға сүйреген қандай күш? Міне бұл – өте маңызды. Бұл турасында ақынның өлеңдері былай дейді:

...Дәрігерім, рақмет!
Мен әзірге өлмеймін!
Кешіре гөр!
Жүрегімді пышағыңа бермеймін.
***
Не істемекпін?
Жаным-ай, саған шипа істемек кім?!
Жаралғанда бүтін ем, үш бөлекпін:
Жүрегім – Африка, бауырым – Кипр,
Миым – Мұзды мұхиттай...
Не істемекпін?.. [3, 87 б.]. Мұқағали ақынның емхана жырларында да ақын тағдырға бойұсынбай, өмірден күдер үзбей оптимист қалпын сақтаған.

Ахмет Арифтің мол мұрасының бірі – оның сүйгені әрі рухани сырласы Лейла Ербилеге жазған хаттары. Ол хаттар толассыз 1954-1959 жылдар аралығында жазылып тұрған. 1977 жылы ақынның соңғы хаты жазылған. А. Арифтің Л. Ербилеге жазған хаттары ақынның шығармашылық лабораториясын зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды құралдардың бірі. Ахмет Ариф хаттары – ақынның айдаудағы жылдары мен саяси көзқарасынан, әдебиет әлемінен сыр беретін бас - аяғы бүтін дүние.

Leylim – leylim,
Dünyamızın yarısı
Al - yeşil bahar,
Yarısı kar olanda...

... ...Ләйлім- Ләйлім
Ғұмырымыздың жартысы
Жап-жасыл көктем
Жартысы қар болғанда...

...Leylim - leylim
Ayvalar, nar olanda
Sen bana yâr olanda
Belâlı başımıza
Dünyalar dar olanda. [7, 95 б.].

...Ләйлім- Ләйлім
Айвалар анар болғанда
Сен маған жар болғанда
Бәлелі басымызға
Дүние тар болғанда.

Ахмед Арифтің өлеңдеріндегі «Лейла» – ақын поэзиясының лейтмотиві іспеттес. Лейла – А. Ариф өлеңдеріндегі бірден–бір рухани код.

Ақынның жоғарда келтірілген өлеңі мен Мұқағалидың:

...Қараша келген шақтарда
Құлазып тұрған бақтарда
Жапырақ жайрап жатқанда

Құрайлар сыңси қаққанда, – дейтін «Есіңе мені алғайсың» өлеңімен ырғақтық үндестік бардай сезіледі бізге.

Көп жылдардар өткен соң Лейла ханым мен ақынның ұлы Филинта Өнал баспаханада танысады. Әңгіме барысында А. Арифтің Лейла ханымға жазған хаттары, оларды жариялау, жарияламау туралы әңгіме болғанда, ақынның ұлы бұл хаттары жариялау керектігін айтты. Өз сөзінде Филинта: «Сіз бен менің әкем әдебиетіміздің бағалы тұлғасысыздар, әдебиетте бұл хаттарды жариялау керек» дейді. Осылайша хаттар кітап болып жарыққа шығады. Ахмет Ариф бірінші шыққан жыр кітабы туралы Лейла ханымға былай деп жазады: «Сүйіктім, жаным, аяқ астынан бірдеңе болса, бұл кітабым сенде болсын. Айтқым келген бір нәрсе бар. Мәжбүрмін енді оны айтуға.... Кітабымды саған арнадым» [7, 97 б.]. 1990 жылы түрік зерттеушісі Рефик Дурбаш А. Ариф секілді әдебиетшілердің хаттарын жариялау туралы былай деген болатын: «...Мүмкін халық үшін, оқырман үшін бұл хаттардың аса маңызы бола қоймас. Бірақ әдебиет тарихшылары үшін, сын үшін керек дүние. Түркияда бұндай дәстүр жоқ. Бірақ ол күнде келер. Мысалы, Виктор Гюгоның сүйіктісіне жазғаны, Бауделаэрдің қызметшісіне жазған хаттар бүгінде Францияда өте маңызды саналады. Әлбетте, халықтың мәдениеті осыдан көрінеді». Ахмет Арифтің Лейла Ербилеге жазған хаттары да түрік халқы үшін, түрік әдебиеті үшін бағалы дүние дер едік» [8, 37 б].

Ахмет Арифтің хатындай ғашықтық мазмұнда болмағанымен, М. Мақатаевтың да артында көптеген хаттары, күнделіктері қалды. Әсіресе, соның ішінде өлеңмен жазылған «Фариза, Фаризажан, Фариза қыз» атты өлең-хатының орны ерекше. Мұнда ақынның адами сезімдері ғана емес, сол кезеңдегі зиялы қауымның қоғамдағы орны анық байқалады.

Әдебиеттер:

1. *Arif A. Hasretinden Prangalar eskittim. – Ankara, 2008. – 264 p.*
2. *Сабитова З. Лингвокультурология. – М.: Флинт, 2013. – 371 с.*
3. *Мақатаев М. Жүрек арызы. – Алматы: Жазушы, 2012. – 412 б.*
4. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Ред. бас. І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1979. – Т 10. – 145 б.*
5. *Нәжімеденов Ж. Аударма лары // Қазақ әдебиеті газеті. 1960, 18-наурыз.*
6. *Koç M. Hasretinden prangalar eskiten, korkusuz bir şair A. Arif. – Istanbul, 2001. – 235 p.*
7. *Ahmed Arif'tan Leyla Erbil'e mektuplar. – Ankara, 2002. – 114 p.*
8. *Yılmaz Odabaşı A. Arifın şiirlerinin yapısı. – Ankara, 2010. – 308 p.*
9. *Түрік поэзиясы. – Алматы: Аударма. 2012. – 318 б.*
10. *Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. 2-том. – Алматы: Сардар, 2013. – 447 б.*
11. *Сутжанов С. Түркішілдік негіздегі концепция // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2005 .– № 36. – Б. 48-58.*

Керимбекова Б.Д., Сейлхан Х.

Общие мотивы и познавательные особенности поэзии Мукагали Макатаева и турецкого поэта Ахмет Арифа

В данной статье рассматриваются общие мотивы и познавательные особенности казахского поэта М.Макатаева и турецкого поэта А.Арифа. Авторы раскрывают сущность понятий: «культурный код» и «предметный код», «детерминизм» в контексте казахско-турецкой поэзий.

Ключевые слова: *казахско-турецкая поэзия, общие мотивы, духовно-культурные коды, познавательные особенности.*

Kerimbekova B., Seilkhan Kh.

Kazakh poet Mukagali Makatayev`s and Turkish poet AhmetArif`s poetry spiritual and common motif

This article is Kazakh poet Mukagali and Turkish poet AhmetArif intended to determine the motives and cognitive features that are common to the poetry. Kazakh-Turkish poets characteristic attention. As their Turkic poets tone, commons each of the features of traditional poetry. Kazakh-Turkish cultural and spiritual poetry, an attempt was made to determine the real codes. Songs of the Turkish poet Ahmet Arif in prison and M. Makatayev clinics poems, letters will be comparable.

Keywords*: poetry of the Kazakh-Turkish central motif, spiritual and cultural code, and cognitive features.*

***

ӘОЖ: 81’373

Шамғонова Р.Ғ. *– магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*
Нұрқашева Ф.Р. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ студенті*
E-mail: *raisa-shamgonova@mail.ru*

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. *Мақалада қазіргі фразеологизмдердің семантикалық категорияларына қатысты мәселелер қарастырылған. Автор ана тіліміздегі фразеологизмдердің топтарын, тілдік ерекшеліктерін ағылшын тіліндегі антонимдік фразеологизмдермен салыстыра зерттей отырып, ұлт, тіл, мәдениет пен өркениеттің өзара сабақтастығын айқындаған.*

Тірек сөздер: *фразеологизмдер, фразеологиялық теңеулер, фразеологиялық бірліктер, тұрақты тіркестер, идиомалар, ерекшеліктер.*

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық қазына. Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер, сыры ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіші – көркем әдебиеттің де шынайы болмысы, шеберлігі оның тілі арқылы көрінеді. Ал осы тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігі – фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы XXI ғасырдың табалдырығын аттаған бүгінгі таңда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар.

Фразеологизмдер – жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдіретін артгыра түсетін, көңілдегі көрікті ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік бояу-нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында қорланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан сөз тіркестері.

Фразеологизмдер – тіл қазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: suit the action to the word – сөзді іспен дәлелдеу, beat it on the hoof – қара жаяу, жаяу жүру, to eat one's words – өз сөзін қайтып алу, to make advances – келісімге бару, to take advantage – алдау, пайдалану, to win smb's affection – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, to be afraid of one's shadow – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу, after – ақыр соңында, to turn deaf ear – көңіл бөлмеу.

Фразеологизмдердің тіл білімінен ерекше орын алып, көптеген ғылыми зерттеулердің объектісі болуының себебі, біріншіден, олардың сан жағынан көптігі, екіншіден, тілдегі қолданыс аясының кеңдігі, үшіншіден, мазмұн-тақырып жағынан ауқымдылығы және төртіншіден, тіл практикасында жиі кездесуі. Фразеологизмдер сонымен қатар барша рухани өмірдің байлығын жан-жақты сипаттауда да ерекше қызмет атқарады.

«Фразеология» деген термин тіл білімінде екі түрлі мағынада – біріншіден, тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін ғылым деген мағынада, екіншіден, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің жиынтығы деген мағынада қолданылады.

Фразеологизмдер – тарихи категория. Олар ұзақ тілдік қолданыстан кейін ғана тұрақтылыққа ие болады. Фразеологизмдерді басқа тілдік бірліктерден ажыратудың айырма-белгілері деп зерттеушілер мынадай үш негізге сүйенеді:

1) мағына тұтастығы (белгілі бір фразеологиялық единицаның ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айырылып қалады да шоғыр тіркес тек біртұтас мағына береді);

2) тіркес тиянақтылығы (белгілі фразеологиялық единицаның ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайларда дерлік бір шоқ тіркес өз қалпын сақтайды);

3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір фразеологиялық единицаның әрдайым айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай қайталана қолданылады).

Сөз тіркестері аталған белгілерге бірден ие болмайды, фразеологиялық мағынаға ауысу үшін бірнеше шарттарды қажет етеді. Олар:

1) тура мағыналы сөз тіркестерінің қоғамдық қатынастардың ауысуына, түрлі әдет-ғұрып, ой-сананың өзгеруіне байланысты алғашқы мағынасының көнеленуі нәтижесінде идиомалық оралымдар жасалады;

2) еркін сөз тіркестерінің мағыналық жағынан толығуы нәтижесінде фразеологиялық мағынаға ие болады;

3) жиі қолданылу нәтижесінде тілдік оралымдар нақтылығын жоғалтып, алғашқы құрылымдары өзгеріске түседі де, тұтас тіркеске ауысады [1, 117 б.].

4) сөз тіркестерінің алғашқы грамматикалық құрылымының өзгеруімен бірге, ғасырлар бойы айтылған тұлғалары сақталып, тиянақты құрылымға айналады.

Қазақ фразеологиясы құрылым, құрылысы мен мағынасы жағынан басқа тілдердегі тұрақты тіркестерден ерекшеленеді. Фразеологизмдер елінің бейнелілік, әсерлілік, көркемдік, экпрессивті-эмоциялық, стильдік қасиеттерімен көзге түседі. Ойдың нәрін кіргізетін тұрақты тіркестерді халқымыз кеңінен қолдана отырып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген.

Қазақ фразеологизмдері қазіргі заманға ұлттық мәдени ұғымдарды жеткізіп қана қоймай, ежелгі қазақ реликтерін де жеткізеді. Сонымен қатар, шығу тегі мен әрі этнолингвистикалық сипатына қарай фразеологизмдер өзінің семантикалық табиғатына қоса, абстрактылы және ауыспалы мағынада колданылады. Сөйтіп, тілде коммуникативтік қызметін атқарады [2, 15 б.].

Қазақ халқы өзінің тарихында талай көрші елдермен, шет жұрттармен экономикалық әрі мәдени қарым-қатынасты басынан кешірген. Тілімізде осыған орай туған толып жатқан тіркестер бар. Олардың біреулері жазба әдебиеті, хиссалар арқылы, екіншілері сауда-саттыққа байланысты, үшіншілері - дін

тартушылардың уағызымен, тағы біреулері екі елдің күн көріс тіршілігіндегі ортақ ой-сана, дәстүр тауқыметімен, түрліше ықпалдарға сай туып орныққан..

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Шын мәніндегі ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл дәстүрін әрі қарай жалғастырған ағылшын жазушылары осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті. Ағылшын тілінің фразеологизмдерін зерттеу жұмыстары ғалым А.В. Кунин есімімен тығыз байланысты. Оның ағылшын тілі тіркестерінің табиғатын зерттеуге арналған біршама еңбектері жалпы тіл біліміне, оның ішінде салғастырмалы бағыттағы зерттеулерге негіз болды.

Фразеологиялық мағынаның табиғаты жеке тұлғаның практикалық тәжірибесімен, сол тілде сөйлеуші халықтың мәдени-тарихи әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты. Барлық жағдайда фразеологизмдерге тән мағына тұрақты тіркесті құрастырушы сөздердің жеке мағыналарына сәйкес келе бермейді, тіркес ішіндегі сыңарлар тұтасып барып, бір мағынаны білдіреді. Мысалы ағылшын тіліндегі: sell the bear’s skin before one’s has caught the bear (с.с.ауд.: атпай тұрып аюдың терісін сату) // қашпаған қара қашардың уызына қарау; тумаған сиырдың уызынан дәмету. Бұл тіркестердің құрамы әртүрлі болғанымен де, мағына тұтастығымен ерекшеленеді. Тіркес «қолдан келмеген іске дәмелену, бос сөзге сену» деген мағынаны білдіреді. Бұл жөнінде зерттеуші ғалым В.П.Жуков: «Фразеологияның сыңарлары неғұрлым өзінің жеке сөздік қасиеттерін жойған болса, соншалық фразеологияның мағынасы да тұтас бола түседі және керісінше» [3, 14 б.], - дей отырып, «... біртұтас уәждендірілмеген мағыналы «бить баклуши, съел собаку» түрлеріндегі фразеологизмдер біртұтас уәждендірілген мағыналы «гнуть спину, закидывать удочки» түрлеріндегі фразеологизмдерге қарағанда өте тұрақты болып келеді» [3, 9 б.], - деп нақтылай түседі. Демек фразеологизмдердің тұтастығы жеке сөзбен бірдей емес. Оларға тән басты белгі – туынды мағынада жұмсалып, бейнелі мән тудыруы.

Б.Н. Ағабекова «Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің ұлттық мәдени сипаты» атты еңбегінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулерді когнитивті лингвистиканың ұстанымдарына сүйене отырып талдап, оларды "жағымды" және "жағымсыз" концептілер деп қарастырады [4, 102 б.].

Ағылшын тіліндегі фразеологялық теңеулердің «жағымды» және «жағымсыз» мазмұндағы концептілері.

1. «Ақылдылық» концептісі. *A mind like a steel trap* (сөзбе-сөз: ақылы құрыштан жасалған қақпандай берік), *as sharp as an owl* (сөзбе-сөз: үкідей дана, ақылды), *as smart as paint* (сөзбе-сөз: суреттей икемді, ақылды), *as solemn as an owl* (сөзбе-сөз: үкідей дана), *wise as Solomon* (сөзбе-сөз: Соломондай дана, ақылды), *(as) wise as a serpent* (абжыландай ақылгөй, ақылды) т.б.

2. «Күштілік» концептісі. Бұл концептіге *as bold as a lion* (арыстандай күшті), *as strong as a bull* (өгіздей күшті), *as strong as a horse* (аттай күшті), *like a Trojan* (Трояндықтай, яғни трояндықтай күшті, батыл), *to fight like a lion* (арыстандай айқасу) сияқты фразеологиялық теңеулер жатады.

3. «Жылдамдық» концептісі. *As fleet as a deer* (сөзбе-сөз: ұшқыр, жүйрік бұғыдай), *as swift as an arrow* (сөзбе-сөз: оқтай жылдам), *go out like a candle in a snuff* (сөзбе-сөз: шам білтесінің күйесіндей жоқ болу), *in two shakes of lamb’s tail* (сөзбе-сөз: қозының құйрығымен екі сермеуіндей тез), *like greased lightning* (найзағайдай

жылдам), *run like the wind* (желдей есу) т.б. фразеологиялық теңеулер адамның жылдам, тез жасайтын іс-қимылын бейнелі түрде көрсету үшін қолданылады.

4. «Қуаныш»/«бақыт» концептісі. *As chirpy as a cricket* (сөзбе-сөз: крокеттей көңілді, қуанышты), *as happy as kings* (король сияқты бақытты), *as merry as a marriage – bell* (сөзбе-сөз: үйлену тойы кезіндегі қоңыраудай қуанышты), *as merry as a grin* (сөзбе-сөз: шегірткедей көңілді), *as pleased as Punsh* (Панч секілді риза, көңілді) т.б. фразеологиялық теңеулер осы конептіге жатқызылады.

5. «Байлық» концептісі. *As full as an egg is of meat* (сөзбе-сөз: етпен толтырылған жұмыртқадай толы), *as rich as Croesus* (сөзбе-сөз: Крездей бай), *flow like water* (судай ағуда), *like a dog's dinner* (сөзбе-сөз: иттің түскі асындай, яғни тамаша мол), *live like a fighting cock* (сөзбе-сөз: күреске шығатын әтештей өмір сүру, яғни молшылықта қызық дәурен сүру), *like pigs in clover* (сөзбе-сөз: жоңышқа арасындағы шошқалардай) т.б. фразеологиялық теңеулер осы концептіге жатады.

6. «Сұлулық» концептісі. *As fair as a lily* (лилия гүліндей сұлу), *as graceful as a swan* (аққудай әдемі/нәзік), *pretty as a picture* (суреттей әдемі), *(as) beautiful as a Greek* (сөзбе-сөз: Гректердің құдайындай әдемі/сұлу) т.б. фразеологизмдер осы концептіден орын алады.

7. «Мінез-құлық» концептісі. Адамның мінез-құлқын суреттейтін ағылшын тіліндегі фразеологиялық теңеулерге *as tame as a chicken* (балапандай көнімді), *regular as clockwork* (сағаттай дәл), *right as rain* (жаңбырдай берілген), *as innocent as the baby unborn* (кішкентай баладай аңқау), *quiet as a mous* (тышқандай тыныш) т.б. жатады.

8. «Түр-кескін» концептісі. Адамның сыртқы түр-кескіні ағылшын халқының дүниетаным және мәдени ерекшеліктеріне сай бейнеленеді. Фразеологиялық теңеудің бейнелі негізі ретінде көбіне күнделікті өмірде пайдаланатын заттар, табиғатта байқалатын құбылыстар атаулары қолданылады: *as fat as butter* (майдай толықша), *as brittle as glass* (шыныдай нәзік), *fresh as a daisy* (маргаритка гүліндей жас, жаңа), *like the cat who eat the cream* (қаймақ жеген мысықтай) яғни разы болу т.б.

«Жағымсыз» мазмұндағы концептілерге жататын фразеологиялық теңеулер адамның ақымақтық, қорқақтық, ашкөздік т.б. сол сияқты жағымсыз жақтарын суреттейді.

1. «Ақымақтық» концептісі. Бұл концептіге *as blunt as a hammer* (сөзбе-сөз: балғадай топас), *as silly as a goose* (сөзбе-сөз: қаздай ақымақ), *been in one's bonnet* (сөзбе-сөз: бас киімнің астындағы арадай, яғни есінен адасқан деген мағынада), *ful like a Charley* (сөзбе-сөз: өзін Чарлидей сезіну – ақымақ), *mad as a hatter* (сөзбе-сөз: шляпа, қалпақ тігетін шебердей ессіз), *mad as a March hare* (сөзбе-сөз: Март айындағы қояндай жын соққан, ессіз), т.б. ағылшын тілінің фразеологиялық теңеулерін жатқызамыз.

2. «Қорқыныш» концептісі. Ағылшын тіліндегі *fear somebody as the devil fears holy water* (сөзбе-сөз: қасиетті судан қорыққандай), *like a rat in a trap* (сөзбе-сөз: қақпанға түскен егеуқұйрықтай), *look as if one had seen a ghost* (сөзбе-сөз: елес көргендей), *to shake/tremble like an aspen leaf* (сөзбе-сөз: көк теректің жапырағындай дірілдеу/қалшылдау), *to sit on a powder keg* (сөзбе-сөз: оққа толы күбіде отырғандай) т.б. фразеологиялық теңеулер осы концептіге жатады.

3. «Кедейлік» концептісі. Ағылшын тіліндегі *as bare as the palm of one's hand* (алақандай тап-тақыр), *as bare as a bone* (сүйектей тап-тақыр, жалаңаш), *butterflies in the stomach* (сөзбе-сөз: іштегі көбелектей, аш мағынасында), *hungry as a hawk* (қаршығадай аш), *Mexican breakfast* (сөзбе-сөз: мексиканецтің таңғы асындай/аш паек – сигарета + стақан су), *poor as a church mouse* (сөзбе-сөз: шіркеу тышқанындай кедей) т.б. фразеологиялық теңеулер осы концептіге жатады.

4. «Мінез-құлық» концептісі. *A tongue as long as a stock-whip* (сөзбе-сөз: тілі шыбықтың ұзындығындай), *as a hen with one chick* (сөзбе-сөз: жалғыз балапанды

тауықтай, яғни тыныш таппайтын, беймаза), *as bold as a thief* (ұрыдай арсыз), *as changeable as a weathercock* (сөзбе-сөз: желбаққыш секілді), *as crooked as a dog's hind leg* (сөзбе-сөз: иттің артқы аяғындай қисық, ұятсыз адамға байланысты), *like a bull at a gate* (сөзбе-сөз: қақпа алдында тұрған бұқадай ашулы) т.б. фразеологиялық теңеулер адамның әр түрлі мінез-құлқын сипаттау үшін қолданылады.

5. «Көңіл-күй» концептісі. Бұл концептіге *ants in one's pants* (сөзбе-сөз: шалбар киген құмырсқадай), *as sick as mud* (сөзбе-сөз: балшықтай әлсіз, яғни мұңайған, қайғы басқан), *feel like nothing on earth* (сөзбе-сөз: өзін түкке тұрғысыздай сезіну), *like a bear with a sore head* (сөзбе-сөз: басы ауырған аюдай сезіну), *to be on pins and needles* (иненің үстінде отырғандай), *to get into hot water* (қайнап жатқан суға түскендей), *like a cat on hot bricks* (шоқтың үстінде отырған мысықтай) сияқты адамның әр түрлі жағдайдағы көңіл-күйін бейнелейтін фразеологиялық теңеулер жатады.

6. «Түр-кескін» концептісі. *As dry as a mummy* (қурап қалған, саудыраған мумиядай арық), *as fat as a pig* (шошқадай семіз), *as limp as a glove* (сөзбе-сөз: қолғаптай еріксіз қалжыраған), *bandy as a bandicoot* (сөзбе-сөз: қалталы егеуқұйрықтай қисық аяқ), *done up like a dog's dinner, or dressed up like a dog's dinner* (сөзбе-сөз: иттің кешкі асындай киінген) яғни тұрпайы, дөрекі киінген деген мағынада т.б. адамның түр-пішінін, сыртқы көрінісін сипаттау үшін қолданылатын фразеологиялық теңеулер осы концептіге жатады.

7. «Ашкөздік» концептісі. *As greedy as a wolf* (қасқырдай тойымсыз), *as mean cat's meat* (сөзбе-сөз: мысықтың етіндей сараң), *jump at something like a cock at a grocer* (сөзбе-сөз: ашкөздікпен бас салу), *eat like a pig* (шошқа сияқты жеу), *jump at something like a cock at a groser* (сөзбе-сөз: тарыға бас салған әтештей) т.б. фразеологиялық теңеулер осы концепт құрамына кіреді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің басым көпшілігі «Адам» атты мағыналық макротопқа жатады, олардың мағынасы адам мен оны қоршаған әлемнің өзара әрекетін бейнелейді. Ағылшын мен қазақ фразеологизмдері көбіне адамды сипаттайтын сөз тіркестері жағынан ұқсас болып келеді. Фразеологиялық теңеулердің негізінде адам өмірі мен қызметінің тұстарын бейнелейтініне байланысты Б.Н. Ағабекова мынадай топтарға бөлген:

1. Адам мінезі мен ақыл-ой қабілетін сипаттаушы: Қаз.: *Қарабайдай қатыгез, дала бүркітіндей қырағы;* Ағыл.: *a memory like an elephant* (сөзбе-сөз: есі пілдей), яғни еске сақтау қабілеті жоғары, тамаша, *as blunt as a hammer* (сөзбе-сөз: балғадай ақымақ) яғни топас, т.б.

2. Адамның жағдай-күйіне байланысты: Қаз.: *сеңсоққан балықтай, жарасын жалаған иттей, жаралы арыстандай аласұрды;* Ағыл.*: as miserable as a bandicoot* – (қалталы көртышқандай) – бақытсыз, аянышты, *as still as a mouse* – тышқандай жасырынып тұру т.б.

3. Адамның сыртқы келбетін сипаттаушы: Қаз.: *қырмызыдай ажарлы, ақ маралдай әдемі;* Ағыл.: *as fair as a lily* – лилия гүліндей сұлу, *pale as death* - өліктей бозарған т.б.

4. Адамның өмірі мен қызметін сипаттаушы: Қаз.: *түлкі қуған тазыдай соңына түсу, ит пен мысықтай өмір сүру;* Ағыл.: *as thick as thieves* (бір-біріне ұрылардай жақын болу) – жан дос, айырылмас дос, *to live like cat and dog* – мысық пен иттей *өмір сүру*.

5. Адамның эмоциялық жағдайын сипаттаушы: Қаз.: *найза үстінде отырғандай, тышқан алған мысықтай;*Ағыл.: *to shake /quake/ tremble like an aspen leaf* – көк теректің жапырағындай қалтырау, *to sit on a powder keg* – оқ-дәріге толы бөшкенің (күбінің) үстінде отырғандай.

6. Адамның басқа бір адамға немесе затқа қатынасын сипаттаушы: Қаз.: *жыландай жек көру, құлындай шыңғырту, қойдай бауыздау;* Ағыл.: *hate smb like poison* – біреуді удай жек көру, *flieng smb aside like an old boot* – біреуді қажеті жоқ

ескі аяқ киімдей лақтырып тастау, яғни пайдаланып алғаннан кейін өзінен алыстату, қуу.

7. Құбылыстар мен заттардың сапасын сипаттаушы: Қаз.*: көздің жасындай таза (мөлдір), жаман түйенің жабуындай (келіссіз).* Ағыл.: *fresh as a daisy* – маргаритка гүліндей жас, жаңа, *cold as a frog* – құрбақадай суық.

8. Түсті сипаттаушы: Қаз.: *ақ бөкеннің таңындай, орман түлкісіндей қызыл, сүттей ақ;* Ағыл.: *as white as driven snow/as milk* – қардай/сүттей ақ, *as red as a turkey-cock* – күрке тауықтың айдарындай қызыл.

9. Адамның тамақтану процесін сипаттаушы: Қаз.: *бурадай қарш-қарш шайнау, егінге түскен сиырдай жайпау;* Ағыл.: *eat like a pig* – шошқадай ішіп-жеу, *drink like a fish* – балықша ішу.

10. Заттар мен құбылыстардың көлемін сипаттаушы: Қаз.: *қойдың құмалағындай, ешкінің асығындай, иненің жасуындай;* Ағыл.: *as light as a drum* – барабандай жеңіл, *thin as a lath/rake* – ескектей жіңішке.

11. Арақашықтықты сипаттайтын: Қаз.: *есік пен төрдей, ат шаптырымдай жер, қозы/қой өрісіндей жер.* Ағылшын тілінің фразеологиялық теңеулерінің біз жинаған материал ішінде бұл топқа жататындары кездеспеді.

12. Уақытты сипаттаушы: Қаз.: *бие сауымдай уақыт, сүт қайнатымдай уақыт, қас қаққандай*. Аталмыш топқа да ағылшын тілінің фразеологиялық теңеулері біз қарастырған материал арасынан кездеспеді [5, 15 б.]

Дүниетаным, ойлау қабілетінде салғастырылушы тіл иелері халықтарда ортақ болғанымен, өмір сүру жағдайы, табиғи орталығындағы айырмашылыққа қатысты бейнелеу, суреттеу, әсерлеу нысандары мен эмоционалдық жағынан алғанда әр халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігі бар. Мысалы, қазақ тіліндегі *қыздың жиған жүгіндей* деген фразеологиялық теңеудің ағылшын тілінде баламасын табу өте қиын. Бұл – қазақ халқының көшпелі тұрмыс-тіршілігі, өмір салтымен байланысты әсемдікті танытудың көрінісі. Сол сияқты, ағылшын тіліндегі (*as) dumb as a woolden Indian* (сөзбе-сөз: дүкен алдында тұрған индеецтей), жалпы топас, ақымақ деген мағынада қолданылады.

Фразеологизмдер шыққан тегі еркін сөз тіркесінен өзгеше. Фразеологиялық тұрақтылық дегеніміз – тіркестің мағынасының астарлы, образды болуы, бүтін тұлғаға ғана тән болуы.

Фразеологиялық теңеулер фразеологизмдердің басқа түрлерінен өзінің логикалық құрылымы, компаративті мағынасы мен стильдік қызметі арқылы ерекшеленеді. Фразеологиялық теңеулер табиғатын зерттеуде фразеологиялық теңеу мен метафораның өзара байланысы, ұқсастығы мен айырмашылықтарына тоқталу қажет. Осы мәселеге арналған ғылыми еңбектерде фразеологиялық теңеулер мен метафоралар тілде қатар қолданылады, себебі олар өзара тығыз байланысты деген пікір бар. Теңеу мен метафораның ортақтығы – олардың заттар мен құбылыстар негізінде фразеологиялық ассоциация жасауынан көрінеді. Алайда, оларды мазмұн жағынан ажыратып қарастырған жөн. Теңеуде салыстырушы теңеу заты және оған қажетті негіз бар. Ал метафораға ондай негіз қажет емес. Фразеологиялық теңеулер екі затты салыстырудың нәтижесі болса, метафоралар – олардың ұқсастығының нәтижесі She is a fox – ол түлкі; She is as sly as a fox – ол түлкідей қу, айлакер [6, 22 б; 7, 102 б.]

Фразеологизмдердің туу себебі фразеологиялану процесі болып табылады. Нәтижесінде сөз тіркесі түгелдей жаңа, туынды мағынаға ие болады, дайын күйінде қолданылатын тілдік материалға айналады. Көптеген фразеологизмдер ағылшын-қазақ тіларалық фразеологиялық қорында семантикалық жолмен жасалынған. Ағылшын тіліндегі: *Keep one's nose to the grindstone* – мұрнынан шаншылып жүру. Екі тілдеде мағынасы «жұмыстан қолы босамау» деген ұғымды білдіреді. Тағы да, *Be in smb's pulse* – тамырын басу – «ақырын пікір, сыр тартып көңілін бөлмек болу» деген мағынада қолданылады. Ағылшын және қазақ

тілдеріндегі фразеологизмнің аспан денелеріне табынудан пайда болған түрлері кездеседі: *Be born under a lucky star* – бақытты жұлдыздың астында туу, *believe in one's star* – өзінің тағдырына сену. Қазақ тіліндегі аспанға табыну дәстүріне байланысты пайда болып, қалыптасқан фразеологизмдер: «көк, аспан, тәңір, құдай» сөздері арқау болған: *құдай жарылқады, тәңірі қолдады, жұлдызы оңынан туды, аспанымыз ашық болсын т.б.*

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және кәсіби лексика негіз болған. Мысалы, ағылшын тіліндегі *talk shop* – «көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу» мағынасын білдіреді, яғни «*shop*» – «шеберхана» ұғымында қолданылады. *to turn face about* – «көзқарасын (мінезін) күрт өзгерту» мағынасын білдіреді. Әскери терминалогия бойынша «солға шыр айналу» деп аударылады екен. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің пайда болып, қалыптасуынан әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады: *Move heaven and earth* (жер мен көкті жылжыту) қазақ тіліндегі баламасы «айды аспанға шығару», яғни таң қалдыру ұғымын береді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған. Ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестер, идиомалар көбінесе ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көп қолданылады.

Мысалы: 1. *He was too soft – hearted and could not refuse money to his children and relatives whenever they asked for it.* Бұл жердегі идиома «soft – hearted» «жұмсақ жүрек» (қазақша қайырымды, қолы ашық) деген мағынаны білдіреді [8, 112 б.]

2. *When the boy asked his parents to allow him to learn to play piano, they agreed because they knew he had a good ear for music.* Бұл жердегі идиома «good ear for music». Мұны сөзбе-сөз аударсақ, «good ear» – «жақсы құлақ» дегенді білдіреді, яғни қазақша баламасы «құйма құлақ». Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлері негізі себеп болған деген тұжырым жасауға болады.

Қорыта айтқанда, құрылымы әр түрлі ағылшын және қазақ тілдерінің сөздік қорындағы өте жиі қолданылатын, мағынаға бай, қолданыс ауқымы кең тілдік бірліктердің бірі – тұрақты тіркестер екендігі анықталды.

Фразеологизмдердің мағынасын олардың құрамындағы ұлттық-мәдени элемент білдіреді. Ұлттық-мәдени элементке әр халықтың өзіне ғана тән бейнелеу образдары жатады. Белгілі бір ғана тілде кездесетін тілдік образдар басқа тілдерде қайталанып келмесе, олар әрқашан ұлттық болып табылады. Екі тілдегі фразеологиялық бірліктерді салғастыра талдау барысында олардан ұлттық дүниетаным ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар екені анықталды. Тілдік бірлікке тән коннотацияның ұқсас не сәйкес келуі ұлттық дүниетаным деген түсінікпен ұштасады, ал бұл халықтар туыстығы дүниетанымының ортақтығына немесе ұқсастығына әкелуі мүмкін. Ал ұлттық дүниетанымның ерекшелігі, оның тілдегі көрінісі тіл иелерінің өз даму тарихына, табиғи ортасы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік, шаруашылық түрлері т.б. жағдайларына байланысты деп білеміз. Тілі, ділі, мәдениеті, дүниетанымдық көзқарасы әр түрлі ағылшын және қазақ халықтарының фразеологиялық теңеулері жан-жақты, құрылымы, ішкі форма, аялық білім, жалғаса туындаған ауыспалы мағына, концепт, лингвомәдени тұрғысынан зерттеу нәтижесінде тіл-тілге тән ортақ заңдылықтар, жалпыхалықтық рухани дүниелер, ұлттарға тән танымдық ерекшеліктер т.б. жөнінде бірқатар жаңа мағлұматтарға қол жеткізілді.

Фразеологиялық теңеулердің ұлттық белгісі олардың мағыналық ерекшеліктерінен айқын көрініс табады, себебі кез келген халықтың бүкіл мәдени және психологиялық күрделі кешенін оның қайталанбас ойлау тәсілін жинақтайды. Бұл әр тілдің түрлі бейнелерге сүйенетіндігімен, мағынасы ортақ болғанымен,

негізінде жатқан бейненің әр тілде өзіндік бояуы болуымен анықталады. Дегенмен екі тілге ортақ бейнелерге ие фразеологиялық теңеулер кездесетіні байқалады. Бұл құбылыс қазақ және ағылшын халықтарының дүниетанымдағы кейбір түсінік ұқсастығын дәлелдейді.

Фразеологиялық теңеулердің ұлттық-мәдени мағынасын олардың құрамындағы ұлттық-мәдени элемент білдіреді. Ұлттық-мәдени элементке әр халықтың өзіне ғана тән бейнелеу образдары жатады. Белгілі бір ғана тілде кездесетін тілдік образдар басқа тілдерде қайталанып келмесе, олар әрқашан ұлттық болып табылады.

Екі тілдегі фразеологиялық теңеулердің пайда болу көздері әр халықтың тарихымен, заттық және рухани мәдениетімен, өмір-тіршілігімен тығыз байланысты. Олардың мағыналарын, тарихи-этимологиялық көздерін лингвомәдени және лингвокогнитивтік талдау жүргізу арқылы ғана ашуға болады.

Фразеологизмдерді, атап айтқанда фразеологиялық теңеулерді тек тұлғалық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен қатар оларды мағыналық, ұғымдық, концептілік тұрғыдан зерттеу арқылы халықтардың ұлттық болмысын, дүниетанымын, рухани байлығын, мәдениетін айқындап, оларды келер ұрпаққа жетуіне жағдай жасалады. Ал туыстас немесе туыстығы жоқ тілдердегі фразеологизмдерді лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғыдан салыстыра-салғастыра зерттеу арқылы олардың тілдердегі ұқсастығы мен ерекшеліктерін ашу осы замандағы жаһандану үрдісіне байланысты мәдениетаралық қарым-қатынас үшін де маңызы зор болмақ.

Әдебиеттер:

1. *Боранбаева Г.С. XV-XVIII ғ. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер / Филол. ғылым. канд. дис. – Алматы, 1994. – 169 б.*
2. *Қыпшақбаева А.Қ. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі қарсы мәндес фразеологизмдердің семантикалық парадигмасы. – Қызылорда, 2010. – 119 б.*
3. *Жуков В.П. Русская фразеология. – М., 1986. – 303 с.*
4. *Бекишева Б. Қазақ-ағылшын фразеологизмдеріндегі «адам» концептісі. // Қазіргі заманғы ғылымның өзекті мәселелері. Ғылыми конференцияның материалдары. – Польша, 2013. – 106 б.*
5. *Ағабекова Б.Н. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің ұлттық мәдени сипаты. – Алматы, 2010. – 30 б.*
6. *Казакова Т.А. Translation Techniques. Практические основы перевода. – СПб.: «Союз», 2002. -117 с.*
7. *Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.*
8. *Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: Теория, практика и методика преподавания. – М.: ACADEMA, 2003. – 169 с.*

Шамгонова Р.Г., Нуркашева Ф.Р.

Национальные особенности фразеологизмов на английском и казахском языках

В статье рассматриваются вопросы, связанные с семантическими группировками современных фразеологизмов. Автор сапоставляя категории фразеологизмов родного языка и их языковых особенностей с антонимическими фразеологизмами английского языка, определяет связь между этими народами, их языками и культурой.

Ключевые слова: *фразеологизмы, фразеологические сапоставления, фразеологические единицы, устойчивые выражения, идиомы, особенности.*

Shamgonova R.G., Nurkasheva Ph.R.

National characteristics of phraseology in English and Kazakh languages

This article discusses issues related to the semantic groups of modern phraseology. The author comparing the categories of phraseology of the native language and their linguistic features with antonymous phraseology of English defines the relationship between these nations, their languages and their cultures.

Keywords: *phraseology, phraseological comparisons, phraseological units, set expressions, idioms, characteristic features.*

***

ӘОЖ: 82-31.20

Ақболатов А.А. – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты*
E-mail: *aidarbek_akbulat@mail.ru*

ЗАМАНАУИ ЖИЫРМА БІРІНШІ ҒАСЫР РОМАНЫНДАҒЫ СОНЫ ЖАНРЛЫҚ ІЗДЕНІС (Ә.ЫБЫРАЙЫМҰЛЫНЫҢ «ЗАУҚАЙЫР» РОМАН-ТРИЛЛЕРІ ХАҚЫНДА)

Аннотация. *Мақалада жиырма бірінші ғасырдағы қазақ романының жанрлық түрлік тұрғыдан дамуы сөз болады. Ә.Ыбырайымұлының роман-триллерінің көркемдік ерекшелігі талданады.*

Тірек сөздер: *Жаңа заман романы, роман-триллер, жанрлық түр, даму тенденциясы.*

Әдеби процесс үздіксіз жүріп отыратын қозғалмалы үдеріс болғандықтан, әдебиет тарихының жаңа парақтарын, заманға сай осынау кезеңде туған рухани дүниелерімзді саралау, түйсіну, әдебиет тарихындағы орнын бағамдау ерекше мәселелердің бірі.

Әлемдік өркениеттің ең озық дәстүрлерін игеру барысында ұлттық әдебиеттің өрісі кеңеюімен қатар, қарама-қарсы қатынастағы бүкіләлемдік тарихи дамуға да үлес қосылады. Қатарға жаңа мәдени-рухани ерекшелігі бар ұлттық мәдениеттің қосылуымен бірге әлемдік мәдениет басқа халықтарда жоқ, өзге сипаттағы құндылықтармен толыға түседі. Ұлттың қоғамдық-мәдени тұрғыдан жедел дамуы үстінде жаңа қоғамдық сана формалары туады. Біз өз мақсатымызға орай әдебиеттің жедел даму кезеңіндегі XXI ғасырдағы қазақ прозасының қалыптасуы мен ондағы бүкіләлемдік көркемдік тенденциялардың – түрлі ағымдар мен әдістердің негізінде пайда болған жаңаша түрлік ізденістердің қалайша игерілгендігін бажайлау міндеті алдымызға қойылады.

Мәдениет кеңістігіндегі ықпалдастықтар туралы ғалым Ж. Жарылғапов: «Қазақ әдебиеті де әлемдік әдебиеттің бір бөлшегі. Адамзаттың мәдени-әдеби дамуындағы ортақ заңдылықтар мен поэтикалық тұтастықтар біздің ұлтымыздың әдебиетінде де көрінбеуі мүмкін емес. Біршама жетілген әрі даму үстіндегі ұлттық әдебиеттану ғылымының алдында тұрған іргелі міндеттердің бірі – ендігі жерде қазақ әдебиетін жаһандық әдебиеттегі біртұтастықтың негізінде, адамзаттың көркемдік даму жолындағы жалпыға бірдей заңдылықтар аясында да қарастыра отырып, ұлт әдебиетінің өзіндік сипаттары мен жетістік-кемшіліктерін анықтау. Әдебиеттегі ортақ бағыттар мен ағымдарды, көркемдік әдістерді тарихи-салыстырмалы түрде, жалпы әдебиеттану негізінде саралай отырып, қазақ әдебиеті мен әлемдік әдеби үдерістегі параллелизмдерді таныта аламыз» [1], - дейді. Ендеше, тәуелсіздік

жылдарынан кейінгі ұлттық әдебиеттің даму тенденциясын саралағанда, жаңа парадигмалар шеңберіндегі көркемдік ізденістерді де назарда ұстау маңызды болмақ.

ХХІ ғасырдағы қазақ романшыларының қатарында Әділбек Ыбырайымұлының есімі әдеби сында жиі аталып келеді. Ақын әрі проза жанрына да қалам тербеп жүрген Ә.Ыбырайымұлының көлемді эпикалық жанрдағы романы «Ұяластар» 2005 жылы жарық көрді. Аталған романда автор желтоқсан оқиғасымен байланысты тарихи кезеңді, одан әрі тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік проблемаларды көтеруге тырысады. ҚазМУ-дың журналистика факультетін бітіріп, өз болашағына үлкен сеніммен қарай бастаған Жапар есімді жас маманның арманы түбірімен қалай күйрегені ары қарайғы оқиғалар тізбегі арқылы көрініс табады. Қаламгердің прозадағы аяқ алысы, өзіндік бағыт-бағдары туралы профессор Мырзагелді Кемел: «Ә.Ыбырайымұлы жазған «Ұяластар» мен «Зауқайырға» келсек, бұл романдар кеңестік құрылымның қабырғасы сөгіле бастаған соңғы 30-25 жылдардан бергі кезеңді қамтитын, кеңестік «мүлги бағыну» кезінен ада екендігімен ұнағанын айтқымыз келеді.

«Ұяластарды» оқи бастағаннан автордың өз бетінше, ешкімге ұқсағысы келмегенін, өз сүрлеуін іздегенін көреміз. Сөз саптауы мен сөйлем құрауының өзіндік ерекшеліктері бірден көзге түседі. Шығарманың өне бойында еріксіз келісетін теңеулер жетерлік» [2], – деп бағалайды. Иә, автордың шығармашылығында өзіндік жазу мәнері, тілдік қолданыс стилі көзге айқын көрініп тұрады. Қаламгердің шығармашылығына тереңдей зер салсақ, тақырыбымызға сәйкес жаңа замандағы роман жанрының даму тенденциясына жауап беретін, соны ізденістерін көруге мүмкіндік беретін шығармасының бірі – «Зауқайыр» туындысы. Автор роман-триллер деп атапты. Туындының атауы да, терминдік ұғымы да қазақ әдебиеті үшін тосындау құбылыс ретінде көрінеді. Аталған туындының тақырыптық, мазмұндық, құрылымдық поэтикасына енбес бұрын, алдымен роман-триллер терминдік ұғымға мән біріп өткеніміз абзал. Себебі, терминдік ұғымдарды анықтау көркем шығарманың табиғатын тануға мүмкіндік туғызады.

Қазақ әдебиеттану терминдер сөздігінде қазақша триллер ұғымына берілген анықтаманы кездестірмедік, себебі аталған бағыттағы туындылардың қазақ әдебиеті тарихында бұрын-соңды болмауы терминдік атаудың да қалыптасуына қажеттіліктің жоқтығын айғақтаса керек. Сондықтан, орысша әдебиеттану сөздіктеріне жүгіндік, онда мынадай анықтама берілген: «ТРИЛЛЕР (от англ. - вызывать трепет, ужас) — захватывающе интересное по содержанию произведение (роман, повесть, пьеса, кинофильм) с виртуозно организованным, держащим в напряжении читателя (зрителя) сюжетом, быстрым и непредсказуемым развитием действия. Триллер в «чистом виде» может быть фантастическим, мистико-историческим, детективным, приключенческим, любовным, но обычно сочетает в себе одновременно несколько жанровых разновидностей, заботясь в первую очередь об интересах и внимании читателей (зрителей), составляющих самую широкую аудиторию. Истоки подобного рода повествования обычно возводят к рассказам Э.А. По и романам У. Коллинза «Женщина в белом» и «Лунный камень». Ныне, как неотъемлемое явление массовой литературы и культуры, триллер обнаруживает себя практически во всех мировых странах, в том числе и в России» [3]. Анықтамадан көріп отырғанымыздай, оқырманның (көрерменнің) қызығушылығы мен назарын басты мақсат тұтқан, жалпы бұқаралық әдебиетке жататын триллер қазіргі уақытта бұқаралық әдебиет пен мәдениеттің ажырамас құбылысы ретінде, барша әлем әдебиетінде, сондай-ақ әлемдік әдебиеттің бір бөлшегі қазақ әдебиетінде де көрініс тауып отыр. Оған Ә. Ыбырайымұлының «Зауқайыр» (2014) роман-триллері куә.

Роман шытырман оқиғалы, психологиялық бестселлер. Заманауи тақырыпты қозғаған роман-триллер шытырман оқиғаға құрыла отырып, үшем қыздар Эльмира, Нұрмира, Гүлмира және Гүлжан, Жасарал сынды бас кейіпкерлердің жеке бастарынан өткен жайттары қоғамдық-әлеуметтік проблемалармен тығыз бірлік

шеңберінде өрістейді. Романдағы қылмыстық топтар, олардың өзара қырғи-қабақ шиеленістері, елдің сол кездегі саяси ахуал, есірткі саудасы, алаяқтық, жемқорлық детективтік белгілерді көрсетсе, үшем қыздар Эльмира, Нұрмира, Гүлмиралардың күрделі де қиын тағдырлары әлеуметтік-қоғамдық, психологиялық жайттар, жеке бастарындағы, махаббаттағы сәтсіздіктері, рухани жалғыздықтары туындының эмоциональды-физиологиялық қабылдану қабатын тереңдетіп, психологиялық деңгейін арттырған. Жалпы, триллер ағылшын тілінен аударғанда үрей туғызу, қорқыныш дегенді білдіріп, оқырманның психологиялық ішкі жан-дүниесіне әсер етуді көздейтіндіктен аталған элементтердің орын алуы заңды құбылыс деп есептейміз.

Бір отбасында тәрбиеленген үшемнің бірі Эльмираның толғақ үстінде қаза болуы, Гүлмираның алғашқы сүйіп қосылған махаббаты Жанаттың жол апатынан мүгедек болуы, кейін өз-өзіне қол жұмсаған қазасы, жесір қалған Гүлмираның екінші жұбайлық өмірдегі сәтсіз қадамы, Ұланның опасыздығы, қылмыстық топтың құрығына ілінген Гүлжан, Гүлмира тағдырлары, отбасындағы тұрмыстық жағдай, әлеуметтік проблемалар, махаббатта жолы болмаған Нұрмираның отбасылық, жеке басындағы түрлі келеңсіз жайттардан қажып өзі-өзіне қол жұмсауы, бәрі-бәрі бір ғана отбасындағы жағдай болғанымен, автор роман-триллерге үлкен заманауи қоғамдық-әлеуметтік түйткілді мәселелерді жинақтай білген. Роман-триллерде композициялық тұрғыдан шағын-шағын новеллалық сипаттағы үзіктерді сәтті қиюластырылып, асқан шеберлікпен құрылғаны байқалады.

Роман-триллерде тоқсаныншы жылдардағы қиын-қыстау заманның келбеті шынайы суреттеліп, сол кезең ақиқаты бір отбасы мүшелері үшем қыздар Нұрмира, Гүлмира, Эльмира және Гүлжан сынды кейіпкердің тағдыр-тауқыметі, қайғы-қасиеттері, әлеуметтік мәселелерін жинақтау арқылы ашылады. Соның негізінде өтпелі кезеңдегі тұтас бір ұрпақтың болмыс-бітімі, тыныс-тіршілігі көркем бейнеленеді.

Романда ылғи да өрбіп отыратын оқиғалар төңірегінде Гүлмира мен Нұрмира екеуі, содан кейінгі кейіпкер – Гүлжан жүреді. Бұл қыз тағдырдың айдауымен, мінезінің ашықтығынан күрделі қоғамның сан қабат қыртыстарының бірі саналатын әлдебір әулекі, жабайыланған өкілдерінің – есірткі саудасымен айналысып, өз ортасын кеңіту арқылы байлығын асыруды мақсат тұтқандардың ортасына түсіп қалады. Апиынды әуелі өзі тұтынып, бірте-бірте бойы үйреніп, сол жанкештілердің қызметін жасап, өзіне ғана емес, бірге туғандай болған құрбыларына да қиянат істеуге тайынбайтын қылығымен барлық адамдық қасиетінен жұрдай кейпі суреттеледі.

Нұрмираға көрсеқызарлық, бір жағы дүниеқоңыздықпен ынтыққан Әбдірахман деген әлгі топтың жетекшісі әуелі өзі тікелей кірісіп, қыздың парасат-пайымының биіктігінен меселі қайтқан соң, оған түрлі айла-шарғымен Гүлжанды айдап салады. Әуелі оның күйеуін өзіне әріптес етіп алады. Сосын, аңсары есірткіге ғана емес, беті жылтыраған әйел біткенге де ауғыш дәргейіндегі іскер делдалы әрі ар делдалы болуға да бейім Серік есімді жігітпен жақындастырып, есебін тауып бойын ақ ұнтаққа үйретеді. Соның нәтижесінде Гүлжанның арын төгіп, қойындаса кетуге бейімдеп алады. Тіпті, «екі ғашықтың» төсек қызығын Әбдірахман видеоға түсіріп, өздеріне көрсетеді. Осылайша Гүлжан бұйдаланған бұзаудай әлгілер не айтса, соны мүлтіксіз орындайтын күңіне айналады. Өзі туралы анайы көріністің таспаға түскенін көргенде де тіптен шамданбай: «Күйеуім көріп қалмасыншы»[4], деп қана өтініш айтуы – азғындықтың шегі, ағзаға баратын сырт әсердің әбден тереңдеп кетуі дейміз. Көркем туындыда бұл сенімді жеткізілген.

Осылайша Гүлжан Нұрмираны Әбдірахманға көндіріп беруге әрекетке көшеді. Одан түк өнбеген соң озбырлыққа барған Әбдірахманды қолдап, туысқандай бірге өскен бала күнгі құрбысы, өзінің Гүлжаны – озбыр топтың Нұрмираны үйқамақта

ұстауына да көнеді. Көнеді деген жай сөз, өзі бас болып, ұйымдастырушылардың сөзін сөйлеп, ашық әрекеттерге барады.

Нұрмира сонда да илікпеген соң, оның сыңары, өмірден өз бақытын таба алмай әрі-сәрі халде жүрген Гүлмира арқылы да ойларын орындауға ұмтылады. Одан да ештеңе шықпайды. Әбден айтқаны айтқан, дегені деген болып үйренген Әбдірахман ниетінен қайтпайды, түрлі жауыздықтарға барады.

Осы орайда ел ішінде автор бейнелеген жылдары, өмірді қызықтаумен өткізу, қыздарды болашақ ана, сүйікті жар деместен, қайткен күнде де өзінің айтқанына көндіру, зорлап үйлену амалдары ұшырасады. Алғаны көнбістік танытпаса озбырлық жасау, қорлау, масқаралап шығарып жіберу немесе көпе-көрінеу басқамен көңілдестік, сөйтіп, жалған ғашықтықтың тез-ақ беті ашылып, өшпенділікке айналып, әртүрлі формада көрінуі белең алғаны есімізге түседі.

Жазушы осы әбестіктің қашан, қалай басталғанын суреттегенде комсомол мен партияның дәуреніндегі өрбіген дәстүр екенін айтады. Жоғарыдан келген біреулердің көңілін табу мақсатында ішіп-жемнің үстіне біртіндеп «көңіл көтеретін» қыз-келіншектерді қосақтау, моншада қыздырынуды ұйымдастыру қалыпты жағдайға айналған сәттер еді дейді. Жергілікті деңгейдегі қызметкерлер де жоғары жақтағы жиынға көңілдесін делегат немесе жиынға қатысушы ретінде апарып, жүрген жерін қызойнаққа айналдырған. Осылайша, бұл әрекеттер әбден жолға қойылып, «қызмет ету» мен пара берудің жаңа амалдары ретінде қалыптасқан. Ар мен ұят та тауарға айналған.

Бірте-бірте бұл келеңсіз істердің аумағы артып, қолында сәл ғана қаржысы мен билігі бар әркім-ақ жаппай қызық құмарлыққа құмарту белең алды. Көзсіз құмарлық роман кейіпкерлерін ібіліске айналдырды. Қоғамның айнасы аталатын әйелдің ибалылық пен көргенділігі нәпсіге берілуге көшіп кете барды. Заман өзгергенінің ұтымды тұсы мен салмағын көтере алмағандар «бәрі салыстырмалы» және де «қазіргі сәт – ең негізгі сәт» деген ережелерге бағынып, «жақсы-жаман» деген құндылық «пайдалы-зиян» дегенге алмасты. Бүгінгі ойлау жүйесі үшін адам – құрал, ақша – мақсат; сезім – құрал, ләззат – мақсат; табиғат – құрал, тоят – мақсат. Ақша – менікі, тәнім – өзімдікі, оны саудаға салам ба, салмаймын ба, өзім білем дейтіндер пайда болды. Ол ар емес, табыс көзіне айналды. Қарынның тоқтығы үшін күрес, қара бастың қамы, қолы ұзындар мен биліктегілерге құлдық ұру бүгінгі өмір салтына айналған. Оны шенеунік те, зиялы да, жезөкше де бірдей ұстанатын қағидаға айналды. Бұл ережеге бағынбағандар «сындырылды». Романда осы үрдіс ұтымды, дәлелді, сенімді бейнеленген.

Бәрінікі – есеп. Біреуі билікті сақтап қалсам дейді, біреуге қалайда байлықты иемдену арман. Біреуі – біреуді қалайда өзіне ғашық етсем дейді, енді бірі әлдекімнен оп-оңай сытылып кетсем дейді [2]. Романның негізгі идеясы осыған саяды

«Алматы. Тау қыраты. Сағат 22.38

Сырт...сырт...сырт...

Циферблаттағы сояудай тіл бір қалыпты ырғақтан танбайды. Бара-бара оның әрбір сыртылының үні зорайып, солқ-солқ еткізіп миына күрзідей тиді... Жойқын соққыдан басы шағылды...

Кірпігін әзер қимылдатты. Жұмылған жанарының «тігісін сөгу» үлкен қиындық туғызды. Көзін ашса шарасы қос шекесімен қоса ду етіп, одан арыға шамасы жетпей қарашығы лажсыз қайтадан жасырынады»[4, 3 б.], - деп басталатын роман-триллердің прологында өмір мен өлім үстінде жатқан белгісіз кейіпкерді туындының эпилогын оқығанда Гүлмира екенін ұғынамыз.

«Алматы. Кеңсай. Сағат 00.00

Сырт...сырт...сырт...

Циферблаттың сояудай тілі бір қалыпты ырғақтан танбайды.

Сырт...сырт...сырт...

Ол адамзат ғұмырының әрбір секундын қалтқысыз санайды. Тіршілігінде пендеге мына жалған қадірсіз. Сондықтан сағаттың сыртылы оны үрейлендірмейді.

Бірақ әркімге де сәт сайын тықыр таянып келеді.

Бір кештік қана майшамдай қысқа ғұмыр баянды...баянсыз...

Сырт...сырт...» [4, 374 б.].

Пролог пен эпилог аралығындағы мәтін кеңістігінде кейіпкердің өмір мен өлім арасында жатып, бүкіл саналы ғұмырын көз алдынан тізбектеп өткізеді. Роман-триллерде сюжеттік желі Гүлмира, Нұрмира, Жасарал кейіпкер-баяндаушылар арқылы өрбіп отырады. Бірнеше желі бойынша кезектесіп отыратын сюжет қысқа-қысқа тарауларға бөлінген новеллалық сипаттағы бөліктерді композициялық тұрғыдан қиюластырып, рет-ретімен баяндауы оқырмандарды шытырман оқиғалы сюжеттің түбіне жетуге елітіп, тереңіне тартып отырады.

Роман-триллерде қылмыстық әлеммен тығыз байланысты өрбитіндіктен, жаргон сөздер, ауызекі сөйлеу стилі, тіпті түсініксіз аймақтық сөздер, сөз тіркестері, кедір-бұдыр сөйлемдер жиі көрініс тауып қалады. Мысалы:

«Бәрінің төбесінен қарайтын ***бассалдарының*** жайы басқа» [4, 84 б.].

«***Портактың*** мәні осында» [3,183 б.].

«- ***Шмаль*** дайын болды ма-ей?! – деп гүрілдей үн қатып, үйелменімен үңірейе қадалды»[3, 183 б.].

«- ***Фраер*** әлі періште қалпында ма еді? – деп, ырқ етіп мағынасыз күле салды»[4, 185 б.].

Бассалдар, портак, шмаль, фраер сияқты жаргон сөздер туындының жанрлық табиғатына тән, қылмыстық әлемге қатысты детальдық қолданыс. Басқаша айтсақ, әрбір кейіпкер өзінің даралық табиғатына тән сөйлейді. Осы стильдік ерекшелік туралы ғалым В.А. Ковалев былай дейді: «Каждый персонаж говорит языком, свойственным его социальному положению и внутренному душевному состоянию» [5, 47 б.]. Жаргон сөздер кейіпкерлердің әлеуметтік тобына (есірткі, нашақорлар) байланысты сөз стилі болса, жалпы авторлық баяндаулардағы түсініксіз сөздердің де көрініс табуы олқылық танытатындай, дегенмен, көркемдік бағыттағы ізденістің нәтижесінде туындаған көркемдік үлгілері, соны бояулары да жиі көрініс береді. Психологиялық жан күйзелістерін, сезімдерін жеткізуде автор шеберлігі соны тілдік қолданысы да айқын байқалады. Мысалы:

«Құйымыр өмір шұғылалы шаққа тым сараң. Кеше ғана қуаныш пен шаттықты еміздіктетіп, үйіп-төкті. Онысы бір сәттік екен. Бүгін суы тартылып, табаны айғызданған іркіндінің орынындай көңіл де, тірлік те сүреңсіз – айғыз-айғыз» [4, 42 б.].

«Санаға қайсарлық құсы ұя салғаннан кейін, ажалдың үрейі түкке тұрғысыз» [4, 47 б.].

«Тағы да тылсымымен тұншықтырған түн құшағы қаланы қапсырып алған» [4, 263 б.].

«Бүгінгі түннің әлпеті жаман. Шашын жайып жіберіп, мысасына мінген жалмауыз мыстанға ұқсайды. Әні-міне қоянның көжегіндей бүріскен бұларға қанды шеңгелін салатын сияқты. Қараңғылықтың қойыны тым сұсты. Үрейді алып, құтты қашырып бекітулі есіктің арғы жағында басқа әлемнің адамдары ұлыған бөрідей небір азарлы үн шығарады. Қыңсылайды, шыңғырады. Бірте-бірте жер бауырлап бұларға қарай жылжып, жақындай түсетін сыңайлы. Көгенкөздердің қорыққанын мазақ қылғандай, шәрмеңкелердің біреуі сақ-сақ күлді. Қу қардың күлкісінің өзі жанға түрпідей тиеді» [4, 266 б.].

«Шатысқан санасында былыққан дәйексіз бірдеңелер әбден қара тұяғынан хал кетіріп, қалжыратты» [4, 377 б.].

Жоғарыдағы баяндаулар қазіргі дәуір дискурсіне тән, қасаң баяндау үрдісі байқалады әрі өзіндік тосын теңеулерімен көрініс тапқан көркемдік-эстетикалық, психологиялық семантикалық қуаты бар үрдісті танытады. Бүгінгі заман

жазушыларындағы жоғарыда келтірілген үзінділердегідей тосын тілдік құбылыстарды ғалым Б.Майтанов: «Қазіргі қазақ жазушылары ұлттық дәстүр сілемдерін бауырына баса отырып, жаңаша сөйлеуді мұрат тұтса, оны құптамау – жаңсақ қадам. Әдебиет сынының әр тарапты тақырыппен айналысуға мүмкіндігі азайып бара жатқан уақытта, қайсібір соны өрнек-нақышы бар талантты қаламгерлер шығармашылығына назар салау – негізі парыздардың бірі» [6, 209 б.], - деп жаңа заман прозасындағы тілдік құбылыстарға, сөйлеу, баяндау стиліндегі сан тараптылыққа ерекше тоқталады. Осы жалпы айтылған мәселе де автордың «Зауқайыр» романының тіліне тән стильдік, өзіндік ерекшелігіне де қатысты пікір екенін атап өтуіміз қажет.

Романда Жасарал деген кейіпкер кездеседі. Автор одан жағымды кейіпкер жасағысы келген, өйткені, ол парасатты, мейірімді, адам жанын түсінетін, біреуге бірдеңеден жәрдем берсем деп тұратын адам. Бірақ Жасарал нақты әрекет үстінде көріне алмайды. Өйткені, онда ниет қана бар, ешбір түйінді әрекет жоқ. Жәрдем бергісі келіп бір әрекеттерге барады, бірақ орта жолда тоқтайды. Дәрменсіз. Нәтиже жоқ. Бұндай адамдар өмірде мыңдап саналады. Жазушының шыншылдықпен айтамын деген ойы осы болса керек. Яғни қазіргі қоғамдағы қылмыстық топтардың алдындағы, сыбайлас жемқорлық алдындағы қалың елдің дәрменсіздігін суреттеуге ұмтылысы деп бағамдауға болады. Жалпы постмодернистік стильде жазылған шығармалардағы осындай кейіпкерлер турасында ғалым Б.Канарбаева былай дейді: «Постмодернистік стильде жазылған шығармаларда кейіпкер әлде бір шешімді іске араласқысы келгенімен ештеме тындыра алмай іштен тынады. Бір белгісіздікке араласып қол созғанымен одан еш нәтиже шығара алмай, мақсатсыз, үмітсіз әрекеттермен тұңғиыққа батады»[7,292]. Міне, осы тұжырымды біз Жасаралдың бойынан көреміз. Тығырықтан шығар жол таба алмай, бос әуершілікпен, тұйыққа барып тірелетіні, оқырмандарын бей-жай, дел-сал күйге қалдыратыны постмодернисттік стильдердің үлгісін танытады.

Роман-триллерде уақыт тынысы, адами құндылықтардың дағдарысқа ұшырауы, ізгілік пен зұлымдық, тоқырау жылдарының келбеті суреттеліп, бүгінгі нақ заманауи мәселелерді көтеріп, құбылыстарды натуралистік бейнелеуімен сәтті бедерленген туынды. Елдегі ұлт аралық қақтығыстар (шешендер мен қазақтар (мәтін бойынша), жемқорлық, есірткі саудасы, әлсіз қоғам мүшелері, қоғамдағы ақша мен биліктің орны, махабат сынды сезімнің дағдарысы, бәрі-бәрі шынайы натруалистік сипатта суреттеледі. Азып-тозған адамзат баласы, адами құндылықтардың айуандық күйге ұласуы, есірткіге тәуелді жандарды тұзақтарына түсірген қанішерлердің әрекеттері бүгінгі басы ашық жайт. Есірткіге тәуелді жастардың сол жолға түсіп, шырмауынан шыға алмауы, қыздардың ар-ұятынан ажырап, зорлық-зомбылыққа түскен қорғансыз халдері, тағдыр-тауқыметі роман-триллерде шынайы жеткізіледі.

XXI ғасыр роман жанрының даму тенденциясы туралы сөз қозғағанда, Ә.Ыбырайымұлының «Зауқайыр» роман-триллерін зерделеуіміз, ең алдымен қазақ әдебиетіндегі құбылыс ретінде, қазақ тіліндегі тұңғыш (бұрын-соңды кездестірмедік) триллердің жанрлық түр ретінде енуі дер едік. Екіншіден, «қазіргі заман тақырыбына ештеңе жазылмайды» деген жалпылама пікірлерге жауап ретінде, мысал болып танылуға тиіс туынды. Әрине, әр оқырманның талғамы, талабы, қабылдауы әр түрлі болатыны мәлім. Бірақ аталған роман-триллер кәсіби әдебиеттанушы, филолог мамандар үшін, әсірсе, заманауи әдеби үрдісті бағамдай отырып, қазақ әдебиетіндегі жаңа құбылыстарды тануы үшін маңызды болмақ. Постмодернизм тенденциясы барша мәдениет кеңістігінде орын алып отырған жаһандық үрдістің қазақ әдебиетіндегі көрінісінен үрке қарағанымызбен, әдеби үрдістің даму бағдарына көз жұма қарауға болмайтыны мәлім. Мәдени-тарихи әдіс тұрғысынан қарағанда, бүгінгі жаһандық мәдениеттер тоғасы дәуірінің мәдени-тарихи жағдайымен тығыз байланысты дәуірдің жемісі, бір көрінісі ретінде қарастыруымыз қажет.

Қорыта келсек, Ә.Ыбырайымұлы «Зауқайыр» роман-триллері арқылы қазіргі таңдағы қанішер, жемқор, тоғышар, арсыз, адами құндылықтардан ада, қорғансыз, әлеуметтік әлсіз топ, тағдырларымен күресуге дәрменсіз, кішкене адамдар бейнесіндегі замандастарымыздың жарқын бейнесін толығымен сәтті бейнеледі. Өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның қия-қалтарысын, күнгейі мен теріскейін, қиыры мен шиырын, неше алуан бет-бағдарын әдебиетке алып келді. Әр түрлі оқиғалар мен түрлі тағдырлардың жеке бастарындағы жағдайлар жинақтала келіп, қоғам, өмір жайында ой түюге меңзейді. Бірақ автор толғақты мәселелерге көлгірсіп ақыл айтудан, жалған морльдан ада, әр алуан мәселенің кесімін оқырман талғамына қалдыруды жөн санайды, әрі бұл автор таңдаған жанрлық түр, өзіндік әдеби бағытына тән екенін көреміз. Яғни, постмодернистік әдебиеттегі бейтараптылықты танытса керек.

Әдебиеттер:

1. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасындағы әдеби ағымдар мен көркемдік әдіс / Филология ғылым. док. .... дисс. – Астана, 2009. – 321 б.

2. Кемел Мырзакелді. Ұждан биігі // Егемен Қазақстан. Руханият 03.04. 2015 ж.

3. Словарь литературоведческих терминов. – http://www.textologia.ru/. Пайдаланған уақыты: 26.03.2016 ж.

4. Ыбырайымұлы Ә. Зауқайыр: Роман-триллер. – Алматы: «Баянжүрек» баспасы, 2014. – 376 б.

5. Ковалев А.В. О стиле художественной прозы Л.Н.Толстого. – М.: Изд. «Московского университета». – 1960. – 64 с.

6. Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар (60 жылдық мерейтойына арналған). – Алматы: «Құс жолы», 2012. – 490 б.

7. Канарбаева Б. Қазақ әдебиетіндегі модернизм: Арнаулы курсқа бағытталған көмекші оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2010. – 330 б.

Акболатов А.А.

Жанр современного романа двацать первого века: поиск и тенденции развития (на примере романа-триллера А. Ыбырайымова «Зауқайыр»)

В статье затрагивается вопрос о тенденции развития жанрового разнообразия современного романа казахской литературы в двадцать первом веке. Дается анализ художественных особенностей романа-триллера А. Ыбырайымова.

Ключевые слова: *роман современной эпохи, роман-триллер, жанр, тенденция развития.*

Akbulatov A.A.

Genre of modern novel of the twenty-first century: search and trends in the development (based on the novel-thriller by A. Ybyrayymov "Zauқayyr")

This article discusses the issue of trends in the development of the modern novel genre of Kazakh literature in the twenty-first century. It reveals the analysis of the artistic features of the novel-thriller by A. Ybyrayymov.

Keywords: *the novel of the modern era, novel-thriller, genre, trend in the development.*

***

ӘОЖ: 654.197:004

Кусаинов Ш.К. *– филология ғылымдарының кандидаты,*
Т.Қ. Жүргенов атындағы
Қазақ Ұлттық өнер академиясының профессоры
Әшейхан Е. *– Т.Қ. Жүргенов атындағы*
Қазақ Ұлттық өнер академиясының магистранты

ТЕЛЕСЦЕНАРИЙ: ӨНЕР ӨЛШЕМІНЕН АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ДЕЙІН

Аннотация. *Бүгінгі күні телеарна көрермен үшін ақпараттың қайнар бұлағы. Қоғамдық пікірді қалыптастыратын да осы көк жәшік. Телеарна тағдырын шешуші саясат пен есептің ара қатынасы. Телевизия идеологиясын қалыптастырушыны іздеу. Идеологияға жауапты теледраматургке қажетті білім жүйесін жетілдіру арқылы, ақпараттық қауіпсіздік жүйесін күшейтіп, сыртқы күш сынына төтеп беру.*

Тірек сөздер: *телеарна, көрермен, қоғамдық пікір, идеология, теледраматург.*

Саясат пен есеп – кез-келген телеарнаның тағдырын шешуші құрал. Ал, ТМД аумағы мен Қазақстанда шешу тетік – саясатта. Ал, әлемде есеп алға шықты. Телевидение көпшілік үшін өмірдің ажырамас бөлігі. Бірінші кезекте телевидение – ақпараттың қайнар көзі. Жаңалықтар, уақиғалар, фактілер, фильмдер – теледидар арқылы көрерменге жетеді. Тәңірдің қалауымен Владимир Зворикиннің жасаған төл туындысының әуелдегі мақсаты біреу – бүгінгінің мәселелерін күн тәртібіне қойып, заман талабына үн қату.

Жалпы телевизиядан керегі – «осы заманды» талқылау. Жауаптардан жалтарса, қоғамдық пікірлерді ескерусіз қалдырса, маңызды функцияларды атқарғанымен, ол функциялар бүгінгімен байланыссыз болса (қоғамдық өмірдің кез-келген саласында), әлеуметтік процесстердің ортасында жүретін, неғұрлым белсенді, неғұрлым ұтқыр саналы көрермендерінен еріксіз айырылады. Міне, бұны көпшілікке арналған, технологиялық тұрғыдан жоғары деңгейлі, көркемдік сапасы көш ілгері қазақстандық медиа-корпорациялар мысалында көруге болады. Телеарналар ел алдында тұрған, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың көкейіндегі мәселелерді талқылаудан алшақтады.

Қазақстанда әлі күнге дейін көпшілік ақпаратты телевизиядан алады. Кеңестік кезеңнің телевидениесі ұстаз-ментордың қызметін атқарды. Оқыты. Тоқытты. Кінәлі анықтап, жазасын тарттырды. Сын садағына алып, ел алдында қызартты. Ал, бүгінгі телевидениенің міндеті бөлек. Тақта алдындағы ұстаз келбетіндегі телевидение партаға оқушының қасына жайғасты. Еркін сырласатын, мұңдасатын жағдайға жетті. Бұл үрдіс экономика тұрақталған 2000 жылдары басталды. Тұтынушының сұранысы идеясы даусыз жеңді. Енді тапсырыс беруші емес, тұтынушы-көрермен талабы алдыңғы қатарға шықты.

Телеарна тәжірибесінде аудитория сұранысын қанағаттандырып қана қоймай, бағдарлап, болжап отыру керек. Көрермен тамырын дәл басу, көңіл қалауын алдын ала білу кез келген телевизиялық жобаның сәтті шығуына септігін тигізеді. Керісінше жағдайда телеөнім ғұмыры ұзаққа созылмайды. Тіпті, контент сапасы ең жоғарғы баға ие болып, аудитория көңілінен шықса да, продюсер мен теледраматург күні-түні демей тың идеялар іздеулері тиіс. Өзгеріссіз дүние адамды тез жалықтырады. Себебі, адамның да телевидениянің де табиғаты сондай.

Бұндай мысал кино тарихында да кездеседі. Өткен ғасырдың 60-шы жылдарының бірінші жартысы. Америка кино театрларында жаппай «Рим каникулдары» сарынындағы фильмдер жүріп жатты. Күндердің күнінде аудитория аяқ астынан «Рим каникулдарынан» жеріді. Киноға баруды кілт тоқтатты.

Дағдарысқа ұрынбау үшін студиялар мен продюсерлер жаңа бағыт іздей бастады. Назарлары бірден француз киносының жаңа толқынына түсті. Жаңа толқын фильмдері көшеде, арнайы декорациясыз, қазіргі тілмен айтқанда «live-пен» түсірілді. Басты кейіпкерлері жаңа мінез, жаңа сипатқа ие. Луи Мальдің «Келбетті Сержін» көрікті дей алмайсыз, «Соңғы демдегі» Бельмондо қыз-келіншектерге қырғидай тиер сал-сері емес, басбұзар. Америкалық продюсерлер жаңа авторларды іздеді. Режиссер Артур Пенмен танысып, Голливудқа шақырды. Пен түсірген «Бонни және Клайдтан» кейін Голливудтың екінші тынысы ашылды.

Телеарналарды дамытудың түрлі стратегиялары бар. Мысалы: коммерциялық тиімділік стратегиясы және өнім сапасы стратегиясы. Бірінші жағдайда жұмсалған әр тиынның еселенуіне қол жеткізіледі. Көп компания осы жолда. Эфирде жоғарғы рейтингке ие болған контенті мейілінше арзанға сатып алып, бағдарламалар кестесіне қояды. Осылай эфир сапалы, танымал сериалдар мен фильмдер есебінен түзіледі. Бұл АҚШ-тағы ірі желілердің жергілікті әріптестерінің дәстүрлі ұстанымы. Стратегия бойынша арнаның нарықта алдыңғы қатарда болуы шарт емес. Бірақ, акционерлерге тұрақты табыс әкелуі тиіс. Мұндай стратегияны жүзеге асыруда шығындарға қатаң бақылау қойылады. Ал, үздік өнім стратегиясы – басқа мәселе. Тәуекелі жоғары, қажырлы еңбекті қажет етеді. Стратегия арна мазмұнын күшейту арқылы бәсекелестерден озуды талап етеді. Озу үшін инвестиция, дарын, уақыт пен табандылық қажет.

Телебағдарламалардың аудиториясы бірнеше тәсілмен өлшенеді: күнделік түрінде, сауалнама және аппараттық. Қазір Қазақстанда, дамыған теленарықта аппараттық сауалнама басым. «Пиплметр» (бүкіл ел көлемінде қарапайым отбасыларында орнатылған арнайы телевизиялық қондырғы) көру уақыты, ұзақтығы, көрген арна туралы мәліметтерді жинап, қанша көрерменнің қандай бағдарлама көргендігін анықтайды. Ресейде 142,9 млн адамға 3442 пиплметр келеді. АҚШ-та 308 млн адамның 25000-ын Nielsen (аудиторияны өлшейтін негізгі компания) таңдап алған. Ал, Қазақстанда пиплеметр саны тұрғындар саны 100 000 асатын қалалардағы 2000 үйге қойылған. АҚШ-та сауалнама жүйесін де қолданылады. Сауалнамаға қатысушылар 7 күн қатарынан оператор қоңырауына жауап беріп, телевизор қосулы ма, жоқ па, қосулы болса қай арнада, қандай бағдарлама көрсетіліп жатыр, үйде кімдер бар деген сұрақтарға жауап береді. Телевизияда үшін екі көрсеткіш маңызды: рейтинг және үлес. Осы көрсеткіштерге қатысты жарнама уақытының құны белгіленеді. Рейтинг дегеніміз – жалпы көрермендер санының пайызы, үлес – белгілі уақыт аралығында теледидары қосулы көрермендер проценті.

Американың негізгі тележелілері ірі корпорациялар құрамында. Егер құрылтайшы компания туралы жаңалықтарда материал берілсе, иелерінің сөзі сөйледі дегеннен қашу үшін корпорациялық тәуелділігін айтады. NBC телеарнасындағы жаңалықтарда General Electric туралы айтыла қалса: «NBC телеарнасы құрамына кіретін General Electric компаниясының баспасөз қызметі хабарлағандай..» деп бастайды. Сценарий авторлары сериалдары жүріп жатқан арналар иелеріне қатысты зілді әзілер жазып жатады. «FOX» телеарнасындағы «Симпсондар» мультсериалының авторлары басшылықтың республикалық партияға жақтастығына іштей қарсылық білдіріп, сериялардың бірінде «FOX нәсілшілдер телеарнасы емес, бірақ нәсілшілдер арасындағы бірінші» деген жазуы бар тіқұшақтың пайда болуының соңы үлкен айқай-шуға ұласты.

«Мен Орталық Барлау Қызметінен көрі CNN-нен сенімді ақпарат аламын» деген сөзді 1991 жылы АҚШ Президенті Джордж Буш «Құмдағы ауыл» атты операция кезінде айтқан болатын. Орталық Барлау Қызметінің директоры Уильям Вебстерге Ирактың коалициялық әскерлерге қарай кезекті зымыран атылғанын айтқанда президенттің қауіпсіздік мәселелері жөніндегі көмекшісі Брент Скоукфортқа хабарласып: «CNN-ді қосып, қай жерге түскенін айтшы» дегені бар. 1990 жылдардың ортасында Тед Тернердің CNN-ні сапалы әрі объективті

жаңалықтардың әлем мойындаған эталлонына айналды. Тіпті, саясаттануда Ақ Үйде қабылданатын шешімдерге телеарнаның әсерін сипаттайтын «CNN эффектісі» атты термин пайда болды. CNN арнасында баяндалған мәселелерге билік күнбе-күн мән беріп, шешуге ұмтылды. 1993 жылы Сомалидегі әскери операция кезінде 18 американдық әскер қаза тапты. Могадишо көшелерімен жүріп бара жатқан, әскерлердің мүрдесі тиелген машиналар көрінісі әскери операцияның тоқтатылуына түрткі болды. АҚШ-тың экс-мемлекеттік хатшысы Колин Пауэлл «CNN эффектісі» туралы: «телевизия саясатты қалыптастырмайды, бірақ, саяси шешімдер қабылдайтын климатты қалыптастырады» деген болатын. «CNN эффектісінің» қоғамға кері әсері «Херд заңы» деп аталады (Ұлыбританияның сыртқы істері министрі Дуглас Хердтің есімімен байланыстырылады). «Херд заңын» қысқаша түйіндесек: «телеарналардан көрсетілмеген дағдарысқа үкіметтін мән беруі міндет емес».

CNNбеделі шарықтау шегіне жеткен 1996 жылы медиамагнат Руперт Мердюктің АҚШ-та Fox News атты жаңа кабельдік жаңалықтар арнасы пайда болды. Мердюк барған тәуекелге елдің бәрі таңдай қақты. Экономикалық тұрғыдан Fox News-тің CNN-мен шендесуі тұрмақ, шаңына ілеседі дегенге сену «бассыздық» еді. Бірақ, соңғы жылдары жүргізілген телевизиялық зерттеу жұмыстарыFox News-тің CNN алдына түскенін көрсетеді.

Fox жаңалықтары біржақты, барлық уақиға республикалық партиясының көзқарасының тұрғысынан баяндалады. Бірақ, Fox-тың CNN-ді ұтатын жері: ашық үгіт-насихат жүргізілетін авторлық бағдарламалары. Кез-келген жаңалыққа, кез-келген уақиғаға жүргізуші эмоциямен, арандату бағытындағы комментарийлер жасайды. Нәтижесі көп күттірмеді. Аз уақыт ішінде Fox АҚШ теленарығындағы жетекші ойыншылардың біріне айналды. Fox-тың табыс сыры: көрерменнің нақты көзқарасты сағынуы немесе көпшіліктің қортындысы жасалған, ақпаратты өз сүзгісінен өткізуді қажет етпейтін, дәлел мен дәйекке жүгінбей, көңіл-күй жетегінде кетуге бейімдігі деп түсінуге болады.

Ақпараттық коммуникацияның дамуы қазақстандық арналарды әлемдік теленарықтың ойыншыларына айналдырды. Кеңестер Одағы тұсындағы шектеулер алынып, алыс-жақын шетелмен ақпарат алмасу жолға қойылды. Көрермен кабель, спутник, интернет арқылы қымбат контентке көз үйретті. Қолдағы пульт көрерменге арналарды қашықтықтау басқару мүмкіндігін берді. Оның үстіне әлемді шарпыған қаржылық дағдарыс өмірдің барлық саласына әсер етіп, қазақстандық БАҚ табысының көзі болып саналатын – мемлекеттік ақпараттық саясатты жүзеге асыру мақсатында бөлінетін қаржы көлемін қысқартты. Енді есеп саясаттың алдына түсті. Әлемдегі телевизияның қозғаушы күші болып есептелетін продюсердің қазақстандық тәжірибеде ұйымдастыру-бақылау функциясын атқаратындығын ескерсек, контетті қолдағы барды ұқсату арқылы күшейту редактор (сценарий авторы) мен режиссердің мойынына түседі. Қазақстандық телеарналардың штаттық кестесінде сценарий авторы немесе теледраматург мамандығы қарастырылымаған. Бұдан:

- арнаулы оқу орындарында телевизиялық өндірістің барлық сатысын толық білетін;

- телевизиялық өндіріс экономикасын жетік меңгерген теледраматургтер дайындау қажеттілігін туындағанын білуге болады.

Теледраматургтерге жоғарыда аталған пәндермен біргетеленарықтың менеджмент және маркентинг мәселелері үйретілуі тиіс. XX Century Fox-тың бұрынғы басшысы Том Ротман бірде: «кеңсемнің тура ортасында сызық бар. Бір жағы бизнес, екінші жағы – өнер. Менің күнделікті міндетім екі жақтың біріне бұра тартпай, тура үстімен жүру» дегені бар. Яғни, теледраматург өнер мен бизнес өлшемін тура білуі шарт.

Белгілі актер Серке Қожамқұлов сұхбаттарының бірінде: «... менің ойымша, бұл кемшіліктің басты сыры – телережиссураның, операторлық өнердің әлсіздігінен

және қойылымдарды әзірлеуге кететін дайындықтың жетімсіздігінен. Қазақ теледидарында маман режиссерлер өте аз. Ал көркем шығарманың мәнін, қазақ сөзін терең ұғатын операторлар жоқтың қасы...» деген болатын. Өткен ғасырда айтылған мәселе қазақстандық телеарналар үшін әлі де актульды. Телевизия технологиясын жетік меңгергенімен қазақ тіліне, әдебиетіне, қазақтың салт-дәстүр, діліне келгенде телетуындылардың тұсалатыны осыдан. Телевизиялық режиссура тұрғысынан мүлткісіз, декорациясы, жарығы, дыбысы әлемдік стандарттарға таяу қойылғанымен көрерменнің тілдік тұрғысынан, менталитет тұрғысынан қабылдау қиын бағдарламалар білместіктен туады. Мысалы: ене мен келін ара-қатынасы. Сатира, сатираға жақындау бағдарламалардың деніндегі әжуаның негізі ене мен келін «соғысы». Дәстүрде келіннің ішінде «қызжыл» болғанымен оның ел алдында ашық көрсетпейді. Ерімен жеке қалғанда «күнкілдеуі» мүмкін. Жігіт жағы да солай. Енесінің бетінен алып, анекдотқа айналдырып, жерден алып, жерге салатындар некен-саяқ. Жеке мысалдар болуы мүмкін. Бірақ, жалпыға тән емес құбылысты экран арқылы көпшілікке тану қазақы танымға керағар. Ал, батыс, әсіресе орыс дүниетанымында ене мен келін, ене мен күйеу бала ежелден әңгіме арқауы. 7-арнада жүретін «Q-eli» жобасындағы «аузыңды жап!» деп айқайлап отыратын ене бейнесі архетип тұрғысынан сәтті, бірақ, қазақтың енесінің бәрін осындай деген ментальдық түсінік қалыптастыратын қауіпі бар. Немесе осы бағдарламадағы Павлодардағы қазақша сөйлейтін бала туралы. «Аңыз бойынша Павлодарда қазақша сөйлейтін бала пайда болады-мыс». Қазақстан Республикасы Конституциясы бойынша біртұтас мемлекет, оның азаматтарын тіліне, дініне, ұстанған көзқарасына байланысты бөлуге болмайды. Ал, арғыда Жаяу Мұсалар, бергіде Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан секілді қазақ ғылымның негізін салушылар дүниеге келген облыста қазақша сөйлейтінді нонсенс есебінде қабылдау өте қауіпті құбылыс. Украинадағы Қырым, Луганск, Донецк оқиғасына соқтырар аса қауіпті процесс. Бірақ, экран арқылы сол өңірді мекендеген, сепаратистік көзқарасы бар кейбір азаматтардың ескі жарасың бетін тырнап отырғанына іштей есеп беріп отырған ешкім байқалмайды. Режиссерлар, продюсерлермен бірге бұл жағдайға телесценарийстер де тікелей жауапты. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары жазушы Әбіш Кекілбаев: «телеэкраннан көрсетілетін бірталай хабарларға ортақ кемшілік кейбір телесценарийлер тілінің жұтаңдығы дер едім. Көркем тіл әдеби туындының басты қасиеті екендігін естен шығармау ләзім...» дейді. Жазушы пікірі XXI ғасырда да өзгермеді. Мырзан Кенжебай секілді телевизия тіліне мониторинг жасайтын авторлардың: «әйтпесе, осы күнгі телеарналардағыдай «ол пәленбай метр биіктікті бағындырды», пәленбай «теңгені құрады», пәленбай «өрт оқиғасы тіркелді», «көліктен шығу алдыңғы есік арқылы, кіру артқы есік арқылы жүргізіледі» «қар жауады деп күтілуде» деген «аударма сандырақ» тіл қайдан шығып жатыр. Бұның бәрі орыстың «составляет столько-то тенге», «зарегистрирован… случаев пожара», «вход производится через переднюю дверь», «ожидается снег»-інің аудармасы ғой. Спорт жөнінде… «қателікке бой алдырды», «допты тартып ала алды», «аспандаған доптың жерге түсетіні анық» деген сияқты сөз білмейтін комментаторлар қаптап кетті. Есі дұрыс қазақ солай сөйлей ме? Демек, бұл біздің тіліміздің шырайынан, шұрайлылығынан, сөз саптау ерекшелігінен, ақпа-төкпе шешендігінен, бейнелілігінен жұрдай болуы ең әуелі телеарналардан бастау деген сөз. Иә, бізде бүгінде құжат толтыру, заң-зәкүндер мен әртүрлі қаулы-қарарларды Парламентте отырған «қалаулылар» орыс тілінде қабылдап, ол сосын қазақшаға тәржімеленеді. Ол қазақшаны түсіну үшін орысша білуің керек. Оны айта-айта көбіміз көбікауыз атанғалы қаш-ш-ан! Дүнияда, ең сорақысы, әсіресе, тележурналистердің өзі қазақша сөз саптаудан қалып, ана тілімізді орысшаның аудармасына айналдырғаны жүректі жүдетіп бітті ғой. Бұл әңгімеге тағы бірде ораламыз. Айтайық дегеніміз, Қазақстан теледидары қашанда қазақтың бет-бейнесі екенін, бұл елдің иесі қазақ екенін көрсетіп тұруы керек. Шебер тележурналист

мемлекет басшылығы жүргізіп отырған сыртқы, ішкі саясатты дәріптей отырып-ақ қазақтың ұлттық ерекшеліктерін (тілін, дінін, дәстүрін, тәрбиесін), адамгершілік қасиеттерін өзге ұлттарға, әсіресе, орыстарға өнегелеп отыруы керек. Ұлттығымызға жат, жиренішті нәрселерді неге көрсетесіңдер дегенімізде кейбір тележурналист қазақтар «онда тұрған ешнәрсе жоқ, әркім қажетін өзі таңдап алады» дегенін де естідік. Бұл не деген надандық! Әркім теледидардан ойына келгенін істеп, аузына келгенін айта берсе, оны көрген ұрпақ не болады?» дегені дәлел. Мұндай мысалдар жетіп артылады. Спорт комментаторының «алдыңғы қолмен ұрды» дегенін визуальды елестету тіпті мүмкін емес. Режиссер мен продюсер қазақшаға шорқақ, телетуынды авторы шаласауатты болса эфирге қандай бағдарламаның жол тартатындығы белгілі...

Он бес жылдық телевизия тәжірибемде телесценарийге қатысты көзімнің жеткені жоғарыда мысалға келтірген Мырзан Кенжебайдың: «Иә, бізде бүгінде құжат толтыру, заң-зәкүндер мен әртүрлі қаулы-қарарларды Парламентте отырған «қалаулылар» орыс тілінде қабылдап, ол сосын қазақшаға тәржімеленеді. Ол қазақшаны түсіну үшін орысша білуің керек» дегенімен үндес. Мемлекеттік арналарда бағдарлама концепциясынан бастап өндіріске дейінгі аралықта қазақ тілі қолданылғанымен, жеке меншік арналарда жағдай мүлдем басқаша. Телевизиялық топ менеджментке, режиссура, монтаж, түсіру мәселелерінде креативті жұмыс күші есебінде шақырылған украиндықтар, мәскеуліктер жүрген аутсорсинг компаниялардағы жағдай тіптен мүшкіл. «Қыз Жібек» фильміндегі неке түні алдында моншақтың шашылуы секілді ментальдық деңгейде ұғынатын қажетті детальдерді басқа мемлекеттік маманның түсіне қоюы екіталай.

Оригинал бағдарламалармен бірге телеөндірісте франшиза деген ұғым бар. Франшиза ұғымында адаптация деген болады. Қазақшаласақ, шетелдік өнімді көрсететін аудитория дүниетанымына сәйкестендіру. Александр Роднянский басшылық еткен «СТС» арнасында көрсетіліп, жоғарғы рейтингтік көрсеткішке жеткен «Няня» телехиқаясы Sony Pictures ситкомы. Оригиналында Бруклиннен шыққан, ұлты еврей қыз өзі жалғыз 3 бала тәрбиелеп отырған американдық аристократ, табысты театр продюсердің үй күтушісі қызметіне орналасады. Күндізгі уақытқа қойылғанына қарамастан сериал Америкада жақсы рейтинг көрсетті. Орташа есеппен 12.5 млн адам сериалды тамашалаған. Нью-Йорк үшін, жалпы Америка үшін «бруклиндік қыз» - дайын архетип. «You can take the girl out of Brooklyn but you can’t take Brooklyn out of the girl» (қазақшасы: бруклиндік бруклиндігін жасамай тұрмайды дегенге келеді) деген тіркестің өзі сөзімізді дәлелдеп тұрғандай. Ресейліктер параллель образ іздеуге кірісті. Алдымен грузин, армян өкілдерін алмақ болды. Кавказдықтың конфликт ұғымымен астас болғандықтан бірден бас тартты. Ал, конфликт мен романтика арасы алшақ. Сондықтан таңдау Мариупольден шыққан украин қызына тоқтады. Авторлар толеранттық танытып, мультмәдениетке басымдық берді. Әрі орыс қызын сын объектісін алып кетті. «Nanny-дің» тұрақты со-продюсері Джеф Ларнер ресейлік аудиторияға американдық форматты таңуды ұсынып, табандап тұрып алды. Мысалы, Максвел (ресейлік нұсқада Максим) американдықтар пікірінше музыкалық продюсер емес. Ал, ресейліктер оның қазіргі дәулетін қызметімен түсіндіруге болатындығын, ресейліктер ұғымында бизнесмен атауының жағымсыз ұғым екендігін жеткізді. Алғашқы 8 серия көркемдік кеңестен өтпегеннен кейін ресейліктер мен «GBS» арнасының өкілдері консенсуске келді. Осының өзінен шетелдік форматтар адаптациясында «мәдени кодтың» алға шығу керектігі түсінікті болды.

М.Әуезов «қай өнерді алсақ та, әуелде өз елінің халық өнері болып, содан ілгері қарай басқан сатысында ғана көптікі болып, жалпы адам баласының ортақ теңізіне барып құяды» дегені бар. Ал, Сенека «барар желі белгісіз кеменің желі ешқашан оңынан тумайды» дейді. Қазіргі нарықта көрерменсіз арна – коммерциялық тұрғыдан тиімсіз арна. TNS Gallup Media секілді теленарық ойыншылары түгел

мойындағы мекеменің есебі әр апта сайын арна басшылары мен акционерлер алдында жатады. Жарнама беретін трансұлттық корпорациялар болсын, жергілікті компаниялар болсын осы TNS Gallup Media көрсеткіштеріне сүйенеді. Мемлекеттік тіл қолданысының кеңеюі, 2025 жылдың мемлекеттік қарым-қатынастың қазақ тіліне көшуі – ерікті-еріксіз аудитория көрсеткішіне әсер етеді. Осы тұста ментальдық кереғар бағдарламалар рейтингісі күрт кеміп, эфирдің бағдарламалар кестесінен түсіп қалады. Жаңа шешім, тың идея іздеуге тұра келеді. Ал, нарық тұрғысынан келсек тиімсіз арнаны акционерлер ақырында жауып тынады. Мемлекеттік дотация көлемі жалпы әлемдік дағдарысқа байланысты ықшамдалады. Үкіметтің артықтың активтерді жекешелендіруге шығарып жатқанын ескерсек, мемлекеттік арналардың, оған құрамдас құрылымдардың «еркіне» жіберілуі ғажап емес. Коммерциялық құрылым есебінде жеке отау көтерген арналар мен үкіметтік қаржыдан қағылып, көрерменмен бетпе-бет қалған медиақұрылымның даму стратегиясы күрт өзгерері хақ. Міне, әлемдік тәжірибені еркін меңгерген мен ұлттық негізі мығым теледраматург осы кезде керек болады.

Ғаламдық теленарықтың еріксіз ойыншысына айналған қазақстандық арналардың қозғаушы күшіне айналуы тиіс сценарийстердің де бағдарламалар концепциясын дайындау, бағдарламалар кестесін үйлестіру сынды практикалық жұмыстарды игеруімен қатар, эфирдегі бағдарламаның ішкі мазмұны бірінші кезекті мақсатты аудитория сұранысын қанағаттандырып, өзіндік бояу, өзіндік мазмұнмен әлемдік арналар сұранысына ие болу тәсілдеріне де игеруі шарт. Тіпті, арнаның ұстанар идеологиясы мен бағыт-бағдарын анықтауда теледраматург алға шыққаны абзал. Журналистиканың басты талабы бейтараптық ұстау болғанымен, Fox тәжірибесі заманауи көрерменнің ақпараттық сүзгіден өтіп, талдаудың орнына, арна арқылы берілген дайын мәліметті қабылдауға бейімдгін көрсетті. XXI ғасыр ақпарат дәуір екендігін ескерсек, соғыстың ең қасыреттісі де осы ақпараттық соғыс жеңіду болары анық. Сондықтан, арнаулы мамандық алған теледраматургтердің телеарналардың идеологиялық қызметіне келіп, ақпараттық қауіпсіздікке сай бағдарламалар дайындауды қолға алу кешіктірілмейтін мәселе.

Кусайнов Ш.К., Ашейхан Е.

Телесценарий: от измерения искусства до информационной безопасности

Сегодня телевидение для телезрителя является горячим источником информации. Формирует общественное мнение тоже голубой ящик. А решает судьбу телевидения взаимосвязь политики и расчета. Поиск формирователя телевизионной идеологии. Совершенствуя систему знаний, необходимых для ответственного за идеологию теледраматурга, усилив систему информационной безопасности, выдержать натиск внешних сил.

Ключевые слова: *телевидение, телезритель, общественное мнение, идеология, теледраматург.*

Kusainov Sh., Asheikhan E.

TV scripts: from the measure of art to information safety

TV Chanel is the main center of information for TV viewers. The social opinion is also created by the TV-set. The destiny of the TVChanel is solved on the relations between the politics and score. Looking for the former of the ideology of television. Through the development of the knowledge system needful for the tv, who is responsible for the ideology, to enhance the information safety system and resist the external force.

Keywords: *television, TV viewer,social opinion, ideology, tvdramaturgist.*

***

УДК: 516.65: 54 (574)

Алибек С.Н. *– доктор исторических наук, профессор,*
Южно-Казахстанский государственный университет
им. М.О.Ауезова
E-mail: *seid-61@mail.ru*

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

Аннотация. *В данной статье предпринята попытка всестороннего освещения творческого наследия выдающегося казахского просветителя – демократа, отважного путешественника, замечательного географа, историка, этнографа, фольклориста Ч.Ч. Валиханова. Его наследие многогранно и безусловно заслуживает более глубокого изучения.*

Ключевые слова: *Этнос и этнография, семейно-бытовые отношения, фольклор, традиционный уклад жизни, религиозные верования, особенности национального характера, устои.*

Выдающийся ученый востоковед Ч.Ч. Валиханов занимает особое место в истории, этнографии и фольклористике казахского народа. Его деятельность тесно связана с историей Русского Географического общества и русского востоковедения.

Удивительны работы Ч.Ч. Валиханова, тщательно выверенные, блистающие иногда яркими строками, причудливыми сочетаниями слов, мыслей, сравнимы с выдающимися образцами словесности, а порой написаны спешно и безоглядно, подобно дневникам. Можно привести пример, обдуманный научный анализ «О состоянии Алтышара», или другой щедевр «Западный край Китайской империи и город Кульджа», который наполнен энциклопедическими данными, в то же время украшен лирическими зарисовками, сравнениями, переживаниями, тонкой и чувствительной души. В своих трудах он оставил бесценные знания о родном крае. Ч.Ч. Валиханов (1835-1865 гг) получивший мировое признание, прожил короткую, но яркую жизнь.

Известный российский исследователь Н.И. Веселовский, издавший впервые в 1904 году труды Ч.Ч. Валиханова, видел в его преждевременной смерти невосполнимую потерю для востоковедения: «Как блестящий метеор промелькнул над нивой востоковедения потомок казахских ханов и в тоже время офицер русской армии Ч.Ч. Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных откровений о судьбе тюркских народов. Однако то, что успел сделать Ч.Ч.Валиханов за свою короткую жизнь вызывает преклонение перед его необыкновенными способностями, жаждой знаний, широтой охвата и глубиной анализа научных проблем. Он обогатил науку ценными исследованиями, по истории, этнографии, культуре, экономике и физической географии народов Центральной Азии [1].

Как отмечает известный российский исследователь Н.М. Ядринцев: «Замечательно талантливый и образованный киргиз, Чокан Валиханов, любимец своего народа, занимавшийся географией Средней Азии, был обречен на праздную, беспутную жизнь в офицерской среде, обладавший проницательным умом и

замечательным остроумием, он проникается горечью к русской цивилизации, возвращается из туркестанского похода разбитый, потрясенный всем виденным, при обхождении с инородцами, и совершенно обессиленный, умирает в степи, в юрте, среди родных кочевников, в чахотке, будучи не в силах передать им даже надежды на лучшее образование» [2].

Таким образом, известный российский исследователь Н.М. Ядринцев с большой горечью воспринял преждевременную кончину выдающегося казахского исследователя, просветителя-демократа Ч.Ч. Валиханова, который всегда служил верой и правдой науке.

Известный российский исследователь А.К. Гейнс в своем труде «сборник литературных трудов» приводит следующий исторический факт: « сын Чингиса, Чокан Валиханов, получивший только посредственное образование (в Сибирском кадетском корпусе), отличался необыкновенными способностями. Сенатор Е.П. Ковалевский, бывший директор азиатского департамента, говорил, что, судя по путешествию в Кашгар и отчету, сделанному Чоканом, он имеет право назвать его гениальным молодым человеком» [3].

Как отмечал известный российский исследователь В.Я. Басин: «выдающийся казахский ученый и просветитель Ч.Ч. Валиханов оставил после себя обширное литературное наследство. Это был поистине вполне сформировавшийся крупный ученый с энциклопедическим складом ума, сумевший поставить по-новому ряд вопросов в современной ему науке. Большой охват фактического материала, широта раскрываемых вопросов, обоснованность многих решений побуждают современного исследователя обращаться к его работам как к разновидности первоисточников. В произведениях Ч.Ч. Валиханова мы находим и точные заключения, и непосредственные наблюдения, и сохранившиеся в народной памяти сведения о событиях прошлого. Знание народных традиций и преданий, а также многочисленных документальных материалов дало ему возможность масштабно и глубоко осветить наиболее трагические моменты истории Казахстана XVIII века, в особенности это касается джунгарского нашествия и его последствий для казахского народа» [4].

Ч.Ч. Валиханов известен также как неутомимый собиратель изустных сказаний, редких рукописей, памятников нумизматики, сфрагистики, образцов прикладного народного искусства народов, населявших Казахстан и Среднюю Азию. П.П. Семенов-Тян-Шанский и Ф.Р. Остен-Сакен пишут, что « для собирания этих материалов Ч.Ч. Валиханов не щадил ни трудов, ни пожертвований, тщательно записывал предания, легенды и поэмы своего народа, изучая среднеазиатские наречия, дорогою ценой скупал древности, с опасностью для жизни проникал в буддийские монастыри и доставал там редкие рукописи. Научные заслуги Ч.Ч. Валиханова как исследователя Средней Азии и Восточного Туркестана были признаны мировой наукой. По замечанию И.В. Мушкетова, труды Ч.Ч. Валиханова по географии Тянь-Шаня и Семиречья имеют важный научный интерес и обличают штрокое образование и редкую наблюдательность в авторе» [5].

Иными словами, прогрессивные представители дореволюционной российской интеллигенции по существу по достоинству оценили вклад Ч.Ч. Валиханова в становлении и развитии этнографической науки в Казахстане. То, что не успел осуществить в реальности Ч.Ч. Валиханов завершили его близкие друзья и коллеги, с которыми он тесно сотрудничал в крупных научно-исследовательских учреждениях России.

Еще более справедливую оценку творческому наследию выдающегося казахского ученого, демократа, просветителя Ч.Ч. Валиханова дал известный казахстанский исследователь К. Кусайынулы, который в своей статье совершенно верно отметил, что «В XIX веке на историческую арену выходили

национальные деятели, получившие европейское образование, впитавшие в себя русско-европейскую культуру и в то же время поставившие перед собой цель служить родному народу. Они считали, что перед казахским народом лежит единственный путь. Это освоение искусства, науки и знания новой эпохи. В этом контексте необходимо назвать имя Чокана Чингисовича Валиханова – российского офицера, ученого и известного путешественника в Восточный Туркестан, озера Иссык-Куль, внесший огромный вклад в историческую и географическую науку, за что и был избран членом ИРГО. В молодом возрасте Чокан Валиханов оставил научные исследования, посвященные истории, этнографии казахского народа и они до сих пор не потеряли научной ценностости» [6].

Ч.Ч. Валиханов постоянно уделял серьезное внимание разысканию, накоплению, исследованию этнографических и фольклорных источников, их критике и подготовке к изданию с авторскими комментариями и результатами научного источниковедческого анализа. Эта его работа нашла отражение в статьях и заметках «Записка о судебной реформе», «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Киргизское родословие», «Следы шаманства у киргизов» и.т.д.

Как отмечал известный казахстанский исследователь М.У. Шалекенов: «Благодаря Ч.Ч. Валиханову, многие жанры казахского устного народного творчества вошли в научный оборот, отдельные образцы казахского устного творчества переводились на русский язык. Таким образом, Ч.Ч. Валиханов был не только собирателем казахского культурного наследия, но и его пропагандистом среди казахского и соседних народов. Заметный вклад он внес в изучение фольклора тюркоязычных народов Средней Азии и Сибири. Как известно Ч.Ч. Валиханов впервые записал значительную часть киргизского героического эпоса «Манас», дал его историко-литературный анализ» [7].

Предания, легенды, сведения о поэме «Манас» используются им в дальнейшем создании научных исследований. Поэма «Манас» получает дальнейшую разработку, подробному анализу подвергается и образ Манаса. По словам Ч.Ч. Валиханова кайсаки и киргизы представляются в виде отдельных народов, в общих интересах связанных с ногайцами. Отношения между ними чрезвычайно дружественны даже родственны [8].

В науке известна заслуга Ч.Ч. Валиханова как первооткрывателя и исследователя сокровищницы устного творчества киргизского народа – героического эпоса «Манас». Он первым записал Манас, провел историко-литературное исследование, перевел на русский язык отрывок «Смерть Кукотай-хана и его поминки». Ч.Ч. Валиханов высоко оценил киргизский героический эпос: « Нет сомнения, что главное и едва ли не единственное произведение народного гения дикокаменных киргиз в стихотворной форме есть сага « О Манасе». «Манас» - это энциклопедия, собрание сказок, повестей, преданий, географических, религиозных, умственных познаний, и нравственных понятий народа в одно целое, приуроченное к одному времени, и все это сгруппировано вокруг одного лица, богатыря Манаса. «Манас» - произведение целого народа, вырастившего плод, созревший в продолжение многих лет, - народный эпос, почти вроде степной «Илиады». Другой эпос « Самятей» служит продолжением «Манаса» и это бурутская Одиссея» [9].

Иными словами, Ч.Ч. Валиханов на основе привлечения значительного фактического материала и беседы приходит к выводу, что казахи и кыргызы близкие к другу другу народы, что их сближает общность языков, сходство сюжетных линий героев защитников Отечества, сходство образцов устного народного творчества, в основе которого безусловно лежит общность исторических судеб, традиций, обычаев, обрядов, ритуалов тюркских народов.

В публикациях Ч.Ч. Валиханова мы встречаем научные выводы относительно происхождения кыргызского языка, он отмечает, что у казахов и кыргызов

много одинаковых, но разных по смыслу слов. Ч.Ч. Валиханов как ученый-фольклорист внес существенный вклад в изучение устного народного творчества народов Центральной Азии. Он впервые в истории кыргызской литературы глубоко изучил и классифицировал кыргызский фольклор. Он делит народную поэзию на три основных рода. Первый род поэзии киргизского народа – сказки и предания о происхождении народа и о замечательных случаях из жизни знаменитых родоначальников. По мнению ученого, сказки в большинстве случаев отражают отношения мира духов к миру действительному, то есть они проникнуты религиозностью. Но в них доминируют элементы фантастики. Главные действующие лица в сказках – это добрые и злые силы природы и добро непременно побеждает зло. Нередко злые силы вступают в борьбу с человеком и человек выходит победителем» [10].

Важным элементом устного народного творчества являются сказки, в которых на наш взгляд отражены вековые чаяния трудового народа, их судьбы, кроме того ближайшими помощниками главных персонажей сказочного фольклора выступают мудрые старцы дающие советы, наставления, и именно благодаря им они выходят в роли победителей.

Как отмечает Ч.Ч. Валиханов: «Форма джиров, как и самый кобыз, осталась теперь только достоянием баксы. Они только еще сохраняют эту форму стихов, употребляя ее при заклинании джинов. Безусловно, та среда, которая рождает этот жанр, уходит в прошлое. Войны, походы, поединки, все что связано с ними, олицтворение традиции и жанр героических джиров, воспитывающих новое поколение ценностями традиционного образа жизни становятся ненужными. Вместо героических песен все шире распространяется олен – форма лирической поэзии. Она появилась как отражение мирных забот, жизнелюбия, умиротворенности вчерашних воинственных кочевников» [11].

Разоблачая расистское отношение к кочевникам Ч.Ч. Валиханов смело отстаивает их самобытность, яркую и колоритную культуру, несомненные и умственные качества казахов, превосходящие соответствующие качества некоторых тюрских народов. Он пишет: «В Европе господствует ложное понятие, представляющее кочевые племена в виде свирепых орд и беспорядочных дикарей. Понятие о кочевом монголе или киргизе тесно связано с идей грубого и скотоподного варвара. Между тем большая часть этих варваров имеет свою литературу и сказания письменные или устные. К числу первых принадлежат монголы, а к числу вторых-кочевые орды монголо-тюрского корня. Степной ордынец киргиз стоит по своим умственным способностям гораздо выше оседлого простолюдина татарина или турка. Склонность к поэзии особенно к импровизации отличает все кочевые расы [12].

В статье «Записка о судебной реформе» Ч.Ч. Валиханов отмечает: «Нет вопроса общественного, который был бы так всемогуще важен, как вопрос о народных реформах. Нет сомнения, что все законодатели и реформаторы имеют ввиду общественную пользу, но понятие о том, что полезно, что вредно для общественного развития в разные века были различные и теперь между нами ходит много гипотез, которые по рутине и по привычке прошлыми преданиями принимаются многими на веру, как непреложная аксиома, хотя науки ясно доказали их ошибочность и несостоятельность. Говоря о природе реформ, он особое внимание обращает на экономические и социальные стороны этого вопроса, указывая, что они прямо касаются насущных нужд народа, а реформы политические допускаются, как средство для проведения нужных экономических реформ, ибо каждый человек отдельно и все человечества коллективно стремиться в развитии своем к одной конечной цели, к улучшению своего материального благосостояния и в этом заключается так называемый научно- технический прогресс. С этой точки

зрения полезны те реформы, которые способствуют улучшению быта человека и вредны те, которые мешают достижению этой цели [13].

Ч.Ч. Валиханов также нашел и изучил многие до него неизвестные науке письменные источники по истории и этнографии казахского народа, в частности (литературные и архивные) и широко использовал их в своих трудах.

В записке «О мусульманстве в степи» он с большой убедительностью разоблачает реакционную сущность ислама смело выступает против мусульманского фанатизма и реакционного духовенства, в которых он видит одно из главных препятствий тормозящих развитие казахского общества. Просветитель доказывал, что царское самодержавие нашло в мусульманском духовенстве опору для проведения своей колониальной политики. С негодованием осуждал идею использования ислама с целью разъединения народов, имея ввиду, что народные массы под влиянием ислама могут отойти от передовой русской культуры. Он отмечал, что «мусульманство пока не въелось в нашу плоть и кровь, оно грозит нам разъединением народов в будующем» [14].

Ч.Ч. Валиханова интересовами вопросы складывания антропологического типа казахов, их этнической территории, языка, хозяйства. Он утверждал, что «по устройству черепа и типу лица среднеазиатские тюрки отличаются от своих соседей персов и монголов. Казахи же образовались в результате смешения тюрков и монголов, но со значительным перевесом монгольского корня. В Очерке «О Джунгарии» он отмечал, что нельзя смешивать казахов с киргизами. Исследователь показал их различия в области материальной и духовной культуры, в их физическом облике. «Казахи и киргизы-писал Ч.Ч. Валиханов, - отличаются друг от друга по языку, происхождению, обычаям»». В «Записках о киргизах» он писал, что все пространство земель от Днепра, Урала и до Амура представляется нам открытой степью, где кочуют и переходят с места на место казахи. Кочевой степняк ест, пьет, одевается скотом, для него скот дороже спокойствия. Первое приветствие казахов, как известно начинается фразой: «здоров ли твой скот и твое семейство?» [15].

Это на наш взгляд, совершенно верная характеристика Ч.Ч. Валиханова, и свидетельствует о том, что скот занимал очень важное привилигированное положение в кочевом хозяйстве кочевых казахов, и ярко отражает их быт.

В статье «О киргиз-кайсацких могилах и древностях вообще» Ч.Ч. Валиханов писал, что «по всей степи разбросано множество древних могил, курганов и насыпей. Могилы устраиваются на возвышенных местах, караванных путей или около речек. Это делается с целью, чтобы проезжий мог прочесть особую молитву над прахом» [16].

В другой статье «Тэнгри» Ч.Ч. Валиханов отмечал, что огонь у казахов почитается за «аулие». В огонь нельзя плевать, нельзя наступать на очаг. У казахов существует обычай, согласно которому невеста, поступая в новое семейство, должна войти в юрту отца (мужа), и принести в жертву огня ложку масла, при этом приговаривая: «аруах разы болсын» [17].

В статье «Следы шаманства у киргизов» он писал, что «в древности могилы велеких людей были вероятно скрыты, чтобы их не осквернили враги. Он так охарактеризовал деятельность шаманов: «Шаман-это человек, одаренный волшебством и знанием, поэт, музыкант, прорицатель и вместе с тем врач. И далее он пишет: «Из всех шаманских поклонений у киргизов поклонение огню до сих пор имеет большую силу. Очищают проводя между двух огней. У кочевников обряд очищения называется «аластау». Человек, дающий клятву должен также очищаться огнем: «Кок соккан»-проклятый небом, «Кок сокыр»-чтобы не было неба-показывают на шаманское происхождение. Священным почитанием у казахов пользовались духи предков – аруахи. Во всех трудных житейских ситуациях казахи обращались к ним прося поддержки, для чего было принято приносить

жертвоприношения. Сильные люди после смерти становились могущественными аруахами, их имена превращались в родовые ураны, у таких могил проводили самые серьезные мероприятия, например, клятвоприношения. Казахи верили, что аруах способен оказывать влияние на судьбу живых людей. В XIX веке наряду с Мекке, священным центром мусульман, особо почитаемым местом остается Туркестан, где находился мазар Х.А. Яссауи. Казахское население было привязано к этому священному месту, поскольку в течение многих веков здесь хоронили самых известных и достойных людей – ханов, биев, тарханов и мавзолей превратился в пантеон» [18].

Ч.Ч. Валиханов досконально исследовал шаманство как религию казахов, как часть их мировоззрения, духовной культуры и быта и объяснял сущность и причины его возникновения.

Казахский ислам не представлен в чистом виде, в нем тесно переплелись домусульманские религиозные верования в форме анимизма, магии, тотемизма и. т.д. Шаманизм сосуществовал параллельно вместе с исламом.

Иными словами в его трудах нашло всестороннее освещение песенно-поэтическое и музыкальное творчество казахов. Он разыскивал и собирал старинные поэмы, песни, сказания, легенды, пословицы и поговорки, как произведения духовной культуры народа, неисчерпаемый клад мудрости, отражение географических, исторических, религиозных, умственных познаний и нравственных понятий казахского народа, его чаяний и кочевого быта.

Таким образом, его труды оказали огромное влияние на всю последующую историю изучения культуры и быта казахского народа. Деятельность Ч.Ч. Валиханова оказала огромное влияние на дальнейшее развитие этнографической науки Казахстана. От него идет живая неукротимая волна научного подвига и беззаветного служения людям, волна, поднявшая на необыконвенную высоту науку, искусство, литературу, народное творчество своего народа.

Литература:

1. *Веселовский Н.И. Воспоминания о Ч.Ч. Валиханове // Собрание сочинений в 5-томах. Том I. – Алматы, 1984. – С. 79.*
2. *Ядринцев Н.М. Инородческое просвещение на Русском Востоке // Туркестанский сборник. Том 298. – СПб, 1882. – С. 164.*
3. *Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Том 1. – СПб, 1897. – С. 237.*
4. *Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI – XVIII вв: Казахстан в системе внешней политики Российской империи. – Алма-Ата, 1971. – С. 31.*
5. *Маргулан А.Х. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова // Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова. Том 1. – Алма-Ата, 1984. – С. 70.*
6. *Кайсар Кусайинулы. Ч.Ч. Валиханов –ученый, исследователь истории народов Восточного Туркестана // В Материалах Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения-10». Том I. – Кокшетау, 2005. – С.35.*
7. *Шалекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII-XIX в. – Алматы, 1995. – С.145.*
8. *Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII – в начале XXвв. – Алматы, 1995. – С. 240.*
9. *Сатпаева Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература. – Алма-Ата, 1987. – С. 115.*
10. *Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII – в начале XXвв. – Алматы, 1995. – С. 243.*
11. *Там же. – С. 245.*

12. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. Том I. – Алматы, 1984. – С. 304.

13. Валиханов Ч.Ч. Записки о судебной реформе // Собрание сочинений в 5-томах. Том I. – Алматы, 1984. – С. 71.

14. Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи // Собрание сочинений в 5-томах. Том 4. – Алматы, 1985. – С.71.

15. Валиханов Ч.Ч. Очерк о Джунгарии в книге из истории казахов / Составитель Аккошкаров Е. – Алматы, 1997. – С.28.

16. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-томах. Том I. – Алматы, 1984. – С.190.

17. Валиханов Ч.Ч. Тэнгри // Собрание сочинений в 5 томах. Том I. – Алматы, 1984. – С. 208.

18. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в 5-томах Том 4. – Алматы, 1985. – С. 52.

Әлібек С.Н.

Ш.Уәлихановтың этнографиялық мұралары

Мақалада қазақтың тұңғыш ағартушы-демократы, ғалым зерттеушісі, саяхатшы-географ, тарихшы, этнограф, фольклорист Шоқан Уәлихановтың этнографиялық мұралары жан-жақты ашып көрсетілген.

Тірек сөздер: *Этнос және этнография, тұрмыстық-отбасылық қатынастар, фольклор, діни наным-сенімдер, ұлттық мінез-құлықтық ерекшеліктері, қағидалар.*

Alibek S.N.

Ethnography legacy of Sh.Ualikhanov

There are described the whole description and ethnography legacy of Shokhan Ualikhanov who was a traveler, geographer, folklorist, historian and scientific-explorer.

Keywords: *Ethnos, ethnography, family-living relations, folklore, religious belief, particular qualities of national character, foundations.*

***

ӘОЖ: 929.5 (574)

Ахметова Ұ.Т. *– тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Нурмуханов Ж.К. *– М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*

E-mail: *Zhansultan1992@mail.ru*

ҚОЖАЛАР ЭТНОНИМІ

Аннотация. *Бұл мақалада қожалардың этнонимі, ғалымдардың осы мәселе бойынша зерттеулері мен ойлары қарастырылған.*

Тірек сөздер: *Этноним, қожа, Қазақ хандығы, сословие, ақсүйек.*

Кейінгі орта ғасыр дәуірінде қалыптасқан қазақ көшпелі қоғамындағы әлеуметтік қатынастар жүйесі одан бұрынғы далалық көшпелі аймағындағы әскери-потестарлық (яғни мұндағы потестарлық – қарапайым, дамымаған деген мағынада) құрылымынан мұра ретінде қалған болатын. Көшпелілердің туыстық, туғандық және ағалық құқығы туралы дәстүрлі көрінісіне сүйенген әр түрлі әлеуметтік топтардың генеалогиялық принципі онда едәуір маңызды рөл атқарды. Үш ірі этноаумақтық бірлестіктер – Ұлы, Орта және Кіші жүз қазақтарының тарихи қалыптасқан

бөліну үлгісінде, олардың кландық-патронимиялық топтарын құраған құқықтық мәртебелердің көп деңгейлі иерархия үлгісінде, кландық және сословиелік-касталық меншік өлшемі бойынша билік қатынастарындағы әр түрлі субъектілердің мәртебе иерархиясы үлгісінде қазақ қоғамының дәстүрлі потестарлық-саяси ұйымының генеалогиялық принципі жүзеге асты.

Қазақ хандығындағы билік құрылымы көшпелілердің дәстүрлі сословиелік-касталық бөлінген, екі негізгі топтан – «ақсүйек» және «қарасүйектен» тұрды. Бұл топтар бір-бірінен статустық-құқықтық, саяси, әлеуметтік-мәдени және қызметі жағынан едәуір ерекшеленді.

Бірінші әлеуметтік топ – «ақсүйек» – артықшылыққа ие болған жабық корпорация, өзінің ерекше әулеттік шығу тегінен шығуға болмайтын, сословиелік тұйықталған эндогамиялар, үш жүздің генеологиялық құрылымынан оқшауланған және қоғамдық қатынастар жүйесінде үлкен маңызға ие болған топ болып табылады. Оны үш аристократиялық сословие құрады: төрелер немесе сұлтандар, саидтар және қожалар. Олардың өкілдері жоғары әлеуметтік мәртебеге және солармен бірге өзінің экономикалық жағдайы мен жеке интеллектуалдық, физикалық және адамгершілік сапаларына қарамастан осы сословиелік-касталық топқа мұрагерлік жолмен берілген барлық ерекше құқықтарға ие болып отырады.

Алайда ақсүйектерге құқықтық жағынан болсын, генеологиялық құрылымы жағынан болсын мүлдем ұқсамайтын қарасүйектер туралы И.В. Ерофеева: «Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники) атты монографиясында: «В отличие от аристократии «белой кости» сословно-корпоративные группы «кара суйек» не являлись эндогамными структурами и не обладали наследственными привилегиями. Принадлежность к ним была доступна любому индивиду на основе принципа меритократии и имущественного положения. К элите «черной кости» относились сословия родоплеменных вождей – батыров, народных судей – биев и клановых лидеров локального уровня (аулов, родов и их подоразделений, племен) – старшин или аксакалов. Основная же часть казахского общества, определяемая как свободные общинники, никак не дифференцировалась по сословным призникам, что отличало ее от господствующей элиты казахов» [1, 11-18 бб.].

Қожалар ақсүйектерге кіргенімен, оның иерархиялық сатысында екінші қатарда тұрды. Бұған И.Г. Георгидің «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» атты еңбегіндегі сөздер дәлел бола алады: «Дворянство их многолюдно: нижний род оного называют они ходжами... высший же состоит из салтанов» [2]. Сонымен қатар И.Ерофеева да былай дейді: «Второй слой наследственной кочевой аристократии «белой кости» был представлен в традиционном казахском обществе XVI-XIX вв. социальными группами сайидов (сеид, сейид, сеит, сейит; от араб. саййид – «вождь», «глава») и кожа (ходжа, хожа, худжа; от перс. хваджа – «хозяйн», «господин») [1, 11-18 бб.].

Орта Азия халықтары арасындағы өздерін Мұхаммед пайғамбардың төрт халифасынан таратын әулеттерді қожалар дейді. Сондай-ақ қожалар іштей бірнеше топқа бөлінеді. Пайғамбардың қызы Фатима мен Әли ибн Әбу Талибтің ұлдары – Хасан мен Хұсайын болса, Хасаннан тараған әулет өкілдерін шарифтер, ал Хұсайыннан тараған әулет өкілдерін сейіттер деп атайды. Ал Әлидің басқа әйелінен дүниеге келген ұлы Мұхаммед ибн әл-Ханафийа мен өзге үш халифтен тараған әулет өкілдерін қожалар деп атайды. Ал сейіт әулеті мен қожа әулеті арасынан шыққан әулет өкілдерін миандар дейді [3, 43 б.].

Қожалардың шежірелік тарихын зерттеуге арналған З. Жандарбектің еңбегінде қожалардың 22 «Насаб-нама» қолжазбалары қарастырылған [4]. Бұл еңбекте қожалар шежіресін дерек ретінде қарастырып, автор ««Насаб-нама» - қожа әулеттерінің шежіресі болып табылады», - деп көрсетеді. Сондай-ақ қазақ шежірелері қожалар

туралы тарихи мәліметтерді молынан сақтайды. Қазақ хандары мен қожаларының тектерін тізуге арналған И. Ерофееваның еңбегінде мазмұны мағыналы деген шежірелерден 30 мәтін жиыстырылып, оның 14-і сызба, 8-і тізім, 3-уі үзінді және 3-уі кесте ретінде реттеліп қосылған. Мұнда белгілі авторлар жинаған шежірелік мәліметтер зерттеуге алынған [1].

М.А. Алпысбес «Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде» атты еңбегінде қазақ шежірелері арқылы қожалардың шежірелерін де айтып кеткен. Сонымен қатар қожалардың тарихы туралы көптеген ел аузында сақталған әңгімелерді де келтірген және қожалардың шығу тегі туралы жазған көптеген ғалымдардың пікірлерін де жазған. Ол қазақ халқы мен қожалардың байланысын былайша баяндайды: «Қазақтың шежірелері бойынша түрікті семит халықтары тобына жататын араб жұртымен байланыстыратын екі өзегі бар. Оның бірі Адам сопы мен Нұх пайғамбар әңгімесіне байланысты болса, екіншісі қазақ ортасындағы қожаларға қатысты мәліметтер», - дейді.

Қожалар өзінің тегі туралы жазбаларды сақтаған. Оларды шежіре, көбінесе, насаб деп атаған. М.А. Алпысбес баяндауынша: «Каждый род сейидов и ходжей имел свою родословную – шаджара, подтверждающую его происхождение от пророка и его сподвижников. Большинство этих родословных были поддельными и значительно более поздними по времени, чем арабское завоевание и их владычество в Средней Азии», - деп Б.Х. Кармышеваның пікірін қолдай бере кетеді [5].

Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім және Құрбанғалидің шежірелік жазбаларында қожа ұғымына байланысты көптеген тарихи деректер келтірілсе де, оның тарихи мән-мағынасы жағынан талдаған зерттеу аз. Сол тақырыпта ізденіс жасаған ғалым Жандарбек З. «Йасавийа и этническая история населения Дешт-и Кипчака (по материалам казахских шеджере)» атты мақаласында қазақ шежіре деректеріне сүйене отырып, XIV ғ. үш жүздің қалыптасу тарихында қожалар шайхыларының (шейхтарының – Ж.Н.) ықпалы туралы сөз етеді. Кейінгі тарихта қожа тұқымдары қазақ руларына да араласа түскен. Шежіре деректерінде 17 қожаның аты қазақтың Орта жүз және Кіші жүз руларының көсемі ретінде көрсетіледі. Нақты: «Қыдырқожа байдан Шеркеш, Ысық, Байбақты, Масқар, Алаша, Таңа, Қызылқұрт, Есентемір, Беріш, Таз, Адай, Жаппас. Жанарыстың бәйбішесінен туған төрт қожаның бірі – Қарақожа. Онан арғын дедік», - деп шежіре мәлімдейді. Қожалардың генеалогиялық реті туралы қазақ шежірелері мол мәлімет береді. Қожа ортасынан шыққан әйгілі тарихи тұлғалардың деректерінен шежіреде ең алдымен Арыстанбаб пен Қожа Ахмет Йасауи есімдері әйгілі. Қазақ ортасындағы ислам дінінің рухани қазығы болғанын Әзірет Сұлтан айналасында қазақтың қалың қорымы дәлелдейді. Атақты адамдардың көбі, оның ішінде батырлар, билер, хандар мен сұлтандар ұрпақтарына өзін Әзірет Сұлтанға жерлеуді аманат еткенін шежірелер мәлімдейді. Сондықтан Қаздауысты Қазыбек би, Абылай хан, Шоң би және т.б. тарихта аты шыққан адамдар Әзіреті Сұлтанда жерленген [5].

Қазақ шежіресінде сақталған қожалардың шығу тегін баяндайтын бір деректе: «Бірінші әйелінің аты Ғабако – ұлты түрік патшалығынан, одан Абыл мен Қабыл туады. Абылды Қабыл өлтіріп түрік патшасының қызы Ғазизаны қабыл алады, оның ұлы Шаһзададан туғандарды төре деп атаған. Екінші әйелі Жүсіп пайғамбар тұқымынан, аты Нұрғаным, одан туған баланың аты Сейідолзада, ол пайғамбар тұқымына жиен болғандықтан одан тараған қожалар деп аталған» - деп әңгімелейді. «Бұл әрине Таурат пен Құрани-л-Кәрим аңыздарынан белгілі сюжет», - деп М.Алпысбес түсіндіреді.

"Қожа" ұғымымен байланысты адам есімдері қазақ шежірелерінде жиі айтылады. Жалпы қожаға қатысты антропонимикалық деректер шежірелерде аз емес. Мысалы, шежірелерде Қажақай, Қожаберген, Қожабек, Қожағұл, Қожақ, Қожамберді, Қожамбет, Қожамжар, Қожамсейіт, Қожан, Қожаназар,

Қожантай, Қожас, Қожатай деген толып жатқан қазақ есімдері бар [6].

Сейіттер әулеті де Орта Азияда үлкен беделге ие болды. Нақшбандийлер өздерін осы сейіттер әулетіненбіз деп есептеді. Мұндағы нақшбандийа тариқаты – Қожа Ахмет Йассауи мектебі негізінде қалыптасқан сопылық ағымының бір тармағы. Олардың қатарынан Махдуми Ағзам мен Афақ қожа секілді ірі нақшбандийа шейхтары шықты. Қазір қазақ арасына тараған қылышты қожалар, сабылт қожалар өздерін осы сейіт әулетінен имам Мұса Ризаның баласы сейіт Мұхаммад Қылыш әулетіненбіз деп есептейді. Сондай-ақ имам Мұса ар-Ризаның және бір баласы сейіт Ибрахимнен Зеңгі атаның атақты төрт халифасының бірі болған, Алтын Орданы ислам дініне кіргізуде үлкен рөл атқарған Сейіт ата әулеті тарайды. бұл әулет өкілдері Ташкент пен Сарыағаш, Арыс аудандарында тұрады. Бұл қожаларды халық арасында қоңырат қожалары дейді. Бұлай аталуының себебі әлі күнге дейін белгісіз. Мүмкін осы жерде тұратын рулармен сіңісуіне байланысты айтылған деген болжам бар [7, 43 б.].

Қазақ қоғамының әлеуметтік иерархиясында, басқа да Орталық Азияның мұсылмандық социумдарындағыдай, сейіттер көшпелілердің сұлтандар сословиесін қоса, барлық басқа сословиелік-ұжымдық топтардың қоғамдық санасында үлкен беделі бар, артықшылықтарға ие болған тұйық топ болып табылады. Аймақ мұсылмандарының санасында олар көбінесе «қасиетті» (әулие) болып саналады. Ең қызықтысы, Шыңғыс хан ұрпақтарының сейіттер мен қожаларды XIV ғасырда-ақ, яғни Шағатай мен Жошы ұлыстарында ислам ресми дін болып қабылданғанда «алдыңғы қатарлы сословие» ретінде мойындағаны болып табылады.

Сейіттер Орталық Азияның далалық және көршілес аймақтарда ислам идеясының басты таратушысы болып табылды және сондықтан тек мұсылмандар арасында ғана үлкен құрметке ие болмай, сонымен қатар көптеген артықшылықтарды да пайдаланды. Көбінесе олар өлім жазасы мен дүре соғу жазаларына тартылған жоқ, жоғарғы билік иелерімен бірдей деңгейде сөйлесе алды және тіпті олардың дұрыс емес әрекеттері мен қате шешімдерін айта алды. Аймақтың мұсылмандық қоғамдарында сейіттердің әлеуметтік-құқықтық жағдайын сипаттай отырып, XIX ғасырдың ортасында Шоқан Уәлиханов былай деп жазған болатын: «Сеиды... успели приобрести в народе благоговение; ученики и мюриды их рассказывают о чудесах, ими произведенных, и все этому верят; сайиды безбоязненно вступают в борьбу с владетелями». Мұндағы мюридтер немесе муридтер дегеніміз араб тілінен аударғанда – суфизм өкілдері, яғни өздерінің рухани жетекшісіне сөзсіз бас иетіндер [8, 11-19 бб.].

Қазақ халқы арасында қожалар – үш жүзге кірмейтін, өздерінің болмыс-мінезімен, әдет-ғұрпымен дараланған рулардың бірі. Қожалар – елдің рухани өмірінде мұсылмандық мәдениеттің ең жоғарғы қызметшісі, сондықтан да Орта Азия мен қазақ халқы арасында ислам дінін таратып уағыздаушы әрі Мұхаммед пайғамбардың алғашқы халифтарының ұрпағы болып есептеледі.

«Қожа» ұғымы парсы тілінде «хваджа» - «ие», «еге», «мырза» деген мағынаны білдіріп, ислам діні тараған елдерде діни адамдарға берілетін құрметті атақ болды, ал араб тілінен аударғанда «ағартушы» деген мағынаны білдірді. Өздерін Пайғамбар әулетінен санайтын қожалар мен ислам дінінен хабары барлардың барлығы дерлік «қожа» қатарына қосылып, ислам дінін уағыздау жолында қызмет атқарды.

Қожалар бөлек бір топ болғанымен, өз алдына ұлт болып саналмайды. Мәселен, өзбек, қазақ, түрікмен және т.б. ұлттардың құрамында қазақ, өзбек, түрікмен болып жазылады да, ол орта азиялық тарих шеңберінде «қазақ-қожа», «өзбек-қожа», «түрікмен-қожа» деп аталады. Ислам дінін таратушы Қожа Ахмет Йассауидің аталары да қазақ, өзбек халықтарының ішіне сіңіп кеткен [9, 45 б.].

Діни атаққа ие болғандардың өкілдері ретінде қожалар алым-

салықтардан босатылғанын және оларды тек сұлтандар ғана жазалай алатынын жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Алайда Е.Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» атты монографиясында былай дейді: «Бірақ солай бола тұрса да, мұсылман дінінің шонжарлары қожалардың қоғамдық жағдайы Орта Азиядағы хандықтармен салыстырғанда Қазақстанда мардымсыз еді. Мұсылман дінінің шонжарлары арасында, мысалы, XIX ғасырдың бас кезінде старшын болған Тамық Шақатаев, Шүкірәлі Сұлтанмұхамметов және басқа қожалар сияқты тек жекелеген өкілдері ғана ерекшеленеді. Мұның себебін, бір жағынан, исламның Орта Азиядағы басқа елдерге қарағанда Қазақстанда едәуір кеш таралғандығымен, екінші жағынан, қазақтардың көшпелі өмір салты қырда исламның нығаюына мүмкіндік бермегендігімен түсіндіруге болады (қазақтарда мешіттер, медреселер т.т. мүлде дерлік болмады, осыдан келіп мұсылмандықты уағыздаушылар да аз болды). Және, ақырында, мәжусилік дінінің сарқыншақтары (шаманизм) қазақтарда күшті болды, осыдан келіп «бақсы» дейтіндер көбейіп кетті». Бірақ бұған қарамастан қожалардың артықшылықтарды алуының өзі олардың белгілі бір мәртебеге жеткенін аңғарамыз.

Сонымен қатар Е.Бекмаханов жоғарыда айтып кеткеніміздей өлтірілген адамның мәртебесіне сай құнның түрлілігін де айтып кетеді. «Қарапайым қазақтар мен сұлтандардан алынатын құн мөлшерлері әр түрлі болды. Мысалы, қарапайым қазақтың өлтірілгені үшін толық құн төлегенде үстіне кілем жабылған, ең тәуір деген сыңар өркеш түйе, жаулық пен бірнеше шапан, тон, белбеу, шалбар, етік, өлтірген кісінің қару-жарағы мен аты немесе 1000 қой, 40 бие және құл беретін болды. Кейде құн түйемен ауыстырылды. Қожаны өлтіргені үшін 3000 қой, сұлтанды өлтіргені үшін 7000 қой құн төленді, ал ханның құны қарапайым жеті қазақтың құнына тең болды». Бұл да өз кезегінде белгілі бір мәртебенің көрінісі деп білеміз. Сондықтан да қожалардың сол кездегі қоғамдық жағдайы мардымсыз емес.

Құн демекші, негізінде құн институты келісімге келу, жеке құқықты қорғаушылық және жеке құндылықты сақтау қызметін атқарды. Құн қазақ қоғамын ірі өзгерістерге алып келді. Қоғамның құқықтық реттеуші қызметін атқарған құн институтының әдеттік-құқықтық жүйедегі түсінігінің қазақ қоғамында алатын орны айрықша болған [10, 29-30 бб.].

Екінші жағынан «Бес саусақтың бәрі бірдей емес» демекші қожалардың да бәрі ислам дінін таратумен айналыспаған. Мәселен «Қазақ тарихы» журналының меншікті тілшісі Ж.Ғизатов «Исламның Қазақстанда таралуы» атты мақаласында былай деп жазады: «Қожалар түркі тайпалары исламның мән-мағынасын жеткізе алмаса да, зекет, пітір төлеп тұруды түсіндіре алыпты. Көшпелі өмірдегі түркілер (ол кезде оғыздар, кейін қыпшақтар) жылына бір рет малынан зекет, жан басына пітірін төлеп, сонымен мұсылмандық парызымды орындадым деп түсінген. Ал қожалар болса, ел ішінде уағыз жүргізіп жатпай-ақ, зекет пен пітір жинап байыды.

Сан жылдар бойы үйір-үйір зекет малын жинау, пітір-садақа түсімдері қожалар мен олардың маңындағыларды еңбексіз баю жолына, арамтамақтыққа қарай бейімдеген. Бұл тіршілік көшпелі ел өмірінде ұзақ жылдарға созылған», - демекші Е.Бекмаханов көзқарасының, екінші жағынан алғанда, жаны бар деуге болады [11, 17-19 бб.]. Осындай кереғар құбылыстардың кесірінен сол кездегі қожалардың қоғамдық жағдайына және жалпы ислам дінінің таралуына үлкен нұқсан келтірілген болатын.

Қазақтарда патриархалдық-рулық тұрмыстың сақталғандығын ру ұранының болғандығы да куәландырады.

«Ұран» - соғыс, барымта, бәйге т.б. кезінде руластарды бір жерге жинау үшін атойлап айтылады. Рудың ұраны ретінде әдетте бәріне ортақ рубасының есімі алынған. Қазақтардың әрбір руының өз ұраны болған, сұлтандардың да, қожалардың да өз ұрандары болды. Қазақтар: «Арқапр ұранды төре», «Алла ұранды қожа», «Алаш ұранды қазақ» деп ұрандатқан [12, 97-120 бб.].

Түркі тектес, түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының рухани болмысы қалыптасуының бастауында жатқан қайнар көздердің бірі де бірегейі Қожа Ахмет Йассауидің сопылық ілімі екендігін ешкім жоққа шығармаса керек [13, 3-8 бб.].

Сопылық ислам шеңберіндегі өзіндік дүниетаным ретінде VII-VIII ғасырларда алғаш Арабияда қалыптаса отырып, бірте-бірте мұсылман әлемінің басқа аймақтарына да таралған болатын [14, 58-61 бб.]. Сопылық дүниетаным түркілер арасында исламның алғаш Орталық Азия жеріне келген уақытынан-ақ, яғни VIII ғасырдың екінші жартысынан қалыптаса бастайды [15, 28-30 бб.]. Бұған біз түркілер арасынан шыққан мұсылман ғұламалары – Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқарилардың еңбектері арқылы көз жеткізетініміздi жоғарыда айтып кеткен болатынбыз [16, 8-16 бб.]. «Сонымен бірге XI ғасырда өмір сүрген ғұлама ғалым М.Қашқаридің «Диуани-лұғат ат-Түрік» атты еңбегінде келтірілген халықтық бейіт-жырлардағы сопылық сарын, сопылықтың түркі қоғамының қаймағы – шығармашылық элита арасында ғана емес, қарапайым халық арасында да кеңінен таралуының дәлелі бола алады», - деп әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, т.ғ.к. Е.Т. Қартабаева жазады.

XII ғасырға дейін түркілер арасында тек дүниетаным ретінде ғана өмір сүрген сопылықтың, дамыған діни-философиялық жүйе ретінде қалыптасып, өзіндік ұйымдық формаға ие болуы Қ.А. Йассауидің қызметімен байланысты [17, 30-33 бб.; 18, 56 б.].

Йассауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи-объективті факторларының маңыздысына Е.Қартабаева ислам дінін жатқызады. Алайда Йассауи өмір сүрген XII ғасырда ислам дінінде белгілі бір тоқыраушылық, кері кету құбылыстары орын алып жатқан болатын. Өркениеттік зерттеу методологиясы тұрғысынан алғанда, бұл тарихи дамудың заңды кезеңі, яғни кез келген өркениет қалыптасу, даму, құлдырау кезеңдерінен өтетін болса, VIII ғасырда қалыптасқан ислам діні IX-X ғасырларда өзінің шарықтау шегіне жетіп, одан кейінгі уақытта бірте-бірте құлдырай бастаған болатын.

Қорытындылай келе, қожалар этнонимі қазақ қоғамындағы ертеден келе жатқан ерекше термин болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – 178 с.

2. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. – Санкт-Петербург: Типография Шнора И.К., 1776. – 117 с.

3. Жандарбек З. Төрт халифадан тарайтын әулетті қожалар дейміз // Аңыз адам. – 2014. – №13.– Б. 50.

4. Жандарбек З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: ЖШС «Дайк-Пресс», 2002. – 160 б.

5. Алпысбес М. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде / Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферату. – Алматы, 2008. – 55 б.

6. Алпысбес М. Қожа шежірелері және мұсылмандық тарихнама. – Kozhalar.kz. Пайдаланған уақыты: 28.07.2015 ж.

7. Мұстапаева Д. Тайқазан және ежелгі қола қазандар арасындағы сабақтастық // ҚазҰУ хабаршысы. – 2006. – №2 (41).– Б. 180.

8. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века / Сост. Ерофеева И.В., Жанаев Б.Т. 6 т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516 с.

9. Ибадуллаева З. Қожалар әлеуметтік топ ретінде қазақ руларынан жоғары тұрды // Аңыз адам. – 2014. – №13.– Б. 50.

10. Телеуова Э., Сәменбаев Т. Қазақ қоғамындағы құн институты және оның әлеуметтік реттеушілік қызметі // Қазақ тарихы. – 2011. – №3 (108) мамыр-маусым. – Б. 65.

11. Ғизатов Ж. Исламның Қазақстанда таралуы // Қазақ тарихы. – 2009. – №2 наурыз. – Б. 80.

12. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.

13. Жандарбек З. Қожа Ахмет Йасауи және қазақ мәдениеті // Қазақ тарихы. – 2003. – №5 қыркүйек-қазан. – Б. 80.

14. Мұстапаева Д. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі тайқазан туралы // ҚазҰУ хабаршысы. – 2006. – №4 (43). – Б. 65.

15. Қырқымбекова А.Т., Бижанова К.Қ. Түрік ойшылдарының шығармаларында адамгершілік мұраттары (Қожа Ахмет Иассауи мен Юнус Емре шығармаларындағы ұқсастық) // Отан тарихы. – 2006. – №1.– Б. 175.

16. Кусаинов Ш. Слово апокалипсиса в братстве Йассавийа // Қазақ тарихы. 2009. – №6 (99) қараша-желтоқсан. – Б. 85.

17. Жеменей И. Қазақ хандығы – Мырза Хайдар шығармасында // ҚазҰУ хабаршысы. – 2007. – №1 (44). – Б. 179.

18. Жуматаева Г.Т. Шығыстанушы В.В. Бартольд және оның қазақ тарихы ғылымына қосқан үлесі / «Тарих» мамандығы бойынша гуманитарлық ғылымдар магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған магистрлік диссертация. – Орал, 2014. – 105 б.

Ахметова У.Т., Нурмуханов Ж.К.

Этноним ходжей

В этой статье рассматривается этноним ходжей, исследования ученых по этой проблематике и их размышления.

Ключевые слова: *этноним, ходжа, Казахское ханство, сословие, белая кость.*

Akhmetova U.T., Nurmukhanov Zh.K.

Ethnonym of khoja

In this article is considered the ethnonym of khoja, researches of scientists on this range of problems and their reflections.

Key words: *ethnonym, khoja, Kazakh khanate, class, white bone.*

***

ӘОЖ: 378.14.014.13

Тұрсұн Х.М. – *тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*
E-mail*: tursunhazret@mail.ru*
Исаев М.С. *– Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты*
E-mail*: muhtar-1211@mail.ru*

«ҚОҒАМЫМЫЗДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЛІК, БЕЙБІТШІЛІК ПЕН КЕЛІСІМ» ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫ

Аннотация. *Мақалада «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының қалыптасуына негіз болған ғылыми ойлар мен іске асқан реформалық өзгерістердің*

тәжірибелері сарапталады. Осы ұлттық идеяда тұжырымдалған «қоғамдағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім» құндылығының тарих философиясы методологиясына сай ғылыми негізделуі қарастырылады. Құндылықтардың жүйеленуі мен жіктелуі және оның қоғамдағы реттеушілік, жұмылдырушылық қызметі жайлы философиялық ой-тұжырымдар талданады. Сонымен бірге ұлттық идеяда тұжырымдалған құндылықтар жүйесін бәсекеге қабілетті кәсіби мамандар дайындауда тарих философиясының әдіс-тәсілдерін қолдануға байланысты ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: *«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы, ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім, құндылықтардың жүйеленуі, тарих философиясы, дәстүрлі тарихи ой.*

Тәуелсіздігіміздің ширек ғасырға толған тарихи қысқа мерзімінде еліміз ғасырлардың жүгін арқалаған толағай табыстарға қол жеткізді. Қоғамдық-саяси, әлеуметтік экономикалық саладағы реформалық өзгерістер Қазақстан Республикасын демократиялы, зайырлы және адамзаттық құндылықтарды ұлықтаған ел ретінде әлемдік қауымдастықтың алдыңғы легіне шығарды. Осындай табыстарға жету бүкіл қоғамды ұлттық идеяларға тас түйін жұмылдыра алудың нәтижесі еді.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Ұлттық идея ол ең алдымен өзінің ұлттық тұтастығын айқын түсінуге негізделеді. Ұлттық идея қоғамның өз ішінде пісіп-жетіледі. Онда сырттан таңылған сипат болмайды. Ұлттық идея идеология жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады. Ұлттық идеяны қалыптастыруымыз өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болмақ» [1, 296 б.] деп ұлттық идеяның мәні мен мазмұнын ашып көрсеткен еді.

Ғаламдастыру жағдайындағы интеграциялық процестер еліміздің алдына дамудың жаңа мүмкіндіктеріне жол ашты, соған сай жаңа ұлттық идеялар негіздеу міндеті туындады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауында «Біз ұлттың тарихи санасын қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек. ... Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық ...» [2] деп алғаш рет ғаламдастыру жағдайда мемлекетіміздің алдында тұрған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының ғылыми тұжырымын ұсынды. Қазіргі кезде уақыт сынынан өткен қазақстандық жолдың тәжірибесі негізінде «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының мынадай жеті құндылығы айқындалып отыр: Қазақстанның тәуелсіздігі және Астанасы; қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім; зайырлы қоғам және жоғары руханият; индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім; Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы; тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы; еліміздің ұлттық қауіпсіздігі және бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы [2]. Бұл құндылықтар қоғамның тірегі ретінде болашақ ұрпақты тұлғаландыратын педагог мамандардың бәсекеге қабілетті кәсіби біліктілігін арттырудағытанымдық-тәрбиелік қызметінде басшылыққа алына бастады. Өйткені, кез келген қоғам мен мәдениет өзіндік құндылықтар жүйесіне ие және ол жүйе қоғамның, мемлекеттің бірегейлігін, тұрақтылығын, өзіндік даму жолын көрсетеді. Елбасының бұл тұжырымдары құндылықтар жүйесі белгілі бір тәртіпке негізделіп қорғалады және қоғам мен мемлекет тарапынан қуатталатындығын танытады.

Қазіргі заманғы тарих – барынша интеграцияланған ғылым боғандықтан да көптеген арнайы салаға бөлінетін тарих ғылымының өзегін тарих философиясы құрайды. Тарих философиясы тарих ғылымын ғылыми зерттеу тәсілдерімен бірге, мәдени-рухани құндылықтар жүйесімен, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, тарихи тұлғалардың қызметін бағалаудың әлемдік ғылым мойындаған зерттеу тәсілдерімен және өлшемдерімен қаруландырады. Ең бастысы, тарих философиясы тарих

ғылымындағы ұлттық, мемлекеттік мүддеге айқындық береді, оның саяси, әлеуметтік қызметтерінің мақсаттары мен міндеттерін айқындайды.

Тарих философиясы өз функциясына сай өткен өмір туралы біліміміздi жалпылап, қазір және болашақта қалай әрекет етіп, өмір сүретіндігімізді үйрететіндіктен тарих пен қоғамдық өмірді танудың тәсілдерімен тығыз байланысты болып келеді. Сондықтан отан тарихындағы әртүрлі кезеңдерде өмір сүрген философтардың, тарихшылардың, заңгерлердің, саясаткерлердің ұлттық тарихи ойды қалыптастырушы және дамытушы ретіндегі тарих ғылымына қатысты теориялық-методологиялық тұжырымдары тарихтан сабақ алу, оны нақты іс-әрекет өзегіне айналдыруғы қызмет етеді.

Тарихи дәйекті өз дәуірінің көзқарасы тұрғысында қалпына келтіреді. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда ол екі уақыттық өлшемде әрекет жасайды. Тарихшылар ақиқатқа барынша жақындауға ұмтылып, оқиға болмысының шын мәнінде қалай болғандығын қалпына келтіреді. Бірақ тарихи қалпына келтіру белгілі бір көзқарас және ғылыми тәсілді игерген сол кезеңнің тарихшыларына да, қоғамға да өткен күннің көрінісі ғана болады. Осы жағынан тарихи таным белгілі дәрежеде қоғамдық сананының да деңгейін танытады. Осылайша өткен дәуірдің құпиясына үңілген тарих ғылымы қазіргі заманғы мәселелерді шешуге де қатысады.

Тарих философиясының ұстанатын осындай қағидаларын отан тарихының мазмұнын талдауға қолданар болсақ, жалпыадамзаттық қоғамдағы қазақ ұлтының, қазақ ұлттық мемлекеттілігі тарихының толық бейнесі көз алдымызға тартылады және ғылыми зерттеулерде қазақ қоғамының әлемдік өркениеттегі орнын анықтауға жақындай түсер едік. Осындай ізденістер арқылы мемлекеттік бағдарламаға ұласқан «Мәңгілік Ел» идеясының құндылықтар жүйесі айқындала түседі.

Осыған байланысты қазіргі қазақ қоғамының әлеуметтік даму процесінің мәнін, болашақтағы бағытын түсінуде «құндылықтар», «құндылықтық жүйелер», «құндылықтық бағдарлану» ұғымдарының мазмұнын, олардың трансформациялануы мен іске асу тетіктерін және қалыптасуы мен дамуына ықпал етуші факторларды айқындап алу маңызды. Өйткені, мемлекет дамуының болашақ бағыттарын анықтауда ұлттық құндылықтардың қызметі мен ролін, ғылыми негізде жүйелеудің маңызы зор.

Құндылықтар, құндылықтық бағдарлар мен олардың жүйесі жалпы қоғамның жағдайын және жеке тұлғаның сипаттамасын айқындайды. Әлемдік деңгейдегі өзгерістер, қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымы мен құндылықтар жүйесінің қайта бағдарлануын танудың маңыздылығы ғылыми қызығушылықты арттырды. Еліміздің болашақ бағытын танытатын «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын ұстанған қазақстандық даму жолына тиімді жағдай жасау үшін негізгі құндылығының бірі «Қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім» деп айқындалуы және тұжырымдалуы оны халықтық ұстанымға айналдыру тетіктерін іздеу қажеттілігі туындап отыр.

Құндылық ұғымы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар концепцияларының құрылымын құрайтын сапа ретінде кірігеді. Сонымен қатар, бұл ұғым ғылыми әдебиетте қолданылуымен бірге, күнделікті өмір жағдайында да әртүрлі мағынада көрініс тапқан. Оған біржақты мағына беру жеткіліксіз, «абырой», «еңбек», «қызмет», «игілік», «құн» ұғымдарымен қатар синонимдік қолданылыстар қатарының молдығы бұл құндылықтың танымдық-тәрбиелік және жасампаздыққызметінің аясын кеңейте түседі.

«Құндылық» феноменін анықтауға ерте кезеңнен-ақүлкен қызығушылық болғанын аңғарамыз. Айталық, Платон игілік туралы ілімінде олардың иерахиясын жасап, антикалық қоғамдағы бейбіт өмір құрылысы және идеалды мемлекет моделін құруға талпыныс жасайды. Бұл үрдіс ортағасырлық түркі ойшылы Әл-Фарабиде де тұжырымдалады. Ол адамдардың түпкі мақсаты бақытқа жету, ал оған білім

мен игіліктің нәтижесінде жетуге болады дей келе, осы жолда адамдар бір бірімен келісімде өмір сүруі қажет деген ой түйіндейді. Яғни, түпкі негізін адамгершілік құндылықтардан алатын өзара достықты жоғары бағалап, оған жетуде ақыл-ойдың маңыздылығын атап өтеді.

Жалпы құндылықтардың екі табиғаты бар – метафизикалық және экзистенциялық. Метафизикалық табиғаты бойынша құндылықтардың негізінде адамның ақылы мен еркі жатса, экзистенциялдық табиғаты адамның қалау және талпыну қажеттіліктеріне негізделген. Ал, неокантиандық Баден мектебінің өкілі Г.Риккерт «құндылыққа нені жатқыза алмасақ, оның абсолютті түрде мағынасы да жоқ» [3, 100 б.] деген тұжырым жасайды. Бұндай өлшемде құндылықтар идеалды болмыстың абсолютті бағасы мағынасын алады және олардың өлшемі адамзат іс-әрекеті шегінен тыс жатады [4, 336 б.].

Мұндай философиялық түсініктің мәніне құндылықтарды субъективті және обьективті деп бөлу тән. Субективті құндылықтарданормативті ұсыныстар «түсініктер» формасында көрініс береді. Ал, обьективті құндылықтар ақиқат пен ақиқат еместің, мүмкін болған мен тиым салынғанның, әділеттілік пен әділетсіздіктің арақатынасынан туындайды [5].

Әлеуметтік психологияда құндылық әлеуметтік құбылыс, қоғам мен әлеуметтік топтардың өмірлік қарекетінің жемісі. С.Л. Рубинштейн «құндылық – адам үшін дүниедегі мағынасы бар нәрсе» [6, 365 б.] деген түсінік береді. Яғни, адам тарапынан мойындалатын құндылық – оның мінез-құлқының бағдарын анықтау қызметін атқара алады.

М.Вебер әлеуметтік іс-әрекет теориясында құндылықтарды игіліктерге теңестіре отырып, кез-келген әлеуметтік іс-әрекет құндылықтарға қатысты алғанда ғана мағыналы болады және солардың негізінде адамдардың мінез-құлық нормалары мен жеке тұлғаның мақсаты түзіледі деп түйіндеді [7].

Қарастырып отырған ұғымға Н.Г.Лапин мынадай анықтама береді: «Құндылықтар жалпылама мақсаттар және сол мақсаттарға жетуде фундаментальді норма ролін атқаратын құралдар. Олар тұлғаларға өз мінез-құлқындағы әлеуметтік тұрғыда қуатталған таңдауларын өмірлік маңызды жағдайларда жүзеге асыруға көмектесіп, қоғамның интеграциясын қамтамасыз етеді» [8, 5 б.]. Демек, қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім құндылығы «әлеуметтік тұрғыда қуатталған, көпұлтты қоғамның интеграциясын қамтамасыз ететін тетік ретінде мемлекет тарапынан айқындалып отырған болып танылады.

Құндылықтар шынайы өмірдегі құбылыстарды бағалаудың өлшемі ретінде әлем, қоғам және адам қандай болу керек деген түсінікті береді. Олар жеке адам, топ және қоғам талпынатын мақсаттарды, оған жету құралдарын, мақсатты іс-әрекеттің мағынасын айқындайды. Сонымен қатар, әлеуметтік өзара іс-әрекетті реттейді және іштей солай әрекет етуге түрткі болады. Сондықтан, мұны ұстанатын адамдар үшін идеал және үлгі қызметін атқарып, күмәндарды сейілтеді.

Құндылықтарды жіктеу әртүрлі негіздерге баланысты орын алады. Мәселен, қоғамдық өмір саласында материалдық, рухани, адамгершіліктік, діни құндылықтар және т.б.; заттық мағынасына қарай – экономикалық, саяси, эстетикалық және т.б.; адам мінез-құлқы бағыттарының сипатына қарай мақсаттар және оған жету құралдары; қызмет ету негізіне қарай қосталатын, терістелетін; әлеуметтік мәдени жүйенің деңгейіне қарай дәстүрлі, либералды, жалпы адамзаттық, сонымен қатар тұлғаның алғашқы әлеуметтену процесінде қалыптасатын базалық құндылықтар, яғни бұлар адамның құндылықтық санасының негізін қалайды.

Құндылықтар бір-бірінен бөлек өмір сүре алмайды және олар әрдайым бүтін бір жүйені құрайды. Құндылықтар жүйесінің іргетасын жеке адам, әлеуметтік қауымдастық, қоғам үшін ең таңдаулы, артық көретін адамгершілік негіздері құрайды.

Өзара әркетте бола отырып құндылықтар қоғамның ұйымдастырушы жүйесін құрайды. Қоғамдағы құндылықтардың әртүрлілігі мәдениеттердің сан түрін түсінудің кілті. Кең мағынасында алғанда, азаматтар үшін жоғарғы мағынаға ие құндылықтар жүйесі мәдениетті дамытушы күш. Дәл осы құндылықтар қоғамдық жүйені тұрақтандырушы қызмет атқарады.

Ал, тұрақты даму мен бейбіт елде бұл құндылықтар арасындағы келісімді жалпы мәдениет реттеп отырады. Ал, осы құндылықтарға бағдарлану әлеуметтік мінез-құлықтарды, адамзаттық талпыныстар мен іс-әрекеттерді жүйелеуші ретінде жеке тұлға мен қоғамдық сана үшін маңызды роль атқаратындығы келіп шығады. Құндылықтық бағдарлану жүйесі тұлғаның дамыған деңгейінде қалыптасады.

Құндылықтарды тарих философиясы тұрғысынан қарастыру халықтың тарихи санасының құныдылықтық мәнін ашуға мүмкіндік береді. Яғни, тарихи санадағы құндылықтық бағдарлануды түсіну оның қайта жаңғыруына мүмкіндік береді. Себебі, әрбір тарихи кезең өзіндік құндылықтар жүйесін жинақтаумен ерекшеленеді және ол қоғамның тарихи дамуында ұрпақтан ұрпаққа трансформацияланып қалыптасады.

Құндылыққа қайта бағдарлану жағдайын тиімді пайдалануымыз үшін қоғамның барлық күшін жаңа құндылықтық бағдарға жетелейтін тетікті анықтау оның тұрақтылығы мен бір бүтіндігіне кепіл болады. Бұл жаңадан ұсынылатын құндылық түбегейлі жаңа емес, ұрпақтар сабақтастығымен жалғасын тапқан құндылықтар жүйесі. Яғни, бүгінгі «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының құндылықтары Тәуелсіз Қазақстанды тұрақтылықта, бір бүтін бірлікте дамуға талпындыратын ортақ мақсат. Бұл басқа бір өркениеттің немесе мәдениет түрінің ұсынған құндылықтары емес, ол тарихын тереңнен алатын құндылықтар жүйесінің уақыттық тізбегі.

«Мәңгілік Ел» идеясының бастауы Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітіктастағы дәстүрлі түркілік тарихи ойда алғаш рет жария етілген. Осы тарихи ескерткіштің мазмұнынан «Түркі жұртының мұраты – «Мәңгілік Ел» – идеалды қоғамын, мемлекеттіліктің бейнесін көреміз. Ежелгі түріктердегі осы идеал белгілі бір құндылықтар жүйесінің бағыт бағдарын көрсетеді. Оның өзіндік құндылықтар жүйесі болды. Мәселен, «Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым. Жаусыз қылдым. Бағынып менің қоластыма кірді. Ісін-күшін берді» [9, 324 б.] деген жолдардан тарихи жадта халықтың бірлігі бейбіт өмір сүруі және билікке бағынып, саяси келісімге келуі бастапқы мақсатқа қол жеткізгендігінің нәтижесі, яғни «Мәңгі Ел» мақсаты мен құндылықтарының біріне айналғандығын көреміз. Бұл құндылықтар дала өркениетіндегі жалпы адамгершілікті негізге алған түркілердің тарихи-философиялық дүниетаным жүйесінің ерекшелігі.

Әрбір тарихи факт, оқиға, құбылыс пен үдерістің мәні және мағынасын түйсінуде тарих философиясының қол жеткен мүмкіндіктеріне жүгінеміз. Себебі, қоғамның тарихи санасында жалғасатын құндылықтық бағалаулар тарихи білім жүйесімен байланыста. Қазіргі заманның адамдары сияқты өткен кезеңдердегі адамдар да тарихи білімге құштар болды. Өйткені, құндылықтар жүйесі мен оған бағдарлану тарихи жадқа сіңісіп, тарихи сана арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Қазақтың дәстүрлі тарихи танымының бір түрі ретінде шежірелер осы құндылықтарды тасымалдаушы қызметін атқарды. Мәдениетіміз бен тұрмысымыздағы тарихи жад формалары және оның жүзеге асуының мазмұны дәстүрлі тарихи ойдың жанры ретінде қазақ дәл осы шежірелерінде сақталған.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын «Қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім» деген атпен жүйеленген құндылығы дәстүрлі тарихи ойда негізделгендігі «шежірелік деректердің мазмұндық әралуандығына, көпнұсқалылығына, тіптен қиял-ғажайыптылығына қарамастан біртұтас этножаралым идеясынан, яғни, ұлтты ұйыстыратын ұлы бірлік идеясынан әсте ауытқымайды» [10, 67 б.] деген тұжырым айғақтайды. «Мәңгілік Ел»

ұлтына, ата-тегіне, руына, дініне және басқа да ерекшелігіне қарамастан, барша Қазақстан азаматтарын біріктіретін ұлт бірлігін оны бейбіт те келісімде өмір сүруге жұмылдыратын тұғырлы идея. Қорқыт Атаның мәңгілік өмірі мен Асан Қайғының «Жер ұйығы» бүгінгі «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы мен ғасырлар арқылы үндесіп жатыр. Қорқытты мәңгі өмірді іздеген, бақилық болғысы келмеген деген түсінікті халқына Жерұйықты іздеген Асан қайғымен түсіндіруге болады. Асан Қайғы өз халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздегені белгілі. Утопиялық көзқарастағы Асан Қайғының Жерұйықты іздеудегі мақсаты – халқының жайлы жерге қоныстанып, болашақта мәңгі ел болуын қалаған [11, 227 б.]. Бұл екі ойшылдың халықтың ынтымағы, бейбіт өмір сүруі тұрғысындағы ізгілікті ойлары адамзаттық құндылықтармен сабақтас және бүгінгі бағдарымыздың тарихи негізі деп есептеуге болады. Осы мәселенің маңыздылығы жөнінде Елбасымыз «Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз» [12, 5-27 бб.] деген тұжырыммен бекітеді. Қоғамның өзгеруі мен қоғамдық сұраныстан туындайтын құндылықтар жүйесінің трансформациялануының осы үлгісі тәуелсіз мемлекет қалыптасқан тұста жаңа сапалық мазмұнда көрініс беріп отыр. Қазіргі ұлттық идеяның құрамдас бөлігі ретінде ұсынылып отырған құндылық моноэтникалық негізде өмір сүрген дәстүрлі қоғамда ұлттың ұлы бірлігіне қызмет еткен болса тарихи тұрғыда көпұлтты, көпконфессиялы болып қалыптасқан қазіргізаманғы қоғамның сұранысына сай бағдарланды.

Тарих философиясы негіздерін жоғары оқу орындары оқу-тәрбие үдерісіне қолдануда студентерде ұлттық құндылықтарға негізделген мәдени құзыреттілік; оқу-танымдық құзыреттілік; ақпараттық құзыреттілік; коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыруға баса маңыз беріледі. Жалпы адамзаттық мәдениет, ұлттық мәдениет аймағындағы адамның іс-әрекет тәжірибесі, адамзат қоғамы мен жеке халықтардың, адам өмірінің рухани-адамгершілік түсінігін игеру, білім алушының жаңа шығармашылық әрекет дағдыларын меңгеруі, тарихи шындықты, басты дәйекті анықтау, бағалау дағдыларын игеру, қоршаған әлем туралы ақпаратты қолдана білу дағдылары, өзге тілдерді білу, өзге ұлт өкілдерімен сұхбаттасу, түрлі әлеуметтік рөльдерді меңгеруі дағдылары осы аталған ұлттық бірлік пен келісім құндылығын орнықтыруға тікелей ықпал етеді.

Елбасы «Ұлттық бірлік» доктринасына байланысты үш сұрақ қоя отырып, оған өзі жауап берген болатын. Мәселен, «ұлттық бірлік деген не, неге бізге ұлттық бірлікті нығайту маңызды, ұлттық бірліктің негізі не болып табылады» деген сауалдардың жауабы Елбасының тұжырымында ұлттық бірліктің негізін құрайтын үш тұғыр: ортақ тарихымыз, барлық қазақстандық этностар үшін ортақ құндылықтар және ортақ болашағымыз [13] болып айқындалады. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының қалыптасуы мен орнығуына тарихи, философиялық мұралар іргетас қалаған болса, «Қазақ КСР мемлекеттік егемендігі туралы» Декларацияда және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік Тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңда егеменді ұлттың әрі қарай ұйысуының негіздерін айқындаған Қазақстан мемлекетін құрудың алғышарты болып табылатын қазақ халқының өз тағдырын өзі таңдау құқы және елдің барлық азаматтары үшін жасалатын тең мүмкіндік қағидаты құндылықтар жүйесін құраудың құқықтық-реттеушілік құжаттары ретінде методологиялық өзек болды.

Қорыта айтқанда, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының мәні мен мағынасын ашу, оның іске асу тетіктерін айқындау және болашақ нәтижелерін болжамдауда тарих философиясының зерттеу тәсілдері маңызды қызмет атқарады. Жас ұрпақтың бойына ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім құндылығын сіңіру арқылы олардың ұлтжандылық, отаншылдық рухын қалыптастыруды теориялық тұрғыда негіздеу - ғалымдар мен педагогтар үшін ұлттық идея құндылықтарын танымдық-тәрбиелік

қызметінде қолдануды жетілдіру осындай ізденістерді қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.

2. «Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы» // Егемен Қазақстан. 14 желтоқсан 2012 ж.

3. Риккерт Г. Философия истории. – СПб., 1908. – 100 с.

4. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998. –336 с.

5. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – 576 с.

6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. –365 с.

7. Вебер М. Избранное: Протестантская этика и дух капитализма. Книга света. / Пер. с немецкого. – М., 2006. – 656 с.

8. Лапин Н.Г. Модернизция базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – №5. – С. 3-23.

9. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – Алматы: Абзал-Ай, 2012. – 324 б.

10. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.

11. Әуезов М. Шығармалар. 11 том. – Алматы: Жазушы, 1969, – 227 б.

12. «Қазақстан-2050»стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Ақиқат. – 2014. – №1. – Б. 5-27.

13. Қазақстанның ел бірлігі доктринасы // Егемен Қазақстан 6 қараша 2009 ж.

Турсун Х.М, Исаев М.С.

«Ценности национального единство, мира и согласия в обществе» и философия истории

В статье проводится анализ опыта научных идей, являющихся фундаментом для формирования национальной идеи «Мангилик Ел», и результатов изменений, произошедших благодаря осуществленным реформам. В соответствии с методологией философии истории рассмотрено научное обоснование таких ценностей, как национальное единство, мир и согласие в обществе, сформулированных в представленной выше национальной идее. Осуществлена систематизация и классификация ценностей, изучены философские идеи и взгляды на их координирующей и мобилизирующей функции в обществе. Вместе с этим представлены рекомендации и выдвинуты предложения по использованию системы ценностей национальной идеи «Мангилик Ел» в качестве метода изучения философии истории для подготовки профессиональных конкурентоспособных специалистов.

Ключевые слова: *национальная идея «Мангилик Ел», национальное единство, мир и согласие, систематизация ценностей, философия истории, традиционная историческая мысль*

Tursun H.M., Isayev M.S.

«Values as national solidarity, peace and consent in society» andphilosophy of history

An analysis has been undertaken in the given article in respect of experience of scientific ideas which are the basis for establishment of the national idea "MangilikYel" (Eternal Country), and results of changes, occurred due to carried out reforms. In accordance with the concept of the philosophy of history, a scientific justification of

such values as national solidarity, peace and consent in society, represented by the above-mentioned national idea, has been reviewed in the given article. Various values have been arranged and classified, philosophical ideas and different opinions have been explored with respect to their coordinating and mobilizing functions. Along with that, recommendations and proposals have been provided regarding usage of value system of the national idea "MangilikYel" as a method of learning the philosophy of history for preparation of professional and competitive specialists.

Keywords: *the national idea "MangilikYel", national solidarity, peace and consent, systematization of values, philosophy of history, traditional historical opinion.*

***

ӘОЖ: 94 (574) «18»:339

Дюсенгалиева М.Г. *– тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы*
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: *Merzat-00@mail.ru*

БӨКЕЙ, ШЫҒАЙ ТҰСЫНДАҒЫ ІШКІ ОРДАДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРІ

Аннотация. *Мақалада Бөкей Ордасындағы сауда-саттық ісіне, сауданың дамуына, басқа мемлекеттермен сауда байланысына ғылыми талдау жасалған.*

Тірек сөздер: *Сауда, жәрмеңке, сауда айналымы, айырбас сауда.*

1801 жылы Бөкей сұлтанның басшылығымен Еділ мен Жайық аралығында құрылған Бөкей хандығының территориялық-географиялық орналасуына келетін болсақ, хандық солтүстігінде Самара губерниясымен, оңтүстігінде Каспий жағалауымен, батысында Астрахан губерниясымен, шығысында Жайықтың оң жағалауымен шектеседі. Сондықтан да Бөкей хандығының территориялық орналасуы Ресейдің өндірістік сауда орталықтарына жақын әрі қауіпсіз еді. Бөкей хандығындағы сауда саласы ең алғаш рет осы көрші мемлекет арқылы жүрді.

Бөкей Орда территориясындағы орыстар мен қазақтар арасындағы сауда байланысы қазақтар Жайықтың арғы бетіне көшпестен бұрын басталды. 1788 жылы Кавказ губернаторы Алексеев тәжірибе үшін орыстар мен Астраханға жақын көшіп жүрген қазақтар арасындағы сауданың екі орнын белгіледі [1, 90 б.], бірақ Бөкей Ордасы құрылғанға дейін бұл жерлерде сауда жасау тиімсіз әрі мағынасыз еді. Оның маңызы кейінірек артты.

«Үкімет», – дейді М. Иванин, – құмды жерлерде қазақтар өсіретін мал өнімдерінен түсетін пайдаға қанағаттанды. Бұл орындар 1771 жылы қалмақтардан кейін бос қалып, Ресейге ешқандай пайда әкелмеген еді. Алайда осы жерге мал шаруашылығымен айналысатын көшпенді халық келгеннен кейін отырықшы және көшпелілерге бірдей пайдалы тауар айырбасы жүзеге асты. Біздер оларға нан, мата және т.б. заттар бердік. Олар мал, жүн, тері және әр түрлі мал шаруашылығы өнімдерін сатты» [2, 74 б.].

Бөкей Ордасында алғашқы жылдары сауда баяу дамыды, себебі қазақтардың жиі көшіп-қонуы, нақты жолдың болмауы, орыстардың қазақ тілін білмеуі, тұрмыс-тіршілігін жетік меңгермеуі сауданың өсуін тежеп отырды. Көшпелі қазақтардың көші-қон тұрақтары мен мекендері белгілі болған соң, халықтың өмірі бір қалыпқа келіп, сауданың дамуы күшейе түсті.

Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі Ресейдің ішкі нарығымен тығыз байланыста өрбіді. Ол, әсіресе, Ресейдің өндіріс капиталының өсуіне игі

ықпалын тигізді. Осыған байланысты Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі 20-шы жылдардан бастап айқын байқала бастады. Кейін Орда жерінде сауда жасаудың пайдасы Ресей көпестерін одан әрі қызықтыра түсті.

Алғашында Бөкей Ордасы территориясында нақты сауда орындары болмаған еді. Сауда қазақ қоныстарының жанында және негізінен алғанда Орданың маңайында немесе онымен шекаралас орыс ауылдарында жүргізілді. Күзет кордондары мен форпостар негізгі сауда орталықтарына айналды. Қазақтармен сауда жүргізуде алғашқы болып мол пайдаға кенелгендер – Орал казактары, төменгі шенділер, линия басшылары, атамандар болатын. Көп уақыт өтпестен саудагерлер құрамы ішкі губерниялардан келген әр түрлі шендегі адамдармен толықты. Олардың мұнда келуіне ықпал еткен, қызықтырған нәрсе – «көшпенділерден» түсетін зор пайда еді. Бұндай келімсек саудагерлердің көпшілігі қазақтарға жақын орналасқан елді-мекендерде біржолата қоныс теуіп, тұрақты тұрғындарға айналды.

И.Ф. Бларамберг өз еңбегінде Бөкей хандығындағы қазақтардың бастапқы сауда жүргізген орындары ретінде төмендегідей елді мекендерді келтіреді:

1. Өзен шебінде және Глининский форпостында шенеуніктер мен орал әскери казактары сауда жүргізді. Бұл саудаға басты қатысушылар жергілікті шенеуніктер болатын. Саудагерлер Оралдан тауарды қолдан арзанға сатып алып, қазақтарға жоғарғы бағаға айырбастап отырды.

2. Қысқы мезгілде сауда Орал шебінің төменгі бөлігіндегі Кулагин қамалынан бастап Гурьев қалашығына дейінгі аралықта жүргізілді, себебі қазақтар бұл уақытта осы жерлерді мекен ететін.

3. Астрахан қаласына жақын жердегі Қалмақ базары. Бұл жерде қазақтар жыл сайын 50000-ға дейін қойларын айырбастайды. Әсіресе, малды хиуалықтардың қағаз бұйымдарына айырбастау ісі ерекше қызу өтетін.

4. Татарлар мен армяндар Астраханнан Каспий теңізі арқылы сауда жүргізді.

5. Камышиннен және Саратовтан тауармен келетін көпестер саудасын Эльтон өзенінің маңында жүргізетін.

6. Чертил ауылында жыл сайын 1 қазанда жәрмеңке басталатын. Бұл жерде қазақтар өз малдарын астық, тары және т.б. өнім түрлеріне айырбастады.

7. Шежін және Деркөл кордондарында да сауда жүргізілді.

8. Хан ставкасы маңында. Бұл жердегі сауда ісі қалыптаса бастаған болатын.Астық пен мал айырбасы әсіресе қазан және қараша айларында (1825 жылы) қызу жүрді [3, 18 б.].

Байқағанымыздай, Ф. Бларамберг бөкейлік қазақтардың лауазымды шенеуніктер мен әскери казактармен арадағы айырбас саудасы әркез тең емес жағдайда жүргізілгенін атап өткен. Яғни, расында да жергілікті қазақтар күнделікті тұрмыста тұтынатын заттарға қатысты айырбас кезінде ұтылып қап отырды. Айталық, Астрахан қаласы маңындағы Қалмақ базарында жасалған айырбас саудада хиуа көпестерінің қағаз бұйымдарына сұраныстың көп болғандығын, ал, қазақтардың өз тауарларын арзанға сатуға мәжбүр болғанын байқаймыз. Бұған себеп – қазақтардың қолындағы басты байлығы мал өнімдерінен өзге тауарлар түрлеріне сұраныстың аз болуынан деп тұжырым жасауға болады. Әрі сауда орындарының қашықта орналасуы, оған қазақтардың жетуі малдың сапасына әсерін тигізетін еді. Түрлі сылтауларды айтқан жат-жұрттық саудагерлер төрт түліктің бағасын түсіруді ойластыратын.

Бөкей сұлтан тұсында бөкейлік қазақтар кундров татарларымен сауда жүргізген. Мысалы, 1803 жылы 23 желтоқсанда Краснояр төменгі земство сотының бөкей қазақтары мен кундров татарлары арасындағы сауда-саттықты реттеу туралы Астрахан азаматтық губернаторы князь Д.В. Тенишевке баянхаты келіп түседі. Бұл баянхатта осы жылдың 28 қарашасында ауылдық заседатель Машин Матиевке Хомутов және Сейітов ауылдарына келіп айырбас сауда жасайтын Бөкей

сұлтанның қарамағындағы қазақтардың кундров татарларымен арадағы сауда мәселесін реттеу тапсырылғандығы айтылады. Осы кезеңде қазақтардың кейбірі аталған ауылдарда болып, айырбас сауда мерзімі аяқталғанына қарамастан жалғастыра бергендігі де мәлімделеді. Машин Матиев сол жылдың желтоқсанында кейін оралып, екі жақтан алынған шаралар жөніндегі ведомостіні соттың назарына ұсынады. Бұл баянхатта былай делінген:

«Бізге белгілі болған жәйт бойынша, кейбір қазақтар айырбас жүргізілетін жерге келіп, әлі де сауда жасауға мүдделі. Сондықтан, айырбас мерзімі өтіп кеткен соң, олар айырбас сауда жасауға қаншалықты құқылы – міне осыны анықтап берсеңіздер екен. Ол анықталған жағдайда мынадай тағы бір мәселе бар. Ол Бөкей сұлтанның қол астындағы қазақтарына берген рұқсат қағаздарында бір ғана қожайынмен бірнеше белгісіз серіктерінің көрсетілуі. Алайда жолдастарының кімдер екені айтылмайды. Сондықтан ондай рұқсат қағаз алған қожайын, тіпті ханның өзіне де белгісіз жандарды жолдас қып алуы мүмкін. Мұндай жәйттер айырбас сауда кезінде өз зиянын тигізуі ықтимал. Сол себепті, жоғарыда айтылған Бөкей сұлтан беретін рұқсатнама қағаздарда тек қана сауда істеуші қожайынның ғана емес, келген жолдастарының да аты-жөні түгел жазылса екен. Бұл үшін осы сотта төмендегідей шешімдер қабылданды – ауылдық заседатель Машин Матиевтің қазақтар мен Кундров татарлары арасындағы айырбас саудасының барысы туралы ведомостісімен бірге дәл сондай ведомості толтырып, сізге баянхатпен қоса тапсыру қажет. Ал айырбас сауда желтоқсанның ортасына дейін берілген мерзім аяқталғанына қарамастан әрі қарай жалғаса береді. Бұл жөнінде сотқа берілген қандай да бір ерекше нұсқаулық жоқ. Жоғарыда аталған Матиевтің мәліметі бойынша, көрсетілген мерзім мен нұсқауға қарамастан, ауылдарға келген кейбір қазақтар айырбас сауда істеуге мүдделі. Өзгелерінен де соны күтуге болады» [4, 2 п.].

Көріп отырғанымыздай, сол кездегі Ресейдің жергілікті жерлердегі әкімшілігі қазақ даласындағы сауда-саттықты толық бақылауда ұстауға мүдделі болған. Бұдан анық аңғарылатыны – патша әкімшілігінің қай істе болмасын отаршылдық пиғылды ұстанғандығы. Бұған дәлел желтоқсан айының орта шеніне дейін жалғасатын айырбас саудасының мерзімі өтіп кеткеннен кейін де қазақтардың сауда жасауға қатысты құқығы бар ма, жоқ па? Мәселені реттеуге міндеттелген Машин Матиев осы жәйтке ерекше назар аударады. Өйткені, айырбас сауда арқылы мол пайда табуға болатындығын ол жақсы білген. Екіншіден, Бөкей сұлтанның тарапынан берілген рұқсат қағаздарының тек өздеріне ғана тиімді болу жағына ерекше мән береді. Яғни, жәрмеңкеде сауда жасау құқығына қожайын ғана емес – оның жолдастарының да ие болуына ауылдық заседатель сенімсіздік танытқанын аңғарамыз. Сөйтіп, айырбас саудаға зиянын тигізбеуі үшін тек қана сауда істеуші қожайынның ғана емес, келген жолдастарының да аты-жөні түгел жазылғанын талап етеді. Бұдан шығатын қорытынды – сол кезеңдегі қазақ жерінде жүргізілген сауда-саттық ісіне қатысты патша әкімшілігінің біржақты саясат жүргізгенін көреміз. Десек те, Бөкей Ордасындағы сауда ісі аталмыш кезеңде белгілі бір даму жолына түсе бастаған еді. Бұған дәлел – аталған құжаттан бөкейлік қазақтардың Кундров татарларымен Сеитов және Хомутов елді-мекенінде айырбас жасағандықтарын және жәрмеңке мерзімі аяқталса да, айырбас сауда жүргізіле бергенін көреміз. Бұл іске Бөкей сұлтан да мүдделі болатын. Айырбас сауда жасау туралы рұқсат қағаздарын бере отырып ол қазақтардың күнделікті тіршілігіне қажетті азық-түлік пен тұрмыстық бұйымдарды еркін сатып алуына жағдай туғызуды көздеді. Ал, бұл рұқсат қағазға қатысты қажеттіліктің туындауына басты себеп – патша үкіметінің Бөкей Ордасымен шекаралас аумақтарда ұйымдастырылған сауданы үнемі бақылауда ұстап отыруға тырысқандығынан еді. Рас, айырбас сауданың қазақтардың пайдасына шешілмейтіні үйреншікті құбылыс болатын. Алайда, сол кездегі, яғни Бөкей сұлтан тұсындағы жағдайды жан-жақты зерделер болсақ, сауда-саттықтың айырбас түрін

алмастырар басқа жолы болмағанын көреміз.

Бөкей сұлтан астық пен өзге де қажет өнім түрлерін Астрахан қаласынан сатып алып отырған. 1813 жылы 13 маусымда Бөкей ханның Астрахан азаматтық губернаторы С.С. Андреевскийге бөкейлік қазақтар үшін ұн және басқа да тауарларды сатып алу мен сыртқа шығару ісіне қолдау көрсету туралы жазған өтінішінде былай делінеді: «Мен өз төлеңгітім старшын Бармақ Мұратовты, онымен бірге ағасы Тұяқты бірнеше мың рубль ақша беріп Астрахан қаласына мың бума бидай ұнын, бес жүз бума қара бидай ұнын және басқа да тауарларды сатып алуға жібердім, оның бәрін біздің қырғыз-қайсақ халқының қыстайтын жеріне жеткізіп, оларға сатуды тапсырдым.

Осы жағдайда сізден зор ілтипатпен сұрайтыным, менің жіберген шаруаларым – старшын Бармақ Мұратов пен ағасы Тұяққа жоғарыда айтылған ұн мен тауарларды Бакиев кордоны тұсындағы біздің қыстаққа алып келуге рұқсат беруіңізді, сіздің мәртебеңізден тиісті адамдарды бұйрықсыз қалдырмауыңызды сұраймын» [5, 3 п.].

Мұрағат құжатынан көретініміздей, Бөкей сұлтанның өз қоластындағы қазақтарға қажетті тауарларды сатып алуына қолайлы жағдай жасауға тырысқандығы байқалады. Айталық, астық және өзге де тауаларлар түрлерін өз старшыны арқылы Астраханнан алдырып, қыстақтарға жеткізіп отырған. Көңіл аударарлық тағы бір тұс – қажетті өнімдерді жеткізу және оны сатуды ұйымдастыру ісіне жауапкершілікпен қарап, Астрахан азаматтық губернаторына өзі тікелей өтінішпен шыққандығы.

Сонымен қатар, Бөкей сұлтан өз қарауындағы татар Өмір Жұмағалиевті де Астрахан қаласына астық сатып әкелу үшін жіберіп отырған [5, 4 п.].

Бөкей ханның тұсында орыс саудагерлері Саратов, Нижний Новгород, Царицын, Астрахан, Тверь жерлерінен келіп мал сатып алып отырған. 1814 жылы орыс саудагерлері 40 мың жылқы, 16 мың ірі қара мал, 300 мыңдай қой және ешкі сатып алған [6, 55 б.].

Ал Шығайдың тұсында Қалмақ базарында бөкейлік қазақтар өздерінің мал және оның өнімдерін өзге тауарларға айырбастап отырған. 1820 жылы 28 қаңтарда Шығай сұлтан Астрахан азаматтық губернаторы И.Я. Бухаринге татар Мұстафа Бековты қазақтардың осы Қалмақ базарындағы өкілі етіп тағайындау туралы ұсыныс білдіреді. Онда: «Азия халықтарынан бұған дейін түскен өтініштері бойынша мен Астрахан уезінің Саян мекенінің татары Мұстафа Бековке қазақтардың басқа халықтармен мал айырбастауы кезінде Қалмақ базарында 28 қаңтардан алдағы 1821 жылдың 1 қаңтарына дейін қазақтар жағынан бақылаушы болуды тапсырғанмын. Ал татар Мұстафа Беков Астрахан азаматтық үкіметінің қарамағында болғандықтан, мен сізден және Астрахан земстволық сотынан қазақтар мен Ресей халқы арасында мал сату немесе айырбастау кезінде тәртіп сақтау үшін Бековті сол Қалмақ базарында болуға тиісті жылдық мерзім ішінде ешқайда қоғамдық тапсырмамен жібермеуді өтініп сұраймын» [7, 5 п.].

Бұл құжаттан көріп тұрғанымыздай, Шығай сұлтанның Қалмақ базарында Бековті өкіл ретінде тағайындауының басты мақсаты айқын: бір жағынан, бөкейліктермен арадағы айырбас саудадағы жалпы тәртіпті қадағалау ісі – уақыт тудырған қажеттіліктердің бірі болатын, екінші жағынан, хат танымайтын далалық қарапайым қазақтардың саудадағы құқықтық мүдделерінің аяқасты болмауын қамтамасыз ету де – сұлтан көздеген мақсаттың бірі еді.

Осындай сауда саласының дамуымен бірге қатарласа туындайтын көптеген ұйымдастыру шараларының бірі – жаңадан ашылып жатқан базарлардағы сауда ісін қадағалап, оны өз деңгейінде жүргізу еді. Осыған байланысты қазақ даласында сауда саласына қатысты бодончей атты лауазым түрі де пайда болған болатын.

1823 жылдың 22 наурызында Азаматтық губернатор губерниялық басқарма мәжілісінде Ішкі Қазақ Ордасының сұлтаны Шығай Нұралыханов Қалмақ базарындағы бодончей лауазымына Солянск селосының татары Рамазан

Арсапаевты сауда істерін атқаруға тағайындағандығы туралы қатынас қағазын таныстырып, губерниялық басқармаға осы мәселе бойынша қажетті өкім шығаруды ұсынады.

Губерниялық басқарма бұл ұсыныс бойынша сол жылдың 31 наурызында шығарған қаулысында былай деп шешеді: қазіргі қазақтар атынан Қалмақ базарына бодончей лауазымына ұсынылып, сайланғалы отырған Солянск селосының татары Рамазан Арсапаев бұрынғы бодончей, қазақ старшыны Жұманазар Ярлыкаповтың орнына сайланғалы тұрғандықтан, губерниялық басқарма Арсапаевты бодончей лауазымына бекітуге кіріспей тұрып, бұл лауазымда болған Ярлыкапов старшын кімнің және қашан берілген рұқсаты бойынша осы қызметті атқарды және қандай себептермен оның орнына қазақтардың арасынан емес, Юртов татары сайланып отыр – міне бұл сұрақтарға жауап алу қажет. Бұл туралы мәлімет жинау және оны губерниялық басқармаға жеткізу жергілікті қызметкері А. Краснокутскийге жүктеледі [8, 33 п.].

Ал Краснояр жергілікті қызметкері А. Краснокутский Кіші Қазақ Ордасының сұлтаны Шығай Нұралыхановпен аталған жағдай туралы сұхбаттасқан соң, мынадай мәлімет алады: «старшын Ж. Ярлыкапов бодончей лауазымында оның (яғни сұлтанның) рұқсаты және азаматтық губернатор мырзаның бекітуімен қызмет атқарды. Ал қазір ол бодончей лауазымынан Ордалық комиссияның кейбір талаптарына байланысты босатылды. Оның орнына Юртов татары Рамазан Арсапаевтың тағайындалуының себебі – бұл лауазымда бола алатын старшындардың барлығы да Шығайдың ставкасындағы Ордалық комиссия жұмысына қажет еді. Өзгелері Ресей заңдарын білмегендіктен, бұл лауазымды атқара алмайды.

Сол себепті губерниялық басқарма сол 1823 жылдың 21 шілдесінде губернатор кеңесіне сұраныс жіберіп, старшын Ярлыкаповтың Қалмақ базарында сауда істерінің бодончейі ретінде расында да азаматтық губернатордың бекітуімен тағайындалғандығы туралы мәлімет талап етті» [8, 35 п.].

Ал губерниялық басқарма Астрахан жергілікті сотына 27 қыркүйекте жарлық жіберіп, бұрын-соңды қазақтар арасынан Қалмақ базарында бодончей болған біреу бар-жоқтығын анықтап, бодончейдің міндетіне не жататындығын, оның лауазымдық қызметке кімнің бекітуімен жіберілгендігін анықтап, мәлімдеуді тапсырады. Осы тапсырмаға жауап ретінде Астрахан жергілікті соты былай деп мәлімдейді: қазақтардың үстінен қарайтын бодончейдің міндеті мынадай – осы халық пен өзге ұлт өкілдерінің арасында дау-жанжал туындай қалған жағдайда, бодончей бұл жанжалға араласып, өз күшімен тараптарды татуластырады. Татуластыра алмаған жағдайда, ол бұл туралы басшылыққа жеткізуі қажет. Сонымен қатар, ол қазақтар сатқан малдың дәл санағын жүргізіп, бұл туралы сұлтан Шығай Нұралыхановқа мәлімдеп отыруы тиіс. Шығай Нұралыханов Солянск селосының татары Рамазан Арсапаевты бодончейлікке тағайындай отырып, Арсапаевқа ханның өз тарапынан берген сенімхатты көрсетеді, бұған қоса ханның азаматтық губернатор мырзаға Арсапаевты бодончей лауазымына бекіту жөнінде өтініш жасағанын айта кетеді [8, 36 п.].

Сөйтіп, Қалмақ базарында Бөкей Ордасы қазақтарының арасынан бір адам бодончей лауазымына сайланған. Бұл бодончей лауазымына лайықты адамды Шығай сұлтан өзі тағайындаған. Ол адам Қалмақ базарында әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы дау-дамай сияқты жағдайларды шешуге қатысқан. Сонымен бірге, қазақтар сатқан малдың санын Шығай сұлтанға мәлімдеп отырған.

Бөкейлік қазақтардың сауда жүргізген орындарының тағы бірі – Эльтон көлінің маңы. Шығай сұлтанның Орынбор губернаторына жазған хатында былай делінеді: «Эльтон маңында 15 тамыз бен 15 қыркүйек аралығында жұмыс істейтін жәрмеңкенің ашылуына байланысты, осы жәрмеңкеге мал, тері, жүн сатып, астық алуға менің қарамағымдағы қазақтар да келетін болғандықтан, мен өз

тарапымнан жәрмеңкеге өз қарамағымдағы аудармашы молданы жібердім (Мұзафар Юсупов). Сізден өз тарапыңыздан нұсқау беріп, менің қарамағымдағы қазақтарға қамқор болуыңызды өтінемін» [9, 8 п.].

Көп уақыт өтпей Орданың өз ішінде де саудагерлер мен көпестер пайда бола бастады. Әсіресе, «тасымал саудасы» жоғары дамыды. В.Ф. Шахматов өз еңбегінде тасымал саудасы туралы былай дейді: «Бастапқы жылдары Бөкей Ордасының территориясында нақты сауда орындары болған жоқ. Орыс көпестері Орданы аралап, өзінің тауарларын мал және оның өнімдері: жүн, тері, тағы басқа шикізат өнімдеріне айырбастап отырды. Бұл тасымал саудасымен орыс көпестері ғана емес, сонымен қатар қазан татарлары мен жергілікті байлар да айналысты. Көптеген байлар орыс көпестерінен тауарды комиссияға алып Орданы аралап, қазақтарға жоғары бағамен сатып отырды» [10, 70 б.].

Т.Ж. Шойынбаев өз еңбегінде: «Бөкей Ордасы құрылғаннан кейін Ордада тасымал саудасы пайда болды. Астрахан, Саратов, Самара қалаларынан көпестер Ордаға тауарларымен келіп, жайылымдарды аралап, қазақтармен айырбас жасап отырды», – деп жазады [11, 81 б.].

Ал Е. Бекмаханов: «Сауда-саттық Ресей мен Бөкей Ордасының көпестері арасында ғана емес, сонымен қатар Орданың өз ішінде де жүрді. Бұл жерде орыстардан басқа да жергілікті көпестер және байлар сауда-саттықпен айналысты. Жергілікті саудагерлердің бір бөлігі өз істерін дербес, өз алдына жеке, ал бір бөлігі орыс көпестері арқылы жүргізді. Ордада 1832 жылға дейін тасымал саудасы кең етек алды. Сауда, негізінен, айырбас түрінде жүрді. Тек ауқатты қазақтар ғана тауарды ақшаға сатып ала алды. Алыс жерден келген саудагерлер Орданы аралап, тауарларын сатып, қомақты байлық жинады», – деген дерек келтіреді [12, 74 б.].

Бөкей Ордасында тасымал саудасының тез қарқынмен дамығандығын айтып өткен абзал. Ұсақ саудагерлер – орал казактары, татарлар, хиуалықтар және өзге де саудагерлер сауда мен айырбас ісін Ордада ханнан рұқсат алып жүргізді. Олар, негізінен, сапасыз, арзан тауарлармен шұғылданып, «жат жерліктермен» саудаға арнайылап Ресей фабрикаларында дайындалатын сапасы сын көтермейтін мануфактура өнімдерін тасыды және осы «шіріндiлерін» қазақтардың малына, терісі мен жүніне айырбастаумен болды.

Тауар айырбасының ықпалымен қазақтар саудаға өздері де ұмтыла бастады. Көптеген қазақтар орыстарға жұмысқа жалдана отырып, орысша сөйлеуді меңгеріп алған-тын. Саудагерлер болса мұны да өз пайдасына жарата білді. Жалданбалы жұмысшылар қатарынан шыққан қазақ саудагерлері жайында Г.Ф. Генс былай деп жазған еді:

«Бұл жұмысшыларды (жұмысшы қазақтарды) қожайындары айырбас саудасында пайдаланды және олардың кейбірі соңғысының сенімдеріне әбден кіріп алды. Ауылдарды аралап, өз руластарына айырбастау үшін оларға тауарлар сеніп тапсырылды, ал көпшілігі жеке өз есебі үшін сауда жасады» [13, 285 б.].

Бұл ұсақ саудагерлер даланы кезіп жүріп, қысқа уақыт ішінде өздеріне жететіндей мол дүние-мүлік жинап алды. Ол жайында Г.Ф. Генс тағы бір өз жазбасында былайша мәлімдейді: «Көктемге қарай көбіне ұсақ-түйек заттардан тұратын тауарларды жылқыларға теңгеріп, көптеген керуендер линиялардан жолға шығады. Қазақ тауарларының капиталы небәрі 20 сомды құрайды... Бұл түсінікті, себебі бұл ұсақ саудадан түсетін пайда әдетте 100-ге 100-ден тең келеді» [13, 287 б.].

Кейбір қазақтар саудаға тартылып, көпестер, саудагерлер мен тұтынушылар арасында делдалдық қызмет атқарды. Бұл жайында Г.Ф. Генс өз жазбасында: «Осындай сауда ісінде олар орыс көпестері мен тауар тұтынушылар арасындағы делдалға айнала бастады. Алайда олар біздің тауарымыздың түсімін арттырып, бұрын-соңды далалық өңірге шығарылмаған тауарлардың

өткізілуіне жол ашты», – деген еді [13, 289 б.]. Бұдан кейін қазақтардың арасынан дербес, өз бетінше сауда жүргізе алатын саудагерлер де шыға бастады.

Қазақ байлары, казак атамандары, коменданттар, шенеуніктер, дворян өкілдері қазақтармен сауда жасау арқылы байлыққа шаш-етектен кенелді. Олар аштық жылдарында, ауыр, қатаң қыс кездерінде тиын-тебенге әбден арықтаған қазақ малдарын сатып алып, кейін оларды қайта сатып көп пайда тапты. Орыс көпестері Ордаға өз сауда керуендерін жиі жіберіп тұрды. Олар өздерімен бірге приказчиктерін, татар аудармашыларын алып жүрді және өз тауарларын қазақтарға өте қымбат бағаға беріп отырды.

Бөкей Ордасы мен Ресей арасындағы сауда туралы Е. Бекмаханов өз еңбегінде: «XIX ғасырдың 20-30 жылдары Бөкей Ордасының Ресеймен сауда байланысы күшейе түсті. Патша үкіметі Бөкей Ордасын арзан шикізат көзіне айналдырды. Бөкей Ордасынан мал және оның өнімдері тасылды. Сауда айналымында қой малы бірінші орынға шықты. Жыл сайын қазақтар 300 мыңнан астам қой малын 1800 мың сомға сатты. Сонымен қатар, саудада жылқы малы маңызды орын алды», – деген мәлімет береді [12, 73 б.]. Ал, А. Еврейнов: «Қазақтар саудада Ресейге мал және оның өнімдері: тері, жүн, түйе жүнін, ешкі түбітін және аң терісін шығарды», – деп тұжырымдайды [14, 80 б.].

К.А. Фукс: «Жыл сайын Ресей саудагерлері Бөкей Ордасындағы қазақтардан 300000-нан астам қоян мен борсық терісін айырбастап алады. Ал Ресей саудагерлері бұл айырбаста қазақтарға орамал, мата, қағаз және жібек тауары, басқа да әр түрлі ұсақ-түйек заттарды береді. Сонымен қатар, қазақтардан көп мөлшерде шөптік дәрі-дәрмек сатып алады. Қазан губерниясынан 2000-нан астам татарлар жыл сайын далалық аймаққа сауда жасауға келеді», – деп жазады [15, 16 б.].

Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың алғашқы жылдарында Бөкей хандығында нақты сауда орындарының болмағандығына көз жеткіземіз. Сауда тек Бөкей Ордасына жақын шекаралас форпостарда, қарауыл кордондарында жүргізілді. Бөкейлік қазақтар Сеитов және Хомутов елді мекендерінде және Астрахан, Қалмақ базарында, Эльтон маңында орал казактарымен, орыстармен, татарлармен айырбас саудасын жүргізді. Айырбас саудада қазақтардың қолындағы басты тауары – мал және оның өнімдерінің құны әркез арзанға бағаланған деп ой қорытуға негіз бар. Бөкей Ордасында 1832 жылға дейін тасымал саудасы дамыды. Көптеген орыс, татар көпестері Орданы аралап, өз тауарларын айырбастап отырды. Сонымен бірге, қазақтар саудагерлер мен тұтынушылар арасында делдал бола жүріп, сауданың қыр-сырын меңгеріп, ақыр аяғында олардың ішінен өз алдына сауда жүргізетін қазақ саудагерлері шыға бастады. Бөкей Ордасындағы сауда негізінен айырбас түрінде жүрді.

Әдебиеттер:

1. *Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 290 с.*
2. *Иванин М. Внутренняя или Букеевская киргизская Орда // Эпоха. – 1864. – №12. – С. 5-15.*
3. *Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) Орды и Зауральской (малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Ч. 3. – СПб., 1848.– 20 с.*
4. *РФ АОММ, 1-қор, 1-тізбе, 2424-іс.*
5. *РФ АОММ, 1-қор, 3-тізбе, 986-іс.*
6. *Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – Алматы: Санат, 1994. – 220 б.*
7. *ҚРОММ, 78-қор, 1-тізбе, 7-іс.*
8. *ҚРОММ, 78-қор, 1-тізбе, 9-іс.*

9. РФ АОММ, 1-қор, 5- тізбе, 997-іс.

10. Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. – Алма–Ата: Изд-во Ан Каз ССР, 1946. – 253 с.

11. Шойынбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1971. – 279 с.

12. Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. – М.: Изд-во АНССР, 1957. – 339 с.

13. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1794-1838) // Труды общества изучения Казахстана, отдел истории и этнографии. - Кызыл-Орда, 1926. – Т.7. – 292 с.

14. Еврейнов А. Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья Орда // Современник. – 1851. – № 10. – С. 49-96.

15. Фукс К.А. Пребывание в Казани киргизского хана Джаньгиря // Казанский вестник. – 1826. – Ч.8. – № 10.

Дюсенгалиева М.Г.

Торговля во Внуренней орде при Бокее и Шигае: формирование и периоды

В этой статье указано развитие торгового дела Букеевской Орды и торговые взаимоотношения с другими странами. Даны ценные сведения о переходе товаро-денежных отношений на новой уровень Внутренней Орды.

Ключевые слова: *Торговля, ярмарка, торговый оборот, меновая торговля*

Dyusengaliyeva M.G.

The trade at the time of Shigai and Bokei Orda: the development and stages

In this article pointed out the development of trade of Buckeys Horde and trade cooperation with other countries. It is given the valuable information about transition to the new level of goods-money relations of Inner Horde.

Keywords: *Trade, fair, commerce rotation, an exchange trade.*

***

ӘОЖ: 372.9 584 5

Алдабергенова М.К. – *Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетініңі PhD докторанты*
E-mail: *mol-nur_an@mail.ru*

АШЫҚ АСПАН АСТЫНДАҒЫ МҰРАЖАЙЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК ҚЫЗМЕТІН ДАМЫТУ

Аннотация. *Мақалада ашық аспан астындағы мұражайлардың қалыптасу тарихы мен мұражай педагогикасына негізделген ашық аспан астындағы мұражайлар қызметі сипатталады. Ашық аспан астындағы мұражайлар мен олардың тақырыптық экспозициялық жоспары және оларға ұйымдастырылған туристік маршруттарды мұражай педагогикасында тиімді пайдалану жолдары талқыланады. Ұлттық тарихи сананың жоғарғы деңгейінің қалыптасуына түрткі болатын ашық аспан астындағы мұражайлардың тарих сабақтарында алған білімдерінің тереңдей түсуіне ықпалы мен ролі айқындалып жүйеленеді.*

Тірек сөздер: *ашық аспан астындағы мұражайлар, мұражай педагогикасы, мұражайлардың тәрбиелік қызметі, мұражайлардың танымдық әлеуеті*

XX ғ. ашық аспан астындағы мұражайлар әлем елдерінде кеңінен танымал бола бастады. Мұндай типтегі мұражайлардың танымалдылығы мен

санының күн санап өсуінің себебі археологиялық ескерткіштерді тарихи және табиғи қалыптасқан ортасынан ажыратпай олармен бірлікте мәдени-тарихи мұраны сақтап, кешенді түрде көпшілік назарына ұсынуында болды. Ашық аспан астындағы мұражайлар «негізгі объектілері мен экспозициясы ғимаратта емес, ашық жерде орналасқандықтан» [1] олар нақты шекарасы болмауымен де ерекшеленеді.

Қазақстан территориясында қазіргі уақытта 35 мыңға жуық жылжымайтын тарих, археология және монументальды өнер мен архитектура ескерткіштері орналасқан. Әрине аталмыш ескерткіштердің барлығы дерлік ғылыми өңдеудің деңгейлерін басынан өткерді деген сөз емес, алайда, біздің пайымдауымызша, материальдық мәдениет пен сәулет өнері үлгілерінің көптігі мен алуан түрлілігі оларды ашық аспан астындағы мұражайларға біріктіріп, көпшілік назарына ұсынуға сұранып отырған секілді. Осы қажеттілікті өтеудің бірінші қадамы ретінде 1998 ж. Қазақстан Республикасының президентінің бұйрығымен «Ұлы Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендету, сақтау, түркі халықтарының мәдени мұрасын сабақтастықта дамыту, туризм инфрақұрылымын құру» атты қабылданған мемлекеттік бағдарлама 2008 ж. Қазақстан Республикасы президенті нұсқауымен қайта қолға алынып, ол бойынша жұмыстар жасалына бастады [2]. Қазақстан территориясынан Ұлы жібек жолының негізгі тармақтарының бірінің өткендігі белгілі және қазіргі уақытта да Ұлы жібек жолының ортаазиялық-қытай бөлігі ЮНЕСКО-ның әлемдік «Мәдени мұра» тізіміне шекаралық аймақ ретінде кірістіруге жұмыстар жалғасуда. Аталмыш бағдарламаны ортағасырлық қалаларды ашық аспан астындағы мұражайға айналдырудың бастапқы кезеңі деп қарастырылып, бірнеше мақсат-міндеттер бойынша жұмыстар атқаруды қолға алды. Атап айтқанда:

- Ұлы Жібек жолы бойындағы археология, архитектура және қала салу ісінің ескерткіштерін зерттеу және Ұлы жібек жолының мәдени-тарихи мұралары жайлы мәліметтер базасын құру;
- Тарих және мәдениет ескерткіштерін қайта қалпына келтіру мен мұражайландыру;
- Туризм объектілері қатарына енген Ұлы жібек жолы бойындағы ортағасырлық қалалар мен елдімекендерді консервациялау, мұражайландыру және абаттандыру;
- Ұлы жібек жолы бойындағы тарихи орталықтардың дәстүрлі құрылыс нысандарын қайта жаңғырту. Қалаларда шынайы төлтума архитектуралық кеңістіктік және этномәдени ортаның қайта өркендеуіне жағдай жасау;
- Ұлы жібек жолы бойындағы қалалардың дәстүрлі құрылыс нысандары негізінде туризм инфрақұрылымын дамыту, атап айтқанда, сауда және сервистік қызмет көрсету орталықтарын салу, діни және «туристік кешендер тұрғызу, дәстүрлі қолөнер шеберханаларын салу [3].

Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалаларының барлығы дерлік ғылыми өңдеудің бірінші, екінші, және үшінші кезеңдерін басынан өткерді және олардың ашық аспан астындағы мұражайға айналу мүмкіндігі бар. Осы ортағасырлық қалалар мен археологиялық ескерткіштердің ашық аспан асты мұражайына айналу әлеуеті жоғары, атап айтқанда,

біріншіден, ортағасырлық қалалардың отырықшылық, суармалы егіншілік және қала мәдениеті орталығы болғанынан хабар беретін егін шаруашылығында пайдаланатын құрал-жабдықтардың табылуы, ирригациялық канал іздерінің анықталуы;

екіншіден, ортағасырлық Қазақстан қалаларында тұрғызылған фортификациялық жүйелер ондағы инженерия ғылымының жоғары дәрежеде дамығандығынан хабар береді. Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалалары үш бөлікке бөлінген: цитадель, шахристан, рабад және олардың әрқайсысын қорған қабырғалар қоршаған;

үшіншіден, ортағасырлық қала тұрғындары тек егіншілікпен ғана емес, сонымен қатар қала көшелеріндегі қуыстарда мал өсіріп, қала сыртында да қоражайлары болған әрі қалалар территориясынан мал сүйектері табылған;

төртіншіден, Қазақстанның ортағасыр археологиясында – діни археология деген бағыт қалыптаса бастады. Атап айтқанда, Сауран, Сығанақ, Отырар қалаларында мешіт, медресе және сағана орындары, Түркістан қаласында сопылардың жер асты діни орындар - ғарлар, Әулие Құмшық-ата, «Қылует» жер асты мешіті, Ахмет Ясауи мавзолейі. Архитектуралық ескерткіштердің бұл түрінің кең етек жайғандығы діннің қоғамда жоғары дәрежеге ие болғандығынан ғана хабар бермейді, сонымен қатар ислам дінімен бірлесе жүретін ғылым мен білімнің дамығандығынан да хабардар етеді. Аталмыш археологиялық объектілер көне заманнан қазірге дейін қасиетті және зиярат ету орындары болып саналады;

бесіншіден, дәстүрлі қолөнердің жоғары дәрежеде дамығандығынан хабар беретін керамикалық заттар мен дәстүрлі қолөнер бұйымдарының көптеп табылуы;

алтыншыдан, ортағасырлық нумизматика жайлы жаңа мәліметтердің алынуы жоғары деңгейде дамыған сауда қатынастарынан хабардар береді.

Ашық аспан астындағы мұражайлардың басқа типтегі мұражайлардан өзгешелігі де жоғарыда аталған мағлұматтар аясында түзіледі және бұл ерекшеліктерді қалыптасқан ортасында көзбен көріп, қолмен ұстауға болады. Кез келген мұражайды балалар орнықты білім алатын, жастар мәліметтер жинай алатын, суретші үшін шабыт көзі бола алатын орталық, адам жанын сауықтыру үшін демалыс орны және ересек адамның білімінің тереңдей түсуіне барлық мүмкіндіктерді жасайтын ғылыми зерттеу орталық деп қарастырсақ, онда тарихи маңыздылығы жоғары археологиялық объектілер мен ортағасырлық қалалар аталмыш критерийлердің барлығына сәйкес келіп тұрғандығын байқаймыз.

Ашық аспан асты мұражайларның педагогикалық әлеуеті жайлы философ, педагог және психолог Джон Дьюи «Көрнекілік құрал қолданған кез келген сабақ түпнұсқа заттар және табиғатпен жанасуды алмастыра алмайды» [4] десе, танымал швейцария психологы Жан Пиаженің материалдық мәдениет үлгілерінің бір ерекшелігі көзбен көріп, қолмен ұстап көруге мүмкіндік беретін археологиялық ескерткіштердің бұл ерекшелігін пайдалануға кеңес беретін «Кез келген зат жайлы түсінік бала ол затты қолмен ұстап жеке жұмыс жасағаннан кейін қалыптасады» [5] деген пікірін толықтырған Иоганн Генрих Песталоцци «Оқыту үдерісінде баланың ақылы, жүрегі және қолы да бірге жұмыс жасау керек» [6] деген ойды айтады. Жоғарыда келтірілген пікірлерге сүйеніп, адамның ойлау мен қабылдау қабілеттері «мен естимін – тез ұмытамын, мен көргенімді – еске аламын, мен қолмен жасағанды ұғынамын, мәнін ашуға тырысамын» деген жүйеге негізделгендігін аңғарамыз.

Адамның есте сақтау қабілетіне негізделген аталмыш жүйені нақты сандық көрсеткіштермен толықтырар болсақ, адам естіген мағлұматының 10 %-ын ғана есте сақтайды, өйткені адамда мағлұмат алған зат немесе құбылыс жайлы жалпы көрініс қалыптасқанымен, оны өз көзімен көрмеді. Алайда, адам көргенінің 50%-ын ғана есте сақтайды. Яғни, адамда зат немесе құбылыс жайлы толық мағлұмат қалыптаспайды, сондықтан бір-бірімен байланыссыз заттар мен құбылыстар жайлы мағлұмат алған адам, оны келешекте дамытып, қажет мезгілде қолдана алмайды деген мағына береді. Ал, бұл жүйеде білім берудің ең тиімді жолы үшінші екендігі анық, яғни ашық аспан астындағы мұражайларға ұйымдастырылған туристік маршруттар оқушы немесе жасөспірім санасында 90%-ы есте сақталады [7]. Өйткені тиімді әрі белгілі бір мақсатты жүзеге асыру үшін, жоспарлы түрде ортағасырлық қалаларға ұйымдастырылған туристік маршруттар оқушы немесе жасөспірім санасына ықпал етіп, өзін сол әлемге тап болғандай сезінуге көмектеседі, туристік маршруттан алған әсерлер көп уақытқа дейін ұмытылмайды әрі үлкейген сайын заттар мен құбылыстардың жаңа мәні мен мазмұнын ашуға септігін тигізеді.

Есте сақтау қабілетінің аталмыш ерекшеліктерін ескерген танымал итальян педагогы Мария Монтессоридің тәжірибе негізінде жасаған қорытындысын, яғни «оқыту мен тәрбиенің негізі-сенсорлық тәрбие» деген тұжырымын басшылыққа ала отырып, ашық аспан асты мұражайларын құруда «уақытты кері қайтару мүмкіндігі» концепциясына негізделіп жасалуы керек екендігін тілге тиек еткіміз келеді.

«Уақытты кері қайтару» концепциясына сүйенген ашық аспан асты мұражайлардың білім берудегі маңыздылығы жайлы неміс қайраткері Г.Кершенштайнер: «мұражайға келуші қолда бар «қосалқы педагогикалық құралдар» арқылы барлық технологиялық және шығармашылық үдерісті көрнекі-бейнелі түрде көруіне мұражай жағдай жасау керек» [8] деген ой тұжырымдаса, XX ғ. басындағы белгілі мұражай қайраткері М.В. Новорусский мұражайды күшті оқу-ағарту құралы деп қарастырып, өздігінен мағлұмат бермейтін жансыз заттармен жұмыс жасайтын мұражайдың басқа педагогикалық мекемелер арасында өзіндік орны бар екендігін алға тартады [9].

Әрине, мұражайлардың жас ұрпаққа білім берудегі алатын орын мен ролі жайлы жан-жақты зерттеулер жүргізіліп, барлық мәселелер талқыланған. Сондықтан мұражай педагогикасын мұражайдың «білім беру» қызметімен сәйкестендіретін ой-тұжырымдар көп айтылған және айтылуда. Сондықтан «мұражай педагогикасы» мен мұражайдың «білім беру» қызметі арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктердің шекарасын айқындаудың уақыты жеткен тәрізді:

біріншіден, мұражай педагогикасында «оқу-ағарту», «білім беру» және «педагогика» терминдерінің бір мезетте қолданылуы аталмыш ғылымды бір жағынан мұражайтану, екінші жағынан педагогикаға қатысы бар ғылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұражай педагогикасы белгілі бір мақсат пен міндеттерді орындауға бағыт алған, өзінің орнықты түсініктері мен категориялары белгіленген әрі онда жетекші орын «мұражайға» берілетін ғылым саласы,

екіншіден, мұражай педагогикасында «мұражайдың білім беру қызметі - мұражайға келушілермен жұмыс жасаудың бір бағыты» деп қарастырылады.

үшіншіден, мұражай педагогикасы «білім беруден» бөлек дамытушылық, тәрбие беру қызметтерін де іске асырады.

Мұражай педагогикасында жетекші орын мұражайға берілетіндігін баяндадық. Ғылыми мақсат-міндеттермен қатар, педагогикалық мекеме ретінде қарастырылатын мұражай «мұражай - өнер мен мәдениет ескерткіштерін сақтау, ғылыми зерттеу, сұрыптау жұмыстарын жүзеге асыратын, сонымен қатар жеке тұлғаның мәдени құндылықтарды зерттеу мен игеру жолында туындаған білім алу мен шығармашылық қызығушылықты қанағаттандыруға бағытталған мекеме» [10]. Ресейдің мұражай энциклопедиясында «қалыптасқан ортасынан алынып, қоғам тарихи құндылығын мойындаған тарихи және мәдени объектілерді сұрыптау, сақтау және көрсетуге қоғамдық мұқтаждық туындаған алуан түрлі қызмет атқаратын институт» [11] екендігін баса айтады. Мұражайға берілген екі анықтама да оның оқу-ағарту, білім және адамгершілік-эстетикалық тәрбие беруде, отандық және әлемдік мәдениет құндылықтарын сақтау мен қайта жаңғыртуда, тарихи жадының қалыптасуында қоғамның рухани өмірінде алар орны ерекше екендігіне назар аударады. Сол секілді мұражайдың бір түрі ретінде қарастырылатын ашық аспан асты мұражайлардың да рухани құндылықтар жүйесін қалыптастырудағы әлеуеті жоғары. Археологиялық ескерткіштердің көптеп табылуы мен ортағасырлық қалалардағы қазба жұмыстары, мұражай педагогикасында аталмыш ескерткіштердің ұтымды әрі тиімді пайдаланылуына тікелей жол ашылады деген сөз емес. Мұражай педагогикасы рухани қазына мен тарихымыздың тірі тағылымдарын әртүрлі әлеуметтік топтардың игілігіне жарату үшін ғылыми негізі бар әлеуметтік-педагогикалық және әлеуметтік-мәдени әрекеттер жиынтығын жүзеге асыру қажет. Бұл әрекеттер жиынтығында мұражайлардың атқаратын қызметіне байланысты екі түрлі пікір

қалыптасқан. Біріншілері: мұражайлардың ғылыми-құжаттық, сақтау, зерттеу және оқу-ағартушылық қызметтері бар десе, екіншілері: құжаттау, білім беру мен тәрбиелеу және бос уақытты тиімді ұйымдастыру секілді қызметтерге айқын басымдылық береді.

Ашық аспан асты мұражайлардың қызметін екі бағыттың ұстанымына сәйкестендіріп, мұражай педагогикасына негіздеп, тұжырымдасақ, мынадай қызметтерді көрсетуге болады:

- ғылыми-құжаттау – археологиялық ескерткіш орнын анықтайды, есепке алады, сипаттайды

- зерттеу – археологиялық ескерткіш жайлы жазба деректерден мәліметтер жинақтайды және оның атқарған қызметіне байланысты ой қорыту көмектеседі

- сақтау-қайта қалпына келтіру – археологиялық жәдігердің қорғау, сақтау және консервациялау, реставрациялау шараларын жүзеге асырады

- мұражайдың білім беру қызметі – мәліметтерді көзбен көріп, қабылдау

мен игеру мүмкіндігі, дидактикалық материалдарды пайдалана отырып, тарих және мәдениет ескерткіштеріне тануға деген қызығушылықтың артуына жағдай жасайды, яғни, бұл қызмет мұражай педагогикасымен тікелей байланысты.

- тәрбиелік қызметі – жеке тұлғаға тиесілі қасиеттер, көзқарастар, пікірлер қалыптастыруға бағытталған әрекеттер жиынтығы, мұражайға келуші тек білім ғана алып қоймай, әлеуметтік тәжірибенің басқа элементтерін бойына сіңіреді, интериоризация (адам психикасының ішкі құрылымы әлеуметтік әрекеттердің элементерін сіңіріп, құрылымын өзгертуі) [12] және экстериоризация (психиканың ішкі құрылымының сыртқы іс-әрекетке айналуы) [13]. Мұражайдың тәрбиелік қызметінің ақыл-ой, адамгершілік еңбек, эстетикалық және экологиялық тәрбие және ұлттық тарихи қалыптасуындағы орнын ерекше атау керек.

- дамытушылық – ойлаудың жандануы, интеллектуальды сезімдердің, есте сақтаудың дамуы, сөздік қорының баюына алып келеді;

- ағартушылық қызметі – шеберлік пен дағдылардың қалыптасуы мен алынған мәліметтерді дұрыс қабылдаудың қалыптасуына негіз болады;

Егер ашық аспан асты мұражайлардың алғашқы үшеуі мұражай қызметінің тарихи аспектісін қамтыса, кейінгі үшеуі мұражай педагогикасы аясында қарастырылады.

Мұражай педагогикасы ұғымын алғаш қолданғандар қатарына А.Рейхвейнт (өз шығармаларында мұражай, мектеп және мұғалім арасындағы байланысты кеңінен талқылаған), Я.К.Фризен (мұражай педагогикасының мазмұны мұражай дидактикасы мен мұражай құралдарына сүйенетін оқу-ағартушылық қызмет негізінде шығармашылық тәрбиенің дәстүрлерін жүзеге асырады деген пікірді ұстанған), Г.Фройдентальды (мұражайдың білім беру қызметі ғылыми зерттеудің нысанына айналдыру туралы пікірлер айтқан) атауға болады [14]. Орыс ғалымдарының арасында алғашқылардың бірі болып мұражай педагогикасына анықтама берген Ю.Юхневич болды [15]. Ол мұражай педагогикасы мұражайтану, педагогика және педагогикалық психология секілді ғылым салалары негізінде қалыптасқан мұражайдың білім беру қызметін іске асыру түрлері, әдіс-тәсілдері мен қағидаларын, мұражай коммуникациясының білім беру аспектісін зерттеумен айналысады деген анықтама береді. Б.А.Столяров болса, мұражай педагогикасы пәнаралық білім беру бір саласы ретінде мұражай ортасы жағдайында шығармашылық тәжірибемен бөлісуге бағытталып, арнайы қолданбалы іс-әрекет негізінде қалыптасып, педагогика, психология, өнертану және мұражайтану ғылымдары негізінде пайда болған ғылым саласы деген анықтама береді [14].

Мұражай педагогикасының пән ретінде қалыптасуына қандай анықтама берсе де ғалымдардың барлығы дерлік тарихи және мәдени құндылықтармен қарым-қатынас жасау барысында жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуына әсер ететін

тәсілдері мен заңдылықтарын жоққа шығармайды.

Мұражай педагогикасының зерттеу объектісі мен пәні мұражай педагогикасы педагогика, психология, мұражайтану, өнертану (мәдениеттің бір саласы ретінде), тарихи өлкетану секілді ғылым салаларының негізінде қалыптасты және мұражай педагогикасы мұражай коммуникациясы түрлерін зерттеп, мағлұматты беруде мұражай құралдарын пайдаланса, мағлұмат қабылдауды педагогикалық тұрғыдан жүзеге асыратын ғылым саласы екендігіне анық сенімдіміз. Өйткені, мұражай педагогикасының пәнін мұражайдың педагогикалық әсер ету мазмұны, әдіс-тәсілдері және түрлерімен байланысты мәселелер, аталмыш педагогикалық әсердің халықтың жас ерекшеліктеріне қарай әсер ету мүмкіндігі, мұражайдың білім беру мекемесі ретінде атқаратын қызметті құрайды [14]. Мұражай оқу-ағартушылық, тәрбие беру қызметін атқарғандықтан, толыққанды педагогикалық жүйе бола алады. Мұражайлық – педагогикалық үдеріс мұражай құралдары арқылы шығармашылық белсенді кемелденген тұлға қалыптастыруға бағытталған педагог пен білім алушы арасындағы қарым-қатынасты жүйелі әрі нақты ұйымдастыруға негізделген [9, 47-55 бб.].

Мұражай-педагогикалық үдерісті бір-бірімен байланысты тізбек түрінде қарастыруға болады: педагог→мұражай экспонаты (бұл жерде археологиялық жәдігер) →мұражайға келуші.

Педагог-мұражайға келушіге тұлғалық даму субъектісі ретінде қарап, ашық аспан астындағы мұражайлардан алған мағлұматты игеру, талдау және белгілі бір жүйеге келтіруге көмектеседі. Осылай ол археологиялық ескерткіш жайлы түсінік қалыптастыруға жол ашады.

Мұражайға келуші – мұражай-педагогикалық үдерістің субъектісі деп қарастырылып, мұражай экспонатын көзбен көргеннен кейін ойлау мен қабылдау қабілеті қалыптасады.

Мұражай педагогы, мұражай экспонаты және мұражайға келуші бір жүйеге бірігіп, мұражай ортасын түзеді. Мұражай ортасы келесі құрамдас бөліктерден тұрады:

- ашық аспан асты мұражайға айналған археологиялық ескерткіштердің барлық типтері, яғни археологиялық кешен – археологиялық ескерткіштер жиынтығы (ортағасырлық қалалар мен олардың территориясында табылған объектілер); археологиялық ескерткіштер (ортағасырлық қалалар); археологиялық объектілер (ортағасырлық қала территориясынан табылған құрылыс нысандары);
- археологиялық ескерткіш типтерінің соңғы түрі, яғни табылған археологиялық заттардан мұражай экспозициясын құру.

Ашық аспан асты мұражайлар ортасының білім беру әлеуетіне мынадай сипаттама беруге болады:

- мәліметтің сапасының жоғары болуы – ашық аспан асты мұражай экспонаттарын көруге мүмкіндік бар. Олардың сыртқы келбеті әр түрлі: көлемі, аумағы, түсі, эстетикалық көрсеткіштері де алуан түрлі, түпнұсқа экспонаттар бірегейлігімен де ерекшеленеді
- мұражай ортасы тарихи, мемориальдық, эстетикалық, рухани және материальдық құндылықтар санатына жататын әсерлі де құнды дүниелерге бай, олар адамның сезімдік сферасына әсер етіп, ақиқат пен шыңдыққа құнды көзқарастың қалыптасуына жағдай жасайды
- адамның шығармашылық қиялын шарықтататын архитектуралық, діни кешендердің (мешіт-медреселер) көп мәнділігін оларда бейнеленген бедерлі рәміздердің көптігінен білуге болады
- адамның шығармашылық қабілетін дамытуға ондағы адам қолымен жасалған материальдық құндылықтар (керамикалық бұйымдар, тұрмыстық заттар)

Осылай мұражай-педагогикалық үдерістің құрамдас бөліктері бір-бірімен

байланысып, мәдени құндылықтарды бойына сіңірген кемелденген адамның қалыптасуына жағдай жасайды.

Археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген ортағасырлық қала – ашық аспан астындағы мұражайға айнала алады және мысал ретінде кең масштабты зерттеулер жүргізілген Отырар қаласын алар болсақ, *біріншіден*, әрбір музейге келуші үшін мұражай экспозициясын тұрғындардың әлеуметтік жағдайынан хабар беретін тұрғын жайлармен танысудан бастайды, магистральды және орам ішілік көшелер мен қуыстарда тұрғын кейпіндегі сол заманғы киім үлгісінде киіндірілген манекен-тұрғындар, одан кейін орамдар және орамдарға біріккен тұрғын үйлер, тұрғын үйлердің ішкі жабдықталуымен танысуға мүмкіндік беретін бөлмелер интерьерінде сыпа, таснауа алаңқайы, тандыр, мұржа, қойма ұралары, тұрғындар пайдаланған шаруашылық заттар: дәнүккіштер, керамикалық бұйымдар, ұн сақтайтын жәшіктер;

екіншіден, қала тұрғындарының шаруашылығынан хабар беретін орам ішілік қуыстардағы қора-жайлар мен қала сыртындағы егістіктері, керамикалық шеберханалар, металл және сүйек ұқсату, тері илеу өнері, керамикалық бұйымдарын, мата өндірісі өнімдерін сыйлық ретінде алуға мүмкіндік жасалса нұр үстіне нұр болар еді;

үшіншіден, мұражайға келушілер сонымен қатар қазба жұмыстарының барысымен де танысуға мүмкіндік алады;

төртіншіден, мұражайға келушілер ортағасырлық қала орталығында орналасқан діни орындар мешіт, шығыс моншасы, ирригациялық каналдар мен суармалы жүйелермен танысуға мүмкіндік алады;

Ашық аспан асты мұражайлардың әлеуетін мұражай педагогикасында пайдалану үшін мына мәселелер ескерілуі қажет екендігі анықталды: *методикалық ұйымдастыру* мұражай ортасында іске асатын білім беру бағдарламаларының адамдардың жас ерекшеліктері мен жалпы мәдениеттілік деңгейіне сәйкестігі, мұражай педагогының педагогикалық-психологиялық және тек мұражайға тән арнайы білімдерді игергендігі; *сарындық* – экскурсия мен сабақ барысында шығармашылық әрекеттің үлгілері сынды мұражай экспозициясының позитивті қабылдануына эмоциялық жайлылықтың орын алуы, шығармашылық қызығушылық, танымдық және шығармашылық белсенділіктің артуына себепші болу; *мазмұндық* – педагогикалық дағдыланған экскурсия мазмұнын жасау мұражай педагогына мұражай экспонаты мен мәдени-тарихи ара қашықтықты еңсеруге мүмкіндік береді; *үдерістік* – мұражайда білім беру үдерісінің регламентін қатаң сақтамау ойлау, эмоция, сезімдердің шарықтауына, ойдан шығарылған жағдайлар жасау – адамға өзін сол ортада жүргендегідей сезімдерді басынан кешіруге мүмкіндік береді.

Аталмыш концепцияға негізделген ашық аспан астындағы мұражайлар (қазіргі қорық-мұражайлар) Қазақстан Республикасы президенті атап көрсеткендей, «әрбір қорық-мұражайға жеке сипат беріп, статусын мен туристік маршрут бағытын анықтау қажеттілігі тууда» [3]. Алайда бұл мұражайлар өлкетанулық мұражайлар экспозициясы секілді бір сарынға негізделмей, мұражайдағы әрбір объект Қазақ тарихының әр кезеңін көрсетуге бағытталуы тиіс. Ашық аспан астындағы мұражайлардағы экспонаттар қимылсыз, қозғалыссыз тұрмай, сол дәуірдің сарыны есетін, мұражайға келушілер нәр алатын, рухани қажеттілігін өтеуге мүмкіндік беретін ортаға айналуы тиіс деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер:

1. *Российская музейная энциклопедия. – М., 2005. – 845 с.*
2. *Указ Президента Республики Казахстан от 27 февраля 1998 г. № 3859. Утратил силу Указом Президента Республики Казахстан от 14 января 2008 года № 511.*

3.О плане мероприятий по реализации Государственной программы Республики Казахстан «Возрождение исторических центров Шелкового пути,сохранение и преемственное развитие культурного наследия тюркязычных государств,создание инфраструктуры туризма»: ҚР-сы Үкіметінің 28.10.98 ж. N1096 Қаулысы / Қазақстан Республикасы.Үкімет // Қазақстан Республикасының Президенті мен ҚР Үкімет. акт. жинағы. 1998.

4.Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Пер с англ. Н.М. Никольской; под. ред Н.Д. Виноградова. – М.: Мир, 1995. – 202 с.

5.Жан Пиаже. Речь и мышление ребенка. – Римис, 2008. – 249 с.

6.Коменский Я.А., Локк Д., Ж.-Ж. Руссо, Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.

7.Морозова А.Н. Музейная педагогика: Из опыта методической работы / Под ред. А.Н. Морозовой, О.В. Мельниковой. – М.: ТЦ Сфера, 2006. – 416 с.

8.Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: учеб. пособие. – М.: Высш. школа, 2004. – 216 с.

9.Троянская С.Л. Музейная педагогика и ее образовательные возможности в развитии общекультурной компетентности: учебное пособие. – Ижевск: Ассоциация «Научная книга», 2007. – 131 с.

10. Российская педагогическая энциклопедия. В 2 т. / Гл. ред. В.В. Давыдов. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – Т. 1.

11. Российская музейная энциклопедия. В 2 т. – М.: Прогресс; РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – 932 с.

12. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік. Философия / Жалпы редакциясын басқарған Е. Арын. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2006. – 456 б.

13. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік. Педагогика / Жалпы редакциясын басқарған Е. Арын. - Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2006. – 482 б.

14. Внедрение авторской программы воспитания учащихся средствами музейной педагогики: методические рекомендации / Сост. В.М. Воронович, Г.Н. Беляева, С.В. Гончар. – Минск: АПО, 2011. – 48 с.

15. Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: учеб. пособие по музейной педагогике / М-во культуры РФ. Рос. ин-т культурологии. – М., 2001. – 223 с.

Алдабергенова М.К.

Развитие познавательной и воспитательной функции музеев под открытым небом

В статье описываются основанные на музейной педагогике функции музеев под открытым небом и история их формирования. Анализируется тематико-экспозиционный план музеев под открытым небом и пути эффективного использования туристических маршрутов, организованных для просмотра средневековых городов. Систематизируются роль и влияние музеев под открытым небом в повышении знания на уроках истории.

Ключевые слова: *музеи под открытым небом, музейная педагогика, воспитательная функция музеев, познавательный потенциал музеев*

Aldabergenova M.K.

Development of informative and educational function of open-air museums

The article describes the museum education based on features open-air museums and the history of their formation. It analyzes the thematic and exposition plan open-air museums, and the effective use of the tourist routes organized to view the medieval city. Systematized role and influence of open-air museums in enhancing knowledge on the lessons of history.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
ACADEMIC LIFE

***

Областная научно-практическая конференция
«КУЛЬТУРА, ИСКУССТВО, НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ИНФОРМАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ И ТЕХНОЛОГИИ»

В рамках меморандума о взаимном сотрудничестве между областным управлением культуры архивов и документации и ЗКГУ им. М.Утемисова, в главном корпусе университета, 26 февраля 2016 года была организована и проведена областная научно-практическая конференция «***Культура, искусство, наука и образование Западного Казахстана в современном обществе: информационные ресурсы и технологии»***, организованная факультетом культуры и искусства Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова.

В конференции приняли участие начальник Западно-Казахстанского областного Управления культуры архивов и документации Кусаинов Д.А., начальник отдела Западно-Казахстанского областного Управления культуры архивов и документации Казиханова Р.М., директор областного центра народного творчества Камбетов М.М., директор областного казахского драматического театра Амандыков К, С., директор областной детской и юношеской библиотеки им. А.Гайдара Утешева З.Б.

Цель: обмен передовым опытом и знаниями в сфере культуры, искусства, науки и образовани Западного Казахстана в современном обществе.

Основными направлениями работы конференции стали:

1. Межкультурный диалог народа Казахстана: проблемы развития культуры и искусства на современном этапе.
2. Модернизация в сфере культуры и искусства
3. Воспитание конкурентоспособной творческой личности:

поиски и решения. В связи с этим на конференции работало 3 секции, связанные с указанной проблематикой: «Развитие профессионально-творческой компетентности студентов», «Тестовые формы контроля знаний учащихся на уроках музыки», «Методы и технологии обучения музыки в современной школе», «Развитие вокально-исполнительского мастерства учащегося как фактор формирования эстетических ценностей на современном этапе» и т.д.

Конференция явилась одним из фактов определения методологических и концептуальных подходов совершенствования работы по развитию искусства и культуры, в том числе и в Западно-Казахстанской области.

Участие в конференции профессионалов в области культуры и искусства, учителей музыкальных и общеобразовательных школ, колледжей, руководителей и методистов библиотек подтвердила актуальность обсуждаемых вопросов, т.к. у каждого участника был накоплен богатый опыт работы, которым он был готов поделиться с коллегами.

Конференция внесла в жизнь специалистов организаций образования и культуры новые идеи, инновационные решения и нестандартные подходы.

Организаторы конференции надеются, что эта работа создала условия для дальнейшего плодотворного творческого общения, конструктивного диалога и эффективного взаимодействия.

***

Областная научно-практическая конференция
"ОБЩАЯ ИСТОРИЯ - ОБЩАЯ СУДЬБА - ЕДИНЫЙ НАРОД"

14 января 2016 г. Глава государства Нурсултан Назарбаев подписал Указ «О внесении изменения и дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 20 января 1998 года № 3827 «О профессиональных и иных праздниках в Республике Казахстан». Согласно данному документу 1 марта объявлено Днем благодарности.

Стоит отметить, что дата выбрана не случайно. Именно 1 марта 1995 года в Казахстане была учреждена Ассамблея народа Казахстана, и в 2015 году в рамках празднования двадцатилетия Ассамблеи Глава государства предложил объявить этот день Днем благодарностикогда представители всех этносов страны могут поблагодарить друг друга и казахов за терпимость и гостеприимство в те годы, когда многие этносы были депортированы в страну.

Напомним, в XX веке на территории Казахстана шёл сложный процесс формирования многоэтничного народа. В самом начале века в ходе крестьянского переселения периода столыпинских реформ в Казахстан прибыло 1 миллион 150 тысяч человек из России, Украины и Беларуси. Через два десятилетия в 30-е годы во время коллективизации из центральных районов бывшего СССР в Казахстан было сослано 250 тысяч раскулаченных крестьян. В это же время на строительство промышленных объектов со всех уголков страны было переселено порядка 1,2 миллиона человек.

«При сталинском режиме в разные годы были депортированы целые народы - около 800 тысяч немцев, 102 тысячи поляков, 550 тысяч представителей народов Северного Кавказа, 18,5 тысяч корейских семей с Дальнего Востока. Их выгружали из вагонов прямо в голой степи. В то время здесь жили только казахи. И казахские семьи, сами находившиеся в крайней нужде, принимали их в свои саманные дома. Наша семья также приняла супружескую пару с тремя детьми. Было бы справедливым день образования Ассамблеи народа Казахстана - 1 марта - ежегодно отмечать как День благодарности всех этносов друг к другу и к казахам, проявившим милосердие и принявшим этих людей, как родных. Это еще больше сблизило бы нас.

Этот день может стать ярким праздником милосердия, дружбы и любви всех казахстанцев друг к другу», - заявил Президент РК Нурсултан Назарбаев в ходе XXII сессии АНК 22 апреля 2015 года.

Как отметил Елбасы, ни одна страна в мире, ни один народ не испытал такого излома в демографической ситуации и не стоял перед угрозой полного исчезновения, как казахский народ.

«Мы выжили, смогли сплотиться, не ожесточились и не озлобились, никогда никого не обвиняли в превратностях жестокой трагедии XX века. Мы выстояли, помогли всем невинным жертвам сталинизма, добились своей независимости мирным путем, объединив вокруг себя все этносы и конфессии. И сегодня наша страна движется вперед на основе толерантности, согласия и доверия друг к другу. Как видите, наша многоэтничность была искусственно создана политической системой. И в этом нет вины людей, не по своей воле оказавшихся на этой земле. Они все сегодня смогли стать казахстанцами. Мы сумели объединить всех в единый, сплочённый народ. Сегодня это наше главное преимущество. В этом наша сила ценностей!», - считает Нурсултан Назарбаев.

День благодарности призван стать Великим днем патриотизма, дружбы, культурного разнообразия. В каждом регионе Казахстана к этому дню была проведена праздничная программа. В поддержку проведения данного праздника 29 февраля-1 марта 2016 года в Западно-Казахстанском государственном университете им М.Утемисова была проведена областная научно-практическая конференция "Общая история - общая судьба - единый народ".

Пленарное заседание конференции было открыто первым проректором ЗКГУ им.М.Утемисова А.С.Тасмагамбетовым 29 февраля 2016 г. В заседании выступили председатель филиала ЗКО международного общественного объединения «Қазақ тілі» руководитель учебно-методического отдела центра повышения квалификации, переподготовки и обучения государственному языку акимата ЗКО Жексенғалиев Б.Ө. с докладом «Біртұтас ұлттың рухани негізі – бірегей мемлекеттік тіл», директор Центра стратегического развития и качества ЗКГУ им.М.Утемисова Юров О. В. с докладом «Цивилизационные основы нации единого будущего». Байбулсинова А.С. – к.и.н., доцент кафедры «История РК» выступила с докладом «Ұлттық тұтастыққа кепіл болатын бүгінгі күннің ең қуатты тетігі», Калменов М.Д. – к.и.н., преподаватель кафедры «История РК» «Қазақстанда алғашкы мемлекетіліктің келіп шығу тарихы-археологиялық деректер негізінде». С докладом, посвященным данной тематике выступил к.п.н., доцент кафедры педагогики и психологии Молдагалиев Б.А. «Этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың бүгінгі жағдайы».

1 марта 2016 г. конфенция продолжила работу в секционных заседаниях на различные темы: «Общаяя история – основа единой нации», «Межкультурно-коммуникативная парадигма современного языкового образования», «Межкультурный диалог в Казахстане». На секционных заседаниях было заслушано и обсуждено около пятидесяти докладов.

В работе конференции приняли участие представители акимата ЗКО, органов управления образования, руководители подразделений вуза, ученые, преподаватели, магистранты, учителя школ города и области.

Научно-практическая конференция стала хорошей площадкой для интересных дисскуссий, обсуждений актуальных вопросов истории, образования и межкультурного диалога.

***

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ
НАШИ ЮБИЛЯРЫ
OUR JUBILEES

Мендалиева Дина Кенжебекқызы -

химия ғылымдарының докторы, профессор

Сізді М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті химия кафедрасының ұжымы 70 жылдық мерей тойыңызбен шын жүректен құттықтайды.

Ел илігі үшін еңбекпен етене араласып, жарқын болашаққа қарымды қадам жасаған ұлағатты ұстаздың өмірі қиындық пен қуанышқа толы. Елімізге танымал химия ғылымдарының докторы, профессор Дина Кенжебекқызы өзінің еңбектерінде әр мамандыққа жеке көңіл бөлуде. Еңбек жылдарында республикалық басылымдарда жарық көрген 300-ге жуық мақалалар, 9-авторлық куәлік, студентерге арналған әдістемелік оқулықтары жоғары деңгейде қолданысқа енуде. Сонымен қатар мектептерге методикалық нұсқаулар енгізілген. Осы басылымдар өз шәкірттеріңізге үлкен көмек және маңызды басылым деп білеміз. Сіздің педагогикалық тәжірибесі мол білікті маман ретінде шәкірттеріңіз бен әріптестеріңіз зор ықыласпен мақтан етеді. Дина Кенжебекқызын шәкірттерімен әріптестері аса мейрімді, сөзіне берік, шыншыл мінезді, жүрегі батыр, өнегесі асыл, жаны жомарт, пейілі дарқан, байламы берік, ойы өткір ұстаздардың бірідеп біледі.

Дина Кенжебекқызына ден саулық, ұзақ ғұмыр тілей отырып, Сіздің осы бағыттағы еңбектеріңіз жана берсін! «Ұстаз бақыты – озып туған шәкірті» десе аттарыңызды Ай-әлемге паш ететін талантты да білімді шәкірттеріңіз көбейе берсін!

Ізгі тлекпен,
М.Өтемісов атындағыБатыс Қазақстан мемлекеттік университетінің жаратылыстану-география факультетінің химия кафедрасының ұжымы

Бабенко Ольга Александровна

–

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Сізді М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті музыкалық білім және вокал кафедрасының ұжымы 50 жылдық мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды.

Шәкірт тәрбиелеу жолында, Сіз – педагогтік саланың шынайы жанашырысыз. Өнер саласы бойынша сапалы кадр дайындауда, тиісті оқулықтар жазуда көп еңбек сіңіріп келесіз.

«Становление и развитие музыкально-эстетического образования в Западно-Казахстанской области» атты кандидаттық диссертациялық жұмысыңыз аясында жазылған негізгі ғылыми еңбектеріңіз, республикалық, халықаралық басылымдарда жарық көрген 30-ға жуық ғылыми мақалаларыңыз, ЖОО оқу үрдісіне енгізілген «Становление и развитие музыкально-эстетического образования в Западно-Казахстанской области» атты арнайы курс адал еңбегіңіздің жемісі деп білеміз. Бұл курс болашақ өнер мамандарына көп көмек беретіні сөзсіз.

Ольга Александровна! Сіз елдігіміздің басты нышаны – өнеріміз бен мәдениетімізді, ғасырлар бойы атадан балаға мұра болған асыл қазынамызды өскелең ұрпаққа жеткізу жолында аянбай еңбек етіп келесіз. «Өнер – ұлттың жаны», – дейді халық даналығы. Кез келген ел өнерімен, мәдениетімен танылып, бағаланатыны анық. Демек, сіз, өз өнеріңізбен елдің рухын көтеріп, адамзат баласына шексіз қуаныш, зор мақтаныш сыйлайсыз, халқымыздың мәдени талғамы мен танымын қалыптастырып, еліміздің әлеуметтік-рухани құндылықтарын әлемге паш етесіз. Ел мәдениетінің одан әрі гүлденуіне, өнеріміздің асқақтауына қызмет етіп, халқымызды шығармашылық табыстарыңызбен қуанта беріңіз!

Қадірлі ***Ольга Александровна****!* Сіздің тұрақты шығармашылық ізденісіңіз алдағы уақытта да Қазақстанның ең үздік мәдени дәстүрлерін сақтау мен дамытуға бағытталатынына сенімдіміз! Сізге мәдениет пен өнерге қызмет ету жолында зор денсаулық, шабыт, жаңа шығармашылық табыстар тілейміз!

Ізгі тілекпен,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың

музыкалық білім және вокал кафедрасының ұжымы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

ПЕДАГОГИКА -ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGICS

Имангалиев А.С., Булекбаева Г.М.
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....3
Бекишев К., Байрысова А.Е.
СТАНДАРТТЫҚ ЭЛЕКТРОДТЫҚ ПОТЕНЦИАЛДАР ҚАТАРЫ ЖӘНЕ ОДАН ШЫҒАТЫН ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОРЫТЫНДЫЛАР.....9
Kulmagambetova S., Thomas W.,Imanalina G.
TYPES OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES……....17
Айтжанова Р.М.
ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ФОРМАЦИЯ МҰҒАЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА.....25
Молдағалиев Б.А., Ибрашева М.Б.
УНИВЕРСИТЕТТЕ КРЕДИТТІК ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ.....34
Калимбетов Б.Т., Омарова И.М.
РАЗВИТИЕ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРИЛОЖЕНИЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ИСЧИСЛЕНИЯ……..40
Имашев Г.И.
РОЛЬ ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ В КУРСЕ ФИЗИКИ……..47
Дүйсенбаев А.Қ., Балтымова М.Р.
ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....55
Сардарова Ж.И., Кайыржанова Ж.Ш.
АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІН–ӨЗІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚПЕН ДАМЫТУДАҒЫ ӘЛЕУЕТТІ МҮМКІНДІКТЕРІ.....62
Жайлауова М.К., Сартаева Н.Т.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНІҢ КОМПОНЕНТІ РЕТІНДЕ.....69

Бимагамбетова Г.А., Құрмекеш Ә.Д.
БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ.....76
Қадірбаева Р.І., Әмірбекұлы А.Адылбекова Э.Т.
МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ДЕҢГЕЙЛЕРІ.....83
Kismetova G.N., Utegaliyeva L.M.
COGNITIVE ASPECTS OF FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION ……..89
Кузьмичева А.Е., Золотарь М.В.
МЕХАНИЗМЫ ГЕНЕРАЦИИ ЭЛЕКТРОМАГНИТНЫХ ВОЛН В СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ…….95
Кунашева З.Х.,Утепкалиева Г.И.,Маханова Н.К.
ХИМИЯ ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МАМАНДЫҚТАРЫН МЕҢГЕРУДЕ ТАЛДАУДЫҢ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ФОРМАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....103
Сардарова Ж.И., Тулегенова Э.С.
РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА……...112
Утаубаева А.У., Кайсагалиева Г.С., Тайрова А.А.
ЖАС ТАБИҒАТТАНУШЫЛАРМЕН ЖЕРСІНДІРІЛГЕН ӨРІК АҒАШТАРЫН ОТЫРҒЫЗУ ЖӘНЕ КҮТУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ.....121
Бабенко О.А.
ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В СТРУКТУРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА…….127
Муханбетчина А.Г., Кубашева Г.К.
ОТБАСЫ ЖӘНЕ ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫ ЖӨНІНДЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР.....134
КисметовК.Л., Куаншалиева Р.Ж.
ҚҰЗЫРЛЫ ЖОҒАРЫ МАМАН ДАЙЫНДАУ - ЖАҢА ЗАМАННЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БІРІ.....141
Кульжумиева А.А., Конырбаева Н.Н.
ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ…….147
Бисенгазиева А.С., Жароева А.Ғ.,Утебалиева Б.Е.
ОМЫРТҚАЛЫЛАР ЗООЛОГИЯСЫ ДАЛАЛЫҚ САРАМАНЫНДА TESTUDINES ОТРЯДЫН ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ІЗДЕНУШІЛІК ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ.....161
Менешев Д.Г., Хон Л.В.
РОЛЬ И МЕСТО ЭТНОЭКОЛОГИИ КАЗАХСТАНА В ВОСПИТАНИИ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ.....166
Ворфоломеева О.В.
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МОБИЛЬНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ…….173
Искалиев Д.Ж., Агалиева С.Е., ҚуанышБ.Е.,
ТЮНЕН МОДЕЛІН (ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА) ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ 180

ФИЛОЛОГИЯ-ФИЛОЛОГИЯ-PHILOLOGY

Исакова С.С.
ҚҰРЫЛЫСЫ ӘР ТҮРЛІ ТІЛДЕРДЕГІ ӘКЕ/ОТЕЦ/PÈRE БЕЙНЕСІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ, ОРЫС, ФРАНЦУЗ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ БОЙЫНША).....189
Ержанова Ұ.Р., Ашенова Р.Р.
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР ЖӘНЕ КІСІЛІК ҚАСИЕТ ӨЛШЕМДЕРІ……...197
Қадыров Ж.Т., Жәмбек С.Н.,Ибраева А.Д., Мұхамеджанова Г.Т.
ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ.....207
Утегенова К.Т., Джиреншиева Г.
ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОСФЕРЫ ЖАНРА ФЭНТЕЗИ НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА Р. АСПРИНА……..213
Алтаева А.К.
ШАРТ МӘНДІ ЖАРТЫЛАЙ ПРЕДИКАТИВТІ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ СЕМАНТИКАСЫ.....219

Жигалин Н.С., Седова Е.А.
СУБСТАНТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С СЕМАНТИКОЙ СОСТОЯНИЯ…..……..227
Абдешов Б.М., Туганбаева М.С.
ТАРИХИ ДЕРЕКТІҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ.....233
Абуханова А.Г., Ташенова Г.Ж.
КОНЦЕПТ РОДИНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ АВТОРОВ……....240
Сұлтанғалиева Р.Б., Мұханбетова Ж.Ө.
С. ЕЛУБАЙДЫҢ «ЖАЛҒАН ДҮНИЕ» РОМАНЫНЫҢ МАЗМҰНДЫҚ ӨРІСІ МЕН ИДЕЯЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚОҒАМ БЕЙНЕСІ МЕН ҰЛТ БОЛМЫСЫ.....247
Донскова Г.А., Литвинова Т.С.
СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРАГМАТИКИ…….253
Абикенов М.Т., Карипжанова Г.Т., Қадыров Ж.Т,
МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СӨЗ-СИМВОЛДАР ҚОЛДАНЫСЫ.....260
Умарова Г.С., Ыбраева Р.
«ЖЕНСКАЯ ТЕМА» В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ…….267
Керімбекова Б.Д., Сейілхан Х.
МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПЕН ТҮРІК АҚЫНЫ АХМЕТ АРИФ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОРТАҚ МОТИВТЕР МЕН ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР..275
Шамғонова Р.Ғ., Нұрқашева Ф.Р.
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....282
Ақболатов А.А.
ЗАМАНАУИ ЖИЫРМА БІРІНШІ ҒАСЫР РОМАНЫНДАҒЫ СОНЫ ЖАНРЛЫҚ ІЗДЕНІС (Ә.ЫБЫРАЙЫМҰЛЫНЫҢ «ЗАУҚАЙЫР» РОМАН-ТРИЛЛЕРІ ХАҚЫНДА).....290
Кусаинов Ш.К., Әшейхан Е.
ТЕЛЕСЦЕНАРИЙ: ӨНЕР ӨЛШЕМІНЕН АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ДЕЙІН……297

ТАРИХ- ИСТОРИЯ-HISTORY

Алибек С.Н.
ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА.....303
Ахметова Ұ.Т., Нурмуханов Ж.К.

ҚОЖАЛАР ЭТНОНИМІ.....309
Тұрсұн Х.М., Исаев М.С.
«ҚОҒАМЫМЫЗДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЛІК, БЕЙБІТШІЛІК ПЕН КЕЛІСІМ» ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫ.....315
Дюсенгалиева М.Г.
БӨКЕЙ, ШЫҒАЙ ТҰСЫНДАҒЫ ІШКІ ОРДАДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРІ.....322
Алдабергенова М.К.
АШЫҚ АСПАН АСТЫНДАҒЫ МҰРАЖАЙЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК ҚЫЗМЕТІН ДАМЫТУ.....329

ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ - ACADEMIC LIFE.....337
БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ – OUR JUBILEES.....340

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо

пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:
Е.Е.Панова
С.К. Сахметова, Ж.З. Есимгалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2015.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 24.03. 2016 ж. қол қойылды.
Көлемі 42,8 б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 90.

Подписано в печать 24.03.2016 г.
Объем 42,8 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 90 .

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2015.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.